

Tartalom / Contents

3 Bevezető	89 Máté Zsuzsanna Az „Erdélyi Iskola” egyik alapítójáról, Málnási Bartók György kolozsvári–szegedi filozófusról
4 Vargha Mihály Szubjektív beszámoló az erdélyi művészetről	98 Péterfy László Havadtő sírkőfaragói
12 Jánó Mihály Párhuzamos történetek – Jegyzetek Kézdi-Kovács Zsolt dokumentumfilmjeihez	108 Tolcsvai Nagy Gábor Erdély nagy szótára – amint velünk beszélget
17 Kézdi-Kovács Zsolt jegyzetei az <i>Erdély leírása</i> keletkezéséről	115 Végh Balázs Béla Romániai német irodalom – kivándorolt irodalom
20 Gazda József Megtartó művészet – Trianon árnyékában	123 Zirkuli Péter Román transzilvanizmus?
31 Buji Ferenc Erdély: szimbólum és realitás	131 Várkonyi Gábor Tündérkedések — a transzilvanizmus kora újkori kezdetei
42 Windhager Ákos Terényi Ede Erdély-képe zenekari művei alapján	136 Kulin Ferenc Az Erdély-mítosz, a magyar nemzettudat és a történelmi regény
52 Lengyel Réka A latin nyelv szerepéről a XVIII–XIX. századi erdélyi és magyarországi művelődésben	144 Filep Tamás Gusztáv Jegyzetlapok az erdélyi történelmi regényről
58 Keszeg Vilmos Egy fénykép kontextusa. Gondolatok a hagyományról	152 Szász László A transzilvanizmus rejtekútjai
67 Temesvár mint multi- és interkulturalitás Borsi-Kálmán Béla interjúja Victor Neumann-nal	159 Nemessuri Zoltánnal beszélget Kulin Ferenc
74 Farkas Ádám Gazdálkodói világlátás a XXI. században	165 Schöpflin Aladár <i>Erdély</i> – Móricz Zsigmond regény-trilógiája
82 Lőcsei Gabriella Erdélyi Múzeum-Egyesület – Híd a múlt, a jelen és a jövő között	169 Kós Károly <i>Régi Kalotaszeg</i> , részletek
	178 Rezümék / Abstracts
	185 Szerzők / Authors

A képanyag összeállításához

nyújtott segítségükért

köszönetet mondunk

- Kós Károly jogutódainak,
Kós Béla, Czeglédy Enikő, Koós Zoltán,
Kós Anna, Kós Katalin, Koós András Zsolt
és Németh János grafikuskak,
- a Székely Nemzeti Múzeumnak,
- Elek Juditnak,
- az MTVA Archívumnak.

A borítón:

Csíksomlyó, 2016

Fotó: Veres Nándor (MTI)

Magyar művészet

Felelős kiadó: Kucsera Tamás Gergely,
a Magyar Művészeti Akadémia főtítkára.
Az MMA Kiadó gondozásában kiadja
a Magyar Művészeti Akadémia Titkársága.
A szerkesztőbizottság elnöke: Vashegyi György,
a Magyar Művészeti Akadémia elnöke.
Szerkesztőbizottság: Albert Gábor, Fabényi Júlia,
Farkas Ádám, Jankovics Marcell,
Kelemen László, Mezei Gábor, Vigh Andrea
Főszerkesztő: Kulin Ferenc
Társ-főszerkesztő: Kucsera Tamás Gergely
Főszerkesztő-helyettes: Turi Attila
Szerkesztők: Balogh Csaba, Csuday Csaba
Laptervező: Árendás József
A szerkesztőség címe:
1051 Budapest, Vörösmarty tér 1. II. emelet
szerkesztoseg@mma.hu
Szerkesztőségi órák: kedden 14-től 17 óráig
Megjelenik negyedévente
Ára számonként: 990 Ft
Nyomás: Kontaktpoint
ISSN 2064-3799

MMA
KIADÓ

MMA
MAGYAR
MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Bevezető

A Magyar Művészetnek ez a száma Erdély kultúrájának múltjával és jelenével foglalkozik. Nem az volt a célunk, hogy leltározzuk és kanonizáljuk egy-egy művészeti ág teljesítményeit, csupán az, hogy felidézzük a sajátosan erdélyi szellemi-kulturális élet néhány nagy alakját, egy-egy műhelyét és emlékezetes eseményét. Arra az örökségre kívánunk emlékezni, amely évszázadokon át képes volt összehangolni a nemzeti önazonosság spirituális és politikai követelményeit, és amely örökség Erdély történelmi tragédiái és jelenkori megpróbáltatásai ellenére megőrizte a más népekkel, nemzetekkel való együttélés készségét. Nem pusztán a múltidézés tehát a célja a különböző művészeti ágakra kitekintő elemzéseknek, hiszen – amiként azt Buji Ferenc tanulmánya hangsúlyozza – a X. századtól nyomon követhető Erdély-eszme még a rendszerváltozás időszakában is hatással volt a magyar nemzettudatra.

A kötetünkben szereplő írások több témakörbe sorolhatók. Az egyik közülük az erdélyi emberek életmódjában, szokásaiban és tárgyi kultúrájában a hagyományok életképességét ismeri fel. Keszeg Vilmos az erdélyi falvak évszázados rendjéről, Farkas Ádám a székelyek „gazdálkodói világlátásáról”, Kós Károly újra közölt esszéje az erdélyi építészet sajátosan magyar motívumairól, Péterfy László a sírkőfaragó parasztemberekéről értekezik, és ez a tanulmány már átvezet a képzőművészeti tárgyú írások körébe. Vargha Mihály személyes hangvételű eszmefuttatása a XX. századi erdélyi szobrászat jövőjéért aggódik, Jánó Mihály a Kézdi-Kovács Zsolt dokumentumfilmjein megörökített (és a neves rendező jegyzeteivel kiegészített) néprajzi hagyatékot idézi fel, Gazda József a Nagybánya szellemiségét ápoló képzőművészetnek az összmagyar művészetet is megtermékenyítő hatását mutatja ki. Az egyetlen zenetörténeti munka – Terényi Ede pályaképvázlata Windhager Ákostól – az erdélyi kulturális tradíciónak ugyanehhez a vonulatához kapcsolódik.

A művészetek története minden kultúrában összefonódik a művelődés- és a tudománytörténettel, és ez a kölcsönhatás különösen erős Erdély szellemi életében. Erről győzi meg olvasóját a latin nyelv erdélyi karrierjére emlékeztető Lengyel Réka, a Szabó T. Attila szerkesztette Erdélyi magyar szótörténeti tárat értékelő Tolcsvai Nagy Gábor, az Erdélyi Múzeum-Egyesület vezetőivel beszélgető Lőcsei Gabriella, és a Málnási Bartók György kolozsvári-szegedi filozófus pályaképét felvázoló Máté Zsuzsanna.

Egy száz esztendeje történt eseménynek – az Erdély XX. századi sorsát megpecsételő gyulafehérvári román nagygyűlésnek – máig feldolgozatlan traumája indokolja, hogy megkülönböztetett figyelmet fordítottunk a történelmi tudatunkat leghatékonyabban formáló szépirodalomra. Az elemzések tárgyát képező történelmi regények részint az erdélyi fejedelemség korát elevenítik meg (erről szól Kulin Ferenc Kemény Zsigmond és Szilágyi István műveit értelmező tanulmánya, illetve a Nemessuri Zoltánnal folytatott beszélgetése, valamint Schöpflin Aladár klasszikus esszéje Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájáról), részint a Trianon utáni erdélyi sorsok útvesztőibe vezetnek. Végh Balázs Béla a kivándorlásra kényszerülő romániai német írók munkásságát követi nyomon, Zirkuli Péter a román nemzeteszme erdélyi gyökereit tapintja ki. Filep Tamás Gusztáv a két világháború közötti erdélyi magyar történelmi regényekben ismeri fel a transzilvanizmus tételeit, míg Szász László a poszt-transzilvanizmusnak egyfajta etikai megalapozottságú szellemiségére mutat rá a hatvanas évek második felében indult erdélyi írónemzedék munkásságában. A művészeti és irodalmi tárgyú írások szerzőin kívül történészeket is megszólaltattunk. Várkonyi Gábor az erdélyi öntudat XVI. századi kialakulását vizsgálja, míg Borsi-Kálmán Béla Victor Neumann-nal beszélget a Bánság és Temesvár – az erdélyi kultúrában újra betöltendő – integráló szerepének esélyeiről.

Vargha Mihály

Szubjektív beszámoló az erdélyi művészetről

■ A *Magyar Művészet* folyóirat megtisztelő felkérése úgy szólt, hogy írjak egy személyes hangvétellű, az erdélyi képzőművészeti életet elemző eszmefuttatást, különös tekintettel a szobrászatra. Elvállaltam a felkérést, mert gyakorló képzőművészként, intézményvezetőként, az erdélyi életet tudatosan vállaló emberként szívesen megosztom gondolataimat e folyóirat olvasótáborával. Az erdélyi magyar művelődési életnek a képzőművészet csak egy szelete. Mivel írásom egy olyan lapban jelenik meg, amelyet közel száz százalékban csak Magyarországon olvasnak, fontosnak tartom, hogy egy rövid történeti áttekintéssel indítsak. A száz éve Romániához csatolt Erdély történelmében három nagy korszakot különböztünk meg: a két világháború közötti időszak (1918–1945), a szocialista korszak (1945–1990) és a rendszerváltás utáni évtizedek, 1990-től napjainkig.

Trianon traumája

Negatív hatása legközelebből a mintegy másfél milliós lélekszámú, „országnyi” területű erdélyi magyarságot

érintette. Az itteni magyar élet földcsuszamlásszerű intézmény- és vagyronvesztése elképesztő módon átrajzolta a monarchiabeli adminisztratív, gazdasági, és kulturális viszonyokat. A berendezkedő román hatalom a „Jaj a legyőzötteknek” elv alapján gátlástalanul forgatta ki vagyonából nemcsak az arisztokráciát, de a vékony réteg középosztályt, így az értelmiséget is. A gazdasági ellehetetlenülés erősen kihatott a magyar oktatásra és a művelődési életre is. Nem csoda, hogy százezrek vették a vándorbotot, és kerestek megélhetést külföldön, Amerikában, vagy az anyaországban. Akik maradtak, az önszerveződés nehéz útjára léptek.

A Kós Károly és munkatársai által 1921-ben kiadott *Kiáltó szó* című röpirat aktív munkára hívott minden Erdélyben maradt magyart. Keserű mondatai kijózanítóak, egyszersmind helytállásra, munkára sarkalltak. Magunkra maradtunk, nincs kire számítanunk, meg kell állnunk a saját lábunkon, dolgoznunk kell, ha élni akarunk – ezekkel a gondolatokkal próbálta felrázni a letargiából sorstársait. Ezzel az élni akarással társult a transzilvanizmus eszméje, amely már budapesti évei alatt is foglalkoztatta Kóst. 1938-ban az *Erdélyi Helikon*-ban így ír erről: „... igenis, a középkortól kezdve volt, élt, alkotott és formált az az erdélyi szellem, melynek eredménye egy sajátosan erdélyi lelkiségű, a maga lábán járó, a maga eszével gondolkodó, a maga ízlését kivirágoztató erdélyi képzőművészet...” A nagy erdélyi polihisztor a kényszerből kovácsolt életprogramot, a negatív energiákat változtatta át életadóvá.

Életre keltik a Barabás Miklós Céhet, az erdélyi magyar képzőművészek szervezetét 1929-ben, Kolozsváron. Szintén Kós írja 1928-ban: „És azt nagyon kell tudnunk és soha el nem szabad felejtkeznünk arról, hogy élő képzőművészet nélkül minden kultúra béna koldus csupán...”, és keserűen jegyzi meg ugyanott, hogy a Magyarországtól való elszakadás legfájdalmasabban a képzőművészetet érinti, hiszen valamennyi

Nagy Imre:
Répaszedés
1930

művészeti ágazat közül a képzőművészeti élet volt a leginkább Budapest-központú.

Az egykori centrum elvesztését a nagybányai festőiskola megtépázott, de folytonos működése sem tudta pótolni, a kolónia sokat veszített vezető szerepéből. A Nagybányán maradt Thorma János és a tanításban szerepet játszó tanítványai, Mikola András, Börtsök Samu körömszakadtáig védte a hagyományt, de közben sok energiát felemésztett a köztük lévő belső viszály is. A fiatalabb generáció tagjai közül többen hazatértek, Nagy Imre Csíkzsögödbe, vagy Bene József, aki a román fővárosba ment tanulni, majd visszatért Erdélybe.

A gyér civil szervezetek mellett megtartó erejük volt a magyar kézben maradt múzeumoknak. Jó példaként említhető az akkor alapítványként működő sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a marosvásárhelyi Kultúrpalota, Brassóban a Redut, ahol a mindenkori múzeumvezetés szűkös körülmények között, legalább az alkalmi kiállítások helyszínét tudta biztosítani.

A szocializmus szorításában

A második impériumváltás (1945) rendszerváltással is járt. A berendezkedő szocialista rendszer azt is elvette, ami az első román világban működhetett: mindent államosítva megszüntette a civil szervezetek hálózatát. Államosította, szétverte azokat a bázisintézményeket, amelyek alapítványként, civil szervezetként az erdélyi magyarság kultúráját a két világháború közötti időszakban fenntartotta és élte. Így járt a gróf Mikó Imre által létrehozott Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Erdélyi Szépművészeti Céh, a Barabás Miklós Céh, a felekezeti oktatás, és ez alól nem mentesült a művészeti élet többi helyszíne, intézménye sem. Kivételt képeztek, menedékként működtek azok a(z államosított) múzeumok, amelyek magyar vezetésűek maradtak, főleg Székelyföldön.

A második román világban, a szocializmus viszonyai között – a többi népi demokráciához hasonlóan – létrehoztak egy országos művészeti szervezetet (Uniunea Artistilor Plastici din Romania – Romániai Képzőművészek Országos Egyesülete), amelynek az 1968-as megújítás után székelyföldi fiái is működtek. Ezekben a területi fiókinézményekben központosított ideológiai ellenőrzést gyakoroltak, a tagsági felvétel Bukaresttől függött, ott ülésezett a „szénátus”, amely, főleg kezdetben, nem tett különbséget az etnikumok között. Számos magyar tagja volt ennek az országos szervezetnek, amelyet nyugodtan nevezhetünk állami mecénatúrának, hiszen a politikai elvárásoknak megfelelő művészeket rendszeresen vásároltak munkákat a közgyűjtemények számára.

A művészek országos egyesületében az ideológiai behatárolódás kezdetben sztálinista típusú volt, majd Nicolae Ceaușescu hatalomra lépésével hirtelen Tito Jugoszláviája mintájára különutas, propagandájában legalábbis nyugati orientációjú országgá vált. Rehabilitálták például az addig „dekadensnek” titulált, világhírű román szobrászt, Constantin Brâncușit, emellett a kortárs amerikai festőknek (Andy Warhol, Jackson Pollock, Roy Lichtenstein), a híres angol szobrásznak, Henry Moore-nak szerveztek kiállítást Bukarestben!

Ez a fordulat az egész romániai művészetszámra, így az egyesületek tagjaira is jótékony hatással volt, a nyitás egészen a hetvenes évek végéig tartott, amikor a diktatúra bekeményített, erős cenzúrát léptetve életbe. A nyolcvanas években például minden valamirevaló művészt köteleztek, hogy a „nép szeretett fiát” és feleségét megfesse, megmintázza. Művészberekben az volt az erkölcsi fokmérője egy-egy alkotónak, hogyan viszonyult a helyzethez: lelkesen vagy cinikusan, de sok pénzt remélve, sunyonyogva, hogy ne lógjon ki a sorból, vagy megtagadva azt. Ismertem olyan kisvárosi magyar művészt, aki egy ilyen művének árából – saját bevallása szerint – egy Dacia személygépkocsit vásárolt... Bennünket, akik akkor egyetemisták voltunk, szintén felkértek ilyen jellegű művek létre-

Nagy Imre:
Lány tükörrel
1960

Bene József:
Fürdőzők
1943

hozatalára, amit székelyes furfanggal úgy tudtunk kicselezni, hogy azt mondtuk: nem vagyunk méltóak és elég felkészültek egy ilyen nagy személyiség képének elkészítésére, még sokat kell tanulnunk, és fontos volna, hogy modellt üljön nekünk...

A rendszerváltás hozadéka

A romániai diktatúra működése az élhetőbb magyarországiéval ellentétes irányú: nálunk a nyolcvanas évek második felére lett elviselhetetlenségig erős a nyomás, miközben Magyarországon ekkor már megindultak a rendszerváltást előkészítő folyamatok, így a művészeti élet liberalizálódása is. Példaként említem, hogy az 1980-as években a *Művészet* című folyóiratot magyar barátaink átlópták a határon, aztán mi kézzől kézre adtuk, mint valami szamizdatot, és csodálkoztunk, hogy milyen merész

dolgokat lehet már az azonos politikai rendszerű Magyarországon kiállítani, megjelentetni, milyen szabad, „nyugatis” ott a közhangulat, a közélet. Ekkoriban a közemberek, de az értelmiség szintjén is sok-sok vicc, adoma jelent meg, amely dicsőítette a „gulyáskommunizmust”, vagyis Kádárt, a paranoiás kondukátor és rendszere rovására.

Persze a rendszerhez ideológiailag vagy anyagi okok miatt szervilis művészek mellett voltak a ha-

tóságok által rendszerellenesnek nyilvánított, avantgárd mozgalmak a nagyvárosokban, főleg Erdélyben, Temesváron a Szigma csoport, a Marosvásárhelyi Műhely (MaMű) Marosvásárhelyen. Sepsiszentgyörgy is kitűnt a nyolcvanas években: először a *Grup 3*, majd a fiatalon elhunyt grafikus Baász Imre fémjelezte ún. „témaelemző” kiállítások révén. Ezek közül kiemelkedik a *Medium* 1981-ben (a katalógus borítóját Elekes Károly tervezte), amely felforgatónak tartott tartalma miatt már csak a rendszerváltozás után, 1991-ben folytatódhatott. Baász kiváló művész és nagy hatású ideológus is volt. Kedvenc mondása: „az erdélyi ember legyen térdig hagyományörző és térden felül európai...”, vagy: „itt, Erdélyben Bethlen Gábor óta egy életképes, autonóm magyar kultúra él, ennek a folytatása kell legyen a ma művészete, amely a holnap lehetőségeit is kutatja.”

Ezeket a mozgalmakat, akárcsak Magyarországon, tiltották, a művészeket megfigyelték, zaklatták, emiatt nagyon sokan emigráltak Nyugatra, majd az évtized végén az anyaországba. Baász Imre, akárcsak Kós Károly, az itthoni értékkeremtés mellett tört lándzsát: „minél inkább önmagát boncoló a művészi tevékenység, annál inkább szüksége van a saját, közvetlen szellemi, kulturális és történelmileg is determinált környezetére” – mondja ezt egy ízig-vérig avantgárd művész, a rendszerváltás után egy évvel, a *Medium 2*. kiállítás megnyitóján. Baász röppentette fel elsőként egy önálló kortárs erdélyi magyar művészeti múzeum ötletét, amelyet mi, szerencsésebb csillagzat alatt született utódok 2012-ben létre is hoztunk, Erdélyi Művészeti Központ néven.

A romániai véres fordulat újabb kivándorlási hullámot idézett elő, amely a művésztársadalmat sem kímélte. Mint utólag kiderült, az úgynevezett „forradalom” egy megrendezett „mega reality show” volt, amely a szocializmusban meggazdagodott oligarchia hatalmi törekvéseit legitimálta, és amely egyben Románia addigi zsákutcás elszigetelődését is feloldotta.

A gazdasági-politikai változások és nehézségek ellenére a szocialista találmány, az országos érdekvédelmi, művészeti szövetség a mai napig fennmaradt, működik, bár a szakmai szempontok érzékelhetően háttérbe kerültek, vagyis az információ alig áramlik le a fővárosból vidékre. Viszont megtartó erőként megmaradt és erősödött a szociális funkció: a tagsági könyv előjogot ad műterembérléshez, és egy fél nyugdíjat biztosít. Ismertem olyan büszke művészt, aki idős korára mégis kérte a felvételét ebbe a szervezetbe, kénytelen volt túllépni korábbi elvein, ahhoz, hogy jövedelemhez jusson.

A rendszerváltás után, 1994-ben újjáalakult a Barabás Miklós Céh, Kolozsvár székhellyel. Kezdetben meg-

Ziffer Sándor:
Nagybányai táj
1925

Börtsök Samu:
Téli táj
é. n.

lehetősen „konzervatív” szervezetnek bizonyult, ahol főleg a megszokott hagyományokat mechanikusan folytatni akaró, időnként vaskalapos, idősebb művészek irányítottak az ifjabb generáció tüntető távolmaradása mellett. Javulást a szép emlékeztető Jakobovits Miklós elnöksége jelentett, aki szabadabb vezetési stílust hozott, és akit méltán nevezhetünk az erdélyi művészet nagykövetének. Neki sikerült néhány komoly seregszemlét szerveznie Marosvásárhelyen, Kolozsváron, és az utóbbi években újabb jelentős fiatalítási kísérletek zajlottak a Céh keretében. Magánvéleményként megjegyzem, hogy a Céh mint ernyőszervezet a második világháború idején életmentőnek bizonyult a művészek számára, de ma már, a hihetetlen stílusbeli változatoság és a megszámlálhatatlanul sok irányzat burjánzása miatt eredeti célkitűzését – az erdélyi magyarság művészetének összefogását – egyedül nem tudja ellátni, ezért nem képes mindenki számára hiteles lenni. A legutóbbi seregszemlén döbbszemtem rá, hogy hasonlítunk egy szocialista elveken alapuló egyesülethez, ahol az etnikai hovatartozás a döntő, és amely inkább statisztikai kordokumentumként, semmint igazi értékteremtő fórumként értékelhető.

1991-ben nyílt meg Sepsiszentgyörgyön a *Medium 2.* című nemzetközi kiállítás, ami akkor igazi szenzáció volt, nemcsak magyar, román és erdélyi viszonylatban, hanem valódi nemzetközi mércével mérve is. Ebből fejlődött ki a majd tíz „kiadást” megért AnnART performanszfesztivál, amely a Sepsiszentgyörgyhöz közeli, festői szépségű Szent Anna-tó partján, Ütő Gusztáv vezetésével zajlott. Az alternatív eseménysorozat a várost fontos képzőművészeti centrummá avatta.

Az erdélyi köztéri szobrászat

Az erdélyi köztéri szobrászatnak változatos története van. A háborúkban és az utána következő időszakban más elcsatolt területekhez hasonlóan a köztéri szobrok, emlékművek tucatjait rombolta le a berendezkedő győztes hatalom. (Ezt a veszteséget felmérni és pótolni nehéz, bár magyar állami finanszírozás mellett már vannak rá biztató kísérletek.) A helyben maradó magyar etnikum gyakorlatilag közösségi jelképei nélkül maradt. A szocializmusban az új rendszer még rá tudott tenni egy lapáttal a magyar szobrok eltávolítására azzal, hogy az ábrázolt személy egy letűnt kornak, a burzsoáziának a műve... Magyar nevű szobrot ekkor csak itt-ott, elvétele állítottak, ha az illető „hős” a szocialista rendszerért harcolt – pl. Józsa Béla, Lázár Mihály –, vagy köze volt a román történelemhez – például a székely vitéz Mihály vajda

a városunk főterén álló szoborcsoportban... Később, az 1970-es években lehetett magyar szobrot avatni, de csak párban egy román történelmi személyiséggel, lásd a XIX. századi forradalmárt, Nicolae Bălcescut, aki városunkban Gábor Áronnal, Csíkszeredában pedig Petőfi Sándorral szerepel – Marosvásárhelyen már felsorolni sem lehet a „párosokat”. A fő cél az volt, hogy az egyébként is agyonhallgatott kisebbségi identitást valamilyen hamis ürüggyel lefojtva tartsák, ne engedjék fejlődni.

Az erdélyi városokban felállított szobrok alkotói csak elvétve voltak magyarok, azt hiszem, nem túlzok, ha az 1:20 arányt mondom. (Érdekes, drámai történet a sepsiszentgyörgyi román katona, a nép által Bronz Bélának elkeresztelt szobor háttértörténete. A pályázatot anno egy magyar nemzetiségű szobrász, Domokos Lehel nyerte meg egy igen korszerű hangvétellű művel, amely egy harcokosi hernyótalpaiból komponált hatásos, absztrakt kompozíció volt. A nyertest „barátilag” megkereste a zsűri elnöke – magas rangú belügyi tiszt –, és kérte, hogy felezzék meg a tiszteletdíjat. Domokos ezt megtagadta. (Nem sokkal később Nyugatra emigrált.) Így a második helyezett, az együttműködőbb művész készíthette el a „mi Bélánkat” hamisítatlan szocreál stílusban... A történetet az igazi nyertes szobrász kortársától, volt kollégájától hallottam, és beszédes bizonyítéka egy velejéig korrupt rendszer természetrajzának.)

A szocializmus éveiben üdítő kivétel Gábor Áron egészalakos szobra Kézdivásárhelyen, amelyet a Nagyvarjasi Oláh Sándor készített, és amelyet a kommunista párt háromszéki magyar nemzetiségű megbízottja Nagyváradról, a szemétdombról mentett meg és hozott „haza”. Sylvester Lajos közíró érdeme, hogy a székely kisváros főterére kerülhetett az alkotás, és az is, hogy nem sorakozott fel mellé román társ.

Ilyen körülmények között virradt ránk a rendszerváltás, amely az illúzióinkat a marosvásárhelyi véres márciusban gyorsan megsemmisítette. De az tény, hogy 1990 óta a kétnyelvű helységnevtáblák legalizálása mellett az erdélyi magyarságnak kivívott joga, hogy köztéri emlékjelet,

Mattis Teutsch
János:
Lélekvirág
1923 k.

szobrot állíthat. Annak a szerencsés szobrásznemzedéknek a tagja vagyok, aki ennek az erdélyi magyar szoborreneszánsznak aktív résztvevője, szereplője lehet. Bár adomaként él, de igazságtartama okán nyugodtan ide idézhetem azt a történetet, amikor nyugati segélyben felajánlották, hogy egy kis erdélyi városban a távfűtés bevezetésében segítenek, vagy nagy szülöttjének öntetnek szobrot – a székelyek az utóbbit választották...

A szoborállításnak a közösség szemében mindenekelőtt (majdnem kizárólagosan) identitást megőrző szerepe van – legalábbis nálunk Erdélyben –, az esztétikai szempontok szinte másodlagosak. A megrendelők, legyen az polgármester vagy alapítványi elnök, legtöbbször egyszerű emberek, akik valóságban, a könyvekből ismert historizáló stílust részesítik előnyben a korszerűbbekkel szemben. Nagyon ritka eset, amikor a szobrász szabad kezet kap elképzelése megvalósításában. Előfordult, hogy óvatosabb előjárók szakmai zsűri összehívásával próbálták legitimálni a modernebb felfogású műveket, de a szakmai szempontok nagyon ritkán találkoztak a „nép” ízlésével, felfogásával. Személyes tapasztalatom, hogy minél kisebb egy település, a szobornak annál „közérthetőbbnek”, azaz kevésbé elvontnak szabad lennie...

Egy másik érdekes vetülete a mai erdélyi emlékjelállításnak a kivitelezés minősége. Míg a rendszerváltás kezdetén a bronzöntést kizárólag gyárban, gyenge minőségű, alkatrészgártásra berendezett homoköntéssel lehetett végezni, ma már jól felszerelt viaszveszejtési műhelyek működnek Szovátán, Aradon, Kolozsváron, de a homoköntésnek is van a korábnál lényegesen korszerűbb műhelye Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen. A megrendelők részéről az igényesség inkább az ábrázolás hogyanjára korlátozódik, vagyis legyen világos értelmű,

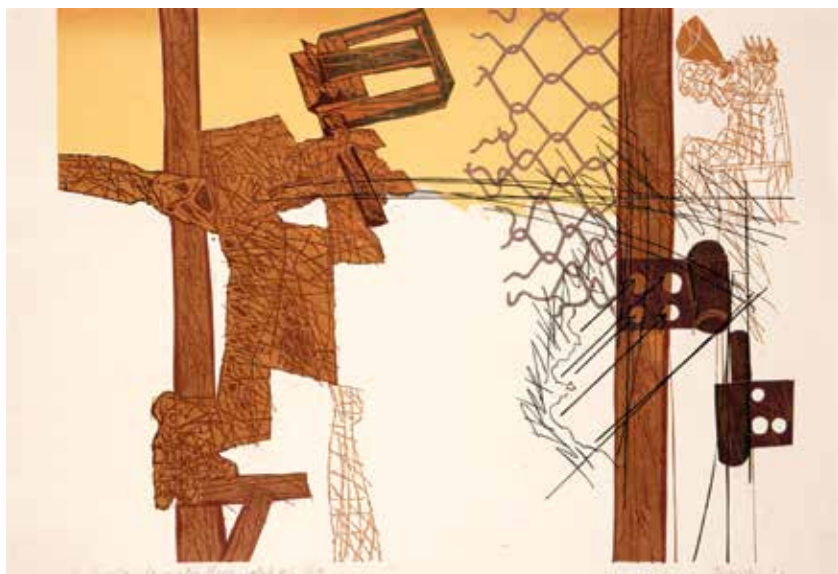
formailag kifejező a szobor. Sajnos nemegyszer regisztrálunk lelkes „anyaországi ajándék”-ként amatőr, gyenge színvonalú munkákat, amelyek felállítását legtöbb esetben senkinek nincs módjában megakadályozni. Megtörtént, hogy egy ilyen „ajándék lónak nem nézzük a fogát” esetben szóvá tettem a szobor minőségét, és sajnos úgy festett, mintha egyéni becsvágytól fűtve, az elszalasztott pénzszerzési lehetőség miatt reklamálnék. A szobor felállításáról a végső szót – jellemző módon – Bukarestben mondják ki, ott vannak a legfelsőbb bírúk, akik rendszerint megkésve, a szobor elkészülte után küldik el szakmai véleményüket a felállítandó műről...

Az Erdélyi Művészeti Központ

A rendszerváltás utáni évek legnagyobb intézményi megvalósulásának kétségkívül az Erdélyi Művészeti Központ létrejötte tekinthető. Az erdélyi művészeti élet meghatározó egyénisége, néhai Baász Imre röppentette fel a gondolatot, amelyet a Barabás Miklós Céh felkarolt, hiszen az erdélyi művészi körökben bűvópatakként ott élt egy erdélyi magyar képzőművészeti múzeum létrehozásának ötlete, szándéka. Többszöri nekirugaszkodás volt Kolozsváron, Nagyváradon, de végső formát Sepsiszentgyörgyön öltött 2012-ben, a Székely Nemzeti Múzeumban. Összehívtuk Erdély fontosabb tájegységeinek legismertebb művészeit, ismertettük terveinket egy sepsiszentgyörgyi központú, de erdélyi gyűjtőkörű magyar művészeti közgyűjtemény létrehozásának lehetőségéről. A megkérdezett mintegy ötven alkotó válasza egyértelmű „igen” volt!

A helyszín kiválasztása, a kezdeményezés szárba szökkenése nem véletlen, hiszen Székelyföldön magyar többség él, a nagyobb városok vezetése magyar, itt van politikai akarat arra, hogy közpénzzel támogassanak (bővítsenek) közgyűjteményeket. Kolozsváron, Nagyváradon, Marosvásárhelyen megtalálható ugyan a magyar értelmiségi réteg, de a városvezetésben – és politikailag – sajnos nincs olyan súlya a magyarságnak, amely érvényt tudna szerezni a kreatív ötleteknek, a magyar érdekeknek. Szomorú ezt mondani, de ez a valóság. Ezért tudott megalakulni Székelyföldön az Erdélyi Művészeti Központ, amely éppen idén ünnepli fennállásának ötödik évfordulóját. Az intézmény egyik legfontosabb célja megmenteni, feldolgozni, majd bemutatni a kallódó, veszélyeztetett életműveket az első világháború utáni időszakról kezdődően máig Erdélyben, a Partiumot is beleértve. Az induláskor tehát múzeumunkban jött létre mint külső egység, de ma Sepsiszentgyörgy városához tartozva az önállósodás útját járja, külön székháza, személyzete van. Fele-fele részben

Baász Imre:
Rácstörő
1976

önkormányzati és magyarországi támogatásból él, nemrég nyitotta meg a 60. kiállítását.

Az Erdélyi Művészeti Központ olyan bázisintézménnyé kíván válni, amely hasonló arcélú magyarországi intézményekkel partnerségben a regionális erdélyi képzőművészeti értékeket az összmagyar értékrendbe szeretné illeszteni. Ezért további feladatául tűzte ki a bevett kánonok bővítését, hiszen számos olyan lezárt életmű van, amely mind eredetiségében, mind pedig minőségében megállja helyét az összmagyar Panteonban. Az erdélyi képzőművészek életútját tanulmányozva világosan kimutatható, hogy sem a román, sem pedig a nyugati értékrendbe nem igazán tudtak beilleszkedni. Kivétel természetesen itt is akad, például Étienne Hajdu (István) François Gáll (Ferenc) vagy román Viktor, de ezek a kivételek mind a szabályt erősítik. Nagyjaink életérzése, lényeglátása, hangvétele az országhatárok megváltozása dacára is az anyaországi művészekével szoros rokonságban maradt. Azok a szakemberek, akik otthonosan mozognak mindkét közegben, látják az érdekes analógiákat, és pontosan érzékelik a kapcsolódási pontokat. Több olyan Nyugaton élő erdélyi művésszel vagyunk kapcsolatban, akik ingyen is szívesen adnák egész életművüket, mert választott hazájukban nem érdekesek: Szolnay Sándor utóda jelentkezett nemrég Svájcban, Pallos Sch. Jutta Németországból, a Portugáliában alkotó Balaskó Nándor utódai stb. Csupán szét kell nézni az európai magyar diaszpórában: megrendítő híreink vannak az Erdélyből származó, Portugáliába emigrált magyar szobrászról, Balaskó Nándorról, akinek életműve gazdátlan, az ottani múzeumok nem tartanak rá igényt, nekünk meg nincs pénzünk, lehetőségünk, hogy hazahozzuk. Idős művészek, akik a szocialista rendszer miatt emigráltak Németországba, Svájcba, gyűjteményüket szívesen hazaküldenék, csak legyen hova... Mindez nagyon nagy felelősség, ezért rengeteg munka vár ránk, de jó szervezéssel és magyar–magyar együttműködéssel talán nem lehetetlen ezt a helyzetet orvosolni.

Hogyan tovább?

Kányádi Sándor nagy költőnk mondta találóan a nyolcvanas években írott versében, hogy mi, erdélyi magyarok olyan „sem inde, sem unde” létben vagyunk, ahová *de iure* tartozunk, oda lelkileg nem kötődünk, és fordítva, a magyar életből kiszakítva is csak az anyanemzethez húz a szívünk mindörökké. Ebből a furcsa, determinált léthelyzetből kellene kitörnünk, megalkotva egy olyan önálló, erdélyi minőséget, amely bármikor kompatibilis tud lenni a magyarországi, vagy akár az összmagyar értékrenddel is.

Sajnálatos dolognak tartom, hogy a Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán a nagybányai festőiskola képviselőivel és Mattis Teutsch Jánossal befejeződik az erdélyi Panteon. Szívesen látnám itt Nagy Albertet, Fülöp Antal Andort, Nagy Imrét, Dési Incze Jánost, Kós Andrást, Szervátiusz Jenőt, Baász Imrét, Plugor Sándort is, hiszen ezek a művészek soha nem lesznek fontosak Bukarestben. Egy másik fájdalmas pont, amelyet intézményvezetőként, pedagógusként érzékelek, ennek a helyzetnek az inverze: elszomorító, hogy fiatal erdélyi művészek, művészhallgatók nem hallottak Kondor Béláról, Schaár Erzsébetről, Erdély Miklósról, Vilt Tiborról vagy Borsos Miklósról!

A Csíki Székely Múzeum a Magyar Nemzeti Galériával közösen szervezi nálunk a magyar klasszikus művészek életmű-kiállításait, amelyek sok, a magyarországi múzeumokkal vetekedő számú látogatót vonzanak. Mindez azt bizonyítja, hogy Erdélyben igen nagy igény van az ilyen típusú bemutatókra. Székelyföld szomjazza az anyaországi magyar kultúrát, de egy helyszín és egy intézmény kevés az értékek tudatosítására. Ezért kellene egy erdélyi hálózatot kialakítani: a Budapestről Erdélybe hozott kiállí-

Nagy Albert:
Zuhany
1965

Plugor Sándor:
Helytállás
1977

tásoknak ne egy, hanem legalább öt helyszíne legyen, és ne csak a tömbmagyar Székelyföldön, hanem a nagyobb központokban, mint Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, sőt a szórványokban is. Ahogyan az erdélyi képzőművészeti gyűjtemény álom volt öt éve, ma pedig valóság, úgy álmodjuk az erdélyi kiállítótér (galériák) hálózatát, amely, fontos kulturális és stratégiai pontokban jönne létre, és minőségi bemutatási lehetőségeket teremtené utaztatható, időszakos kiállítások számára. Ebben a hálózatban Székelyföldnek Erdély belső anyaországaént kellene működnie!

Kolozsvár mint egyetemi város továbbra is fontos tudásközpont, hiszen itt van az erdélyi magyarság kultúrájának megannyi patinás épülete, szobra, köztere, nagyszerű színháza, operája. Egyetemi tanárok, diákok ezrei tanulnak itt, de a magyar jellegű kezdeményezéseket adminisztratív nem igazán lehet véghezvinni. Példaként említem: 2013-ban elvittük az Erdélyi Művészeti Központ válogatott anyagát Kolozsvárra, és a kiállítás teljes költségét, szállítást, biztosítást, beleértve a teremór bérét is a „vidéki” Székely Nemzeti Múzeumnak kellett fizetnie, hiszen még erre sincs keret a magára hagyott, szórványosodó Közép-Erdélyben, amely néhány évtizede még hajtómotorként működött.

Egy másik kihagyhatatlanul lényeges aspektus: még intenzívebben kellene aktiválni a román többségűvé vált, egykor *színmagyar* városok gyűjteményeit: Arad, Temesvár, Nagybánya, Marosvásárhely, Kolozsvár. Kiváló minőségű magyar vonatkozású vizuális anyag van raktáron ezen városok múzeumaiban, bár az alapkiállításokon újabban örömmel fedezzük fel a magyar alkotókat is. Kolozsváron az elmúlt két évben pozitív változás állt be, friss szemléletű, européer gondolkodású igazgató került a Bánffy-palotába, és számos magyar vonatkozású kiállítás született, többek

között a Barabás Miklós Céh gyűjteményes kiállítása, a KOGART Alapítvány két válogatása (id. Markó Károly, Szalay Lajos). Fontos kooperatív lépéseket tett az utóbbi időben a Maros Megyei Múzeum is.

Eddig csak az intézményi keretek nonprofit részéről esett szó, de szükség van arra, hogy az erdélyi tőkeerős, művelt réteget megszólítsuk és vásárlásra buzdítsuk, ahogy egykor Kós Károlyék, gróf Bánffy Miklósék, báró Kemény Jánosék tették. Érdekeltté kellene tenni a magyarországi gyűjtőket is az erdélyi értékek iránt. Amikor ezt a tanulmányt írom, Erdélyben egyetlen magyar kézben lévő profi magángaléria működik, Kolozsváron a Quadro, ami a több mint egymillió lélekszámú magyarsághoz viszonyítva nagyon kevés. A bukaresti Artmarkt Erdélyben is szervez bemutatókat, aukciókat, és magyar műveket is forgalmaz. Legutóbb Marosvásárhelyen a Kultúrpalotában Ziffer Sándor, Aba-Novák Vilmos, Kádár Tibor stb. műveire lehetett licitálni, de a fő érdekeltségi köre nyilván a román klasszikusok maradnak. A galéria román igazgatója nemzeti elfogultság nélkül beszél arról, hogy fontos budapesti aukciósházakkal tart kapcsolatot, mint a Kiesbach, a Nemes vagy a MissionArt Galéria. Felvetődik a gondolat, hogy budapesti galériáknak miért nem fontos az erdélyi művészet, miért nem nyitnak fióklékat Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön, hiszen a tőke képes átáramolni országhatárokon.

Számunkra Budapest sokáig megközelíthetetlennek, zártnak tűnt, ezt megerősítették a vidéken élő anyaországi művészek is. Egy Erdélyben alkotó számára szinte elérhetetlen volt a magyar fővárosban kiállítani. Az 1988-ban alakult Erdély Művészetéért Alapítvány volt az, amely első húsz esztendejében több mint másfél száz tárlatot rendezett, köztük 1994-ben a sepsiszentgyörgyi művészek bemutatkozását. Mára szerencsére a Magyar Művészeti Akadémia majdnem minden szakterületének van erdélyi tagja, és a Kárpát Haza Galéria a határon túli magyar művészek rendszeres bemutatását tűzte ki célul. 2018 őszén pedig a Székely Nemzeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményének válogatott anyaga volt látható a Vigadó Galériában.

Kós András:
Ritmus
1981

János Mihály

Párhuzamos történetek

Jegyzetek Kézdi-Kovács Zsolt (1936–2014) Erdély leírása a XX. század végén című dokumentumfilm-sorozatához

■ Idézet Kézdi-Kovács Zsolt vallomásából: „1989 decemberében sokkhatásként érintett valamennyiünket a romániai forradalom híre... Akkor már jó ideje nem jártam Erdélyben: nem volt kedvem megtapasztalni a legszörnyűbb elnyomást, megvolt nekünk a sajátunk. Néhány hónapra rá elindultam – egyelőre csak turistaként –, hogy megtapasztaljam egy ország magához térésének drámai útját. Sok ezer magyar családdal együtt kerestem távoli rokonom, de tágabb értelemben őseim földjét, amely annyi titkot, annyi nosztalgiát, annyi kötődést jelentett számomra. Turistaút volt ez mindaddig, amíg valahol a Sóvidéken, Hármásfalun áthaladva meg nem álltunk az út szélén, egy fatornácós, magyar ház előtt. Elsétáltam a kocsitól, és egyszerre megszállt a megmagyarázhatatlan érzés: ezek a házak, ezek az utcák, ezek a hétköznapi parasztemberek beszippantanak maguk közé, akár egy örvény ereje. Hirtelen megnyílt ez a tudat alatt, nagyon mélyen ismerős világ, és abban a pillanatban éreztem: nekem vissza kell jönnöm ide, mert dolgom van még itt.”

Kézdi-Kovács Zsolt emlékezéseit olvasva felötlik bennem egy régi, a kilencvenes évek elején történt hosszú beszélgetésünk a magát magyarul akkor még kissé dőcögve kifejező, német anyanyelvű Kálnoky Tiborral. Arról faggattam, hogyan került vissza a család sepsikőröspataki birtokára, Erdélybe, ahonnan a nagyapját 1939-ben a román hatóságok családjával együtt elűldözték.

A nyolcvanas évek végén határozták el az édesapjával, aki kisfiú kora óta nem járt és talán nem is kíváncszott már erre a vidékre, hogy felkeressék a Kálnokyak ősi otthonát. „Anynyit tudtam Erdélyről – mesélte –, hogy itt él még szabadon farkas, medve, hiúz. Mindazok a dolgok, amikre én vágytam – folytatta a beszélgetőtársam –, az eredeti természet. Persze kultúra is, hogy ott vannak a kastélyok és minden. De azt mondta az édesapám, hogy ott ne keressél semmit. Már nem áll egy kő sem. És én ezzel az elvárással mentem oda, hogy ott nagyon szép a természet, de biztosan nagy nyomorúság és nagyon gonosz emberek. Szerettem volna tudni,

hogy mégis ezek a kövek hol álltak össze, amelyek között még élt édesapám is. Azután beültünk abba a kis Suzukiba, elindultunk. Énnekem az egész utazás olyan volt, mintha hazatértem volna. Mert nekem nem volt haza. Meséltem, hogy éltem, egyik országból a másikba.

– Mivel telt meg ez a haza? – kérdeztem. – „Ez jött valahova. És az az érzésed, hogy te innen nemrég mentél el, visszajöttél valamihez, ahol már voltál, és ahol te jól érezd magad. Ennyi az egész, és ez az, ami hiányzott az én életemből, végig. És ez most mindenfajta nosztalgia nélkül felmerül bennem, és az is, hogy hogyan viszonyultak hozzánk az emberek.”

Jóleső érzés számomra Kézdi-Kovács Zsolt és Kálnoky Tibor Erdély élményének rokon vonásait felidézni. A „visszatérés” más és más motivációja mögött ugyanaz az alig rejtett szándék és életérzés fogalmazódott meg mindkettőjükben: „... dolgom van még itt” – mondja Kézdi-Kovács, „... visszajöttél valamihez, ahol már voltál, és ahol te jól érezd magad” – visszhangzanak Kálnoky Tiborban az értelmüket kereső szavak.

Azóta az ifjú gróf és erdélyi magyar felesége felnevelt három szép szál fiúgyermeket. A Kálnokyak régi otthonainak műemléki helyreállítása napjainkban zajlik. A miklósvári kis késő reneszánsz, kora barokk kastélyban nemrég nyitották meg az Erdélyi Élet Múzeumát. A család által fenntartott vendégházakban többnyire nyugat-európai országokból érkező turistákat látnak vendégül, akik közül többen még sohasem hallottak Erdélyről, benne a Székelyföldről.

Kézdi-Kovács Zsolt erdélyi „érzelmes utazásai” folyamán több, száz órát is meghaladó dokumentumfilmet készített. Tervei szerint Orbán Baláznak a *Székelyföld leírása...* című könyve nyomán, amelyet egyébként „a legcsodálatosabb magyar könyv”-nek tartott, televíziós sorozat készült volna *Erdély leírása a XX. század végén* címmel, azonban a nagyszerű terv a filmrendező 2014-ben bekövetkezett halála miatt csak részben valósult meg. A páratlan értékű, 157 órányi filmhagyatékából összesen négy film készült el, ezek sorrendben *Kolozsvár – város a XX. század elején*, Cs. Sza-

bó László *Hűlő árnyékban* című memoárjai alapján, aztán a *Kopjafáktól a fatemplomokig*, majd a *Kezdet – karácsonyi és újévi népszokások* és végül a *Sírató, Passió – húsvéti és tavaszi népszokások* című, amelyet legutóbb 2018 márciusában mutattak be a Duna Televízió csatornáján. A mérhetetlenül gazdag hagyaték egy része az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tárában kutatható, a teljes anyag feldolgozása, szerkesztése és közkinccsá tétele remélhetőleg nem késik sokáig.

A sors különös kegyeltjének tarthatom magam, hogy Elek Judit egy alkalommal nyolc DVD-vel ajándékozott meg, ezek egy részéhez fűztem az alábbi jegyzeteket, amelyekben Erdélyben élő emberként kívántam reflektálni az ide „viszszatérő” művész személyes tapasztalataira.

A *Kopjafáktól a fatemplomokig* című film felkért szakértője és szövegírója Szilágyi István Kossuth-díjas író volt. Ő írt bevezető tanulmányt *Nézd az elméjüket az ács embereknek* címmel Szabóky Zsolt 1987-ben megjelent azonos című fotóskönyvében. A kettőjük által jegyzett szép könyv alcíme *Fatornyok, fatemplomok Erdélyben*, és több idézet olvasható benne Szentmártoni Bodó Jánosnak (1590?–1648) az 1644-ben írt *Az malom- és ácsmesterségnek dicséretéről való ének* című verséből. A „praktikus életszemléletű unitárius mesteremberek, városlakó polgárok költője” egy alkalommal, miközben várakoznia kellett, hogy a megrongálódott kompot megjavítsák az ácsok, hogy ne teljék feleslegesen, tétlenül az idő, éneket szerzett az ácsmesterség hasznáról és kockázatáról:

*Torony gombjára mikor fel kezd menni,
És az tetején látszatik mozgani,
Szörnyű dolog azt innen alól nézni,
Az felnézőknek szivők kezd dobogni.*

És mivel a gyomra is korgott a költőnek, hozzácsapta a molnármesterség dicséretét is:

*Sok szép miveket az faragó rendnek,
Nézd elméjüket az ács embereknek,
Csudáld erejét az malommesternek,
Mert Isten után parancsol az víznek.*

Ez utóbbi versszakasz a mottója Kézdi-Kovács Zsolt filmjének, amelyben a „földdel, fával, vízzel együtt élő” emberekről dokumentumértékű felvételek peregnek szénégetés, kerékgyártás, fafaragás, fagereblye-készítés közben. Különösen megragadó közelképeket, idős, fáradt arcokat látunk egy lisztörlő malomban, amelynek a XX. század elején készült, öntöttvas építési feliratán ez olvasható:

Az elárasztott falu, Bözödújfalu

Harangláb, Csikmenaság, Potyond

Gyapjúfonó asszony, Váncsfalva

Cséplés az Iza partján, Barcánfalva

„Tervezte és berendezte az Első Magyar Gazdasági Gépgyár Részvény Társulat Malomépítő Osztálya – Budapest VI. Váci út 18 szám.”

A film bevezető szövegében szó van arról, hogy a felvételeken látható életforma már csak nyomokban létezik. Egy ilyen vigasztaló, ma is működő vízimalom van még Benedek Elek falujában, Kisbaconban, amelyről így írnak a Kovászna Megyei Értéktárban: „A Keresztes család tulajdonában lévő Fülöp-malom molnárnéja, Keresztes Etelka néni tüneményes nyelvjárást beszélő, jó kedélyű, vendégszerető asszony, aki két fiával együtt működteti ezen ipari emléket. Az 1714-ben épített, csendesen duruzsoló öreg malomban még ma is örlik a búzát, kukoricát.”

A filmben szinte néprajzi leírás pontosságával hangzik el a Gáspár Sándor színművész által mondott kíséző szöveg a vízimalomról, ványolókról, „... az erdélyi paraszt zsenialitás máig létező nyomai”-ról. Hasonlóan szakszerű az erdélyi temetőken látható kopjafák eredetéről és jelképrendszeréről szóló leírás. A református és unitárius temetőken készített felvételeken olykor monumentális hatású, keményfa sírjelek magasodnak az égnek, vagy dőlnek mély barázdás emberarcra emlékeztetően, korhadtan, a földre. Nézem a filmet, a kopjafafaragó mestereket, és eszemben járnak a csernátoni Hasszmann testvérek, akik a szüleim sírjára faragtak fejfát, egyet magasabbat, majd melléje később a másikat, csúcsán tulipánnal.

Az erdélyi magyarság megmaradásának szimbólumaként emlegetett székelkapuk mellett a máramarosi román, díszesen faragott kapuk sorjájának a filmkockákon, mezőségi magyar muzsika, illetve Bartók Béla *Román táncok* című kompozíciója *Pe loc (Topogó)* tételének kíséretében. Talán egy ünnepnapon filmeztek a román faluban a budapestiek. Fehér inges, fekete szoknyás, idős asszonyok nézik elmerengve a párosan, vagy négyesével büszkén és vidáman sétáló lányokat, miközben egy huncut tekintetű legény néz szembe a kamerával.

Visszatérve a Székelyföldre, látjuk, amint egy idős ácsmester összerakja a kapu külön megfaragott elemeit, majd részletesen megmutatja és elmagyarázza azok megnevezését: a kapuzábét, a kaputükröben ékeskedő életfát, kisebb-nagyobb kötéseket, a festett galambdúcot.

És újra a hegyvidéki táj fatemplomokkal és ácsolt haranglábakkal, a narrátor hangjával kísérve: „Táj és lélek, anyag és szellem aligha talált egymásra oly szerencsésen emberi alkotásban, mint a monumentális faépítészetben Erdély különböző vidékein. Dombhajlatokban, völgyekben meghúzódo falvakban fatemplom szökik a magasba. Máshol harangláb strázsál a cinteremben, még ma is.” A haranglábokról Szilágyi István beszél, szakszerűen, akár egy

tanult ácsmester, császárfát, árbócgerendát, harangházat vagy galériát emleget, amit hirtelen meg tudok jegyezni. De továbbmenve már a regényíró fogalmaz így: „Külső formájukat tekintve és különösen az ezt meghatározó belső szerkezet valamilyen súlyos epikáról regél.” A harangláb-nak a szakrális szerepe mellett védelmi funkciója is volt, azáltal, hogy a harangszó jelezhetette az ellenséget. Építéséhez leginkább tölgyfát használtak, amelyet ha jól választanak ki és tűz vagy víz nem károsítja, akár örök életű is lehet.

„A teremő kedvű erdélyi magyar ember, miközben a harangjai fészket a magasba ácsolta, önnön lényegéből adott maradandót” – mondja Szilágyi István fent, egy nagyszerűen ácsolt harangláb galériájából széttekintve. Fatemplomot ma már csak a görögkeleti és a görög katolikus falvakban láthatunk Erdélyben. Ezeknek a gótikus székesegyházaknak a hatalmas tornyait félénken idéző, messze látszó épületrésze „a templom hajójából kiugró, elkeskenyedő torony, amely minden földi gravitációt meghazudtolva mint hatalmas orsószár szökik a magasba, mintha a szelek guzsalyán táncoló felhőket vallowa a menny és a túlvilág titkairól.”

Az erdélyi faépítészet másik nagy szerelmese, Kós Károly, az erdélyi tornyokat „az égboltozatba fúródó lándzsáknak” nevezte. Nem szerepel Kézdi-Kovács Zsolt filmjében, mert már a XX. század elején eltűnt Erdélyből az a gyönyörű fatemplom, amely a vegyes lakosságú, kalotaszegi Túrje falu díszé volt. Ezt a tipikusan erdélyi épületet Kós – látva, hogy a görög katolikusok már nem használják, és új kőtemplomot fognak építeni – meg akarta vásárolni, és ebben egyezségre is jutott a helyi pappal. Azonban az épületet váratlanul eladták a bukaresti Nemzeti Néprajzi és Művészeti Múzeumnak. Kós, „a transzilvanizmus apostola” ezt már nem hagyhatta szó nélkül, és levélben panaszkolta be a Műemlékek Országos Bizottságának a méltatlan esetet. Végül a templomot 1926 körül Bukarestbe szállították, az 1950-es években újraépítették, 2016-ban ortodox szertatás szerint újraszentelték.

Jól ismert tény az erdélyi szász népesség drámai exodus: mintegy fél évszázad alatt szinte a teljes őshonos lakosság elhagyta az évszázados városokat és falvakat, távozása után gazdátlanul maradtak vagy hamar gazdát cseréltek a gondos családi házak, a mindig megművelt termőföldek. Ugyanakkor teljesen kilátástalan helyzetbe kerültek a nagy szakértelemmel, pénzzel és ízléssel felépített monumentális templomok.

A román művelődési minisztérium adatai szerint az országban több mint hatszáz műemlék épület áll az összeomlás határán, és a legnagyobb veszély a szász épített örökséget fenyegeti. A közelmúltban több harangtorony és várfal omlott össze.

Viszont amiatt, hogy a szász evangélikus templomok a turizmus számára a leglátványosabb és legvonzóbb műemlék épületek Erdélyben, az evangélikus egyház felújítási programjában az utóbbi évtizedekben, többnyire németországi támogatással sikerült számtalan jelentős középkori szakrális épületet – építészeti és művészettörténeti kutatásukat is beleértve – restaurálni.

Kézdi-Kovács Zsoltnak az 1990-es évek elején készített felvételein látható szász műemlék templomok többsége – ha nincs is teljesen romos állapotban még ma is – mindenképpen átfogó helyreállításra szorul. Ilyen a darlaci templom, az ijesztően megrepedt falaival, és a szászok által épített, ma református homoróddaróci istenháza. A darlaci felvételek idején még az oltár a helyén állt, szépen hímzett oltár- és szószékterítőt lehetett látni. Ma már mindennek nyoma sincs. A magas művészi szinten megfaragott köelemek, szobrok és domborművek viszont továbbra is dacolnak az idővel, és nemrég olyan minőségű középkori falfestmények kerültek újból a szentélyben napvilágra a mészréteg alól, amelyek az európai értékük által ezt az ódon épületet mégiscsak megmenthetik.

Érdekes, hogy a templom művészeti értékeire már a XIX. század első felében, amikor még eleven szász élet zajlott a faluban, egy fiatal, művelt francia fiatalember is felfigyelt. De Gerando Ágost, az erdélyi Teleki családba beházasodott és magyarrá lett esszéíró, az 1845-ben kiadott *La Transylvanie et ses habitants* című könyvében hosszan ecsegtelte a templomban látottakat. A „megfakult virágszál utolsó szirmainak” nevezett falképeket nézve elgondolkozott azon, hogyan is születhettek ezek a festmények: „Ki lehetett a művész, akit talán fegyveresek üldöztek, aki örömet lelhetett a kolostori élet efféle dicsőítésében? Látva a még mindig nagyon élénk színeket, az alakok arányait és elrendezését, egyszóval mindazon részletet, amely egy festmény sajátosságát biztosítja, megkísértett a gondolat, hogy ezek a képek talán a bizánci művészet egy utolsó próbálkozásai, egy szerencsétlen konstantinápolyi menekült, egy barbárok által elűzött ismeretlen festő munkái. A görögök minden időkből nagy számban kerestek hazát Nyugaton, ahol a művészi ízlés és a tudományok újraéledtek. A számkivetettek közül néhányan emlékeztek rá, hogy Bizánctól északra az a nép él, mely a birodalom utolsó védőbástyája volt, és ezek kerestek és találtak menedéket Magyarországon.” A jó szemű De Gerando Ágost leírásához (amelynek még mindig nem készült magyar fordítása) hozzá kell tennem, hogy a templomban mostanában feltárás alatt álló falképeken egymás közelében látható a késő bizánci művészet egyik gyakori képi toposza, Nagy Konstantin császár álló alakja, amint Szent Ilonával együtt tartják a keresztet, és a

magyarországi középkori festészetben jól ismert Szent István és Szent László kettős ábrázolása, mintegy jó példája Kelet és Nyugat találkozásának Erdélyben.

Csikmenaság temploma, a szentély boltozatfestményei, a gótikus festett faszobrok, a karácsonyi templomi ünnepség, a subás betlehemesek, a potyondi rozzant kis harangláb, megannyi jó, megörökíteni való téma volt Kézdi-Kovács Zsolt számára. Bölcsességére és alaposságára vall, hogy már a helyszínekre történő utazás előtt alaposan felkészült, majd a felvételek készítésekor minden esetben az illető téma szakértőjéhez fordult.

Ilyen körülmények között kerülhetett sor a csikmenasági kiszállásra is, ahol egy jelentős műemlék templom van, és a templomnak hajdan egy szép szárnyas oltára volt. Az 1543-ban készült oltár ma a budapesti Magyar Nemzeti Galériában található, Kézdi-Kovács Zsolt és csapata ennek megfelelően mind a két helyszínt felkereste, és ott hosszan forgatott. Az oltár Krisztus passióját ábrázoló táblaképeit részletesen végigfotózták. Nagyszerű közelképek készültek a Dürer metszetei (Az irodalomban: *Kleine Holzschnittpassion um 1509–1511*) alapján festett Angyali üdvözlés, vizitáció, a királyok imádása, Krisztus elfogatása, Krisztus Kajafás előtt, Krisztus ostromozása, Krisztus tövisel koronázása, a kereszttel, keresztre feszítés jeleneteit ábrázoló képekről. Érdekes, hogy a sorostélyi evangélikus templom szárnyas oltáráról is készült filmfelvétel, amelynek a táblaképei a csikmenasági oltárhoz hasonlóan ugyanazoknak a Dürer-metszeteknek a másolatai, ám kevésbé sikerültek. A sorostélyi oltárt sem az eredeti helyén, hanem a medgyesi főtemplom sekrestyéjében sikerült megtalálni.

Visszatérve a menasági oltár sorsára, ismeretes, hogy azt a Magyar Nemzeti Múzeum 1915-ben megvásárolta az egyháztól. Arról viszont, hogy miként történt a vásárlás, keveset tudunk. Néhány erre vonatkozó dokumentum került a kezembe, amikor a templom falképeinek feltárása iránt kutatva átnéztem a helyi plébánia és a Műemlékek Országos Bizottsága budapesti irattárát. Az 1914–1915 évi iratokból azt lehet megtudni, hogy ekkor a menaságiak a templomépület javításához fogtak, és a pénzhiány miatt felmerült a híres műtárgy eladása. Azonban a hívek többsége „csökönnyösséggel ragaszkodott” az oltárhoz, mindaddig, amíg az 1914. évi püspöki vizitációkor Majlát Gusztáv püspök „felvetette a régi értékes szárnyas oltár kérdését. Püspök Atyánk – írta az akkori plébános – jónak látná, ha a hitközség beleegyezne abba, hogy a közkincsű oltárt, egyrészt azért, hogy a nemzet kincse legyen, másrészt meg azért, hogy a teljes megsemmisüléstől megóvja, átadják a nemzeti múzeumnak. [...] Kegyelmes püspök Atyánk megígérte, hogy fent eljár ebben az ügyben.” A későbbiekről még csak

annyit, hogy miután a vásárlás megtörtént, Éber László, a MOB előadója ezt nehezményezve, méltatlankodó levelet írt a gyulafehérvári püspöknek, aki elismerte, hogy az eladást ő maga engedélyezte.

A táj és falukép, a hagyományos népviselet, a tánc és a vídám vagy gyászoló, siratóénekek vonzották a budapesti forgatócsoportot a Gyimesi-szoros falvaiba. Szakértő kísérijük dr. Tánczos Vilmos, kolozsvári egyetemi tanár volt, aki a *Keletnek megnyílt kapuja* című (Kolozsvár 1996) kitűnő néprajzi esszéiben pontos képet nyújt pl. a gyimesi dokumentumfilm készítésének körülményeiről is. A szerző egyik, sok hely- és emberismeretről árulkodó írásából idézek:

„Pár évvel ezelőtt, 1991-1992-ben az *Erdély leírása* című monumentális tévéfilmsorozat forgatása közben a Magyar Filmstúdió Vállalat egyik stábjával Csíkban, Kászonban és Gyimesben dolgoztam. [...] a film, az erdélyi tájegységek kultúráját Orbán Balázshoz hasonlóan valamiféle monografikus szándékkal próbálja bemutatni – vajon lehetséges-e még efféle korunkban?” – teszi fel a kérdést a neves etnográfus. Ezután pedig a gyimesi zenészekről ír:

„A világ akármelyik rendezője meg lehetett volna velük elégedve. A viseletdarabok kétségkívül autentikusak voltak, műnépiességről legfeljebb a vakítóan fehér gyolcsingek anyaga és egyikük lakkcipője árulkodott, amelynél fényesebb tárgyat keresve sem találtam volna az egész Gyimesben. Ezeket a ruhadarabokat, melyek két-három évtizeddel ezelőtt még hétköznapi munkában is általánosak voltak, ma már ünnepnapokon sem veszik fel. Legföljebb a helyi plébános parancsol rá olykor a csángóságra, hogy a templombúcsúkon, a csíksomlyói nagy pünkösdi zárándoklaton, bérnálásakor, elsőáldozáskor, a kortárs találkozó alkalmával stb., az ősi csángó viseletben jelenjenek meg.

A gyimesi zenészek a különféle felvételek, turnék, előadások stb. során hozzáadzódtak a reprezentációhoz... A világ fejlődik ugyebár, s tőlük is alkalmazkodást követel. A régi parasztmuzsika iránti igény szemlátomást megcsappant a Gyimesekben, a hagyományos helyi zene művelőit a közösség lehet, hogy ma már nem tartaná el. A lakodalmakban, keresztelőkön a hegedűk és gardonok helyét előbb klarinétos-szaxofonos malacbandák, majd a hangerősítőkhöz kötött szintetizátorok veszik át. A régi zene iránt inkább csak a »műveltebbek« felől mutatkozik valódi... érdeklődés. Nekik kell tehát játszani.

A gyimesi prímásokat a magyar nyelvterület legjobb paraszzenészei között jegyzik, muzsikájukat felvételek sokasága őrzi. Valódi profik a mai magyar művelődési életben. Tudni kell azt is, hogy a muzsika specialistáinak illő státusuk volt a falu hagyományos társadalmában is. Egy-egy gyimesi zenész házaspár régen is muzsikából élt, a ház körüli

gazdálkodás, állattartás mindig csak a legszükségesebbekre szorítkozott, s mindig csak kiegészítő, mellékes jövedelem volt. A zenészt ugyanúgy a falu tartotta el, mint a papot. Nagyjából így van ez ma is...”

A Kézdi-Kovács Zsolt által rendezett forgatás a fenti gondolatok szellemében és figyelembevételével, sok-sok jó és emlékezetes tánc, ének és zene rögzítésével zajlott.

Kézdi-Kovács Zsolt hatalmas munkájából természetesen csupán néhány témához fűzhettem reflexiót. Azt remélem, hogy a felbecsülhetetlen filmes anyag tudományos, vagy akár a népszerűsítés szándékával történő feldolgozása és publikálása belátható időn belül megtörténik.

Szász asszonyok a templomban,
freskórészletek
Szászhermány

Erdély leírása a XX. század végén¹

Kézdi-Kovács Zsolt jegyzetei
az Erdély leírása keletkezéséről
2012–2013-ból

■ 1989 decemberében sokkhatásként érintett valamenynyünköt a romániai forradalom híre, a televíziós nyilvánosság előtt zajló véres események. Akkor már jó ideje nem jártam Erdélyben: nem volt kedvem megtapasztalni a legszörnyűbb elnyomást, megvolt nekünk a sajátunk. Néhány hónapra rá elindultam – egyelőre csak turistaként –, hogy megtapasztaljam egy ország magához térésének drámai útját. Sok ezer magyar családdal együtt kerestem távoli rokonaim, de tágabb értelemben őseim földjét, amely annyi titkot, annyi nosztalgiát, annyi kötődést jelentett számomra. Turistaút volt ez mindaddig, amíg valahol a Sóvidéken, Háromfalun áthaladva meg nem álltunk az út szélén, egy fatornácos, magyar ház előtt. Elsétáltam a kocsitól, és egyszerre megszállt a megmagyarázhatatlan érzés: ezek a házak, ezek az utcák, ezek a hétköznapi parasztemberek beszippantanak maguk közé, akár egy örvény ereje. Hirtelen megnyílt ez a tudat alatt, nagyon mélyen ismerős világ, és abban a pillanatban éreztem: nekem vissza kell jönnöm ide, mert dolgom van még itt.

Ez volt az a pillanat, amikor eldöntöttem: akárcsak Orbán Balázs – akinek a könyve akkoriban került a kezembe – kamerával végigjáróm egész Erdélyt, megörökítem ezt a kivételes állapotot, egy, a tizenkilencedik században megmerevedett ország képét.

Nem tudtam, mire vállalkozom, hiszen a példa-mű, a *Székelyföld leírása* a mi vállalkásunknak csak kis részét fedte le. Munkatársaimmal, barátaimmal, a népes szakértő-csapatral feltérképeztük egész Erdélyt – nélkülük semmire sem mentünk volna kinn a terepen. Volt, amikor több csapattal dolgoztunk párhuzamosan. Így is három év kemény munkával sikerült – ha csak nagy vonalakban is – elérnünk a kitűzött célt: Erdély leírását.

Áldott állapot volt ez: az elfojtások, a félelem, a bizonytalanság után a hirtelen szabadság boldogító érzése fogott el mindenkit. Az emberek megnyíltak, segítőkészen vettek részt a munkában, nemzetiségétől, vallástól, politikai meggyőződéstől függetlenül. Ma már ennek egy jó része elil-

lant: ma már nem lehetne egy ilyen vállalkozásba fogni. Talán értelme sem lenne: az akkor megörökített világ jelentős része nem létezik többé.

Az *Erdély leírása a XX. század végén* című televíziós filmsorozat anyagát 1990-ben, közvetlenül a romániai „forradalom” után kezdtük el forgatni.

Erdély akkori – XX. század végi – állapotát igyekeztünk rögzíteni: kultúráját, építészetét, népszokásait, zenéjét, képzőművészetét... faluról falura, utcáról utcára végigjárva a teljes Erdélyt, a magyar „szórvány-vidékeket” is.

Erdélyt 14 „Tájegységre” bontottuk.

Közel ötven helyi néprajzos, történész, zenetudós, képzőművész, író segítségével vaskos szakanyagok készültek, és az így összeállt információk birtokában, egy-egy, a tájegységet jól ismerő magyar, román, szász stb. szakértő segítségével részenként leforgattuk.²

Igyekeztünk számítógépes nyilvántartásunk segítségével minden olyan helyet, jelenséget, személyt rendszeresen megörökíteni, amely, aki arra a helységekre jellemző volt, függetlenül nemzetiségi, vallási vagy egyéb hovatartozásától.

Ezzel a módszeres feltárással, amellyel nemcsak a legismertebb tájak, események – Kolozsvár vagy a Székelyföld gyakran látott tájai, a csíksomlyói búcsú és a marosvásárhelyi főté, a kalotaszegi viselet vagy a gyimesi csángók zenéje – szerepelnek, hanem az eldugott magyar falvak az Aranyos völgyében, a Hátszeg vagy Görgény szinte érintetlen mők kultúrája, a szász falvak utolsó lakói, éppen elhagyott templomai, a Visó völgye...

Ugyanúgy feldolgoztuk a nagy tömbökben élő Székelyföld vagy Kalotaszeg magyarságát, mint a szórványok – Máramaros, Beszterce, Hunyad, Királyföld tájait. A középkori Szent László-mítoszkör freskóit és a felsőboldogfalvai, Árpád-kori templom Anjou festményeit, a csíkszentdomokosi Báthory-ének lamentálását...

Az aranyosgerendi kastélyt és tulajdonosát, Bánffy István gróft és a boncidai „magyar Versailles” romjait; Kolozsvár főterén a görögkatolikus misét.

A széki éjszakai korzót.

Almakerék és Alsóporumbák, Kerelőszentpál és Koltó, a Nyerges-tető és Ojtoz történelmi emlékeit, Kiskapus kor-mos nyárfáit és a Békás-szoros szikláit.

Lefilmeztük az apácai „kakaslövés” szertartását, az utol-só szász nemzeti ünnepet, a „Cronenfest”-et. A következő évben már nem tudták megrendezni: a szászok nagy része kivándorolt...

A csikmenasági karácsonyi szentmisét. A bánffyhungyadi Úrvacsorát.

Inaktelkén egy kétnapos magyar lakodalmat.

A bözdújfalusi templomot és falut félig vízben (azóta a házak jó része összedőlt).

A szilágysomlyói szüretet – a szüretelők jó része halott már azóta...

A kolozsvári nagy tudós és irodalmár nemzedék sétáját a régi utcákon, Cs. Szabó László szülőháza előtt, és a kolozs-vári Házsongárdi temető sírjait akkor, amikor nagy részük még magyar volt...

Házak, utcák, települések tűntek el azóta, mára talán nem lehetne szapuló asszonyokat találni a Iód partján, hagyomá-nyos cséplőgépeket és sarlóval aratókat a Görgény völgyében, a libánfalvi vasárnapon a templomból kijövők közös táncát, a Kászon völgyében vagy Kézdiszentkeresztben a kürtőskalács készítését, a Brassó feletti hegyekben a puliszkafőzést.

Erdély akkor, a kilencvenes évek elején még csak élede-zett a diktatúra szorítása után,

Illyefalván Kató Béla tiszteletes akkortájt nyitotta kultúrközpontját,

Szőcs Géza kolozsvári otthonában a továbblépés esélyeit fejtegette,

Jakubini érsek úr Márton Áron szobáját mutatta meg Gyulafehérváron, és ugyancsak láthattuk a cellát, amely-ben az érsek Máramaroszigeten raboskodott.

Szilágyi István – későbbiekben Kossuth-díjas író – ked-venc horgásztanyáján a kétfajta kultúra különbözőségéről és egybeeséséről beszélt, és Apor báró frissen hazahívott fiával a gazdaságot próbálta elindítani Torján...

Összesen 558 helységben forgattunk. A leforgatott nyers-anyag mennyisége 157 óra. A körülmények, nem tették le-hetővé, hogy az anyag egészét befejezhessük.

Az azóta eltelt 16 év során sokszor és sokféleképpen pró-báltunk pénzt szerezni az anyag megmentésére, befejezésé-re – sikertelenül.

Ez a hatalmas anyag persze elsősorban az én fejemben áll össze filmekké. Életem nagy kudarcaént éltem át annak lehetőségét, hogy az eltelt idővel egyre fogyott a remény, hogy valaha be tudom még fejezni.

Erdélynek ez az arca, amely még elevenen őrzi a ma-gyarság ezeréves történetének nyomait, az ott honos többi népcsoport – a román, a szász, az örmény, a zsidó, a rutén – nyelvét, szokásait, kulturális, néprajzi, zenei, képzőmű-vészeti és történelmi emlékeit, mára már a XXI. század globalizált, „modernizációs” folyamatai következtében, akár csak a felvételek óta eltelt két évtized alatt, nagy részé-ben emlékké vált, és csak ezeken a filmkockákon létezik.

Nemcsak a művészi ambíció hajt, hanem a tanúságtétel és az, hogy a Kárpát-medence e jelentős részében jelenlé-tünknek: ennek a tájnak, kultúrájának, népeinek, vallásai-nak, társadalmának és művészetének egy adott pillanatban – a XX. század végén – leírt állapotát a nemzeti önismeret részévé tegyem, és a lehető legszeleesebb közönséggel meg-ismertethessem.

JEGYZETEK

- 1 Kézdi-Kovács Zsolt 2014. szeptember 6-án hunyt el. (Elek Judit közlése, 2018.)
- 2 Szakértők: Almási István, Alvas Ion, Badea Anton, Ba-rabási László, dr. Binder Pált, Bura László, Daczó Árpád, Dávid László, Egyed Ákos†, Gál György, Garda Dezső, Inc-ze László, Györfy Dénes, Incze László, Jánosi Pál, Keszeg Vilmos, Kisgyörgy Zoltán, Lászlóffy Gyula, Marosi Bar-na, Mazalik Alfréd, Molnár Jenő, Muckenhaupt Erzsébet, Orbán Balázs†, Popa Radu, Pozsony Ferenc, Retegeanu Simion, Sáska Jenő, Cs. Kovács Katalin, Spielmann Mihály, Szilágyi István, Szőcs István, Tánczos Vilmos.

Székelkapu, fatemplom, Falusugatag

Gazda József

Megtartó művészet

Trianon árnyékában

„Egy titokzatos szót mondtam akkor: Erdély.”

Áprily Lajos

Erdély...

■ Gyökereiből kibontva a szót: Erdő elve, erdőn, hegyen túli föld, dimbes-dombos táj hullámhorizonttal, szél, peremvidék hajdan nehezen járható utakkal. A nyugati civilizáció büszke hegyektől övezett és hosszú időn keresztül védett keleti pereme, végterülete. Kevésbé dús, kevésbé pazar, szikárabb, mértéktartóbb volt mindig az élet és az itteni világ, világlátás és gondolkodás, mint odább, nyugatabbra. Mindig, mióta őseink megtelepedtek itt a Kárpátok védőszárnyai alatt. Igazi rokokó nálunk nem is volt, annak a pazar gazdagságai idegenek lettek volna tájainkon. Itt, a legendák földjén. Itt voltak az egykori Nyugatrómai Birodalomnak is a legészakibb és legkeletibb szélei, ahol majd a középkorban, a román, a gótikus és a barokk korban szerényen épülnek be a tájba puritán, nem hivalkodó, sarokbástyás várfalaktól védett templomaink és kastélyaink, az örök védekezés – mert állandóan védekezni kellett – színhelyei, szimbólumai. S ha – mint ütközőterületen – lassan helyet keresett itt magának Bizánc is, itt díszessége annak is eltűnt, az is szerényebb arcot öltött, puritánabb lett. A táj lelke, szellemisége kérte, kívánta ezt. Három nemzet élt itt a belátható történelem évszázadaiban, három – a magyar, a szász és a román – kultúra bontogatta a szárnyait, egymás mellett fejlődtek, alakultak, s úgy hatottak egymásra, hogy különbözőségeiket is megtartották. Elődeink és mi, akik e földet magunkénak éreztük és érezzük még ma, az elveszettségben is, hisszük, hogy Erdélynek saját lelke van, s ez a lélek teremtette és teremti folyamatosan sajátos arcú művészetét is.

Tovább tartó folyamat

Amikor 1918 vége után szétesett a történelmi Magyarországnak, a kor magyar művészete még fél lábbal a mi elcsatolt kelet-magyarországi talajunkra, az ide kötődő hagyomá-

nyokra támaszkodott. Még élt Nagybánya, annak szellemisége – melyben benne gyökerezett az egész sajátos arcát megtalált, önmaga lábára állt modern magyar művészet –, s ez a szellemiség nemcsak itt volt irányt adó erő, hanem az egész, mondjuk így: összmagyar művészetben. Akkor – ama szörnyű pillanatban – szétszakadt, darabokra törött az Egész, az Egy, az addig Egységes. Nagybánya szellemi atyjai, Thorma János, Ferenczy Károly, Réti István és Hollósi Simon három ország művészeivé lesznek, de egy ideig még „haza- hazajárnak” az elszakadtak is, tovább él a művésztelep, és annak vonzereje is tovább hat, román fiatalok is felkeresik, s ez a művészi szellem átível az első évtizedeken, összefog itt és ott, egyszerre lesz az erdélyiség, s azon belül különösen a magyarság, a magyar művészet lelkiségét sugárzó erő, mely az erdélyi román és szász művészetre is hatni tud, annak is sajátos összetevő-színévé vált és folyamatosan fog is válni. Amikor azt mondjuk: Erdély – vagy pontosabban és leíróbban: a Romániához csatolt részek – művészete, s annak szellemiségét, lelkiségét, sajátosságait keressük, elsősorban Nagybányára gondolunk.

Hadd tegyük fel a kérdést: mik ezek a sajátosságok? A csak festői plein air mellett, vagy annak a köntösében jelentkező plaszticitás, expresszivitás (a korai expresszionizmus hatása), temperamentumosság, rejtőzködő, de finoman építő szerkezetiség, a természet színeinek átfogalmazása, napfénybe oldása, ami lehet izzó is, lehet finoman visszafogott, de mindenképpen energiát sugárzó. Ezek jellemzői nemcsak a Nagybányához kötődő művészeinknek innen és már a szétszabdaltságunkban odaátról is, a Ferenczyeknek, Krizsán Jánosnak, Ziffer Sándornak, Réti Istvánnak, Thorma Jánosnak, Mund Hugónak, Mikola Andrásnak (1884–1970), Papp Aurélnak, Maticska Jenőnek, Börtsök Samunak, Thormáné Kiss Margitnak, de még Szolnay Sándornak is – akikben tovább él Bánya. Thorma János főleg Réti István és Börtsök Samu segítségével tovább is vállalni vi-

szi az iskola, a művésztelep gondját, s gazdag alkotópályája, melynek egyik jellemzője a néphez, nemzetéhez való hűség, annak a sajátos arca, útja bemutatása, példát ad társainak, tanítványainak, s kisugárzó, a helytállást tovább sugárzó példát itt, az elszakítottságban is. Így ez a művészeti látásmód egy ideig még központi szerepet tölt be, s egyik alapját adja az erdélyi szellemiségnek, s egyben a „saját lábunkra kell állnunk!” parancsolatra itt kialakuló művészetnek. S az itt élő, vagy ide kapcsolódó művészek ebben az örökségben is benne kapják a nemzeti szellemünk, karakterünk kifejeződését. Lelki érzékenységünket, a magyar temperamentumot, építő hajlamot, s azt a fajta dinamikát, mely táncainkat is jellemzi. Enyhe konzervativizmusunkat, mely sorsunkból is fakad, hiszen az mindig periférikus volt. S így, ezek révén Nagybánya szelleme – mely egyszerre gyökerezik a múltban és mutat a jövő felé is – sugárzik tovább, az él és izmosodik erővé. Mert maga a város is úgy marad meg az erdélyi művészet egyik központjának, hogy saját hagyományait folyamatosan őrzi, azután is, miután az alapító nagyok eltávoztak. Ezt a hagyományt vette át és vitte tovább – posztimpresszionista elemekkel is feltöltődve – Szolnay Sándor (1893–1950), aki az erdélyi művészet egyik vezéregyénisége lesz. Szolnay hú marad a természethez, annak elvonatkoztatott színeit festi valahogy úgy, hogy szikár kapaszkodó fáival lelket is jelenít meg, nem a vérbő, hanem a kiszikkadt, élet után kapó, lihegő tájat. Egy-egy parkrészte, melyet élettere leszűkülése után festett, önmaga és népe – akik az akkor még közeli világégés emlékét egyaránt sorsukban hordják – levegő után vágó-kapaszkodó lelki képe is lett. Önarcképei, portréi is kilépnek önmagukból, többek, mint ábrázolások, kifejezések is. Úgy testesül meg bennük a figuralitás, hogy el is vonatkoztatnak. Ott, a tovább élő Nagybányán találja majd meg végleges otthonát és ott fejleszti ki sajátos expresszív festői világát Balla József (1910–1991), aki úgy szenteli meg álomszerűvé, lélekből fakadóvá varázsolt tájait, hogy azokba építi-álmodja bele, vagy azoktól függetlenül alkotja meg enyhén torzításos megfogalmazású emberfiguráit felvonultató kompozícióit. Majd a '60-as '70-es években ott bontakozik ki – a továbbélés jeleként – Madarassy György (1947–) az idő csendjét megfogalmazó súlyos figurális kompozíciókat teremtő, és Vincze Edit (1948–) metafizikus elemekkel töltődött ugyancsak emberközpontú művészete. És ott kapja meg saját hangját, művészete sajátos arculatát Bitay Zoltán (1931–). S. Véső Ágoston (1931–), aki úgy lép ki a sajátos helyi tájvilágból, hogy átfogalmaz, mindent valósággal apró síkokból építőn-

rezdítőn op-artosít, de meg is őrzi. Nagybánya ismerős arcú táját „villogtatja” meg, s élteti is tovább.

Másik kötődés – mely közvetve ugyan, de visszaül Nagybánya szellemiségére is – Nagy Imre (1893–1976) művészete. Nagy Imre, aki 1924-ben telepedett haza Csíkzsögödre, miután egy ideig a kecskeméti művész-

Nagy Imre:
Vihar
1957

Boros Lajos:
Kompozíció
2000 k.

telep tagja volt, megjárta a világháborút, s fájva élte át szülőházaja elveszését. Hazatérte után idehozta a nagyvilágot, s személye összekötő kapcsolatot is jelentett a magyar művészettel és művészekkel (Szőnyi, Aba Novák Vilmos), azok szellemiségével. De szorosan kötődik népéhez, szülőföldjéhez is. Magába sűríti, magában hordja a székely temperamentumosságot, vérbőséget is. Valósággal megszenteli a csíki tájat, annak monumentalitására építi sokszor függőleges, vagy afelé tartó tagolású képeit. Súlypontosított festői stílusa kialakításában szerepet játszott a grafika, a fametszet, a fekete és fehér nagy expresszív foltellentéteire épített tömörítő drámaiság, mely szintén népe lelkének kifejezője is. És a megörökítő hajlam. Amikor a történelem célpontjába veszi a székelységet is mint népet, nemzetrészt, arcával, lelkével, életformájával, Nagy Imre ment és megörökít, monumentá-

Nagy Albert:
Ariadne
1996

Balázs Imre:
Kompozíció
1977

lis emléket állít a székely falunak, az ugyancsak eltűnésre ítélt hagyományos életfenntartó küzdelemnek, munkának, így lesz a kor európai festészetének kései nagy, a múlt értékeit, szépségeit megörökítő és megőrző, azokat szakralitásba emelő epikusa. Drámai feszültségekre építő, a drámai feszültségeket kiemelő expresszív művészte egyben leíró is, megörökítő is, valóságelemeket sűrít és mutat fel tömörítve megjelenítő erővel. Feltevődik a kérdés: Van helye ennek az ősfajta epikának a XX. században? Ha elfogadjuk, hogy a művészet a valósághoz kötődik, „annak égi mása”, akkor igenis van. Nagy Imre harci eszköznek is tekinti az ecsetet, szembefordul a kor nemzetünket, hagyományos életformánkat és életterünket eltiprani akaró szándékával. Művészi-emberi nagyságát jelzi az egész életmű, vagy azon belül a *Vihar és Madárijesztők* című képei, melyekben a rossz elleni harc és küzdés „égi” szépségét is megfogalmazza.

Nagy Imre tartásosságával, a szülőföldjét, annak sorsát felvállaló-megörökítő szellemiségével valósággal iskolát teremtett. A csíki festők szinte mindenikére jellemző a kiállás, a saját hagyományaink tisztelete, az azokhoz való ragaszkodás, megőrzésükre való buzdítás. S bizonyos mértékig egész Erdély művészetére is jellemző ez. Ily módon tradicionálisabb az, s ha azt mondjuk: periférikus is, ezt nem lehet csak negatív értelműnek látnunk, ebben is benne van sorsunk, helyzetünk, annak a következményei, kifejezői ezek is. Amikor az egyetemes művészet hullámnani kezd, Picassók, Braque-ok, Mondrianok, Kandinszkijek, Léger-k, Kleeek és Henry Moore-ok kezdik szétfeszíteni a hagyományos ábrázolás kereteit, mi – és művészetünk – sorsunk küzdelmét kell hogy vívjuk, művészeinknek nem lehetett központi céljuk az épp születőben levő avantgárdhoz való felzárkózás, a megmaradásért való harc kellett, hogy alkotó munkájuk fő értelmévé váljon. Főleg itt, Erdélyben, itteni célpontba-vettségünkben. És majd a kommunizmus despotizmusának korában ugyanitt és ugyanúgy.

Szóródás

Trianon egyik természetes és sorsszerű következménye a szóródás, a szétterjedés, az új központok, mozgató- és védekező-helyek szinte kényszerű létrejötte. Addig az elcsatolt területen tulajdonképpen Bánya volt az egyetlen erőközpont, s Kelet-Magyarországon, a tágabb értelemben vett Erdélyben csend volt. A vidékiség „alig történik valami” csendje. Az erők az ország szellemi központjában, Budapesten összpontosultak. Ha éltek is szétszórva alkotó emberek, művészek, de művészeti élet alig volt, s a „vidék”, vidékiség elzárt, akadályozta a kibontakozást,

s következésképp rombolta is a tehetséget. Ez történt pl. Sepsiszentgyörgyön Gyárfás Jenővel, aki 1882–83-ban mint a magyar festészet egy frissen felragyogó csillaga kereste ott – otthon – a letelepedést, de „a dudva, a muhar, a gaz lehú(z)ta, altat(ta), befed(te)”, s csodálatos tehetsége a szó szoros értelmében lehanyatlott, s későbbiek során legfeljebb csak felvillanásai voltak.

Most, Trianon kényszere ébresztőleg, öntudatosítólag hat a nemzetre, annak itteni szellemiségére. Nemcsak Nagy Imre, de az író Benedek Elek, az építész-grafikus-író Kós Károly is érezték a szülőföld vonzását, az azt feladni nem szabad kényszerét, ezért jöttek haza, és a vidék általuk s a hozzájuk hasonlók által rendre elveszítette vidék jellegét. Szinte kényszere volt ez az alkotó létnek, munkának. A továbbélni akarás ösztöne lépett működésbe. S még azzal is, hogy tudatosodott az emberekben, hogy itt a helyünk, vagy még inkább, hogy itt van küldetésünk, bizonyosfajta pezsgés, erjedés indult be. S ez általános, az egész kultúrára kisugárzó jelenség volt, nemcsak a képzőművészetben – de mindenképpen abban is – megnyilvánuló. Vagy a viszonyt tekintve: az írókban, költőkben, vagy az életük rejtekében önmagukat őrző egyszerű emberekben is tudatosul – vagy ösztönösen nyilvánul meg –, hogy a nemzet egy, az te is vagy, s a megmaradáshoz a te és az egész kultúránk harcban állása is szükséges. Ezért van az, hogy a gomba módra létrejövő új lapok – *Pásztortűz*, *Zord Idő*, *Periszkop*, *Helikon*, *Brassói Lapok*, *Géniusz*, *Új géniusz*, *Ellenzék*, *Keleti Újság*, *Székely Nép* stb. – az eddiginél sokkal nagyobb teret szentelnek az irodalom és a művészetek, így a képzőművészet értékeinek a népszerűsítésére, a tudatokba való beépítésére, s közvetve is – vagy ezáltal is – azok nemzetmegtartó szerepének tudatosítására. Ezért fogja a frissen hazatelepedett Kós Károly is szükségesnek tartani, hogy bejárja Erdélyt, s remekbe szabott képekbe metssze, majd, 1923-ban, saját házi nyomdájában – akkor ennyire volt lehetősége – kinyomtassa *Erdély kövei* című könyvét, kisalbumát. S ez az ébredési folyamat országos jelenséggé vált.

Nagybánya szelleme átsugárzik Szatmárra is, ott élt és alkotott Litterczky Endre (1880–1953), aki táj- és életképeivel teremtett már addig is értékeket. Ugyanúgy Papp Aurél (1879–1960) is, akinek művészetében megférnek az alföldi festészetre és Nagybányára, az idillikusan meghittre és a drámaian feszülőre utaló dinamikus jegyek. Nemcsak alkotásaival, szervezőmunkájával is – mert erre is szükség „volt”, szükség „lett” – hatott korára, hiszen alakítania „kellett” azt is. S azt is tudatosan tette, hogy beférjen művészetébe a kor szörnyűségeinek, a háború borzalmának – mely személyes gyötrő élménye is volt –

a bemutatása. Később is központi szerepet tölt be a hátszéli város, él ott a művészet, az alkotó szellem. Elég, ha csak Paulovics László sokágú, szinte mindenre, még a belépítészetre és a díszlettervezésre is kiterjedő művészetére, vagy Domokos Lehel szobrászatára gondolunk.

Aradot Szántó György (1893–1961) teszi vagy tenné művészeti-irodalmi központtá, ő indítja ott el művészeti lapját, a *Periszkopot* is, s csak egyéni tragédiája, látása elvesztése miatt kell felhagynia a festéssel, a későbbiekben írásaival fejezi ki sorsát, sorsunkat.

Kolozsvárt, Erdély szíve-városát nem a korunk kezdetén ott élő Ács Ferenc (1876–1949) és Szopos Sándor (1881–1954) teszik a művészet zászlóvivőjévé, szellemi ébredtartóává, hanem Kós Károly, aki szűkszavú, szecessziós stílusával alkot, örökít meg, s létrehozza – mert létre kell hozni – az Erdélyi Szépművészeti Céh, mert „akarunk élni, akarunk dolgozni, akarunk kultúrát. Akarunk művészetet; élet, szerves, nélkülözhetetlent, olyant, ami a miénk.” És ami megtart. Majd a Barabás Miklós Céhnek – az erdélyi képzőművészeket összefogó testületnek is – ő lesz egyik kezdeményezőjévé, létrehozója (1929). Ugyancsak hat a város – s egyben egész Erdély – művészete fellendülésére az 1925-ben alapított Szépművészeti Iskola, melynek fiatal tanárai elsősorban Párizst járt, onnan hazatért – többnyire erdélyi születésű – román művészek, Aurel Ciupe, Romulus Ladea, Catul Bogdan. S így adatott meg a helyi művészképzés lehetősége. A világháborúval sodródik ide a Belgrádban született, de szüleit elvesztett Tasso Marchini (1907–1936), akinek itt bontakozik ki tehetsége, itt végzi iskoláit, majd Nagybányán szerzi művészi ismereteit, s lesz egy sajátos posztimpresszionizmusban gyökerező nyelven megszólaló, Kolozsváron egyre izmosodó művészet egyik vezéregyénisége. Szoros barátság fűzi Marchinit Fülöp Antal Andorhoz, aki a helyi „Belle Arté”-n szerzi alapképzését, majd Olaszországban is megfordul, s magával hozza, s művészetünkbe is beépíti az ott akkor, a háború romjain izmosodó új klasszicizmus szellemét, felfogását is. Hogy elég volt a pusztulásból, építsük magunkban újra a szépet! S ebben a légkörben érik be, „izmosodik”, tárulkozik ki sajátos, összmagyar viszonylatban is jelentős eredményeket hozó „szépfestészete”. Ugyancsak Tasso Marchini baráti köréhez tartozott Szervátiusz Jenő (1903–1983), aki Ladea tanítványaként él a helyi lehetőségekkel is, de 1925–27 között Párizsba is ellátogat, ahol a Szépművészeti Szabadiskola esti tanfolyamain képezi magát. Hazatérve másik forrásnak, a népi faragásnak az éltető, megtermékenyítő vizéből is jócskán merít, s teszi ezt

tudatosan (amiként a szobrásztárs, Vida Géza [1913–1980] tette Nagybányán), ezzel is erőt és megtartást akarván kapni, továbbadni, kisugározni. A '30-as évek második felében egész művészraj bontogatja Kolozsváron szárnyait. Ide jön s itt lesz a magyar grafika egyik kimagasló egyénisége Gy. Szabó Béla, Ferenczy Júlia (1909–1990), Andrásy Zoltán (1910–1996), Kovács Zoltán (1913–1999), Brósz Irma, vagy az ötvösművész Fuhrmann Károly. Ide érkezik majd „haza” a háború emlékét is sorsában hordó, s az erdélyi látás- és kifejezőmódot színesítő Szolnay Sándor is.

Temesváron született, és 1922-ben – az oroszországi hadifogságból hazaérkezése után – oda tért vissza Gallasz Nándor (1893–1949), aki sokat tett városa, sőt: egész Erdély magyar művészetéért. Varga Alberttel szabadiskolát indítanak. Erőteljes belső dinamikától feszülő, többnyire egészalakos, csupa mozgás szobrai kiváló értéket jelentenek. Podlipny Gyula (1898–1991) is ott telepedett le, hozva magával azt a tudást, melyet Réti István tanítványaként a budapesti Képzőművészeti Főiskolán alapozott meg, majd Nagybányán fejlesztett tovább. Ő is – amellet, hogy megalkotja látomásos, erőteljesen expresszív festészetét – festői magániskolát alapít és működtet, majd amikor 1934-ben Kolozsvárról Temesvárra költözött a Szépművészeti Iskola, tanári állást vállal, és az új generációk nevelésében tölt be jelentős szerepet. Olyan kiválóságok vannak az iskola növendékei között, mint Kós András, Vetró Artúr és Kósa Huba Ferenc. S az ő szellemiségük él majd tovább Kazinczy Gábor grafikájában és plasztikájában, Jecza Péter tömörszerű, belső dinamikától feszülő, az előre gyártott elemek felhasználását is megkísérelő művészetében, Szakács Béla sokszínű, nem kevésbé dinamikus szobrászatában, Molnár Zoltán op-artossá formálódott festményeiben.

Brassó művészetét elsősorban Mattis Teutsch János (1884–1960) – az avantgárd legnagyobb erdélyi egyénisége, aki a magyar köztudatba Kassák lapjának, a *Mának* az 1917-es kiállításával kerül be – emeli „központivá”. Berlinben, Rómában, Párizsban és Chicagóban is bemutatkozott, a der Sturm és a Bleue Reiter expresszionizmusának, majd a konstruktivizmus képviselőjeként a nagyvilágot járva együtt állított ki a kor nagyjaival, Chagallal, Archipenkóval és Paul Kleevel is. Brassóban ipariskolai állást vállal, s évente rendez műtermi kiállításokat. Szoros kapcsolatot teremt az ott élő száz (Friedrich Bömchess, Hans Eder, Meschendorfer) művészekkel, az ottani – főleg száz – polgársággal, akik révén Nagy Imre is bekerül művészetével a város vonzáskörébe. Mattis Teutsch a későbbi brassói művészetre is hatott, szellemi-

sége leginkább a később Németsországba disszidált Boros Lajosra volt hatással, aki egy teljesen öntörvényű művészetet teremtett-alkotott. Sajátos „öskompozíció-mo-dell”-je megteremtésétől ('70-es évek) arra építi az egész magyar, sőt európai művészetben magányosan, egyedül álló, a tudatosságra és a mindenkori pillanatnyi inspiráltságra egyaránt építő költői színvilágú absztrakt festészetét. És közvetve vagy közvetlenül az egész brassói művészeti szellemiségre hatott, az onnan Sepsiszentgyörgyre távozó fiára, a kiváló színkultúrájú festőművészre, Máttis Jánosra, unokájára, Mattis Teutsch Waldemárra, aki a fényművészet egyik erdélyi képviselője-megteremtője lett, a dinamikus erejű vonalgrafikát teremtő Ábrahám Jakabra és Imolára, sőt még a közeli Négyfaluban élő, a mai fiatalok egyik kiváló tehetségére, Tomos Tündére, vagy a Kézdivásárhelyről odakerült keramikusra, Olsefszky Jakabos Imolára is.

Marosvásárhely – mely korai virágkorát a magyar szecesszió egyik legnagyobb alkotásának, a Kultúrpalotának az építésekor, Körösfői Krisch Aladár híres mozaikjainak, vitróinak a korában élte (1911 és 1913 között) – 1918 után szinte pillanatok alatt ébred rá történelmi feladatára. Már 1919 augusztusától *Zord Idő* címen folyóiratot indít a Kemény Zsigmond Társaság, mely nemcsak az irodalmi élet akkori nagyjait, Berde Máriát, Nyíró Józsefet, Reményik Sándort, Sípos Domokost gyűjti maga köré, de hangsúlyozott gondot fordít a képzőművészetre is, kiállítások szervezésével, vonatkozó cikkek, reprodukciók folyamatos közlésével. Volt itt művészet, művészeti élet eddig is, itt élt a régi jelesek közül Dósa Géza (1846–1871) és Vida Árpád (1885–1915), ekkor, a nagy sorsforduló pillanataiban itt is koncentrálódhatott a szellem.

Dés is Erdély egyik jelentős városa, itt él egy időben Szopos Sándor, aki szabad iskolát is működtet, ott szerzi alapműveltségét a később főleg Magyarországon jelentős karriert befutó grafikusművész Dési Huber István, majd a harmincas években itt telepednek meg, s lesz művésztük, művészi nyelvezetük kialakulásában meghatározó jelentőségű a város, Mohy Sándor (1902–2001) és Dési Incze János (1909–1999). Mert ilyen is van. Egy város arca meghatározó szerepet kaphat a művészi stílus kialakulásában. Erre már ismert Nagybánya példája, s melléje kapcsolhatjuk még Kolozsvárt és Dést is. Az utóbbi kisváros patinás épületei, hegyes-völgyes szűk utcái szinte meghatározó hatással voltak Mohy Sándor kubisztikus, nagy, szinte metszett síkokból építkező stílusára. S ugyanúgy Incze Jánoséra is, aki ugyanannak a városnak a lelkét viszi vásznaira. Bárhová is ment, bárhol is festett, mindenütt önmaga sanyarú, de vérbő világát festette. A városi ut-

cát s az azt benépesítő, ahhoz hozzánőtt embert. Amiként Mohy is, aki súlyos sík-színfoltjaiba burkolja a kerítéseket, épülettököket és falakat, s mint masszív, alig néhány ecsetvonással megalkotott bálványokat helyezi, álmodja oda az embereket. A portréfestés egyik legnagyobb erdélyi mestere is lesz, tömörítő, summázó alkata, nagy, széles ecsetvonásaival úgy fog össze, hogy a megörökített ember szellemiségét, lelkületét is beleviszi, s indokoltá teszi, hogy a fénykép korában is éljen és virágozzék a portré mint művészeti ág.

Máramarosszigeten Katz Márton (1912–1943) telepszik meg, aki posztimpresszionista csendéleteivel és tájképeivel alkot jelentőset.

Nagyvárad, Ady Pöcze-parti Párizsa is ott van a szellemi őrhelyek között. Itt él Tibor Ernő (1885–1945), Macalik Alfréd (1888–1979) és Balogh István (1890–1956), de művészetének egyéni jellegével, melyet átizzít a kor tragikus arcának, az ember kiszolgáltatottságának a megjelenítése is, Leon Alex (1907–1944) emelkedik ki.

Bukarestnek – bár nem Erdély, mégis, elsősorban főiskolája révén – olyan nagy a vonzása, hogy ebből a „szóródásból” kihagyni nem lehet. Vonz és magához is ragad. Ez történik Fekete József (1903–1979), Szobotka András (1916–1992), Balogh Péter szobrászművészekkel, Szőnyi István (1913–1967) festőművésszel. És külföldre távozásukig Pusztai Péter, Damó István és Tamás Klára grafikusművészekkel. Innen indul meghódítani Franciaországot – s közvetve bekapcsolódni a modern szobrászművészet világába, lelkiségébe Román Viktor, aki sajátosan egyedi formanyelvű, kifejező erejű szobrasztatot teremtett, mely révén Moore és Brâncuși szellemiségének egyaránt éltető-követője.

Látlelet

A második Trianon – a párizsi békeszerződés – huszonhét év után mindent visszaállított a régiibe, sőt az elnyomás egy új formáját, a kettős elnyomást valósította meg. Véget ért a négyéves fellendülés, amikor nem szél ellenében frissülhetett fel, izmosodhatott, öntudatosodhatott művészetünk, s a visszatérő román elnyomás – megtorlások sorozata – mellett jelentkezett a szellem diktatúrája. Ez utóbbit már a szovjet megszállás elindítja. Az új elv: te, művész, aktivista vagy, a kommunizmus eszméjének az aktivistája. A te feladatod: szolgálni, sőt: dicsőíteni a dicsőítendőt, a magát legigazabbnak és legtökéletesebbnek mondó, de valójában leghazugabb eszmét és talán minden idők legaljasabb társadalmát, rendszerét, az ott a hatalom birtokosának hazudott munkásosztályt, a dicsőséges kommunista pártot és annak megteremtőit, külső és

Mátyás
József:
Ballada
é. n.

Zolcsák
Sándor:
Petőfi
é. n.

belső vezetőit, Marxot, Engelst, Lenint és Sztálint, itthon Gheorghe Gheorghiu-Dejt, tehát azt hazudni szépnek és jónak, ami nem is szép és nem is jó, mosolygósnak mutatni valójában tragikus arcú világunkat. És – a hatalom igénye szerint – olvashatóan, félreérthetetlen egyszínűséggel. Hogy közben pozitív dolgok is történnek? A hatalom – demokratizmusa bizonyosságul – létrehozta 1945-

Baász Imre:
Kényszerű
állapot
1984

Bocz Borbála:
Fészek 2
1988

ben Kolozsváron a Bolyai Egyetemet, majd 1948-ban a Magyar Művészeti Intézetet. Az előbbi „átvészel” még bő egy évtizedet, az utóbbi mindössze egy évet, 1949-ben már fel is darabolják, s ennek egyik részéből lesz a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola, melynek kezdetben még magyar tagozata is engedélyeztetik, működik, még ha a szándék ennek a magyar résznek a fokozatos sorvasztása, másrészt a szocialista realizmus elvárásainak a kiszolgálása, mert kiváló mesterek tanítanak (a festészeti és grafikai karon Miklóssy Gábor, Abody Nagy Béla, Bene József, Kovács Zoltán, Aurel Ciupe, Andrassy Zoltán, Kádár Tibor, Feszt László – rövid ideig Nagy Imre is –, a szobrászati részen Kós András, Romulus Ladea, Vetró András, Szervátiusz Jenő és Löwith Egon – kevés ideig Benczédi Sándor is –, a textilen Ciupéné Király Sarolta és Szentimrei Judit), így a főiskola pozitív szerepet tölt be. Igen jelentős eredmény, hogy művészeti középiskolákat is létrehozunk, s ezek között az országos elsők egyike lesz a marosvásárhelyi, melyben jeles pedagógus-mesterek nevelnek-tanítanak, akik egyéniségek is. Rendkívüli formaérzékével teremt – s annak tudását alakítja ki tanítványaiában – a szobrász Izsák Márton. A grafikus Bordy András elsősorban akvarellben alkot súlyosan egyedit, Piskolti Gábor, a jó táj- és életkép-festő. Nagy Pál különleges egyéniség, érzékenysége nagyfokú racionalitással és sorskérdéseinkre való érzékenységgel társul, s ezeket adja át tanítványainak is. Közben valamennyien járják főleg a Székelyföldet, hogy megtalálják a tehetségeket, s olyan felkészítést adnak nekik, hogy a főiskolára való bejutásuk szinte biztos lesz. Nekik is köszönhető, hogy a régiek mellett új generációk sarjadnak, növekednek fel; a tilalmak ellenére is, ha rejtőzködve is, de él a szellem; bár a modern művészet, annak korszerű európai stílusai reakciósnak és az azokat művészetükbe beépítő művészek osztályidegeneknek pecsételtetnek, műveiket a legagitatívabb években kizsúrízik a kiállításokról, a '60-as évek közepétől mégis történik egy enyhe lazulás. Ekkor bontakozik ki Bukarest színházi reneszánsza. S bár a megújulás szándéka tovább is él, az akkor új diktátor, Nicolae Ceaușescu is züllesztene, irányítása alatt udvari giccsé silányul a „hivatalos művészet”, az értékek a küzdelemben erősödnek, s a „vasfüggönyön” át-átfújnak a kor friss szelei is. A hivatalos román szellemiséggel is összeegyeztethető volt ez: befelé és kifelé mást és mást mutatni, a szocialista giccses főleg belső használatra várattak el, kifelé – a velencei Biennálékra, a Dokumentára és a nagy nemzetközi seregszemére – megengedettett, hogy értékek kerüljenek ki, s a hatalom „elnezte”, hogy ezek az értékek meg is születhessenek.

A festészetben kezdeti engedmények után – ezeket az engedményeket: a pontos rajzos szerkezet megteremtése, a részletek pontos megmunkálása – a maga javára fordítva ekkor jut művészete csúcsára Nagy Imre. A másik „nagy”, Nagy Albert egyénisége a tízéves olaszországi léte során, az ottani trecento, quattrocento, meg az olasz novecento és neoklasszicizmus művészetének léleképítő-gazdagító hatása, s az ott távolban megerősödött nemzetéhez való vonzódása is mind belesűrítődött egészében súlyosan emberközpontú, a lét értelmén töprengő, filozofikus központú művészetébe. 1941-ben való hazatérte, majd a rendszerváltás után a megalázottságok, hosszú időn keresztül való teljes mellőzés közepette alkotja meg sűrített gondolatiságú művészetét, hogy az végül is a kor egyik legjelesebbjeként, legnagyobb értékeként épüljön be művészetünkbe. 1967-es bukaresti kiállítása mint a majdnem ismeretlenségből előbukkanó „nagyot” viszi be az országos tudatba is. Mohy Sándor is átment a tortúrákon, de végül ő is „győzött”. Miklóssy Gábor is a kor nagymesterei közé tartozik. Miközben megfestette a romániai szocreál egyetlen igazán jelentős, maradandó alkotását, a *Grivicát*, mint pedagógus, rajokban képezte, bárdolta a keze alá került tehetségeket, s egy sajátos szürrealizmust alkotott, teremtett meg.

A grafikánk nagyja „lenne” Buday György, aki, még ha viszonylag korán eltávozott is Erdélyből, lelkileg mindvégig ide tartozott. Aztán Gy. Szabó Béla. Igazi nagymester volt, aki a tiltakozás szükséguán summázó, ellentétektől feszülő művészetétől (*Liber miseriorum*) eljut a nagy, összefoglaló, a mindenséget számba vevő, a lírától, annak az elégikus és derűt, életbe vetett hitet sugalló változataitól az értékeinket megjelenítő művekig. Melléjük nő Feszt László, az őket követő generáció izmos tehetsége, Deák Ferenc, aki főleg a könyvgrafikában alkotott jelentőset.

Szobrászatunk Szervátiusz Jenő és Vida Géza révén valósítja meg a nemzeti és egyetemes kapcsolatát. Szervátiusz továbbélte a népi faragó hagyományokat technikában és szellemiségben egyaránt, de közben sorst is jelenít meg. Epikus balladaiság és lírai költőiség szólal meg művészetében. A kor másik legnagyobbja Kós András, aki teljesen más úton jut fel a legmagasabbra, teljesítménye az európai művészet legnagyobbjaiéval azonos. Ő a szellemiségének rendeli alá a formát, nem enged meg semmi díszítőelemet, a mély lényegre szorítkozón teremt szinte hihetetlen formai tisztaságot, de úgy, hogy rendkívüli érzékenységét – s az ebből fakadó feszültségeket – is kifejezésre juttatja. Összetett és változatos Fekete József művészete is. Semmiképpen nem feledhetjük, hogy Bukarest mindmáig legsúlyo-

sabb és legmonumentálisabb köztéri szobrát – a *Repülők emlékművét* – ő valósította meg, mint huszonéves ifjú. S ha később nem is adatott meg a hasonló feladat, művészete sokszínűsödésében, végletek egymás mellé állításában gazdagodva saját szintjét meg tudta tartani. Szervátiusz Tibor művészete édesapja árnyékában bontakozott ki, de annak hatásától el is tudott szakadni, nagy „vasművei”, Krisztusa és Dózsája őt is a magyar szobrászat nagyjai közé emelik. És hadd említsük itt meg „földközeli” bár, Benczédy Sándor nevét, aki groteszk szobraival, kispasztikáival szintén egyedien nagyot alkotott. És egész sora következhet a szobrászi kiválóságoknak – két-három generáción belül is –, ha csak Vetró Artúrra, Löwith Egonra vagy Korondi Jenőre és Gergely Istvánra gondolunk.

Már szóltunk fönnebb az alkotók, s velük a létrehozott értékek szóródásáról.

Marosvásárhelyre szinte tömegesen térnek vissza az onnan elindultak és hozzájuk csatlakozottak. Jeles művészek vívják ott teremtő harcukat. Ott találja meg helyét Balázs Imre igen sűrített emberközpontú művészetével. Zolcsák Sándor arcképcsarnoka az erdélyi kultúra s a magyar múlt kiválóságait vonultatja fel, Porzolt Borbála finom szerkezetiségű képei fő témája a sűrítve átfogalmazott falu, melyben ott rejtőzteti az életet is. Kákonyi Csilla expresszív realizmusa látomásos is, minden képével korunk arcát festi sokszor tragikus komorsággal, máskor groteszk ironiával. Metaforikus-szimbolikus nyelvezete a kor „kényszere” is. Elrejt, hogy megszólaltathasson. Wilhelm Károly tájai sűrített-koloritúak, figuráit enyhén ironizálja. Gyarmathy János mindig költ erőteljesen kifejező szobraival, melyeken a torzításoktól vagy túlzásoktól sem riad vissza, Kulcsár Béla tömören erőteljes, az absztrakció „közeli” járva teremt meg rövidre szabott élete műveit. Hunyadi László formára érzékeny szobrai a magyar múlt számos nagyját örökítik meg. A Vásárhelyről indult Benedek József sajátos világot teremt térbe helyezett modulokra, egymásba kapcsolódó absztrahált formákra épülő sajátos arcú, öntörvényű világú művészetével. Ott indult a MAMŰ mozgalom, mely Elekes Károly, Nagy Árpád Pika, Krizbai Sándor, Borgó György Csaba két főirányba – a magyar múlt értékei, a kortárs Európa művészete irányába – akarnak nyitni és építkezni, egyesítve ezzel a nemzetit és az univerzalist. A ’80-as évek végén a csoport tagjainak nagy része „kimenekül” Magyarországra, Szabó Zoltán Judóka marad itthon, itt alkotva meg sokrétű, a misztikát sem kerülő, egészében látomásos művésze-

tét. Szovátán alkotja „gyökér-költészetét” Kuszto Endre, fotorealizmusával is elvont, a realitásba az irrealitást is bevívó, azt érzékeltető tájképeit Kuti Dénes, s ott alkot a 2000-es évek egyik legsikeresebb szobrásza, Bocskay Vince, aki egyaránt „bizonyít” a monumentalitás és az intimitás sejtelmességeinek a kifejezésével.

A szétraajzás is folytatódik, részben felső szándékból is. Kolozsvár már biztos központ. A kor nagyjai részben ott élnek. Ott bontakozik ki Tóth László súlyosan egyedi arcú, a látványt és a töprengő, filozófiailag is mérlegelő elvontságokat egyaránt magába sűrítő művésze. Kancsura Iatván a nonfiguratív absztrakció felé nyit. Balázs Péter Kalotaszeg „ízeit” is hozza, Györkös Mányi Albert festészetbe zeneiséget sűrít, álmod bele. Pallos Jutta a Kolozsvár környéki parasztvilág arcainak és a város tömörített képeinek a megköltésével alkot visszafogottan egyedit. Forró László a Nagy István-i drámai táj- és emberlátást viszi, fejleszti tovább. Cseh Gusztáv kettős, egyszerre konkrét, lejegyző jellegű, de ugyanakkor metafizikával is telített világot örökít meg mindig a témára, a feladatra és a „továbbadásra” helyezve a hangsúlyt. Székely Géza szimbólumok sokaságát, Forró Ágnes meseszerűségekből fakadó grotszkséget sűrít műveibe, ad azoknak ezzel egyedi arculatot. Túl is „terhelődhetne” ez a Kolozsvár-központúság, ezért is irányítja a hatalom az új végzősök egy-egy raját vidékre, hogy ott szolgálják munkásságukkal a „szocializmus építését” segítő „művészi propagandát”. Így, ebből a

szándékból jön létre 1955-ben a Petrozsényi művésztelep, mely részben teljesíti is a neki szánt szerepkört, de túl is lép azon, főleg Mátyás József (1930–2002) révén, aki később Dévára távozik, s ott alkotja sajátos arcú, balladisztikus grafikáit s intenzív színvilágú, mélységeket kavarázó festményeit. Ottani tanítványa, követője „balladás” stílusával Sütő Éva. Udvarhelyre is irányít a kor egy csoportot, melynek tagjai közül többen áldozatai lesznek vagy maradnak a kornak, a főiskolán tanultakon – melyek a hangsúlyt a leíróra fektetik – felülemelkedni nem tudnak. A régi mestereknek ott volt saját előző, nem hasonló irányítással kibontakozott énjük, egyéniségük, ahhoz visszatérhettek, a fiataloknak egy adott ábrázoló jellegű tudás birtokában már „kialakított művészként” kellene megtalálniuk önmagukat, ami talán nehezebb. Ott Maszelka József meg a később oda hazakerült Bíró Gábor és részben a szobrász Orbán Áron tudott az átlag fölé emelkedni. Sipos László – aki mind festészetét, mind grafikáját a színekkel és vonalakkal való költészet szintjére emelte, Felvincen telepedett le.

Csíkszeredába a Csíkból és Gyergyóból kiáramlottak nagy hulláma tér vissza, részben Nagy Imre vonzására is. Legnagyobb ívelésű művészet Márton Árpádé (1940–) lesz, mely tömörítő, summázó erejével mutat példát. Sorsot jelenít meg, népe sorsát kiáltja! Képei központi témája az ember, a küzdelem, a küzdelemben való helyzetállás, kitartás, meg nem alkuvás, a szülőföld értékeihez való görcsös ragaszkodás. Gaál András is summáz, nem lokálszínekkel, enyhén elvonatkoztatva jeleníti meg a mindig gazdag ritmusú tájat. Páll Lajos – aki a kommunizmus börtöneit is megjárta – úgyszintén sorsot fest. Tömörítve mutatja be a székely falut, a benne sűrűsödő életet, az embert, amint küzd az élettel, s ebben a küzdelemben társai az állatai – lovai, tehenei, kecskéi és bivalyai, a színhely a dinamikus táj, a letagadhatatlan arcú szülőföld. A Páll Lajos-i színvilág intenzív, általa is felfokozódik a dinamika. Sem ő, sem Márton Árpád vagy Sövény Elek nem formában, hanem szellemiségében követői a zsögödi mesternek. A népükhöz való hűség festői mind. S a nagybányai szellemet is éltetik a táj lelkének keresésével, kifejezésével. De hogy „más”, nemcsak a népi lehetőségeiben gyökerező útjai, lehetőségei is vannak a művészetnek, azt is érzik az ott élők, Vinczei Sándor és György Albert szobrász, Turcza László és Botár László sajátos arcú festők.

Nagyváradat a hazai magyar művészet élvonalába a háború után oda áttelepedett Fekete József – aki ott alkotta meg nem monumentális műveinek nagy többségét –, Jakobovits Miklós és Márta művészete fém-

Gazdáné
Olosz Ella:
Folklor 3
é. n.

jelzi. Miklós pályája széles ívelésű, egy torzításosan rajzos, stilizáltan groteszk, a kort is ironizáló (*Modellek gyűlése*) figuralitástól jut el a lefogottan elmélyült színekkel, azok kép-építménybe beleálmódásával, a felületek megstrukturálásával kialakított fél- vagy teljes nonfigurativitásig, s lesz generációja – a '30-as években születettek – talán legmarkánsabb európai súlyú egyénisége. Kezdetben a megélt színek keresésében lelki rokona az ugyancsak Váradról indult Jovián György és a concept beállítottságú, a tárgyművészettel is foglalkozó Újvárosy László. S a kerámia legjelesebb műhelye is ott valósul meg Jakobovits Márta az anyag lelkületét a tárgyakba is beleálmódó művészetében.

Ha Csíkszereda nagyobbára a népi-nemzeti töltetű művészet fellegvára, Sepsiszentgyörgy főleg a világ felé nyitó modernizmus egyik fő központja. Ott Baász Imre irányt is szabó vezéregyéniség. A grafika minden műfaja sűrített dimenziói mellett installációkkal, performance-okkal, mail-artokkal, s a rendkívül átgondolt kiállítás-témaival is „üzen”. Ilyenek: *A Ház* a falurombolás beindulásának a korában, a *Madár* a földhözragadságra kényszerítettségben, s az országos jelentőségű Médium kiállítások, melyek ideiglenesen Sepsiszentgyörgyre hozzák az országnak az ellenállás lehetőségére is ébredő, a posztmodern egyetemes igényeihez igazodó művészetének az erjesztő központját is. Ugyancsak performance-okat szervez Útő Gusztáv, folytatva a Baással indított Anna-Art közel évtizedig tartó mozgalmát, rendezvénysorozatait. Itt él Plugor Sándor (1940–1999), a magyar grafika egyik XX. századi nagyja, aki sajátos inspiráltságú, erőteljes expresszív töltetű, népe sorsát kifejező, annak karakterét is magába sűrítő rajzaival írta be nevét a kor művészetébe. Bocz Borbálát törekenyen beteges lényre, a tudottan közelgő halál sem akadályozta abban, hogy sejtető érzékenységgel fejezze ki grafikáival az embertelen kor igazságát. Köllő Margit a concept művészet szövegekkel is „beszélő” sajátosan halk szavú változatát alakította ki textiljeiben és grafikáiban, mint aki a széthulló világot próbálja összefogni. Itt élt a hazai konstruktivizmus két sajátos festőalkata, Bortnyik Éva, és Hervay Zoltán, a keramikus Csutak Magda, az embert mélyen izzó, kulturált színekkel megjelenítő Miklóssy Mária, és itt dolgozik a jelenkor különleges világú alkotója, Vinczeff László, akinek széles ívelésű festői pályája a '70-es években szélsőséges, élénk kolorizmusával is kiáltó figurális expresszionizmussal indult, aztán szürrealista látomásokon át a sejtelmesen finom felülethatásokra építő, visszafogott színvilágú

festői meditációkig szelídült, melyekkel szinte a kifejezhetetlent költi, álmódja.

Végére maradt Felső-Háromszék központja, Kézdivásárhely, ahol a Kosztándi házaspár, Jenő és Katalin művészete két irányban teremtette meg az értéket. Jenő az elvonatkoztatással, a festői formák ritmusra bontásával s ennek a ritmusnak a kiterítésével, Katalin meg a táj és a régi falu lelkének a megörökítésével. Sárosi Csaba a grafikában, Vetró András – s az innen indult, Sepsiszentgyörgyre átkerült Varga Mihály – a szobrászatban alkottak átlagfelettit. Vetró örök témája az ember, Varga szobrászi világa összetettebb, a térszobrok mellett helyet kap benne a formák költészetének egy elvonatkoztatott válfaja is.

Jakobovits
Miklós:
Fesztivitás
1974

S zárjuk ezt a szemlélődő éttekintést a '60-as, '70-es években nagykorúsodott, a grand art egyik műfajává vált textillel. Marosvásárhelyen Tamás Anna alkotott meg egy öntörvényű, lehidegített szürrealista kárpit-világot, Temesváron Vitályos Magda egy anyagközpontút, Spesiszentgyörgyön Deák M. Ria pop art törekvéseket is megszólaltatót, Kovásznán meg G. Olosz Ella való-sította meg a csend költészetét halkra hangolt, a népi szövészetre és a gobelinre, az archaikusra és a modernre egyaránt alapozó szőnyegművészetében.

Összefoglalóul hadd mondjuk ki:

Trianon szándéka csak Magyarország szétzúzásában, s részben a nemzet számbeli gyarapodásának megakadályozásában valósult meg. A teremtmény szellem nemcsak tovább él, sőt: meg is izmosodik, s így próbál dacolni az idővel. Összmagyar vonatkozásban is, de itt, Erdély földjén mindenképpen.

Buji Ferenc

Erdély: szimbólum és realitás

„Egy egyetemes történettudomány, amelynek a pusztaság igazságkeresésén kívül más célja is van, abszurdum. De egy nemzeti történettudomány, amelynek a pusztaság igazságkeresésén kívül más célja nincs, szintén az.”¹

Padányi Viktor

■ Attól fogva, hogy Magyarország három részre szakadt (1541), vagy ami ugyanaz, megszületett Erdély mint önálló politikai entitás, Erdélynek szinte mindvégig kiemelkedő, egyszerre konkrét és szimbolikus jelentősége volt Magyarország történetében. Erdélynek ez az önálló, az anyaországtól eltérő történelmi pályája azonban korántsem előzmények nélküli, hanem logikus következménye a megelőző évszázadoknak. Erdélyben tulajdonképpen már a X. századtól kezdve megvolt a hajlam az anyaországhoz képest divergens fejlődésre. Vezetője, a *gyula* nemcsak egyszerűen az ország második embere volt, hanem a maga területén belül olyan jogköröket is gyakorolt, amelyek specifikusan a nagyfejedelemséghez tartoztak. Sőt, a X. század második felének gyulai egyre inkább önálló külpolitikát folytattak, mert geopolitikai érdekeik alapvetően különböztek a központi vezetés döntően nyugati orientációjú politikájától.² Bizonyára e divergens fejlődés megállítása is szeme előtt lebegett Taksonynak, amikor fia, Géza számára megkérte Zombor gyulától leányának, Saroltnak a kezét (970 k.). Úgy tűnik azonban, hogy e frigy nem volt elégséges ahhoz, hogy más irányt szabjon az erdélyi politikának. Taksony unokája, István a legyőzött Koppány felnagyított testének egyik darabját – mintegy mihez tartás végett – édesanyja testvérének erdélyi udvarába is elküldte (997). Láthatólag azonban még ez is kevésnek bizonyult: István néhány év múlva már *erővel* volt kénytelen jobb belátásra bírni a gyulát (1003). Ezzel – mint ahogy egyes külföldi krónikák nevezték – a „fekete magyarok” földjének önállósági törekvéseit csírájában fojtotta el, és Erdélyt a központi akarat uralma alá vonta.³

A XI. századtól fogva a gyula méltóságát a *vajdáé* követte. Mivel a királyok tisztában voltak azzal, hogy az erdélyi vajdák könnyen a függetlenség útjára léphetnek, kinevezésüket gyakran igen rövid időre – egy-két évre – korlátozták. Erdély földje azonban továbbra is veszélyes gyűanyagnak bizonyult, különösen ama királyi hercegek számára, akik Erdélyen keresztül gyakorolták bele magukat a királyi mesterségbe („ifjabb királyság”). IV. Béla elsőszülött gyermekének, Istvánnak ajándékozta Erdélyt, aki viszont függetlenítette magát apjától, sőt hadat viselt ellene, és hatalmát sikeresen terjesztette ki gyakorlatilag a Kárpát-medence egész keleti felére. Az Árpád-ház kihalását megelőző és követő zavaros évtizedekben, az oligarchikus anarchia korában Kán László épített ki a központi hatalomtól független vajdaságot, és nemcsak a koronára tette rá a kezét, hanem a királyt, Bajor Ottót is elfogta (1309). Hatalmát még Károly Róbertnek sem sikerült megtörnie, és csak halála után, fiait legyőzve tudta visszaállítani a központi hatalmat Erdélyben. 1467-ben Erdély mindhárom nemzete együttesen lázadt fel Mátyás király ellen, de a gyors királyi közbelépés és a megtorlás hamar „lecsendesítette” őket.

Az utolsó vajdák egyike, Szapolyai János úgyszintén feszült viszonyban volt a központi vezetéssel (lásd rákosi végzés, 1505), és a mohácsi csatánál a főseregtől való szándékos vagy szándéktalan távolmaradása révén megnyílt előtte a királysághoz vezető út. Szapolyai János erdélyi vajda volt, de Magyarország királyaként halt meg (I. János); fia, János Zsigmond Magyarország királyaként született (II. János), de Erdély fejedelmeként halt meg. Bár a Szapolyai-dinasztia mindkét királya egész Magyarországra tartott igényt, ennek az adott történelmi helyzetben nem volt realitása: sem az oszmán birodalmi imperIALIZMUS, sem pedig a Habsburg-házi Ferdinánd királlyá koronázásával létrejövő kettős királyság nem tette ezt lehetővé. A Szapolyai-ház királyi uralma a magyar föld egésze fölött rövid életű, fennállása alatt pedig mindvégig

instabil volt. Azzal, hogy az ország Szapolyai-párti vezetői – pontosan a mohácsi csata tizenötödik évfordulóján – úgy engedték át a budai várat a töröknek, hogy azoknak még csak cselhez sem kellett folyamodniuk,⁴ a Szapolyai-dinasztia nagy ívű kísérlete megbukott, és hatalma újra arra korlátozódott, ahonnan felemelkedése elindult: Erdélyre. Minden későbbi kísérlet arra, hogy Erdélyből kiindulva megpróbálják a három részre szakadt ország két részét egyesíteni, csak kérészéletű sikereket eredményezett.⁵ Újra egybeforrasztani és egybefogni az országot Gyulafehérvárról nem, csak Budáról lehetett. Ezért volt I. Ferdinándtól kezdve százötven éven keresztül az összes magyar király leghőbb vágya Buda visszafoglalása.

Bethlen Gábor
korabeli metszet

1. Erdély, az alternatíva

Az Erdélyi Fejedelemség létrejöttével született meg Erdély mint egyszerre konkrét és szimbolikus alternatíva mindazzal szemben, amit a Habsburg-házi királyok alatt a Magyar Királyság képviselt. A királysággal szemben a fejedelemség jelentette a szabadságot *politikai* és *vallási* értelemben egyaránt, azt a történelmi utat, amely az adott történelmi helyzetben egyedül méltó a magyarsághoz. A fejedelemség volt az idealitás a politikai realitás világán belül, a három közül az az országrész, amely a történelmi kényszerhelyzet közepette megtalálta a legjobb utat, s amely a három országrész közül a még egységes haza jogfolytonos képviselőjének tekintette

magát. Erdélynek ez a szimbolikus jelentősége és történelmi iránymutatása a török uralom előrehaladásával a királyi Magyarországon is egyre inkább teret nyert, és a királyság elutasításának lángja közvetlenül azt megelőzően csapott a legmagasabbra, mielőtt a török iga lerázásával a három országrész a királyság égisze alatt újraegyesült volna (Wesselényi-összeesküvés és a bujdosómozgalom). A nyugodt fejlődést hozó XVIII. században⁶ a fejedelemségnek ez a szimbolizmusa szinte feledésbe merült, de a XIX. században kialakuló nemzeti történelemszemléletünkben a fejedelemség újra visszanyerte eredeti rangját. S ahogy a bujdosómozgalomra rávetült a Rákóczi-szabadságharc kuruc mozgalmának fénye, melynek már nem kellett számolnia a török jelenlét zavaró hatásával,⁷ még élesebbek lettek a helyes és a helytelen politikai döntés közötti határvonalak: a magyarság a reformkortól kezdve csaknem homogén módon a fejede-

lemség történelmi megoldása mellett tette le a voksát. Ettől fogva Erdély sok tekintetben *állampolitikai* megtestesülése volt annak, amit a kuruc mozgalom a maga elszánt harci szellemével minden stabil statuális háttér nélkül képviselt.

Ez a látásmód természetesen kizárólagosan az egyik oldal szempontjait tükrözi, és minden alkalommal, amikor egy történelmi polaritás fekete-fehérben jelenik meg, okkal gyanakodhatunk arra, hogy a valóságos helyzet sokkal árnyaltabb. Ha eltekintünk ettől az egyoldalú szemléletmódtól, akkor azt láthatjuk, hogy mindkét oldal más-más módon és eszközzel kísérelte meg megoldani ugyanazt a problémát, és mindkét oldal hitt saját megoldásának helyességében.⁸ Következésképp az Erdély-alternatíva korántsem volt annyira egyértelmű, mint amennyire a XIX. századi gyökerű nemzeti történelemtudatból visszatekintve látszik.

Bár Erdély viszonylagos belpolitikai szabadságot élvezhetett, ennek ára a hűbéri függés volt a Portától – ama Portától, amely vazallusával ugyan kesztyűs kézzel bánt (legalábbis amíg engedelmesnek bizonyult), ám amely a harmadik országrészt szinte a földdel tette egyenlővé, lakosságát tízezerszámmra hurcolva el rab-szolgának. Erdély török jóváhagyás nélkül nem kezdeményezhetett háborút, illetve a Porta háborúiból nem vonhatta ki magát⁹ – bár az Oszmán Birodalom és az Erdélyi Fejedelemség célja egy nem éppen lényegtelen vonatkozásban szinte azonos volt: a Magyar Királyság bekebelezése és a Habsburg Birodalom felszámolása. Míg az erdélyi külpolitika összhangban volt a Porta érdekeivel, és hadjárataihoz megkapta nemcsak a passzív hozzájárulást, hanem a tevékeny katonai segítséget is, addig komoly sikerei voltak (Bocskai, Bethlen, és részben I. Rákóczi György), de amint külpolitikailag saját lábára kívánt állni, Sztambul azonnal világossá tette számára szabadságának határait. II. Rákóczi György már nem tudta reálisan felmérni, mi az, amit megtehet, és mi az, amit nem, és a határok átlépésével – Lengyelország török jóváhagyás nélküli megtámadásával – egy olyan négyéves (1657–1660) büntető hadjáratot provokált ki a Porta részéről, amelyet a maga korában „második Mohácsként” tartottak számon.¹⁰

A magyar történelmi sors egyik legnagyobb tragédiája, hogy a királyság éppen abban a történelmi pillanatban lépett a politikai „*transzilvánizmus*” útjára, és éppen akkor kezdte el keresni a Portával való *modus vivendi* lehetőségét (Wesselényi-összeesküvés, 1665), amikor Erdély csillaga már leáldozóban volt, s amikor másfél évszázad sorozatos próbálkozásai után először bizo-

nyult legyőzhetőnek a török fél. Ennek eredményeképpen Budavár visszafoglalásának és a török fokozatos kiszorításának művében – *ezer év legnagyobb honi katonai vállalkozásában*¹¹ – a magyar haderők csak igen szerény mértékben vettek részt. Az a sajátságos helyzet, hogy a történelmi Magyarország helyreállítása jószérivel magyar közreműködés nélkül, sőt magyar közreműködés ellenére (Thököly, Apafi) valósult meg, nemcsak azt eredményezte, hogy Habsburg–magyar viszonylatban a magyar pozíció rendkívüli mértékben meggyengült, hanem azt is maga után vonta, hogy a történelmi Magyarország legnagyobb horderejű eseménye mind a mai napig gyakorlatilag hiányzik a nemzet történelmi emlékezetéből.¹²

Hasonló következtetésre jutunk akkor, ha a politikai szabadság után egy pillantást vetünk a *vallásszabadság* kérdésére is. Közismert, hogy Európában először az 1568-as tordai országgyűlés deklarálta a vallásszabadságot, és a három *natio* (magyar, székely, szász) mellé felvette a négy *recepta religiót*, vagyis „bevett vallást” (katolikus, református, evangélikus és unitárius). Az erdélyi vallásszabadság e deklarálása ama János Zsigmond nevéhez fűződik, aki katolikusként született és nevelkedett, majd evangélikus, református, végül pedig unitárius lett. János Zsigmond már e dátumnál egy-két évvel korábban elkötelezte magát a Szentháromság-tagadás mellett, de az Unitárius Egyház megalapítására csak 1568-ban került sor, és a fejedelem egy évvel később hivatalosan is unitáriusként deklarálta hitét. Az 1568-as tordai országgyűlés vallásügyi határozatát tehát az unitárius egyház törvényesítésének, illetve a Szentháromság-tagadók ellen irányuló evangélikus és református támadások *tiltásának* célja vezérelte, s nem a vallásszabadságnak mint olyannak az eszméje. A protestáns egyházak törvényesítése egyébként is megtörtént már korábban: ágostai hitvallás – 1557; helvét hitvallás – 1564. Mindössze tehát annyi történt, hogy János Zsigmond Erdély lutheránus és kálvinista többségével szemben elfogadtatta a maga aktuális unitárius álláspontját. A katolicizmus ebben az összefüggésben semmi szerepet nem játszott, mert az ügyek alakulásába nem volt beleszólása: ugyanez a tordai országgyűlés, amely megszavazta a vallásszabadságot, két évvel korábban (1566) ugyanis arról határozott, hogy „kik az pápai tudománhoz és emberi szerzéshez [a katolikus hit nem isteni eredetű elemeihez] ragaszkodtanak, és abból meg térni nem akarnak, az ő felsége birodalmából [Erdély és a Részek] mindenönnen kiigazíttassanak”.¹³ Vagyis a fejedelemségben a katolikus klerikusokkal szemben gyakorlatilag ugyanaz az elvárás érvényesült,

mint egy évszázaddal később, 1674-ben a Wesselényi-összeesküvés kapcsán a királyságban a perbe fogott protestáns prédikátorokkal szemben, akik csak emigrációval vagy lelkipásztori hivatásuk feladásával kerülhették el az ítéletet (gályarabság).

Miután az utolsó, Vatikán által is megerősített gyulafehérvári püspököt, Gosztorny Jánost Szapolyai börtönbe vettette, és az ott elszenvedett kínzásokba belehalt (1527),¹⁴ az erdélyi valláspolitikai egyik fő törekvése lett, hogy „az pápista papoknak pispekek ne legyen”, és nemcsak a jezsuitáknak, hanem „még egyébféle római religion való szerzeteseknek klastromok, collegiumok és közönséges helyen templomok ne lehessen” (a szerzetesrendek betiltása), és „az ki pápás papot akar tartani, házában tartsa” (a nyilvános katolikus liturgia tiltása).¹⁵ Az erdélyi püspökség helyreállításával szemben olyan nagy volt a helyi ellenállás, hogy arra még a Diploma Leopoldinum (1690), vagyis Erdély Habsburg-annexiója után is csak 26 évvel kerülhetett sor (1716, Mártonffy György).¹⁶

A vallásszabadság tekintetében tehát legfeljebb *de jure* volt különbség a fejedelemség és a királyság között, *de facto* nem: a fejedelemség protestáns vezetése alatt élő katolikusok szabadsága semmivel nem volt nagyobb, mint a katolikus vezetés alatt élő királyságban a protestánsok szabadsága.

A kor egyoldalú megítélését talán semmi sem fejezi ki jobban, mint az elhíresült mondás: „Két pogány közt egy hazáért.” Nemcsak azért, mert a megfogalmazás egyenértékűnek tünteti fel az oszmán és a Habsburg-elnyomást, noha azokat kuruc oldalról korántsem kezelték egyenértékűként (fegyveres harcot csak az utóbbi ellen indítottak, gyakran az előbbivel szövetségben); nemcsak azért, mert az oszmán elnyomás és a Habsburg-elnyomás objektíve nem mérhető össze egymással, amit jól mutat az, hogy míg a törökök – és a velük szövetséges krími tatárok – legalább félmillió embert hurcoltak el rabszolgának Magyarországról, addig az utóbbiak egyetlenegy sem;¹⁷ hanem azért is, mert ha volt dinasztia Európának, amelyikre nem mondható az, hogy pogány volt, az éppen a Habsburg, és ha volt dinasztia Európában, amely viszont pogánynak volt tekinthető, akkor az az oszmán.

A fejedelemség és a királyság, a „kuruc” és a „labanc” megoldás közötti választás tehát nem a szabadság és a szolgaság, hanem – ha úgy tetszik – a szolgaság két formája közötti választás volt. A történelem során azonban Erdély mint politikai és vallási alternatíva „zsákutcsa fejlődésnek” bizonyult, és sikeressége, vagyis a királyi Magyarország „transzilvanizálása” esetén beláthatatlan következményei lettek volna (Magyarország „balkanizálódása”).

2. Erdély, a nemzeti egység

A fejedelemség megszűnését és Erdély Habsburg-tartománnyá válását követően Erdély szimbolikus jelentőségében megjelent egy új elem. A török kiűzése után a három részre szakadt ország két része, a Hódoltság és a Királyság egyetlen egységgé olvadt; Erdély azonban nem lett része ennek az egységnek, hanem megőrizte viszonylagos önállóságát – legalábbis a királyi Magyarország vonatkozásában: egy független kormányzaton (Erdélyi Királyi Gubernium) keresztül közvetlenül Bécsnek volt alárendelve. Ettől fogva fokozatosan nyert teret az a nézet, amely a magyar történelmi integritás helyreállításának legfőbb kritériumát az Erdellyel való újraegyesülésben látta. Különösen a magyar nemzeti öntudat erősödésével, vagyis a reformkorban kapott egyre nagyobb hangsúlyt ez a gondolat, és a Kossuth-szabadságharc egyik legfőbb törekvése éppen ez volt. A szabadságharc bukása azonban e törekvés megghiúsulását is maga után vonta. Mivel a kiegyezés egyik feltétele magyar részről éppen az unió volt, 1867-től Magyarország és Erdély egysége az elkülönültség hosszú évszázadai után újra egy viszonylag tartós történelmi valósággá vált. A dualizmus kora, az 1867-től 1918-ig tartó késő Habsburg-időszak – az utolsó négy évet leszámítva a boldog békeidők – kétségtelenül az újkori magyar történelem aranykora volt.¹⁸ Trianont követően pedig, amely Erdélyt nem egyszerűen elszakította Magyarországtól, hanem – radikális történelmi nóvumként – egy másik ország részévé tette,¹⁹ Erdélynek mint a magyar egység jelképének szimbolikus funkciója nemcsak újraéledt, hanem a korábbinál még sokkal nagyobb hangsúlyt is kapott. Ettől fogva Erdély eszméje elválaszthatatlanul egybeforrt a trianoni országcsönkítéssel.

Bár a két világháború között a politika és a közbeszéd életben tartotta Erdély visszaszerzésének lehetőségét, és a II. világháború kínált is egy töredékes és rövid életű megoldást, de ezt követően ez a remény is elveszett. Erdély visszaintegrálódásának realitása olyan messzire került, hogy az még a szimbólumot is elhalványította. A honi bolsevizmus és a „szocialista testvériség” évtizedei alatt Erdély kérdése fel sem merülhetett, s ha Erdély szimbóluma mégsem halt el teljesen, akkor az csak a bűvópatakként továbbélő családi hagyományoknak volt köszönhető.

E tanulmány bevezetésében már szó volt arról, hogy Magyarország és Erdély divergens fejlődése már nagyon korán megindult, és ennek jelei már akkor is tetten érhetők voltak, amikor Erdély még Magyarország integráns része volt. Mindez abba az irányba mutatott, hogy Erdély történelmi pályáíve nem fog megegyezni az anyaországgal.

történelmi pályáivével. Az ország három részre szakadását követően ez a divergens fejlődés felgyorsult. A demográfiai arányok exponenciális változása is egyre jobban a magyar érdekek ellen dolgozott, olyannyira, hogy azok az erdélyi politikusok, akik 1848-ban még vonakodtak az uniótól, mert Erdély önállóságát féltették tőle, 1867-ben már egyértelműen mellé álltak, mert felismerték, hogy a demográfiai arányra hivatkozó román nacionalizmussal szemben csak egyetlen esélyük van: ha az erdélyi román többséget magyarországi román kisebbséggé változtatják. Ez a logika azonban csak az aktuális erdélyi belpolitikai helyzet megerősökölésére volt hatékony, és magában rejtette a visszaütés lehetőségét. Az 1867-es unió már magában hordozott bizonyos anakronizmust, mert azt immár sem Erdély, sem Magyarország *inherens* állapota nem tette lehetővé. Erdély elvesztése a trianoni békeszerződés következtében tehát csupán végeredménye volt egy hosszú, évszázadokon keresztül tartó folyamatnak.

A történelmi Magyarország egysége 173 éves szétszabdaltsága után a Vatikán és a Habsburg Birodalom erőfeszítéseinek következtében, egy igazi *keresztes hadjárat* révén állt helyre,²⁰ és Nagy-Magyarország pontosan addig állt fenn, amíg ez a birodalom képes volt garantálni egységét.²¹ Hivatalosan 1918. november 1-én ért véget a Monarchia (november 6-ával bomlott fel közös hadserege), és november 7-én kezdődött el Magyarországnak az a több irányból végrehajtott megszállása és feldarabolása, amelynek végeredményét Trianon az aktuális erőhelyzetnek megfelelően inkább csak konfirmálta, semmint megvalósította.

Trianonban az veszett el, amit Buda visszafoglalásával és a Hódoltság felszámolásával a *Habsburg birodalmi érdek* létrehozott: a *történelmi Magyarország*. A magyar politikai intelligencia még a halál torkában sem ismerte fel, hogy ha van történelmi érdeke Magyarországnak, akkor az az integrációja a Habsburg makrobirodalomba. A történelmi Magyarország – Nagy-Magyarország – ugyanis egy olyan mikrobirodalom volt, amely önnön egységét 1526 óta saját erejéből már nem tudta fenntartani, csak egy másik, nagyobb birodalomba integrálódva. Valamiképpen felismerték ezt a Wesselényi-összeesküvés tagjai is, akik a vasvári béke (1664) után úgy gondolkodtak, hogy ha Bécs nem hajlandó felszabadítani a Hódoltságot az oszmán elnyomás alól, akkor fordítsuk meg: Sztambul szabadítsa fel a Magyar Királyságot a Habsburg-elnyomás alól – hogy az *Oszmán Birodalom égése alatt* helyreállhasson Magyarország „egysége”.²² Azzal, hogy a magyarság (legalábbis a magyarság „kurucos” fele) 1526 után, különösen pedig 1699 (a török kiűzése) után saját nemzeti érdekeit elsősorban és mindenekelőtt

a Habsburg-uralom ellenében fogalmazta meg, katasztrofális történelmi vaksága folytán maga alatt fűrészelte a fát.²³ A Habsburg-ellenesség másik vetülete a nemzeti elv erőltetése volt, ámde ugyanazok a politikai törekvések, amelyek a Habsburg Birodalom dezintegrációját szerették volna elérni, a történelmi Magyarország dezintegrációjához vezettek. S e kettő egyazon történelmi pillanatban valósult meg: 1918-ban (hivatalosan Magyarország vonatkozásában 1920-ban). Míg tehát a Habsburg-ellenesség a történelmi Magyarország egységének *külső kereteit* ásta alá, addig a nacionalizmus a történelmi Magyarország *belső egységének* szétfeszítő erőit szabadította fel. Nagyon jól látszott ez 1848–49-ben, amikor Magyarország egyszerre vívta szabadságharcát a Habsburg makrobirodalommal szemben, és önvédelmi harcát a magyar mikrobirodalom népeinek szabadságharcával szemben. Széchenyi István jól látta a vak Habsburg-ellenesség és az úgyszintén vak nacionalizmus végzetes hatását, és 1841. február 1-jei keltezésű, Deák Ferenchez írott levelében így fogalmazott: „Kimondhatatlan bú nyomja lelkemet. [...] A *Pesti Hirlap* [Kossuth lapját] [...] egyenesen Pandora szelenczéjének tartom, melyből [...] *in ultima analysi* kárhozatot látok folyni nemzetünkre. Én ezt nem fogom tűrni, [...] hogy otrombául elgázolják azon magot, mely már csírázik és az egész hazai erőmű túlhev [...] által minden irányon túl hajtva, végkép annyira megakadjon, mikép azt ismét egyedül valami dictatura [vö. Bach-korszak] hozhassa helyre. [...] Kész vagyok és váltig elhatározott [...] ily mindent felzavaró terrorismusi irányok ellen szegülni, melyek jóllehet csak kezdetben még, már is telvék sansculotti szellemmel.”²⁴

Trianon egy hosszú történelmi folyamat keretében érlelődött, melynek során a paroxizmus kitörését egy rövid *lucidum intervallum* előzte meg: az unió (1867–1918/1920). De mintha mindez csak azért lett volna, hogy Erdély Romániához csatolása annál fájdalmasabb legyen a magyarság számára. Trianon megismételte Mohácsot, hiszen a kierőszakolt békekötés hatására a történelmi Magyarország több mint kétharmadát veszítette el a területének, vagyis kisebbre zsugorodott össze, mint a hódoltság korának Magyar Királysága.

Erdély a természetes történelmi folyamatok, a magyar politikai vakság és önsorsrontás, illetve Trianon egyszerre irracionális és brutális döntése révén veszett el nemcsak Magyarország számára, hanem még *magának Erdélynek a számára is*. Hogy azonban ilyen körülmények között is megőrizte szimbolikus szerepét az összmagyarság számára, az már Erdély szimbolikus jelentőségének egy másik oldalához kapcsolódik.

3. Erdély, a tiszta forrás

Hogy Erdélyben még a XX. század második felében, a Ceaușescu-diktatúra alatt is milyen – addig ismeretlen – vitális energiák rejtőztek, semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy a nemzeti-történelmi Erdély-tudat *mélypontján*, éppen akkor, amikor a bolsevik diktatúra fogságába jutva az Erdély-tudat a legmélyebben süllyedt bele a magyar kollektív tudattalanba, az anyaország képes volt olyasmit meríteni Erdélyből – Erdély pedig képes volt olyasmit adni az anyaországnak –, ami az előbbi kultúrájába új életet lehelt. Mintha csak Erdélyben ott rejtőzött volna valamiféle mindaddig felfedezetlen „aranytartalék”, mely csak arra várt, hogy elérkezzen felfedezésének pillanata.

Hamvas Béla az 1930-as években a magyarság súlyos szimptomájaként mutat rá a cigányzene/magyarnóta jelentőségére az elmúlt egy-két évszázad magyar kultúrájának szempontjából: „Hogy a nemesség ezt a magyar nép zenéjével nemcsak huzamosan, hanem véglegesen összetévesztette, és hogy azt a magáénak tartotta és erre hivatkozva a hagyományos zenét megtagadta, ennek jelentősége csak akkor mérhető fel, ha valaki tudja, hogy a zenének egy nép életében milyen szerepe van, és minden nép életében minden időben milyen szerepe volt. [...] A cigányzene édeskes vinnyogása és cifra érzelgése *a nép és a nép valódi zenéje közé ékelődött*, és az újabb népdalkutatás érvei és tényei *ellenére* ezen a helyen maradt. [...] Generációk tönkretett ízlése már kitart mellette.”²⁵ Bartók és Kodály még úgy vélte, hogy a magyar népzene rendkívül értéke csak úgy menthető át a népi kultúra utáni korba, ha elemeit a műzene felszívja magába. Ami azonban ennek során elveszett, az éppen az volt, ami a népzene „lelkét” adta. A műzene legfeljebb a népzene „testének” egyes elemeit képes integrálni. A Kodály-módszer, mely egy műzenei metódus alkalmazását jelenti arra a népzeneire, amely évszázadokon keresztül a természetes hagyományozódás módszerével bontakozott ki és hódította meg a falu világát, alapvetően alkalmatlan volt arra, hogy a tömegekkel is megszerettesse a népzene, s amit kevesekkel mégis meg tudott szeretetni, az is csupán a népzene egy műzenésített változata volt. Az 1970-es évek elején azonban néhány fiatal zenész Bartók és Kodály inspirációjára, de mégis *saját ösvényt taposva ki*, a tiszta forrást nemcsak arra használta, hogy merítsen belőle, hanem arra is, hogy vizét minél több emberhez elvezesse. Amit ők megmutattak nekünk, az immár az autentikus népzene volt. Bár a népzene gyakran ők sem hagyták meg eredeti formájában, és feldolgozásaikban igyekeztek a kor „akusztikai” követelményeinek megfelelni, ennek érdekében nem arra törekedtek, hogy a népzene egyes elemeit egy tőle idegen zenei világba ültessék át, mint népzene-kutató

elődeik, hanem olyan eszközöket alkalmaztak, amelyek *kompatibilisek* voltak a népzene eredendő természetével. Amit ekképpen lehetővé tettek, az a népzene *akklimatizációját* jelentette egy olyan modern urbánus kulturális környezetben, amely alapvetően idegen volt tőle. Ez azonban éppen az *identitásának* megőrzését szolgálja. Ezek és ezek tanultak bele ekképpen öntudatlanul a népzene szeretetén és a néptánc gyakorlásán keresztül a népi kultúrába. Kiderült, hogy az eredeti környezetében még élő népzene valójában csak a néptáncsal alkot teljességet: önmagában csaknem éppoly „félábú óriás”, mint a néptánc népzene nélkül. A népzene jó része ugyanis már jóval „tetten érését” megelőzően *tánc alá való muzsika* volt (kivéve a szokásokhoz kapcsolódó zenék egyre szűkülő körét), s élővé csak a néptáncsal együtt lehetett. Népzene és néptánc egyetlen szimbiotikus egységet képezett, egyetlen érem két oldalát alkotta, és a táncházmozgalom rájött arra, hogy ezt a kettőt, bár lehet, de nem szabad elválasztani.

S a tiszta forrás, ahonnan a táncházmozgalom képviselői, a „nomád nemzedék” tagjai Magyarországra és a mi modern kultúránkba vezették a népzene és a néptánc tiszta vizét, nem más volt, mint *Erdély*. Erdély a maga nemzeti arca után váratlanul és minden előzmény nélkül megmutatta *népi* arcát.

A hetvenes évektől kezdve, a Kádár/Ceaușescu-éra kelles közepén népzeneészek és néptáncosok, kézművesek és amatőr vagy hivatásos folklórkutatók egész serege indult meg Erdély irányába, hogy ott megtalálják a népművészet és a népi kultúra autentikus forrásait. A népzene és a néptánc magával hozta a népviselet, a népi szövés és hímzés, a fazekasság, a népi vallásosság stb. újrafelfedezését, de igazi *műzsa*i módon, nem úgy, mint ahogy azt múzeumok, a halott relikviák tárházai teszik, hanem élő tradícióként. Erdély attól fogva a népi kultúrának azzá a tiszta forrásává vált, amely még mind a mai napig képes újat adni azoknak, akik az igazi régít keresik. Ahol pedig már kiapadt a forrás Erdélyben,²⁶ s már-már feledésbe merült a saját kultúra, ott gyakran a hálás anyaországiak azok, akik *visszatartítják* azt, amit az erdélyi népi kultúrából – elsősorban néptáncból – az elmúlt évtizedekben elsajátítottak.

A *táncházmozgalom* jelentősége, bár az anyaországiak elől többnyire rejtett, mégis túlbecsülhetetlen. „Vannak mozgalmak, amelyek mélyén időtlen gesztusok munkálnak” – mint ahogy Zelnik József megfogalmazta a táncházmozgalom szinte üdvtörténeti súlyát a magyarság vonatkozásában.²⁷ Szinte lehetetlen felbecsülni a táncházmozgalom valódi értékét. Egy néppel ismertette meg öntudatlanul megélt, de soha meg nem ismert múltját, világviszonylatban is kiemelkedő gazdagságú és mi-

nőségű népi kultúráját és népművészetét, eleven formában árasztva bele azt a jelenbe. Ha van igazi hungarikum, akkor az ez: a táncházmozgalom – a táncházmozgalom a hozzá szorosan kapcsolódó néprajztudománnyal egyetemben, mellyel folytonosan és kölcsönösen megtermékenyítették és megtermékenyítik egymást. Ha nincs táncházmozgalom, ha ez az alapvetően „népi” mozgalom nem fejt ki a maga tudományos hatását a honi és erdélyi néprajztudományra és kulturális antropológiára, az erdélyi népi kultúra és népművészet gyakorlatilag nyomtalanul süllyed el. A „kincses Erdély” felfedezője nem önmaga volt, hanem a *nincstelen* trianoni Magyarország. A táncházmozgalom volt az, amely hosszú évszázadok után a történelem legsötétebb pillanatainak egyikében képes volt *kulturálisan újraegyesíteni* Erdélyt az anyaországgal. Igazi lázadás volt ez, akárcsak a hippimozgalom, csak éppen szelídebb – viszont lázadása annál mélyebbről fakadt! A táncházmozgalom hallatlan és egyedülálló erénye az volt, hogy a '68-as diáklázadásokkal és a Hair-nemzedékkel ellentétben ez a lázadás „nem valami ellen, hanem valamiért”²⁸ indult el. És ez minden valódi lázadás igazi ismérve. Úgy győzte le Trianont, mint a kereszténység a Római Birodalmat: nem is harcolt ellene. *Lénye szerint állt fölőtte*.

S mindennek forrása volt: Erdély. Nem mintha a Felvidéken, a Délvidéken vagy Kárpátalján – vagy éppen az anyaországban – ne lettek volna a népművészetnek és általában a népi kultúrának még többé-kevésbé eleven szigetei. Mégis éppen a népművészet erdélyi felfedezése segítette hozzá a honi pionírokat ahhoz, hogy ha szerényebb mértékben is, de lényegileg ugyanezt felfedezzék a Felvidéken, a Délvidéken és Kárpátalján – és azután a trianoni országhatárokon belül is.

4. Erdély, a lelki középpont

Van egy pont, ahol nemzeti kultúra, népi hagyomány, vallási tradíció összeér: *Csíkсомlyó*.

Csíkсомlyó a magyar összetartozás szimbóluma.

Magyar földön számos kiemelkedő búcsújáróhely van, a mai országhatárokon belül és azokon kívül is: Mátraverebély-Szentkút, Máriapócs, Sajópálfalva, Csatka, Andocs, Búcsúszentlászló, Zólyom, Máriaradna, Pétervárad-Tekia, Füzesmikola. Mégis, ami az összmagyarság nemzeti zarándokhelyévé vált a rendszerváltás óta, az a Kárpát-medence *legkeletebbi* búcsújáróhelye lett.

Csíkсомlyó eredendően voltaképpen nem is magyar, hanem *székely* búcsúshely – legalábbis ha figyelembe vesszük a három erdélyi nemzet (magyar, székely, szász) évszázados elkülönülését. Erdély magyarsága szinte fel-

oldódott a román tengerben, míg székelysége csaknem érintetlenül megmaradt. Székelyföld magyar sziget az elrománosodott-elrománosított Erdély közepén. Talán éppen azért is maradhatott meg, mert az anyaországtól való távolsága nem veszélyeztette az anyaországhoz való visszakapcsolódását. Székelyföld ilyen módon valami képpen a magyar megmaradás szimbóluma lett – és azon belül is kiemelkedő hely illeti meg Csíksszéket. *Csíkсомlyó képviseli Csíksszéket, Csíksszék egész Székelyföldet, Székelyföld egész Erdélyt, Erdély pedig az egész történelmi Magyarországot*. Csíkсомlyó ekképp Trianon eleven tagadása. Csíkсомlyó úgy tudott egy egész *nemzet* és összes egyháza búcsúhelyévé válni, hogy közben megőrizte eredendő csíki katolikus mivoltát.²⁹ Csíkсомlyóban egymásra talált és újra egybekapcsolódott az a két valóság, amely már régen eleresztette egymás kezét: a nemzet és a *vallás*. Csíkсомlyó újra képes volt arra, hogy a nemzeti eszmének vallási dignitást kölcsönözzön. Csíkсомlyó az, ahol a *keresztények Istene* és a *magyarok Istene* újra eggyé vált.

Csíkсомlyó legendáját az utóbbi időkben vallási és tudományos oldalról is sok kritika érte. A legenda szerint, miután az unitárius János Zsigmond a katolikus székelységet sikertelenül próbálta vallása feladására és az unitárius hit felvételére kényszeríteni, haddal vonult ellene, ám a székelyek 1567 pünkösdjén csodálatosképpen megfutamtották a fejedelem seregét. A csata azonban csak a székelység emlékezetében létezett, a történeti valóságban nem. A csíkсомlyói búcsú eredetlegendája ilyen módon híjával van a konkrét történeti realitásnak – de hogy a katolikus székelységnek sokat kellett szenvednie az unitárius János Zsigmondtól, az vitathatatlan tény. A székelyek hagyományos jogainak folyamatos megnyirbálása vezetett a székelység 1562-es felkeléséhez, melyet János Zsigmond nemcsak egyszerűen vérbe fojtott (a két fővezért karóba húzatta, a többi vezetőnek orrát, fülét és kezét vágatta le), hanem az addig szabad székelyeket is jobbágysorba taszította, és mindezen felül a székelység megalázására örök mementóként – és sakkban tartásuk érdekében – két várat építtetett velük: „Székelytámad” és „Székelybánja” várat. Miközben az 1566 májusában tartott tordai országgyűlést követően a közszékelyeket „százával adományozzák el [...] közönséges jobbágnak”,³⁰ az ugyanezen év decemberében záruló „szebeni országgyűlés elrendelte a bálványimádónak tartott felekezetek kitiltását az országból, ami a katolikus papság és a katolikus egyház teljes ellehetlenítését jelentette”.³¹ A határozat mindenekelőtt a katolikus székelységet sújtotta, akik így egyházszervezeti és lelkipásztori vezetés nélkül maradtak. Mivel a határozat egészen az 1566-os évnek a végén született, a székelység

bizonyára csak 1567-ben értesült róla, abban az évben, amely az unitarizmus nagy történelmi diadalának (1568) vigíliája³² – és máris ott vagyunk annál a történelmi pillanatnál, amely a katolikus székelység és a vallását fenyegető fejedelmi csapatok csatájának legendájában manifesztálódott: a katolikus székelység mindenféle vallási – és politikai – üldöztetés ellenére is megőrizte vallását.

Mohay Tamás úttörő tanulmánya szerint Csíksomlyó eredetlegendájának forrása az utolsó előtti tatárdúlás lehetett (1694), amely elsősorban a székelységet sújtotta, s amely Mohay kutatásai szerint gyakorlatilag egybeesett a legenda születésével.³³ A csíki székelyek tatárbetörés elleni sikeres védekezésének több eleme is feltűnő hasonlóságot mutat a csíksomlyói eredetlegenda elemeivel, és mindkettőben kulcsszerepet játszott egy-egy pap: a

Gyimesi „muzsikás”
csángó legényekkel.
Gyimesközpont
1940 k.

legendában a gyergyófalvi István pap, míg a történelemben Nizet Ferenc (François Nizet), németalföldi franciskánus szerzetes volt az, aki az ellenállás lelki hajtóerejének bizonyult. E sikeres hadi vállalkozás szerencsésen egybeesett azzal a történelmi pillanattal, amelyben Erdély megszűnt török vazallusnak lenni, és a Habsburg Birodalom részévé vált, s így véget ért az erdélyi katolicizmus évszázados elnyomása – mely a búcsújárást éppúgy lehetlenné tette, mint a Ceașescu-éra valláspolitikája.

Így vált Csíksomlyó katolikus, de mégis ökumenikus zarándokhellyé, messze megelőzve az egyházak XX. századi közeledését. A csíki katolikusok vallási sérelmeik ellenére is felül tudtak emelkedni a felekezeti különbségeken, mint ahogy a protestáns egyházak hívei is meg tudták látni Csíksomlyóban azt az értéket, ami fölötté áll a felekezeti elkülönültségnek. Így válhatott Csíksomlyó *nemzeti* zarándokhelyünké, a Kárpát-medencei magyarság lelki központjává.

E tanulmányt Padányi Viktor mély igazságot képviselő gondolatával nyitottuk: *A nemzeti történettudomány, amelynek a pusztá igazságkeresésén kívül más célja nincs, abszurdum.* Erdélynek az anyaországtól való elszakadását követően mindvégig jelentős szimbolikus szerepe volt, és az Erdély-eszmében rejlő szinte kimeríthetetlen potencialitás még a rendszerváltás pillanatában is képes volt arra, hogy megtermékenyítse a magyar nemzettudatot. Láthattuk azonban azt is, hogy szinte kivételes az, amikor a történetiség és szimbólum egybeesik. Tökéletes egybeesést nem is lehet elvárni. De azt sem lehet elfogadni, ha ennek az egybeesésnek a helyét egy végletes kettősség, egy igazi dichotómia foglalja el. A nemzet egyik fele nem zárhatja ki a nemzet másik felét csak azért, mert nem oszmán, hanem Habsburg-égisz alatt kereste nemzete megmaradását és boldogulását – ráadásul egy olyan alternatívában, amely végül is tényleg a nemzet hosszú távú megmaradásához és boldogulásához, a Kárpát-medence politikai egységéhez: a Szent István-i Magyarország újjászületéséhez vezetett. Mindaddig, amíg a magyarság a nemzeti Erdély-eszme mögött húzódó kuruc-labanc ellentétet a jó és a rossz, a hazafi és a hazaáruló ellentétének látja, s nem képes úgy rátekinteni, mint egy tragikus – elsősorban török érdeket szolgáló – *testvérháborúra*, saját történetének csak az egyik felét fogja tudni integrálni, és pusztá esetlegességet fog látni abban, hogy a magyarság a Habsburg-kötélből való megszabadulás örömmámorának éjszakája után Trianon gyásznapjára ébredt. A Habsburg-ház égisze alatt újraegyesített (1699), majd Erdély uniójával (1867) újjá-

született történelmi Magyarország ugyan már nem tűndökölt régi történelmi fényében (mert hiszen a nemzet nem saját erejéből valósította meg saját nemzettestének integrációját), de hogy ilyen módon is mekkora értékkel rendelkezett a magyarság számára, azt éppen *elvesztése*: Trianon tudta csak igazán megmutatni.

JEGYZETEK

- 1 PADÁNYI Viktor: *Dentu-Magyarica*. Veszprém, Turul, 1989, 6.
- 2 Ennek eredményeképpen a X. század második felének gyulai fölveték a keleti rítus szerinti keresztiséget.
- 3 Ezzel egyúttal derékba törte azt a *specifikusan erdélyi* „valláspolitikai kísérletet” is, mely a későbbi Szent István-i és Szent László-i módszerekkel szemben a kereszténység terjesztésének egy lényegesen „puhább” változatát képviselte. A kereszténység magyar kulturális-vallási talajba való lassú, de szerves beleygőkeződéseként, a vezetői rétegből a népszintjére való fokozatos „leszivárgásának” már csak azért is nagy esélye lett volna, mert nem volt igazi honi riválisa.
- 4 Az, hogy Szulejmán „csellel” vette be Budát, meglehetősen eufemisztikus megfogalmazás. Az oszmán sereget a Habsburg-erők ellen *segítségül hívó* Szapolyai-párti vezetőknek voltaképpen nem volt más választásuk, mint a törökök beengedése a várba.
- 5 Sem Buda, sem általában a harmadik országrész, vagyis a Hódoltság visszafoglalására Erdély részéről nem történt – de az erőviszonyok ismeretében nem is történhetett – kísérlet.
- 6 A Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke (1711) és a reformkort lezáró Kossuth-szabadságharc kirobbanása (1848) között – Magyarország történelmében egyedülálló módon – 137 év *keresztül* nem volt hadszíntér, leszámítva a keleti országhatárt sújtó rövid életű tatár betörést (1717), valamint a nyugati országhatárt sújtó, úgyszintén rövid ideig tartó francia betörést (1809).
- 7 Ez azonban nem Rákóczinak, hanem a Portának köszönhető, mely a karlócai békét követően Rákóczi erőfeszítései ellenére sem volt hajlandó hadba lépni Bécs ellen, illetve tevőlegesen segíteni Rákóczit. Rákóczi török (és tatár) szövetségkeresési kísérleteiről lásd pl. PAPP Sándor: *Krími tatár és magyar érdekezésség a Rákóczi-szabadságharc idején = A végvári dicsőség nyomában. Tanulmányok Balassi Bálint-ról és koráról*. Szerk. KISS Gábor Ferenc – KRUPPA Tamás, Szeged, Belvedere Meridionale, 2004, 41–56.
- 8 Jól látszik ez a „kuruc” Bethlen és a „labanc” Pázmány esetében.
- 9 Ha mégsem vett részt ezekben, akkor más módon kellett kivennie részét a közös teherviselésből: például az 1672-es és 1674-es lengyelországi hadjáratokban 600-600 hatökrös szekérnyi élelem – és természetesen kétszer 3600 ökör – támogatást kellett biztosítani a Porta számára.
- 10 CSORBA Dávid: *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*. Bp., Kálvin, 2011, 95–110. (az *Erdély s Partium Mohácsa [1657]* című fejezet).
- 11 Az egész hadjárat 16 éven keresztül tartott, és ezer év alatt egyetlen csata vagy ostrom sem járt annyi véráldozattal (45 000 fő), mint Buda visszafoglalása. Összehasonlításképpen: a mohácsi csata áldozatainak száma magyar részről 18 000 fő volt.
- 12 Miközben Buda visszafoglalása Európa-szerte ünnepelt esemény volt, és Boldog XI. Ince pápa – Magyarország felszabadításának *spiritus rectora* – Szent István király ünnepét a győzelem napjára, vagyis szeptember 2-ára helyezte át, ünneplését pedig az egész katolikus egyház számára kötelezővé tette, Magyarországon nemhogy nemzeti ünnep nem lett belőle, de a történettudomány szűk világán kívül alig ismeri valaki.
- 13 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1875–1898. II. 302–303. A helyzet ellentmondásosságát jól érzékeltetik a korabeli vallási viszonyok kutatóinak szavai: „Az 1568-i tordai országgyűlés engedélyezte ugyan a hithirdetés szabadságát, de változatlanul érvényben hagyta a katolikus egyház korábbi [1566-os] jogfosztását.” FORGÓ András – GUITMAN Barnabás – TUSOR Péter: *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*. Piliscsaba, Pilisart, 2014 (digitális tankönyv: www.tk.pilisart.hu).
- 14 1526-ban Szapolyaival együtt Gosztonyi is elindult a maga seregével Gyulafehérvárról, hogy csatlakozzon a királyi haderőhöz, mivel azonban Szapolyai ezt megakadályozta, a kettős királyság születésekor szembefordult vele, és Ferdinánd híve lett.
- 15 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. i. m.* VI. 171–172. Az 1610-i beszercei országgyűlés határozatai.
- 16 Elődje, Illyés András püspök 1697-ben ugyan átvette hivatalát Gyulafehérváron, azonban onnan első püspöki szentmiséje után azonnal távozni kényszerült, és Erdélybe többé nem is térhetett vissza.
- 17 Egyedüli kivételt azok a prédikátorok jelentik, akiket felségárulás címén kényszerszolgára (gályarabság) ítélték. A gályarabságot mint kényszerszolgabüntetést súlyos bűnök esetében a XVIII. század végéig alkalmazták.
- 18 Mindaz, ami ma Magyarországot, különösen pedig Budapestet a nemzetközi turizmus vonzó célpontjává teszi, vagy

- ebben az időszakban jött létre, vagy az újkori magyar történelem ezüstkörében: a reformkorban.
- 19 Ennek jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az elszakított erdélyi országrész több mint tízezer négyzetkilométerrel nagyobb volt, mint a trianoni Magyarország területe.
 - 20 Voltaképpen ez volt az utolsó – s egyúttal a legsikeresebb – kereszties hadjárat. XI. Ince pápa nemcsak pénzügyileg támogatta ezt az utolsó kereszties hadjáratot, hanem azt is sikerült elérnie, hogy a törökellenes háború során Franciaország ne támadja hátba a Habsburg Birodalmat – enélkül ugyanis örökség lett volna belefogni egy ilyen volumenű hadi vállalkozásba.
 - 21 A Magyar Királyság területi integritása a Habsburg-érában csupán egyszer csorbult: a napóleoni háborúk következtében Horvátország 1809 és 1813 között „Illír tartományok” néven a Francia Birodalom részévé vált (kormányzója egy ideig a hírhedt rendőrmiszter, Joseph Fouché volt), de a Szent Szövetséget létrehívó bécsi kongresszus (1814–1815) révén a terület újra a Habsburg Birodalom, illetve azon belül a Magyar Királyság része lett – Trianonig.
 - 22 A sors fintora, hogy a török fél visszautasította ezt a tervet (noha az erőviszonyok ekkor inkább még felé billentették a mérleg nyelvét), és csak közvetlenül azt megelőzően volt hajlandó szembefordulni Béccsel, amikor már meg voltak számolva a napjai, magával rántva a kudarcba Thökölyt (Felső-Magyarország) és Apafit (Erdély) is. Másfelől azonban éppen Thököly látványos, de kérészetű Felső-magyarországi Fejedelemsége volt az, amely IV. Mehmed szultánt e végzetes lépésre indította.
 - 23 Bár a szatmári békét követően a XVIII. században ez a Habsburg-ellenesség – nem utolsósorban a Rákóczi-szabadságharc minden megtorlás nélküli lezárásának köszönhetően – csak lappangott, újraélesztésében kétszeresen is döntő szerepe volt II. Józsefnek: egyrészt ugyanis felvilágosodott centralizációs törekvései – sok egyéb nem specifikusan magyar érdek mellett – mélyen sértették a magyar nemzeti érdekeket is; másrészt másodutódja, II. Ferenc (ur. 1792–1835) a maga konzervatív politikai fordulatával radikálisan szembefordult azzal a magyar – de nem csak magyar – nemesi felvilágosodással, amely éppen a „kalapos király” uralkodása alatt indulhatott útjára.
 - 24 ZICHY Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza I–II.* Bp., Ráth Mór, 1897, II. 466.
 - 25 HAMVAS Béla: *Az öt génusz.* Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985, 121–122. (Kiemelések általam – B. F.)
 - 26 Paradox módon Ceaușescu kultúrpolitikája inkább konzerválta a népi kultúrát, míg az azt követő demokratikus-liberális kultúrpolitika hatására meglepő gyorsasággal tűnt el az, ami addig megmaradt.
 - 27 ZELNIK József: *Negyven év után.* Bp., Magyar Művészeti Akadémia, 2012, 45.
 - 28 Uo., 21.
 - 29 Csíksomlyó e ma jól ismert jellegzetessége meglepő módon egészen a XVIII. századig megy vissza: a búcsú egyik legkorábbi, 1737-es ismertetése szerint „csatlakozni szoktak a különböző országrészek eretnekei is” (Györffi Pál) – vagyis Erdély különböző részeinek protestánsai is rendszeresen felkeresték Csíksomlyót. Idézi MOHAY Tamás: *Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban = Tabula* (Budapest), 2000, 2. sz., 230–256., 241.
 - 30 *Erdély története I–III.* Szerk. KÖPECZI Béla, Bp., Akadémiai, 1988, I. 502.
 - 31 BALOGH Judit: *Reformáció a Székelyföldön = Egyháztörténeti Szemle* (Sárospatak), 2017, 3. sz., 30–41., 36.
 - 32 „Az uralkodói támogatás is sokat segített abban, hogy [az unitárius hit] rendkívül gyorsan terjedt 1566 után Erdély-szeret.” BALOGH: *i. m.* (2017), 36. (Kiemelések általam – B. F.)
 - 33 MOHAY: *i. m.* (2000), 241. Mohay később könyv formában is kidolgozta elméletét. MOHAY Tamás: *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány.* Bp., L'Harmattan, 2006, különösen a 120. o.

Windhager Ákos

Terényi Ede Erdély-képe zenekari művei alapján

„A természet zenévé szerveződik / figyeljetek / hangjaira”¹

Szilágyi Domokos

Előhang

■ Terényi Ede (1935) életművében az Erdély-kép a bartóki modellt követve három különböző módon jelenik meg: konkrét idézet, stilizálás és eszmei hivatkozás.² A jelen tanulmány csupán ez utóbbival foglalkozik három műcsoport (Erdély-triptichon, 1988–1993; Ikerszimfónia, 1998; Bartók Amerikában, 2017) tematikus elemzésében. Ha a hagyományos Erdély-mondákat vesszük (pl. Firtos), vagy a klasszikus eszmetörténeti hívószavakat (pl. transzilvanizmus), akkor azt mondhatjuk, hogy Terényi Ede érett korszakában nem találunk ezekre való nyílt utalást. Ha azonban azt keressük, hogy művészetében miképpen nyilvánul meg a jelen, amelynek egyszerre van időbeli, térbeli és művelődési jellege, akkor annál nyilvánvalóbbak az „Erdélyben-lét” jelei. A bartóki modell szerinti olvasatban a fiatalkori darabokban (pl. *Erdélyi lakodalom*, 1959/1969) a székely és csángó népdalkincs alkalmazása az elsődleges, ám ezek szerepét később átveszi a jelentős erdélyi szerzőkre történő utalás (pl. *III. szimfónia – In memoriam Bakfark*, 1978)³, míg 1988-tól kezdve (pl. *Tér és a Fény-szimfónia*, 1988) a hagyományközösséghez való viszonyulás adhat támpontot az „Erdélyben-lét” kiolvasásához. Az életmű, két megrendítően mély, himnikus krédója (*Erdélyi várak legendája*, 1994; ikerszimfónia: *Erdélyi kódex – Cantus hungaricus*, 1998) összegzése az előző elemeknek, így egyidejűleg szólnak a magyar művelődésről, a szűkebb hazáról és a szerzőről.

Ezen *ars poeticának* is tekinthető művekben teljesedik ki Terényi önmeghatározása: „Bartók az apám!”⁴ Az átpolitizált identitások létharca idején a zeneszerző szóbeli és zenei önmegmutatása mindennél nyilvánvalóbbá teszi hovatartozását. Az *Erdélyi várak legendája* című öttételes szimfónia ugyanis nem jól ismert, turisztikai legendákat mutat be (pl. Vajdahunyadvár), hanem egyetemes ősmintákat emel fel (pl. *Az örök vár*). Az egyes tételek tehát eszmei (pl. III: *Óriások várat raknak*) vagy művelődéstörténeti allegóriákat (pl. IV: *Tündérkert*) tartalmaznak. Az már a zeneszerzői életmű bölcsessége, hogy az emberiség közös mitológiai kincséből úgy válogatott, hogy azok egy-egy erdélyi elemre (is) utaljanak.

>
Az Erdély-
mitológéma
Terényi életmű-
vében

	Pályakezdés éve	Kísérletezés ideje	Összegzés kora
Zenekari mű	<i>Brancusiana</i> szimfónia (1965)	-	<i>Erdély-triptichon</i> (1988, 1993)
Kamarazenekari mű	-	<i>Tinódi világa</i> (1984), <i>Bakfark-szimfónia</i> (1978)	<i>Cantus hungaricus</i> , <i>Erdélyi kódex</i> (1998)
Szokrális mű	-	-	<i>Miseparafrázisok a XVII. századból</i> (1992), <i>Csíkсомlyói Stabat mater</i> (1990)
Világi kórusmű	<i>Csángó sirató</i> (1956)	<i>Erdélyi dalok I–II.</i> (1981)	-
Világi kantáta	<i>Erdélyi lakodalom</i> (1959)	-	<i>Bartók Amerikában</i> (2017)

Dunának, Oltnak egy a hangja?

Az „Erdélyiség a zenében” tétel doktori értekezésekre és konferenciákra elégséges tárgyat vet fel, a Terényi-szimfóniák elemzéséhez mégis szükséges néhány ponton érinteni az igen kiterjedt kérdéskört. A tárgy mű-

velődési hagyománykörként is értelmezhető, illetve a származást befolyásoló identitásként. Az első szempont lexikonszócikkek alapján gyorsan felfejthető, mert az erdélyi mitologémát feldolgozó zeneművek szép számban találhatók meg a jelenlegi zenei gyakorlatban, és még inkább a zenetörténeti feltárásokban. A legismertebb példa a Kőmíves Kelemen-történetet feldolgozó *A vajda tornya* című Dohnányi-opera, vagy a székely népdalkincsre támaszkodó *Székelyfonó* című Kodály-daljáték.⁵ Bartók legismertebb erdélyi megnyilatkozása a szarvassá vált fiúk meséje, a *Cantata profana* volt, de említhetőek tematikus szvitjei: a *Magyar képek*, az *Erdélyi táncok*, vagy a *Román táncok*. Kevésbé ismert, de hasonlóan egyértelmű az erdélyi toposz megjelenése Ország Tivadar – P. Jánosy Béla versére írt – *Erdélyi szimfóniájában* (1931).

A fentebb felvetett második szempont (ti. szülőhelyen való szocializáció) vizsgálatához szintén a lexikonok adhatnak kiindulópontot, ám a kérdés minden mű esetén önálló elemzést igényel. Így az gyorsan kiderül, hogy a román államból Budapestre költöző zeneszerzők sorát Viski Imre nyitotta, akit többek között a „Gyurik” követték: Ligeti György, Kurtág György, Selmeczi György és Orbán György.⁶ Napjaink egyik legjátszottabb komponistája, Gyöngyösi Levente is erdélyi származású, ahogy az volt Szabó Csaba és Vermes Péter is. A szülőföldjükön élő mesterek közül a budapesti közönség leginkább Bihari Sándort, Zoltán Aladárt, Csíky Boldizsárt és a cikk főszereplőjét, Terényi Edét ismeri. Ha azonban a műveik erdélyi jellegét firtatjuk, nehezen fedezünk fel közös stíluselmet. Ha csak az előbb említett néhány életművet nézzük, levonhatjuk a következtetést, hogy rendkívül gazdag, és irányjaiban jelentősen eltérő zenei világokat teremtettek. Sem egy szóval, sem egy stílussal nem foglalható össze munkásságuk, s ebben az esetben a hozzájuk illesztett erdélyi jelző nem esztétikai jelleggel, hanem a szülőhelyet jelölő tartalommal bír.

Aki összekötötte az összes erdélyi szerzőt, Bartók, az összekötötte az összes magyarországit is, sőt, más nemzetek fiait is. Németh G. István zenetörténész fel is sorolja a romániai szerzőknél megfigyelhető Bartók-hatás elemeit, így kitér az idézetekre és rájátszásokra (allúzió), valamint a Bartók-művekkel való más jellegű intertextualitásra, tovább a Bartók-analitikára, s a népzenevel való kötődésre is.⁷ Úgy látja, hogy a legnyilvánvalóbb Bartók-hatás a romániai magyar zeneszerzők közül leginkább Csíky esetében mutatható ki, aki a *Zene húros, ütőhangszerekre és cselesztára* című kompozíció egyik témáját sorsmotívumként alkalmazta több művében is. Az, hogy a romániai magyar zeneszerzők esetében a

bartóki nyelvhez kötődésben a korszerűség igényén és az anyanyelvi népzenei alapokon túl szerepet játszott-e más szempont, további vizsgálat tárgyát képezheti. Terényi számára is Bartók (és Kodály) művészete jelentette a zenei anyanyelvet. Tudatos módon emelte a maga számára a bartóki recepciót eszmei modellé. A bartóki stíluseszmeny folytatható – és jó barátja, Lászlóffy Aladár költő szavaival: újrakölthető – a „tisza forrás” egyéni felfedezése révén. Terényi nyilatkozataiban elegánsan kitér az elől, hogy a *genius loci* és a *couleur locale* esztétikai trópusok bármiféle aktualitásáról nyilatkozzék. A bartóki hatást ugyan ma is vállalja, de azt egy folyamat részeként élte meg: „Rajongtam Bartókért, és ezt a rajongásomat mind a mai napig megőriztem. A zenében Bartók az apám. Mint harmónia-centrikus alkotónak Debussy volt és maradt a példaképem. Debussy a zenei nagyapám. Zeném drámaisága, időnkénti nyerssége, ősi elemekből való sarjadzása Muszorgszkijra utal. Ő a zenei dédapám. A legkedveltebb zenei őszám azonban Vivaldi. Ez a különös, minden konvenció alól kibúvó, minden szempontból rendhagyó barokk zeneszerző, a bachi nemzedék korelnöke.”⁸ Ahogy a zenetörténeti előképek alapján is kiolvasható: erdélyi identitását az egyetemes közösség tagjaként vallja meg. Az egyetemes művelődéshez kötődés egy kitüntetett helyen megjelenő dimenzióját ugyanakkor ő is vallja: „A zene korhoz és kórhoz kötött jelenség. Nem szójáték, szó szerint értendő. Minden kor emberének, embertömegének megvan a maga kialakította élményanyaga. Ezt nagyon sok minden határozza meg az életszínvonalától kezdve a politikai, társadalmi eseményeken át a társadalmi tudat, lelkiesség, szellemiség adott intelligenciahányadosáig. Ez az élményanyag csak egy földrajzilag jól behatárolt, aránylag kis területen belül érvényes. Például itt és most Erdélyben. Ezzel egy időben a világ számos pontján teljesen más és más élményanyag érvényes (párhuzamos élményanyagok hálójára terítjük ki Bach vagy Schönberg alkotását).”⁹ Ugyanezt a kérdést történeti szempontból egy magánbeszélgetésben még így egészítette ki: „Erdélyi zeneszerzőként mindig is azért dolgoztam, hogy meghaladjam s meghaladjuk a sorsproblémáinkat.”¹⁰ Terényi több ízben is elutasította azt, hogy határon túli zeneszerzésről kérdezzék, mondván, hogy a magyar művelődés nem politikai határok mentén születik és létezik.¹¹ Jellemző ez utóbbi állásfoglalására, hogy előadást is csak abban a sorozatban engedett magáról, amely elvetette a határontúli fogalmat és az Illyés Gyulát idéző: „Haza a magasban” címet viselte.¹² E gondolatnak a logikai következménye azonban az is, hogy a bevezetőben felvetett „Erdélyben-lét” identitása „Vi-

lágban-lét” révén teljeseedik ki. A „valahol otthon lenni” gondolata – túl a Tamási Áron-i etikai imperatívuszon – a művész számára az egyetemes művelődés teljes jogú tagjaként értelmezhető. A kolozsvári illetőségű alkotó, a magyar művelődés munkása zenei világpolgárként tevékenykedik szűkebb és nagyobb pátriájáért.

„Évezredes, ős szimfóniában / Elvész ilyenkor halk dalom”¹³

Terényi az '50-es években vált zeneszerzővé, de belső megújulási igénye miatt az 1980-as évtizedig szakadatlanul kísérletezett. Minden kísérlet során újabb stílus-elemet sajátított el és épített be rendszerébe. A fiatalon megjelenő, s már említett Bartók-recepciót a hatvanas évtizedben a szerializmus, a hetvenes években a zenei grafika, az nyolcvanas évtizedben pedig a régi zene, a dzsessz és a neo-irányzatok követték.¹⁴ Stílusösszegzését az 1987 után lejegyzett művekben láthatjuk. A fiatalon már megismert európai nagyzenekari hagyományhoz tért vissza, amelyet ötvözött lecsiszolt stílusával. A nagyzenekari partitúráinak vízszintes (szólamszerű) olvasata során egy Liszt-kortárs műve bontakozik ki, motivika, dallamvezetés vagy hangszerelés terén.¹⁵ Ám, a vezérkönyvek függőleges (harmóniai) olvasata egy egészen új világot, a XX. századi zenei folyamatokra aktív módon építkező zeneiséget fedez fel. Így, noha első hallásra úgy tűnik, mintha a dallamok dramaturgiája hozná létre a zenei cselekményt, valójában a mélységben zajló harmóniai folyamatok vezérlik azt. Lendvai Ernő harmóniai és dramaturgiai tanulmányai, az aleatória elvei vagy éppen a népdalelemzések így rétegződtek egymásra az alkotói fennsík gazdag nyelvén írt zenekari darabokban.¹⁶

A tárgyunkat képező nagyzenekari *Erdély-triptichon* is ebben az időszakban, 1988 és 1993 között született meg. A triptichon három eltérő karakterű szimfóniát foglal magában: a *Tér és a fényt*, a *Hegyek, erdők, álmok* és az *Erdélyi várak legendáját*.¹⁷ A három zenei tablót összeköti a metaforikus Erdély-program, a címekben megbúvó közös szimbolika, az öttételes szerkezet és időbeli közelség.

Az elsőként megszületett, 1988-as keltezésű *Tér és fény* szimfónia valójában zenekari csendes mise (missa brevis), ennek megfelelően szerkezete az ordinárium-misetételek rendjét (Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei) követi. Ahogy Kodály csendes miséjében, úgy Terényi esetében is az Agnus Dei a legterjedelmesebb tétel: bevezetésre, téma-bemutatásra és hat variációra, valamint két interlúdiumra tagolódik.¹⁸ Az belemagyarázás nélkül is érthető, hogy miért vált a békét hozó „Isten báránya, ki elveszi a világ bűneit” oly fontossá. A zeneszerző a szerkezettel már jelzett programot a hangszerelésben pontosítja tovább: a mű az erdélyi harangokat siratja. A zenekarban ugyanis nemcsak gazdag ütőapparátus foglal helyet, de központi szerepet kap a harangjáték és a harang az első ütemtől az utolsóig. A keletkezés időpontja lehetővé teszi azt az értelmezést, hogy együttesen lássuk benne a romániai diktatúra során lerombolt erődtemplomokért érzett fájdalmat és az egyetemes magyar sors történetért való könyörgést. A harangok eltűnése – gondolhatunk az ismert hemingwayi címre is – egyéni és egyetemes tragédiát vetít előre. A komponálás időszakában nemcsak a templomok, hanem a kereszténység eltörlése is zajlott (huzamosabb ideje), ahogy az azzal metonimikusan összefonódott magyar történelem szellemi és tárgyi rombolása. A darab sorsa jelképes: a jelen tanulmány megírásáig nem hangzott még el sem Romániában, sem Magyarországon.

A rejtélyes című, és hasonlóan drámai *Hegyek, erdők, álmok* szimfónia három tétele és két közjátéka, valamint a hangszercsoportok hangsúlyos concertálása következtében szimfónia alakban leírt zenekari concertónak tekinthető. A hangzása több esetben éles, kemény és harcias, s ezzel visszaüt a nemzeti romantika hagyományaira. Ki nem mondott programja és az általános jellege következtében a hallgatót Bedrich Smetana *Hazám* ciklusára emlékezteti – különösen az utolsó, *Blanik* darabra. A szimfónia címével utal Beethoven *Hatodikjára*,

	<i>Tér és a fény</i>	<i>Hegyek, erdők, álmok</i>	<i>Erdélyi várak legendája</i>
Keletkezés	1988	1988	1993
Műfaj	Szimfónia	Szimfónia	Szimfónia
Alműfaj	Missa brevis	Zenekari concerto	Programszimfónia
Tételszám	5	3+2	5
Zenetörténeti párhuzam	Kodály: <i>Missa brevis</i> (1942)	Smetana: <i>Blanik</i> (1879)	Bartók: <i>Concerto</i> (1943)
Alap-Hangnem	F-modalitás	E-modalitás	C-modalitás
Kulcs-motívum	Harangok	Álom	Építkezés
Ajánlás			Balassa Sándor

Az *Erdély-triptichon* ismérvei

Richard Strauss *Alpesi szimfóniájára* és a pályatárs Csíky Boldizsár *A hegy* című művére, noha karakterében eltér azoktól. A triptichon többi címével összeolvasva egy egyre szűkülő látószögre találunk: először a teljes univerzum (a tér és fény) látszik, majd egy behatárolt földrajzi környezet élesedik ki: Erdély hegyei s az azokon fekvő erdőségek. A harmadik darabban (ti. *Erdélyi várak legendája*) pedig az erdők alján álló várak rajzolódnak ki. E látószögváltás során az elemző azonban fennakad két címelemen: az álmokon és a legendákon. Ahogy a harangok jelzésértékkel bírtak az első mű esetén, úgy feslik fel a rejtély szövedéke az álom (és a legenda) szó kapcsán. A hegyek és erdők mellé egy harmadik természeti jelenség, például a folyók illenének. Az álom hangsúlyozása következtében – a jungi szimbólumértelmezés behívása révén – érzékelhető a tárgyi valóságtól való (f)elemelkedés gesztusa. Ha az álom a döntő értelmezési szempont, akkor sem a hegyek, sem az erdők nem e világból valók. Az erdélyi táj ismert látványa az álomban teljeseedik ki, az álomban őrződik meg, az álom révén válik önmagával azonossá. A triptichon második tablója tehát a megmaradás etikai imperatívuszát a rézfúvósok kemény hangzással kikiabáló credo. Beszédes, hogy párjához hasonlóan ez sem hangzott el.

Tételek	Tér és a fény	Hegyek, erdők, álmok	Erdélyi várak legendája	Karakter
I.	<i>Kyrie eleison</i> Lento a la Pavane	Andante maestoso	<i>Erdők: Zöld várak</i> Adagio molto	Tragikus nyitány
II.	<i>Gloria</i> Allegretto grazioso	<i>Intermezzo I</i> Lento	<i>Labirintus</i> Adagio molto	Scherzo
III.	<i>Credo</i> Grave	Vivace Triós forma	<i>Óriások várat</i> <i>raknak</i> Allegretto martellato	Hősies sirató?
IV.	<i>Sanctus</i> Presto feroce	<i>Intermezzo II</i> Adagio	<i>Tündérkert</i> Andante misterioso	Felemelt scherzo
V.	<i>Agnus Dei</i> Thema con variazioni	Allegro vivace	<i>Az örök vár</i> Allegro	Apoteózis

A triptichon harmadik darabja, az *Erdélyi várak legendája* azonban megszólalt 1994. január 11-én a Zeneakadémián a Magyar Rádiózenekar előadásában, Ligeti András vezényletével. Az előző két szimfóniához hasonlóan ez is öttételes. Az öttételesség, bár a *Pastorale*, a *Fan-*

asztikus vagy a *Reformáció szimfóniát* is jellemzi, magyar szerzők esetén Bartók *Concertójára* utal. Ez utóbbi híd-szerkezetének mintájára a páratlan számú tételek súlyos dramaturgiai feladatkörrel bírnak, míg a páros számúak scherzo (vagy intermezzo) szerepűek. A bartóki modell kis eltéréssel érvényesül a teljes triptichonban is (ld. 3. táblázat). Az *Erdélyi várak legendájában* a három páratlan számú tétel mitikus tartalmat és drámai zeneiséget hordoz: I. *Erdők: zöld várak*, III. *Óriások várat raknak* és V. *Az örök vár*. A két páros számú (II. *Labirintus* és IV. *Tündérkert*) pedig ellenpontozza a várak komor világát. Az I. tétel (*Erdők: zöld várak*) fordított teremttörténetként írható le. Amíg a klasszika és a romantika a természetet a harmóniák felépüléséből bontotta ki, addig Terényi megfordítja ezt a sort és a kezdő C-üstdobütések után erős disszonanciák hangzanak fel: tritónuszok és kisszekundok töltik meg a teret. A disszonáns hangzavarból lassan kiemelkedik egy kis ámbitusú sirató-dallam, amely clusterfűzérben mozog az egész zenekaron. Rövid átvezetés után a muzikusok szabad improvizációja madárdallásra emlékeztet. A tétel zenei cselekménye úgy írható tehát le, hogy a disszonancia rendszeréből a siratódallam szabadítja ki a természetet. Így válik az erdő erős és szabad várunkká. A rákövetkező *Labirintus* vi-

szont a csalóka tünemények világába vezet át. A tétel központi magja egy elhangolt keringődallamra emlékeztet $\frac{3}{4}$ -es lüktetésével és soha be nem fejeződő témájával. Az ABA formájú tétel közepén felsír az előző tétel siratótémájára emlékeztető szekvencia, amely után még fanyarabban tér vissza a keringő. E *valse triste* hallatán világos, hogy a *Labirintus* nem egy hagyományos várhoz, hanem egy jelképes legendához köthető. Illúziók, képzetek és árnyak játszanak velünk, ahogy a dallam is folyton-folyvást eltűnik, s ahogy az első tétel teremttést követő siratóéneke is csak „mintha” és töredékesen jut eszünkbe.

A III. *Óriások várat építenek* tétel drámai expozíciója visszautal az első és előreutal az utolsó tételre. A repetitív minimáliszközök alatt azonban egész gyorsan megindul az „óriások építkezése”, ahogy azt a basszusregiszter jellegzetes, *tizenkét fokú* sorra épülő dallama jelzi. Ebből nő ki – bár metamorfózisa csak részben zajlik a hallgató előtt – az építkezés hősies dala, amely összhangzatos

<
Az Erdély-
triptichon
szerkezete

g-moll skálát használ. A dallam kibontása idején a fúvósok és a vonósok olyan akkordmozgató szólamanyagot szolgáltattak meg, amely a zárótétel témájában nyeri el végső alakját. A III. tétel szerkezetével, témáival, harmóniáival betölti a híd szerepét. Az óriások pedig (Fafner és Fasolt testvérei) – ha hihetünk a zenekari tuttiknak és a hangszerek fájdalmas témáinak – hatalmas erőfeszítéssel építik a várat (értsd: a hidat). Az óriások újabb és újabb megtorpanása ellenére elkészül az építmény, amelynek jelképes jellegét az utolsó ütemek *Kékszakállú-előjátékra* való utalása bontja ki. A IV. *Tündérkert* tétel újfent ABA formájú, elhangolt scherzo, amelyben a fenséges esztétikája érvényesül. Az óriások erőfeszítéséhez felhasznált motívum egy kis ámbitusú siratódallamba ágyazódik, s így meg is szelődül a zene. A trió-részben a fúvósok XVII. századi erdélyi főúri rezidenciákat idéző vidám dallamot játszanak. A visszatérésben az első téma jóval sötétebb hangszínen szólal meg az előbb poli-, majd egyre inkább homofón vonós szólamokban. Nem tévedünk sokat, ha azt állapítjuk meg, hogy az egykori Tündérkert elenyészett, legfeljebb álmainkban, vágyainkban fedezhetjük fel, ahogy a zárótétel alanyát, a hatalmas királyi fellegvárat is. Az V. tétel kezdetén B-hang fürtökből gyorsan kibontakozik a rézfúvósok háromhangú, dinamikus fanfárja. A szimfonikus összegzés után felharsan az építkezés már előlegezett dala, amely polifonikusan összefonódik a fanfárral. Fájdalmas és hosszú angolkürtszóló után tér vissza a harmadik tétel központi témája. A finálé a vár örök dicsőségét zengő háromhangú fanfárral zárul.

**Az Erdélyi várak
legendája,
témák**

A szimfónia hermeneutikai elemzésében az első tétel erdő-képe adja a kiindulópontot, amely az egész alkotás alaptrópusa. Magyarázható művelődéstörténetileg ez azzal, hogy Erdély neve az Erdőelve (erdőn túl) kifejezésből jött létre. Így Erdély maga lenne a zöld várak páttriája. Ha az erdők a várak, akkor érthető, hogy a Tündérkert (s annak művelődési, olykor még politikai olvasatai is) miként kerül szerkezeti és tematikai láncolatok keresztül

egy nevezőre a Labirintussal. Amíg az óriások, a hősök, az építők nem raknak várat, eltévedhet a vándor az *ecsedí lap* labirintusában. Amint azonban áll a büszke erdő, a táj Tündérkertté változik. A labirintusból megteremtett tündérország képe viszont az örök vár legendájává nemese~~de~~hetett a hagyományban. A teremtő, építő munka mondája örzi a megmaradás titkát.¹⁹ A tételek címben jelölt programját és kottákban testet öltő valóságát olvasva tehát az erdélyi várak regéi nem (kizárólag) néphagyományokban megőrződött történetek. A legendák az eszmei fennsík elemeit, elsősorban a kategorikus imperatívuszokat rögzítik. Így a szimfónia hallgatása során egy erkölcsi-eszmei Erdély-kép bontakozik ki. Terényi műve ezért bárhol és bármely közösség számára a helytállás, a vártán örökös és a méltó túlélés legendáit meséli el. Az pedig, hogy a szimfónia megidézi-e Kőmíves Kelement, Apafi Mihályt vagy Márton Áront, már a befogadó értelmezési horizontjára tartozik.

Csengery Kristóf is hallotta az egykori ősbemutatót, és így értelmezte a művet: „Terényi Ede öttételes szimfóniája, az *Erdélyi várak legendái* (sic!) zárta a koncertet. Terényi műve formatervét, terjedelmét tekintve mindeképpen az est legnagyobb szabású darabja. Tétellei programatikusak, költői tartalom dolgában nyíltan vállalják a romantikus hagyományt, amelyet a zenei kifejezés sajátos XX. századi eklektikával szolgál. Következésképpen érezhető a pátosz, a nagyszabású imázs szorgalmazása. Bartók-hatás itt is megnyilvánul: az *Erdők, zöld várak* tételben a *Kékszakállú* némely részletének színeit-harmóniáit véljük visszhangozni.”²⁰ A mű hazai elismerését jól mutatja, hogy a szerző a bemutatót követően, ugyanazon év március 15-én vehette át a Bartók Béla–Pásztory Ditta díjat.²¹

„Vibráló fényből kottázok szimfóniát”²²

Az „Erdélyben-lét” öltött testet a Kájoni János dallamait felhasználó, 1992-es kamarazenekari *Miseparafrázisok XVII. századi dallamokra*. Az ott és a *Hegedűversenyben* kitaposott út vezetett el a szintén vonósokra hangszerezelt, 1998-as keltezésű, és a Budapesti Vonósok felkérésére született ikerszimfóniához. A kifejezés a *Cantus hungaricus* és az *Erdélyi kódex* szimfóniák esetében arra utal, hogy noha mindkettő teljes értékű alkotás, mégis kiegészítik egymást. A *Cantus hungaricus*ban nem nehéz felfedezni a *Cantata profana* és a *Psalmus hungaricus* címekre való rájátszást. Terényi fiatalkorában ugyanis meglátogatta Kodályt, aki szigorú kritikával, de bölcs tanáccsal látta el.²³ Terényi elmondása szerint a komponálás előtt nem készített vázlatokat, hanem egy sugallat ha-

tására írta le mindkét művet egyvégtében. Az izzó zenei anyag lávaként zuhogott benne alá, a tudatnak csupán fel-fognia és alakba rendeznie kellett. A révüléshez hasonló ihletett dallás Hervay Gizella címben idézett soraira emlékeztet. A zene természetességét a Budapesti Vonósok is visszaigazolták, akik bár jártasak a kortárs zenei idiómákban, a szokottnál könnyebben és szívesebben tanulták meg a műveket. A szimfóniák témakezelése emlékeztet Bartókéra, ahogy a tételkezdetek konkrét dallamanyaga a kidolgozás területén az asszociációk (variációk) mentén felbomlik, átlényegül, elvonatkoztatott alakot ölt. A tételzáratokban (a szabadon kezelt szonátaforma codáiban) a szublimált téma visszaváltozik a konkrét dallammá, de megőrzi a sok átmenet közvetlen hatásait.

Tételek	Tempójelzés	Karakter	Alaphangnem
I.	Allegro ruvido	Futam	D modalitás
II.	Andante solenne	Sírató	G modalitás
III.	Allegro vivace	Hajdútánc	C modalitás

A *Cantus hungaricus*t, a „magyar éneket” az Erdély-triptychonnal nemcsak a külsődleges program köti össze, hanem az alcíme is: a *Zöld erdők liturgiája*. A *Tér és fény* szimfóniával ellentétben a *Cantus hungaricus* csak világi tételfejezetekre tagolható, de a természetben megbúvó istenit így is felmutatja misztikus belső dramaturgiájával. Ahogy a címben idézett Szilágyi-verssor is leképezi: „A természet zenévé szerveződik / figyeljetek / hangjaira”. Ahogy Bartók madárfüttyökből épített megindító erejű korált a *III. zongoraversenyben*, Terényi úgy kottázza le az erdők zenéjét képzelt népzeneként a *Cantus hungaricus*ban. A háromtételes mű műfaját a korai bécsi klasszicista szimfóniamodell írja le a leginkább, ám számos epizód miatt *sinfonia concertante*ként is jellemezhető. Közvetlen előképei közül így nem a *Táncsvit* említhető, hanem Bartók *Divertimentója*, amelyet Terényi *hommage*-ként idéz meg, illetve az említett technika aktualizálásával. A témák az ismétlés, sorolás és fokozás eszköze révén teljeseznek ki, ezzel pedig eszmei párhuzamra lépnek az alcímben jelzett természeti jelenségekkel.

A szimfónia *Allegro ruvido* indul egy nagyon hang-súlyos tremolóval, amely érvényteleníti korábbi hangzásélményeinket, és megteremti az új hallás tiszta fel-

A *Cantus-hungaricus* témái

tételeit. Szenvedélyes, népzenei idéző figura követi, amely számtalan formában jelenik meg a későbbiekben. A tétel néhány pillanatnyi megtorpanás, illetve lassabb, *concertante* epizód ellenére egyetlen hatalmas futam, ahogy azt a többször alkalmazott fugatok is jelzik. A líraibb második tétel tempóelőjegyzése (*Andante solenne*) is sugallja: ünnepélyes

jellegű tánc következik. Központi helyzete, finom vonóhangzása és főként dallamlejtése következtében a bartóki siratókkal állítható rokonságba. A harmadik, több szakaszra tagolódó finálé ismét nagy energiájú

hangvilágot, egy szilaj hajdútáncot állít elénk. Itt tér vissza a művet nyitó tremoló is, s ezáltal szövődik meg a *Cantus hungaricus* teljes szimfonikus szövedéke is. Jól hallható, amint a valódi és képzelt népdalidézetek, -töredékek rendszert alkotva illeszkednek a folyamatba. A zene ereje, felszabadultsága és táncos jellege ellenére a műből kihallható az igazán mély, elfojtott fájdalom és rettenet hangja is. Jó példa erre, hogy a harmadik tétel mélyvonós figurái hol szilaj táncot lejtene, hol viszont fenyegetettségerzetet keltenek a befogadóban.

Tételek	Tempójelzések	Karakterek	Alaphangnem
I.	Allegro non troppo – Appassionato	Barokk főúri tánc (Pavane?)	F
II.	Andante – Allegro	Lélektánc – dzsessz (polka?)	G – D
III.	Allegretto	Valse triste	A
IV.	Vivace – Allegretto	Sarkantyús (Gavotte?)	G

Az Erdélyi kódex áttekintése

Az *Erdélyi kódex* az előző mű szerves folytatása, ahogy a természet és a művelődés is egységet képez Terényi értelmezésében. A bécsi klasszicista négytételes formamodell követő kompozíció ismét vonósokat alkalmaz. Az *Erdélyi kódex* cím ezúttal zenei lejegyzésekre utal (pl. Hoffgreff-énekkönyv, illetve még annál is régibb köte-

tekre), ám a zeneszerző ezúttal is képzelt, stilizált dallamokat alkalmaz, és csak olykor idéz eredetieket. (Id. 3. kottapélda) Az I. (Allegro) tételben figyelhető meg Terényi technikája: a kézzelfogható, nemes és derűs táncdallam (*pavane*-ra emlékeztető ritmussal) a fülünk hallatára esik szét darabjaira. A lélek legmélyebb húrjait megrezdítő bánat sír fel a magányos hegedűhangokon, vagy a keserű csellószólóban. Minden szempontból ellenpólust képez a II. (Andante – Allegro) tétel, amelyben egy finom, havasi pásztortáncot hallhatunk. Ez nem a csikósok vad botolója, sem vadászok *hallgatója*, hanem a magányos pásztor lélektánca. Az érzékeny hangulatot azonban fanyar ironiával töri meg a középrész képező dzsesszimitáció. A könnyűléptű (leginkább polkára emlékeztető ritmusú), áfonyaízű muzsikát azonban a még sokkal sötétebb hangszínen visszatérő pásztortánc váltja fel. A III. (Allegretto) tétel ismét csalóka, mert a tempókiírásból valami szilaj táncot várnánk, ehelyett epekeserű *valse triste*t kapunk. A kísérszólamok végig *pizzicato* játszóak témájukat, olykor már-már félelmetes *passacagliá*vá növesztve funkciójukat. A feloldást a negyedik (Vivace – Allegretto) tétel hozza el, ám a derűs sarkantyúsra (a *boureéra* és *gavotte*-re emlékeztető ritmussal) azért itt is egy lassabb, nemes tánc felel. S bár az elemzésben végig a táncelemek kaptak hangsúlyt, alapvetően erőteljes, metafizikai szimfonizmus mozgatja a zenét.

Mivel az ikerszimfónia nem használt fel erdélyi magyar népdalokat vagy Kájoni János konkrét táncait, az „Erdélyben-lét” egyértelműen a „Világban-lét”-ként valósul meg benne. Az atmoszféra ennek ellenére olyan érzetet biztosít, amely valamilyen módon a természet-hez és egy (adott) szűkebb közösséghez tartozást jelzi. Terényi „Világban-lét” attitűdjét igazolja vissza az is, hogy a két mű nemcsak a budapesti Vigadó közönségét szólította meg, hanem számos más nemzetiségű hallgatót is. A zeneszerzőt nemrégiben felhívta egy kolozsvári román család, hogy már számos alkalommal meghallgatták az ikerszimfóniát, mert annyira a magukénak érzik, ahogy közös erdélyi szász barátaik is.²⁴

Az Erdélyikódex-témái

3. Az Erdélyikódex-témái

„Aki alkot, visszafelé nem tud menni”²⁵ – Összegzés

Az eddig elmondottak összegzéseként essék pár szó Terényi létösszegző *Bartók Amerikában* című kantátájáról, amelyben a „Világban-létet” nyíltan ütközteti az „Erdélyben-léttel”. A prelúdiumra, három közjátékra és öt tételre tagolt hangköltemény a Szilágyi Domokos-triptichon első tablója (2017).²⁶ A kantáta az ismert hídszerkezet mellett beethoveni szimfonikus dramaturgiát alkalmaz, amennyiben az öt tétel mindegyikében új szólamcsoport társul az előző karhoz. Amíg a mottók, közjátékok megakasztják a hangkölteményt, addig az első tétel, mely Bartók amerikai magányát énekli meg, szinte öntudatlan áll meg szakaszról szakaszra. Ahogy azonban felerősödik a költemény sodra, úgy bontakozik ki a hatalmas zenei építmény is. A Szilágyi-vers *Lírai dalához* érve pedig himnikus magaslatokba tör a hangköltemény. A himnusz azonban, amely Kájoni egyik *canzonéját* idézi, fájdalommal teli, *Aveverum* jelleggel bír.

Szilágyi „hatalmas küzdelemverse” alapdramaturgiaként él a szövegköziség eszközével, ami többek között a népköltészetet és a József Attila-i erkölcsi esztétikát hozza játékba. Szilágyi népballada-beékelései szükségképpen felvetik a kérdést, hogy miért (kizárólag) a zeneszerző erdélyi élményeit idézi fel a költő.²⁷ Szilágyi ilyen (helyet megjelölő) módon önmagára is vonatkoztatja költeményét, ahogy sok más elem révén is azonosul Bartókkal. Szilágyi, jellemzően, a magányt hangsúlyozta Bartók tragédiájában, s nem azokat a közösségi imperatívuszokat, amelyeket a korszak magyar zenetörténete vagy Illyés Gyula Bartók-verse. Éppen ezért emelt be idegenben való, magányos halálról szóló balladákat (Basa Pista, Rádúj Péter), de került a nemzetiségi konfliktusok tárgyát.²⁸ E témák, tulajdonképp a helyben maradás, a művészi magány, valamint a bartóki örökség korszerű továbbvitele ihlethette meg Terényit az új triptichon megfestéséhez.²⁹ A zeneszerző, a költőhöz hasonlóan, a *Forrás*-nemzedékhez tartozik. Noha személyesen csak egyszer találkozott – a *Forrás* műhelye révén –, a költeményeken keresztül egy életre szóló Szilágyi-élménnyel gazdagodott. A zeneszerző jó barátja volt annak a Lászlóffy Aladárnak, aki a költővel is jóban volt, így Terényi Szilágyi-élménye erős lehet. Közel érezhette magát hozzá azért is, amit Pécsi Györgyi fogalmazott meg a költővel kapcsolatban: „Szilágyi Domokos fölfüggeszti a kisebbségi, a nemzetiségi, vagy a később használt fogalom, a határon túli magyar művészet, költészet, szellem fogalmát, egyetlen módon leírható fogalmat vállal: modern magyart, amely éppúgy saját jogú része a magyar nemzeti, mint az egyetemes (világ)költészetnek.”³⁰ Ez szó szerint azonos azzal a cél-

lal, amelyet a komponista is magáénak vall. A hangköltemény az idézetek, a harmóniaváltások (pl. gamma-akkordok) és a dramaturgiai csúcspontok révén vall arról, hogy a bartóki etikus és szilágyis küzdelemművészet volt az, ami a komponistának oly fontos iránytű maradt a nehéz és még nehezebb időszakokban. A példaképek keresztútja szakrális magaslatoakra emelkedik Terényi értelmezésében.³¹

Mindennek ellenére mégsem csak az identitáselemek és az „egyértelmű” száműzött balladák adják az „Erdélybenléttel” megküzdő mű legszemélyesebb olvasatát, mert-hogy Terényi, bár tervezett kivándorlást, mégis otthon maradt. Bartók (az apa), Szilágyi (az ifjabb fiú) és Terényi (az idősebb fiú) – a költeményben és a bartóki életműben sem szereplő, de a zenesz számára oly fontos – *Ha folyóvíz volnék* kezdetű népdalban válik retorikailag eggyé. A dal a kantáta első száma, először Kodály lejegyzése alapján szó-lal meg, majd Terényi átíratában. Ez az átírat viszont nem más, mint életművének sarokköve, az 1953-ban opus 1-es jelzésű, női kari mű. Több nyilatkozatból tudható, hogy a zeneszerző a darabot mai napig zenei mottójának tekinti.³² A népdal adta metonímia révén a kantáta dramaturgiája egy Ady-sor parafrázisára épül: az értől az óceánig tart a „cselekmény” íve. Az opus 1-es folyóvíz-jelképpel kifejtett elvagyódás dalától jut el a „Milyen széles az Óceán” zárósortig. Terényi magány-konceptióját fedezhetjük fel abban, hogy a költemény valódi zárósora helyett, a vers nyitósorát keretként helyezte kompozíciója zárlatába. Így érkezik el a hatalmas életúton, a művészi alkotás ontológiáján és az önazonosság keresztútján a legvégső kérdésig: Hol legyünk otthon a világban? A helyben-maradás Bartók és Szilágyi ellenkezőképp megélt, de mindkettőjük által egyetemes művészi színvonalon kikiáltott imperatívuszát a kórus tört akkordok sikolyával kiáltja világgá. A művet záró C-alapú alfaakkord éteri kicsengését élesen ellenpontoszza azonban a népdalbejátszás szövege: „Idegen országban csak bujdosó vagyok.”

JEGYZETEK

- 1 SZILÁGYI Domokos: *Bartók Amerikában* = *Uő: Összegyűjtött versek*. Szerk. SZILÁGYI Zsófia Júlia, Bp., Fekete Sas, 2006, 534–539.
- 2 BARTÓK Béla: *A népi zene hatása a mai műzenére* (1931) = *BARTÓK Béla írásai I.* Szerk. TALLIÁN Tibor, Bp., Zene-műkiadó, 1989, 141–144.
- 3 Jelentős a Terényi-szakirodalom, de teljes leírású, a szerző által jóváhagyott műjegyzék még nem készült. A legtöbb információt tartalmazó műjegyzék a szerző honlapján (<http://ede-terenyi.blogspot.com>) és a jelenleg LI. köteténél tartó szerzői magánkiadás függelékében található. (Ede Terényi, GraphycolorStudio, Cluj) Néhány mű több címen is megtalálható.
- 4 A zeneszerzővel készített telefoninterjú 2016. október 10-én. Tartalmi kivonata megtalálható WINDHAGER Ákos: *Terényi Ede = MMA Akadémikus Életrajzok Digitális Lexikon* <http://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA9146>
- 5 A mitológéma bővebb kifejtéséről WINDHAGER Ákos: *A Kőműves Kelemen ballada motívumai Dohnányi, Bartók és Kodály életművében = Irodalmi Magazin*, 2017, 2. sz., 94–98.
- 6 Eötvös Péter zeneszerző, karmester is Székelyudvarhelyen született, de nem tekinti magát erdélyinek. BAKK Ágnes: *A hazatért világsztár = MandArchív – Zene rovat* http://mandarchiv.hu/cikk/2430/A_hazatert_vilagsztar
- 7 NÉMETH G. István: *Bartók-allúziók és -idézetek Csíky Boldizsár és Vermes Péter hangszeres kompozícióiban (előadás) = Tudományos ülészak Berlász Melinda tiszteletére*. MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2012. november 29. http://zti.hu/files/mza/docs/Berlasz70/Berlasz70_NemethGIstvan_Bartok-alluziok.pdf
- 8 COCA Gabriella: *Terényi Ede = Parlando*, 2016. május 4. http://www.parlando.hu/2016/2016-5/Coca_Gabriella-Terenyi_Ede.pdf
- 9 BALÁZS Sándor: *Öt érzék és a lélek harmóniája = Hitel*, 2017. május 16.
- 10 A jelen tanulmányhoz kapcsolódó telefoninterjú, készült 2018. szeptember 6-án. Leírata a szerző tulajdonában.
- 11 Makkai Sándor és Áprily Lajos erdélyi magyarság eszményét vallja ő is. Az alábbi Makkai-idézzel megegyező módon nyilatkozott több ízben is: „(A)z erdélyi magyar szellem nem más szellem, mint az egyetemesen magyar. Külön mivoltáról, sajátosságáról szó sem lehet abban az értelemben, hogy magyar... nemzetén kívül, attól lényegében idegen valóság lehetne [...] Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetősége között, nagy erőfeszítéssel egyetemesen emberi szellemmé legyen.” MAKKAJ Sándor: *Az erdélyi szellem* (1925) = POMOGÁTS Béla: *A magyar*

- irodalom Erdélyben I–II. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2008, 469.
- 12 WINDHAGER Ákos: *Terényi Ede zenekari művei (előadás) = HILD-Esték: Haza a magasban* sorozat, Budapest, Hildvilla, 2018. május 3.
- 13 JÁNOSSY Béla, P.: *Erdély a hazám = Uő: Körbe körénk gyerekek*. Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1924, 3.
- 14 COCA: *i. m.* (2016), 8–9.
- 15 COCA: *i. m.* (2016), 10.
- 16 GYÖRFI Laura: *Zongorajáték – játék a zongorával. Terényi Ede Piano playing című sorozata. DLA értekezés*. Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2009, 10.
<https://docplayer.hu/7763415-Zongorajatek-jatek-a-zongoraval-terenyi-ed-piano-playing-cimu-sorozata.html>
- 17 Partitúrák megjelentek TERÉNYI Ede: *Fény és tér = Uő: Space and Light*. Cluj-Napoca, Graphycolor Publishing House, 2007; Uő: *Hegyek, Erdők, Álmodók szimfónia = Uő: Symphonies*. Cluj-Napoca, Grafycolorpublishing House, 2007, 1–218.; Uő: *Erdélyi várak legendája = Uő: Symphonies*, Cluj, Grafycolor, 2009, 1–100. (a szerzői magánkiadás XX. kötete). Utóbbi felvétele elérhető TERÉNYI Ede: *MMA Művek / MMA-Works*. Cluj-Napoca, szerzői kiadás, 2016.
- 18 Terényi Ede más esetben is írt misét szimfónia-alakban, pl. *Miseparafázisok a XVII. századból*, 1992, illetve a *Requiem in memoriam 1956* (szimfónia orgonára és zenekarra, 1999).
- 19 Az erdélyi mondavilág, illetve még szűkebben véve a székel regék ugyanakkor természetesen adnak megfigyeltést is az egyes legendákra. Így Kadács várát az óriások építették, és leszármazottaik, a tündérek őrizték a titkos kertet, így a kaput labirintus védte. Vö. *Székel földi legendárium*. Szerk. KUDELÁSZ Nóbel, Székelyudvarhely, Visus Kulturális Egyesület, 2012, 40.
Az örök vár szimbólumára a zeneszerző nyilatkozatai vetnek fényt: Kolozsvárt (is) jelölheti. Terényi Ede erősen kötődik a kincses városhoz – őt az „örökre haza-várja”. (A zeneszerző szójátéka.)
- 20 CSENGERY Kristóf: *Hangverseny = Muzsika*, 1994, 3. sz., 42.
- 21 *Kitüntetések 1994. március 15-én = Muzsika*, 1994, 4. sz., belső címlap
- 22 HERVAY Gizella: *Ősz = Uő: Virág a végtelenben*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1963, 64.
- 23 BALÁZS: *i. m.* (2017), 56. Kodály Terényihez intézett szavai: „Kevesebb ismétlést, többet foglalkozni kontrapunkttal, mint Webernrel (Jeppensen!) akkor talán...”
- 24 A zeneszerzővel készített telefoninterjú 2016. október 10-én. Tartalmi kivonata megtalálható WINDHAGER Ákos: *Terényi Ede = MMA Akadémikus Életrajzok Digitális Lexikon*
<http://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA9146>
- 25 SZILÁGYI: *i. m.* (2006), 534–539.
- 26 A mű vezérkönyve TERÉNYI Ede: *Bartók in America / Bartók Amerikában (Tonepoem)*. Cluj, Grapycolor Studio, 2018 (a szerzői magánkiadás LI. darabja). A művet még nem mutatták be, hangfelvétele sem készült.
- 27 PÉCSI Györgyi: *Formaváltás, új identitás – Szilágyi Domokos: Bartók Amerikában = Forrás*, 2016, 12. sz., 66–81., 78.
- 28 PÉCSI: *i. m.* (2016), 79.
- 29 Terényi 2017-es műve akkor áll ki Szilágyi mellett, amikor még a legelkötelezettebb elemzői is kérdéseket tesznek fel az életmű és az életút tragikus egymás ellen fordulása miatt. A zeneszerző Bartók halálát az elszakíttottság felől jeleníti meg, és himnikus magaslattal érzékelteti a szerző időtlen örökségét. Ugyanez történik a triptichon dramaturgiája révén Szilágyival is, aki meghasonlása és árulása révén a teljes belső-külső számkivetettségre jutott, de költészete az egyetemes művészet részévé nőtt.
- 30 PÉCSI: *i. m.* (2016), 81.
- 31 Uo., 73.
- 32 A népdalt feldolgozta a zeneszerző két földije is: Ligeti György négyszólamú kóruskánonként (EMB, Bp., 1954) és Csíky Boldizsár szoprán szólós kamaradarabként (EXPO, Milánó, 2015). Terényi kórusművét elemzi, és zenei mottóként való alkalmazását bemutatja COCA Gabriella: *Terényi Ede kórusművészete = Parlando*, 2018, 4. sz. http://www.parlando.hu/2018/2018-4/Coca_Gabriella.htm

Lengyel Réka

Anyanyelv vagy „konyhadeákság”?

A latin nyelv szerepéről a XVIII–XIX. századi erdélyi és magyarországi művelődésben

■ A latin nyelv XVIII. századi magyarországi oktatásának egyik alapvető kézikönyvét, több mint tizenöt esztendő áldozatos munkájával összeállított latin–magyar szótárát Pápai Páriz Ferenc 1708-ban bocsátotta útjára.¹ Könyve későbbi sorsáról, tartós és széles körű használatáról akkor még nem lehetett tudomása, de nagyenyedi professzorként megtapasztalta, milyen nagy szüksége van elsősorban a diákságnak egy effajta segédletre, Szenci Molnár Albert 1604-ben napvilágot látott szótára frissített, bővített változatának elkészítésére. A *Dictionarium Latino–Hungaricum* példányai olyan kelendőnek bizonyultak, hogy a XVIII. század közepén „még örülten magas áron sem lehetett hozzájuk jutni”.² Ez volt az oka annak, hogy a szótárt 1762-ben Nagyszombatban változatlan formában kiadták, az erdélyi iskolák számára pedig a jeles tudós, Bod Péter állított össze egy új, javított, átdolgozott kiadást, amely 1767-ben, 1772-ben és 1801-ben is megjelent. Bod az új kiadás előszavában így ír:

„Annak, aki megszerzi ezt a könyvet, nem csak a latin nyelv forrása, hanem egyben az ismeretek bő tárháza áll a rendelkezésére. El kell sajátítani a rómaiak nyelvét, mégpedig – ha valaki szeretne majd jól boldogulni a társadalmi élet berkeiben – szinte a legkisebb gyermekkor kell ennek szentelni. Értelmük fejletlensége ekkor még nem teszi lehetővé, hogy tökéletesen megértsék az emberek törvényeit, szabályait, szokásait. A tudósok e célból írják az ékes szótárakat, hogy mintegy hídként szolgáljanak a műveltség kapuján belépni igyekvők számára. A szójegyzékek, szótárak összeállítása igen hasznos dolog, mert jól felszerelt tárházakként magukban foglalják mindazon ismereteket, amelyek a nyelvek révén elérhetők, amelyekkel a szabad tudományok kecsegtetnek, amikor az élet úgy hozza, hogy szükséges elővenni őket.”

Bod Péter nem túlzott, a *Dictionarium Latino–Hungaricum* olvasója valóban igen kimerítő tájékoztatást kap egy-egy szó jelentéséről vagy jelentéseiről, a jelentések árnyalatairól. Egy példát említve: míg Szenci Molnár

szótárában a ’bibo’ szónál mindössze egyetlen magyar megfelelőt találunk (’iszom’), addig Pápai Páriz munkájában egy hosszabb szócikkre bukkanunk.

„Bibo, bibi, itum, ere: *Iszom*. Bibere aquam, ex aqua: *Vizet innya*. Lana bibi colore: *Meg-festődik a’ gyapjú*. Bibere amorem: *Szeretgetni valakit*. Bibere aure: *Hal-lani*. Bibere mandata: *El-felejteti a’ mit parantsóltak*. Bibor, pass. Bibitur: *Isznak*. Bibe, si bibis: (Plaut.) *Igyál, ha iszol*. Bibere pro summo: *Erősen innya, hogy semmi ne maradjon*. Bibere in auro, gemma: *Aranyas köves pohárból innya*. Bibere more Graeco: *Nagy pohárokkal innya*. Bibere quincuncem: *Ötször innya*. Bibere bessem: *Nyóltszor innya*. (Martial.)”

A külföldi latin szótárak összeállítóinak példáját követő Pápai Páriz munkája tehát valódi művelődéstörténeti lexikon, melyben egyaránt megtalálhatók az antik görög és római kultúrára vonatkozó ismeretek, de egyben a korabeli magyarság életvitelével, szokásaival, az őket körülvevő tárgyi és természeti környezet elemeivel kapcsolatos információk is. Ezek a lexikai adatok önmagukon túlmutatva a mai, nem elsősorban a latin nyelv szókészletére kíváncsi olvasónak is sok érdekességet tartogatnak. A szótárt böngészve számos ismerős vagy sosem hallott magyar szóra, kifejezésre bukkanhatunk, melyek ehelyütt való előfordulása további nyelvtörténeti, illetve kultúrtörténeti kutatások kiindulópontja lehet. Ismét csupán egyetlen esetre hívom fel a figyelmet: a ’cupedo’ szó magyar megfelelőiként Pápai Páriz a ’kévánság, tsemege’ szavakat adja meg, hozzátéve, hogy a ’forum cupedinis’ magyarul ’tsemege-, fris éték-áruló piact’, avagy ’Latzi konyhája’. A lacikonyhának egy római „csemegepulttal” való azonosítása jól mutatja, milyen nehézségekkel szembesült a régletűnt kor elemeit saját kora jelenségeinek megfeleltetni kívánó szótáríró, s hogy olykor – saját szája íze szerint – meglehetősen egyéni megoldásokhoz folyamodott.

Pápai Páriz szótára 1708-tól egészen a XIX. század első feléig fontos segédeszköze volt a magyarországi diákok-

nak. Fentebb idézett előszavában Bod Péter joggal érvelt amellet, hogy elengedhetetlen megtanulni „a rómaiak nyelvét”, „ha valaki szeretne jól boldogulni a társadalmi élet berkeiben”. Érdeemes felidézünk Tarnai Andor ide vonatkozó, lényegre törő összegzését:

„A latinság közép- és újkori szakaszáról általában azt kell megjegyezni, hogy a nyelv e két utóbbi változatában lett István királytól fogva hivatalosan egészen 1844-ig az igazgatás és az oktatás nyelve. Latinul fogalmazták a törvényeket és a bírósági iratokat, a diák nyolc századon át előbb tanulta meg a latin szavak leírását, mint a magyarokét, s még a XVIII–XIX. század fordulóján is számos témakörrel könnyebben és szabatosabban beszéltek az iskolázottak latinul, mint anyanyelvükön.”³

Tarnai megállapításából kiindulva úgy is fogalmazhatnánk, hogy a XVIII. századi magyarországi férfi lakosság iskolázott rétegének a latin második anyanyelvévé vált. Igen kiválóan elsajátította például a latin nyelvet II. Rákóczi Ferenc, akiről kevéssé köztudott, hogy ifjúkorának egy időszakában szinte teljesen elfelejtette az anyanyelvét. A gyermek Rákóczit tizenkét évesen szakították el édesanyjától és nővérétől, és ezt követően négy éven keresztül a csehországi Jindřichův Hradecben, majd Prágában végezte tanulmányait. A jezsuita iskolákban magas szinten megtanult latinul, de magyarul senkivel nem beszélgethetett. Csak 1692-ben, Bécsben találkozott újra testvérével, Juliannával, s személyesen tárgyalhatták meg folyamatban lévő peres ügyeiket. A fejedelem így emlékezett vissza beszélgetésükre *Confessio peccatoris* (Egy bűnös vallomása) című, latin nyelvű önéletrajzában: „Nővéremmel folytatott beszédem nem volt ékesszóló, mert teljesen elfelejtettem a hazai nyelvet, a németet nem ismertem, és csak a latinban voltam jártas.”⁴ Később újra megtanult ugyan magyarul, de tagadhatatlan, hogy a társas érintkezésben, hivatalos és politikai ügyei intézésében elsősorban második anyanyelve és a később elsajátított francia volt nagyobb hasznára.

A latin a Habsburg Birodalom hivatalos államnyelveként az egymás mellett élő nemzetiségek közötti közvetítő nyelv, közös nyelv szerepkörét töltötte be. Primátusát a XVIII. század utolsó negyedéig semmi sem veszélyeztette, noha akadtak olyanok, akik már a század első évtizedeiben megpróbálkoztak a magyar nyelv bevezetésével a közoktatásban. Szelestei N. László a pietizmus magyarországi hatását tárgyalva kitér Bárány György tevékenységének bemutatására. Bárány „Halléből való hazatérte (1711) után a magyar nyelvű pietizmus legjelentősebb gyülekezetének győri iskolájában lett konrektor. [...] 'a németek szokása szerinti' magyar anyanyelvű oktatással

próbálkozott. A szülők döbbenete érthető: gyermekükből így sem pap, sem ügyvéd nem lesz, a latin alapos ismerete nélkül Magyarországon sem egyházi, sem világi területen nem lehetséges az előmenetel.”⁵

Az a diák, aki magas szinten elsajátította a latin nyelvet, valóban beléphetett – ahogyan Bod Péter írta – a műveltség kapuján, s megtapasztalhatta, hogy kinyílt számára a világ. Választhatott az egyházi vagy a világi pálya között, egyaránt válhatott belőle állami hivatalnok, jogász, orvos, illetve valamely humán vagy természettudomány képviselője. Könnyedén kapcsolatba léphetett nemcsak a Habsburg Birodalom más nemzetiségű, magyarul nem beszélő polgáraival, hanem egész Európa, sőt a távolabbi kontinensek lakóival is. Külföldi tanulmányútra mehetett, bekapcsolódhatott a német, svájci, holland, angliai egyetemek, tudós társaságok munkájába. A latin nyelvű levelezés révén tudósok kiterjedt hálózata állt rendszeres kapcsolatban egymással, és a magyarországi tudományos élet legkiválóbbjai sikerrel kapcsolódtak be az európai tudományos élet vérkeringésébe. Kiváló latintudásuk számos esetben hozzásegítette őket ahhoz, hogy részt vegyenek a legkorszerűbb kutatásokban, osztozzanak az új felfedezésekben, és részt vállaljanak a modern tudományos eredmények ismertetésében.

Így például az orvos, történész Weszprémi István, aki svájci és hollandiai egyetemi tanulmányok után Angliában, Oxfordban, Cambridge-ben és Londonban képezte magát. Londoni tartózkodása alatt ismerkedett meg James Burges doktorral, és az ő révén a feketehimlő gyógyításában sikerrel alkalmazott új eljárással, a védőoltással. A keleti gyógyászatban korábban már alkalmazott módszerrel ekkortájt kezdtek kísérletezni az európai orvoslásban, és Weszprémi az elsők között vehetett részt a kutatásokban.⁶ 1779. május 20-án kelt, Benkő Józsefnek írott levele tanúsága szerint, amikor doktor Burges 1754-ben röpiratot jelentett meg a védőoltás alkalmazásáról, azt Weszprémi rögtön lefordította latinra, hogy így angolul nem értő kollégáikat is tájékoztassa az új eredményekről.⁷ Ez a munkája nem került kiadásra, de a rákövetkező évben önálló értekezést adott közre, ezúttal már nem a feketehimlő, hanem a pestis gyógyításáról. A Londonban kiadott *Tentamen de inoculanda peste* (A pestisoltás szükségének vizsgálata) az európai orvosok széles köréhez eljutott, és a szerző természetesen Magyarországon is próbálkozott az abban leírt módszer alkalmazásával.⁸

Weszprémi Istvánon kívül többeknek is sikerült latin nyelvű munkáiknak köszönhetően az európai tudományosság élvonalába emelkedni. Az erdélyi polihisztor tudósok közül kiemelkedik például Fogarasi Pap József,

aki latin nyelvű filozófiai, metafizikai és teológiai tárgyú értekezéseivel több külföldi akadémia és tudós társaság (a seelandi Flessing tudós társaság, a leydeni akadémia, a berlini királyi akadémia, a harlemi tudós társaság és a leydeni Stolpianum legatum) pályázatán is díjat nyert, a hágai tudós társaság pedig tagjává választotta. Fogarasi Pap életrajzírója, a lelkész, történész, botanikus középajtai Benkő József az *Imago specuum M. Principatus Transsilvaniae admirandorum hucusque plurima ex parte incognitorum* (Az Erdélyi Fejedelemség csodálatos, mind- eddig jórészt ismeretlen barlangjainak leírása, 1771) című, mára elveszett dolgozatával érdemelte ki, hogy a harlemi tudós társaság tagjai közé válassza. Legterjedelmesebb s legnagyobb hatású munkája azonban a kétkötetes *Transsilvania* (1777–1778; a harmadik kötetből 1788-ban csak egy rész került kinyomtatásra), Erdély történetének, természetföldrajzának, művelődéstörténetének átfogó ismertetése. A kolozsvári születésű tudós nyelvész, orvos Gyarmathi Sámuelnek az *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata* (A magyar és a finn nyelv eredetbeli rokonságának nyelvtani alapú bizonyítása, 1799) című munkája hozta meg az európai hírnevet, és a göttingai tudós társaság tagjainak sorába való fölvételt. Az értekezésben elsőként tárgyalta részletesen, számos adattal igazolva a finnugor nyelvrokonság tézisé, s ezzel máig hatóan megalapozta a finnugor összehasonlító nyelvtudományt.⁹

E rövid és csupán néhány konkrét adat felsorakoztatásával szolgáló áttekintés alapján arra következtethetnénk, hogy a magyarországi értelmiség körében még a XVIII. század végén is megingathatatlan volt a latin nyelv tekintélye. Valójában azonban az 1780-as, 1790-es években egyre többen adtak hangot abbéli véleményüknek, hogy szükséges és elodázhatatlan a holt nyelv szerepének, jelentőségének ártértékelése a magyar közoktatásban és a közélet fórumain. Noha a latin nyelvtudás, szóbeli és írásbeli nyelvhasználat megteremtette és fenntartotta a magyarországi nemzetiségek értelmiségijeinek közösségét, és összekapcsolta őket más országok iskolázott, tudós köreivel, mind nagyobb figyelmet kapott a tény, hogy a latinnak az élet bizonyos területein való kizárólagos használata kirekesztő a magyar anyanyelvű polgárok nagyszámú, az iskoláztatásban nem részt vevő csoportjai, a szegényebb parasztság és a nők tekintetében is. Ez az érvelés egyrésztől összekapcsolódott a magyar nyelv elhanyagolása, kevésbé kiművelt volta miatt érzett aggodalommal, s az e helyzet megváltoztatására irányuló ösztönzéssel, másrésztől a modern európai nyelvek elsajátítása szükségességének egyre erőteljesebb hangsúlyozásával.

A magyar nyelv védelmezői egyben más idegen nyelveket is a védelmükbe vettek, és kidolgozott érvrendszerrel felvértezve szálltak síkra a „deák” nyelv ellen. Gondolmenetükben egyaránt helyet kapott a latin nyelvtudás értékének, hasznának megkérdőjelezése, és a magyar nyelv elsődleges fontosságának hangsúlyozása. Decsy Sámuel író, újságíró a *Pannóniai féniksz avagy a hamvából fel-támadott magyar nyelv* (1790) című értekezésében a következőket írja:

„Ne csudáld, hogy a franciák, anglosok s németek között több tudománnyal bír egy 18 s 20 esztendőes ifjú, mint nálunk sok iskolákban megvénült ember, és valamit tud, mind fundamentomosan tudja azt. – A nevezett nemzetek között nem kínoztatik az ifúság a holt nyelveknek tanulásával, hanem mihelyt olvasni tud, mindjárt a hasznos tudományoknak gyakorlásához kezd. Mi pedig 10 s 12 esztendőt töltöttünk el az iskolákban, mégis hírét sem hallottuk a tudományoknak, szüntelen egy nyelvet tanultunk, mégis meg nem tanulhattuk azt jól, és amit tanultunk is, iskoláinkból való kikelésünk után egy s két esztendővel elfelejtettük. Lehetetlen a deák nyelvnek minden titkát kitanulni, és azokat csak Cicero s más római tudósok értették; mi pedig, akár mint magyarázzuk őket, s akár mint tekerjük s facsarjuk értelmeket, soha Cicerókká, Néposokká, Tacitusokká, Virgiliusokká s Horatiusokká nem lehetünk.” (86–87.)

Decsy véleménye szerint csak azoknak volna szükségük arra, hogy tanulmányaik során elsajátítsák Cicero nyelvét, akik munkájuk során annak valóban hasznát vehetik, de azokban a munkakörökben is változtatásokat javasol, amelyeknek hagyományosan feltétele a latintudás:

„A papnak nincsen deák megyéje, nem is prédikál soha deáknak. Sokkal jobb volna, ha a prókátor magyar és nem deák nyelven folytatná pereseinek ügyét, hamarabb vége szakadna a perpatvarnak, nem szegényülne el annyi sok jó nemes család a prókátoroknak és velek cimborázó bíráknak csalárdsága miatt. – A belső orvos nem hívatatik deák betegekhez, és ha szintén deáknak írja is a formulákat [...], de nem orvosol deáknak, és deák orvos könyveknek olvasása nélkül is tudós orvossá lehetne. – A földmérőnek ritkán van deák urakkal és paraszttal dolga, és így mind egyiknek, mind másiknak káros annyi szép időt a deák nyelvnek tanulására vesztegetni.”

1790-ben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című folyóirat szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel pályázatot hirdettek. Olyan pályamunkákat vártak, melyek bemutatják, mi okból kell csökkenteni a latin nyelv szerepét a magyarországi oktatásban, közéletben és kultúrában, és mi módon érhető el, hogy a holt nyelv

helyét a magyar vehesse át. A díjazottak között volt a máramarosi, szatmári lelkész, Gáti István *A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedések* című munkája, melynek 25. §-ában a szerző érzékletes hasonlatokkal érvel a latin nyelvhasználat korlátozásának szükségessége mellett:

„Kivált a szomszéd népeknek, azok közt is, akikkel szorosabb egyezségünk van, nemcsak nem árt, de szükséges is nyelveket értenünk és tudnunk; de azért az anyait semmibe hajtani és megvetni annyi, mint elnyírni a maga haját, hogy a más szőriből készült parókával takarja bé a fejét; vagy a maga vastag lábát elvágni a kengyelfutónak, hogy vékonyabb lábot vagy fát toldhasson hozzá, amelyen osztán úgyse szaladhat.”

A másik díjnyertes pályamunka szerzője, a szegedi főmérnök és régiséggyűjtő Vedres István szintén a latin nyelvhasználat túlzott elterjedtségével magyarázza a magyarság kulturális állapotának elmaradottságát:

„Ha gondolatinkat azon tündér állapotunkra függesztjük, melyre jutottunk volna, ha nemzetünk kezdetben mindjárt az európai keresztény szokásoknak felvételével maga tulajdon anyanyelvét, nem pedig a deákot vette volna hazánk előkelő dolgainak folytatására, bizonyára azon dicsőségnek tündöklő polcán, melyre már több európai nemzetek feljutottak, a magyarok is hatalmasan fényeskednének.” (39.)

Másutt pedig így fakad ki:

„De kedves Hazámiai! Soha ugyan a deák nyelv még annyira nem ment országunkban, mint e közelebb múlt ötven esztendők alatt, de soha sem is készülgetett alattomban édes Hazánk oly irtóztató romlására, mint ez idő alatt.” (54.)

A latin nyelv elleni, XVIII. század végi vádbeszédekben már kiteljesedett a magyar nyelv ápolását a latin háttérbe szorítása árán zászlajára tűző, újfajta gondolkodásmód érvrendszere. Jó néhány évtizednek kellett azonban eltelnie, mire a programadó elgondolásokat sikerült tettekre váltani. Noha a magyar nyelv használata egyre inkább teret nyert a kultúra különféle fórumain és médiumaiban, a latin nyelvtudás továbbra is alapeleme volt a diákok által az iskolában elsajátítandó készségthalmaznak.

E lassú átalakulási folyamatban csak az 1840-es évekre billent át a mérleg nyelve a latintól a magyar felé. A XXI. század távlatából visszatekintve a leginkább előremutatónak nevezhető álláspontot osztó gondolkodók igyekeztek egyfajta arany középutat találni a két nyelv értékelésének, alkalmazási köreinek viszonyrendszerében. E gondolkodók egyike Ponori Thewrewk József dévai születésű ügyvéd, író, régiséggyűjtő, a magyar és a székely nyelv tör-

ténetének kutatója volt, aki *Alapmondások* (1830–1831) című, az élet minden területét érintő bölcsességeket, megszívlelendő tanácsokat, elgondolkodtató okfejtéseket tartalmazó munkájában többször is érinti a magyar és a latin nyelv szerepének kérdéskörét. Határozottan érvel többek között amellett, hogy a magyarországi szerzők alkotásai a tökéletes latin nyelvtudás hiányában nem emelkedhetnek az antik írók, költők műveinek magaslataira. Mindemellett azonban nagyon is hasznos a klasszikus latin szövegek tanulmányozása mind eredeteiben, mind pedig színvonalas magyar tolmácsolásban, hiszen ez is eszköze lehet a magas szintű magyar nyelvhasználat, stílusérzék fejlesztésének.

„Már nyolc századon felül taníttatnak a nemzet fiai, s folynak dolgaink deák nyelven, és mégsem mutathatunk a nagy idő eltelése alatt egy író is, ki a külföldek oly klasszikusaihoz, mint Bentley, Ernesti, Hayne, Mitscherlich, Murét, Scaliger csak távolról is hasonlítana. S miért? Mert mi az helyett, hogy Cicerónak és más fő szerzőknek válogatott szavaikat és csinos görgésű kifejezéseiket hosszas és alapos stúdium által kiszemelni s használni igyekeztünk volna, a deák nyelv rontásába keveredtünk. [...]”

Hagyjunk fel csak a konyhadeákság használásával, és helyette anyanyelvünk művelését és terjesztését űzzük teljes szívvel és lélekkel; meg fogjuk valóban látni, hogy az hajdani római *classicitas* nálunk oly polcra emeltetend, mint amilyen magosodáson a külföldi pallérozott nemzetek tudósainál ragyog.” (III. füzetke, 44–45.)

Abban az időszakban, amikor Ponori Thewrewk papírra vetette buzdítását, végbement a klasszika-filológia tudományágának elkülönülése és megerősödése az e tárgynak szentelt tanszék megalapítása után a pesti egyetemen. „[A]z ókori klasszikusokkal foglalkozó új típusú tudományosság, immár Magyarországon is, elkezdte feltárni az antik irodalom történeti kontextusait [...] megkezdődött a »mi antikvitásunktól« való elidegenedés”.¹⁰ Miután a „feudális horatianizmus” egy rövid időre „új életre kelt a passzív ellenállás keretében”, egyre kevesebben jutottak el a latin nyelvtudásnak arra a szintjére, hogy az antik szerzők műveit kedvtelésből eredetiben olvashatták volna. Ennek következményeként az antik szerzők munkáinak műfordításai a magyarországi recepciónak a latin eredetivel egyre inkább egyenértékű, s a legtöbb esetben feltehetően elsődleges forrásává váltak. Ezzel párhuzamosan a magas színvonalú, magyar nyelvű irodalom térnyerése a XIX. század második felére azt eredményezte, hogy csökkent a világirodalom klasszikus szerzőinek kultusza.¹¹ Egyrészt a magyar költők és írók művei egyre bőségesebb példatárral szolgáltak a

magyar nyelv és irodalom oktatásához, így a különféle iskolatípusok tananyagaiban egyre kevesebb szerep jutott az ókori költőknek. Másrészt az antik szerzőknek egyre több magyar nyelven elérhető közép- és újkori, illetve kortárs világirodalmi mű szerzőjével kellett osztoznia az olvasók polcain. Új fejezet kezdődött a magyarországi kultúra történetében, és ezt a fejezetet már nem latinul, hanem magyarul írták.

A XIX. század második felére a latin nyelvismeret elnyerte új szerepkörét a magyarországi művelődésben, és indokoltan maradt máig kötelező eleme a bölcsész, jogi és az orvosi stúdiumoknak. Elengedhetetlen alapfeltétele ugyanis a magyarság őstörténete, a középkori és kora újkori történelem, művelődés-, irodalom-, eszme- és tudománytörténet tanulmányozásának, ismert és ismeretlen történeti források, dokumentumok feltárásának, kiadásának, értelmezésének. Csak a latintudás adhat kulcsot, képezhet hidat a XVIII–XIX. századi magyarországi és erdélyi művelődés, irodalom és tudományosság megközelítéséhez, mélységeiben való megértéséhez.

- 8 A mű magyar fordítása: WESZPRÉMI István: *A pestisoltás szükségének vizsgálata* (*Tentamen de inoculanda peste*). Ford. VIDA Tivadar = *Orvostörténeti Közlemények*, 1975, 171–191.
- 9 C. VLADÁR Zsuzsa: *Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság?* = *Magyar Nyelv*, 2001, 2. sz., 184–191.
- 10 TAMÁS Ábel: *Horatiusi olvasásjelenetek* = *Horatius arcai*. Szerk. HAJDU Péter, Bp., Reciti, 2014, 9–26., 13.
- 11 Ezzel nagyjából egy időben következett be a neolatin irodalom elhalása is, vö.: „Az a romantikus nemzedék, amelynek Erdélyi is tagja volt, már legfölbjebb – ritka kivételektől eltekintve – iskolai gyakorlatként ismerte a neolatin költészetet.” SZÖRÉNYI László: *Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1991, 5–6. sz., 589–596., 589.

JEGYZETEK

- 1 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino–Hungaricum, succum et medullam purioris Latinitatis [...]*. Leutschoviae [Lőcse], apud haeredes Samuelis Brewer, 1708
- 2 PÁPAI PÁRIZ Ferenc – BOD Péter: *Dictionarium Latino–Hungaricum, succum et medullam purioris Latinitatis [...]*. Pozsony–Szeben, Hochmeister–Landerer, 1801, [5.]
- 3 TARNAI Andor: *Szóbeliség – latinság – írásbeliség*. = *Rendszerek: a kezdetektől a romantikáig*. Írta és összeállította TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981 (*A magyar kritika évszázadai I.*), 11–26., 14.
- 4 RÁKÓCZI Ferenc: *Vallomások, Emlékiratok*. Ford. SZEPE Erika, Bp., Szépirodalmi, 1979, 43–43.
- 5 SZELESTEI N. László: *A pietizmus sajátosságai a Kárpát-medencében* = *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016, 41–54., 51.
- 6 Vö. VIDA Tivadar: *A 33 éves Wessprémi István javaslata a pestisoltás megkísérlésére* = *Orvostörténeti Közlemények*, 1975, 125–135.
- 7 Ld. *Wessprémi István levelezése*. Sajtó alá rendezte SZELESTEI N. László, VIDA Tivadar, bevezetés, jegyzetek SZELESTEI N. László, Bp., Argumentum, 2013 (*Commercium Litteraria Eruditorum Hungariae, Magyarországi tudósok levelezése 6.*), 197–199.

Keszeg Vilmos

Egy fénykép kontextusa. Gondolatok a hagyományról

■ Egész életemen át fel-felvillant egy gyermekkori emlék, az 1960-as évek elejéről. Fényképész érkezett a faluba, talán valamelyik újság fotósa. Az erdő alá irányították, ahol a szérűn asszonyok dolgoztak. 25–30 asszony futott össze a Baltacim oldalában, hogy beálljanak a képre. Fiatalok, középkorúak, vidámak mindannyian. A kép a kollektív gazdaságban folyó közös munka hangulatát hivatott szemléltetni. Nincs tudomásom arról, hogy a kép valamelyik családhoz visszajutott volna, hiszen nem az ő kérésükre és nem nekik készült. Arra sem emlékszem, hogy én rákerültem-e a képre, sem arra, hogy mit kerestem ott. Csupán az összesereglés izgatott hangulata él bennem.

A faluban azonban találtam egy másik képet, amelyet hasonlóan érzek.

De az is lehet, hogy a fényképész kezében elmozdult a kamera, vagy nem jól állította be a fényszűrőt, s emiatt az alakok eltorzultak, a kép elégett. Vagy a film megsérült, vagy elő sem hívták. S minthogy a kép csupán az én emlékezetemben él, kénytelen vagyok leírni. Az asszonyok valójában nem a lencsébe, hanem izgalomtól remegve a jövőbe néznek. Azt érzik, hogy a múlt, amit eddig folyamatosan, megállás nélkül folytatni kellett, mögöttük van. Talán tudják, hogy most már nem kell többé kendert áztatni, nem kell szőni, tehenet fejni, sem szappant főzni, belet hurolni. És még sok minden átsuhant a fejükön, amíg a fényképész a készülékkel bibelődött. Azt érezték, hogy most valami kezdődött, megkezdődött, a jövő indult el. Hogy mostantól akár télen, akár nyáron, akár aratás idején is fürdőhelyre mehetnek, kezelésre fekhethetnek be, kedvező körülmények között. Ezt az érzést, amit valami elkezdése vált ki, Marc Augé a mindennapok egyik örömeinek nevezi. Amikor valami kezdődik, amikor még bármi lehet belőle. Hogy mi, azt az asszonyok még nem tudták volna megnevezni. Ha megnevezték volna, akkor már beszűkítették, megcsorbították volna a jövőt. Nem hiszem, hogy közülük valakinek is átsuhant volna a fe-

jén, hogy a kezdés enyhe merénylet azzal szemben, ami volt és ami van, s ezért felelősséget kell vállalni érte. Ez tehette euforikussá a pillanatot.

Úgy vagyok, mint Augustin Meaulnes: erre az ismeretlen, titokzatos birtokra sosem sikerült visszatalálnom. Keresgéléseim, kérdéseim egészen más világba vezettek vissza. A néprajzkutatók a rendszer rovására írták a változásokat, s emiatt nincsenek felgyűjtve a hagyományból való kilépés motivációi, vallomásai. Leginkább a korabeli szépirodalom és zsurnalisztika örökölte meg az optimizmusát. Ezek azonban nem a korszak, hanem a korabeli nyilvánosság dokumentumai.

Amikor megszülettem, a faluban is a kulákpérés működött. Az 1950-es években kivetették a kvótát, az öt hektárnál nagyobb földdel rendelkező családfőket kuláklisra írták. Emiatt Szabó Sanyi érettségi nélkül tért haza a nagyenyedi tanítóképzőből, Nyitrai Pisti fiát pedig Martini tanító vette a nevére, hogy szabaduljon az átkos családi örökségtől, s egyetemre iratkozhasnék. Az új rendszer agitátorai vették be magukat a faluba, *meglemurálni*¹ a gazdákat. Lukács Feri a méhesi erdő sarkától küldték a falura. Kocsis Anna néni ráismert: – Ferika drága, te mit akarsz az én gyermekemmel? Menynyit hordtalak téged a kis csepűingedben. – Nu înteleg, ce spuneți. Nu sunt Lukács, că sunt Mircea.² – Jaj, te Ferika drága, te nem félsz, hogy megnémulsz, fiam? Te nem akarsz Anna nénivel magyarul beszélni? – pirított rá Anna néni. Csúfalkodtak anyai nagybátyámmal, Keszeg Vilmostal, apai nagynénimmal, Albert Rózsával, továbbá Nyitrai Jósikóval, Keszeg Ferivel, Sós Jánossal, sánta Kis bácsival, Kózel Lajival, Szász Ferivel, kinek a földjét és gabonáját, kinek a házát, kinek a bútorait foglalták le, az állatait. Az akadékoskodókat fekete autóba ültették, elvitték, *megpaskolták*, kinek a talpát, kinek a fejét. Éjjel megverték az ablakot, s a gazdának mennie kellett. Aki nem akart aláírni, annak a kezére ütöttek, a sarokba állították. Sokan megbúsulták magukat, valaki felakasztotta

magát. Aztán megtört a jég. 1952-ben néhány család lépett be a közösbe, majd a szomszéd faluból evégett áttelepített szegény családok. 1962-ben a kollektív gazdaság Dózsa György nevét vette fel. A módos, gondozott falu gazdaságát hamarosan összevonták a népes, kevés földű, román szomszéd faluéval. S ez másutt is ugyanígy zajlott: – A kollektívbe akkor iratkoztunk be, amikor Árpit kidobták az iskolából. Hazajött. Hát mér jöttél? Azt mondta az igazgató, hogy csak akkor menjek vissza, ha a szüleim beiratkoznak a kollektívbe. A lányom két évet járt az iskolába, ötöt kidobták, mer kulák vót az apja. Erzsikét bé se vették, mer kulák vót az apja. Árpit hazaküdték, hogy a szüleje nem kollektíves. S akkor egy egész éjjel gondolkodtunk. Azt mondta szegény uram, te Piri, így is, úgy is muszáj lesz. Itt már kiút nincs. S a gyermek is elmarad az iskolából. Iratkozzunk bé. Menj s iratkozzá bé – mesélte egy felvinci asszony.

Mi kívül maradtunk. Apám, a bátyja és a keresztapja nem lépett be a közösbe. Földjeiket kisajátították, házhelynek parcellázták fel a beköltöző családok számára. Egyenként 75 ár háztájiból tartották el családjukat. Apám ezermester volt, telente egyes-egyedül egy-egy

szekeret vagy csészt faragott ki, állított össze, eladásra. Habár fujtató is volt a műhelyében, a vasráfot a kollektív gazdaság kovácsával kalapálta össze. Tavasztól őszig a kertben és a gyümölcsösben dolgozott, a szerény bevétel, amiből a családját eltartotta, a gyümölcsből és az állatokból származott.

A falu megbomlott. A rend, a kulturális ökonomia, amivel a néprajzi leírások a régi falut szokták jellemezni, észrevétlenül szűnt meg. Bizonyára minden korszak ugyanilyen módon ambivalens. Visszatekintve a feszültségek olyan mértékűnek tűnnek, hogy nehéz megérteni, hogyan sikerült kinek-kinek legyűrni őket. Gyermekként nem éreztem, hogy a felnőttek suttogóra fogták a szavukat. Bizonyára indulatosabban beszéltek, de annyira suttogva, hogy én vagy nem hallottam, vagy nem emlékszem rá. Nemrég elolvastam a földek egybeszántásának szánt erdélyi kieseposzt, Horváth István *Török a parlagot* című regényét. Feltűnt, mennyire feszült mindenik szereplő, miközben beszélget, vitatkozik: előrefeszül, testén rángatóznak az izmok, ököibe szorul a keze, nyakán lüktetnek az erek, szikrázik a szeme, reszket a nyelve, nagyot nyel, fojtottan sziszeg, körmét tenyerébe vágja, döngeti

Szüreti fénykép,
Detrehemtelep,
1970-es évek

az asztalt, feszülten áll, fehéredni kezd. Ilyenek lehettek az én szüleim is abban az időben, amikor az a fénykép készült. Ha valóban elkészült, ők ezért hiányoztak róla.

Az említett regényben az egyik szereplő felvet egy kérdést, amelyet azonban maga a szerző enged el a füle mellett: mi lesz azzal az örökséggel, ami jogos tulajdonosként őt illette volna meg, s most mások taposnak rajta. A korszakról sokat írtunk, de nem vagyok meggyőződve arról, hogy kimerítően.

Lehet, hogy akkor a helyzet valóban meg volt érve a változásra. A XX. század közepén a parasztfajakon kívül tulajdonképpen nagyon sokan a szülőkkel közösen vagy a szülőkkel ellentétben hozták meg a jövőjükkel kapcsolatos döntést, amely olykor a szülők pályájától, máskor a szülői háztól is távolra vezetett. Gondolom, amikor a kollektivizálás zajlott, tulajdonképpen már a parasztfiúk és -lányok közül is sokan szívesen házasodtak volna szerelemből, szerettek volna tanulni, mesterséget választani, városra menni, aratás idején nyaralni. Bourdieu gondolatait úgy olvastam, hogy azon gondolkodtam, kimondottan és kizárólagosan a paraszti világról szólnak-e. Az örökség a szülők életmódjának folytatására kényszeríti a fiatalokat. Minél jobban tiszteli valaki a szüleit, annál inkább lemond saját céljairól. Minél jobban magára talál, annál inkább megtagadja őket, vagy kortársként egy másik univerzumban él. Egy másik esszéjében a túlzott hagyománytisztelést és -követést így jellemzi: a család elálmodja a gyermekek álmát, a szülők jóindulatból megfosztják gyermeküket a választás lehetőségétől, a szülők példájuk, életvitelük által akaratlanul kényszerpályára terelik gyermekeiket. A paraszti társadalomban a generáció nem szakító tényező, hanem a társadalom folytonosságát biztosító láncszem a nagyszülők és az unokák között. Szabó Dezső regényében, *Az elsodort faluban* erről a világról mondja feleségének az öreg Bőjthe: „Engem értett mindig az apám, én is apámat, s az apámat is értette az apja. Mert józanok voltunk, becsületesek, s nem ficamodott ki a lelkünk. Értettük egymást, mint ahogy egyik egészséges ember érti a másik egészséges embert.”

Mielőtt azonban a gyermekek póráznak kezdték volna érezni a hagyományokat, az apák világa hirtelen megszűnt. Nem a gyermekek, hanem a szülők kényszerültek rá a váltásra, amikor kényszerűen bejelentkeztek a kollektív gazdaságba. Amikor az apák már nem voltak gazdái a földeknek, csupán napszámra, normában, pontokért végrehajtották az előírásokat, ők is, hagyományaik is elveszítették a tekintélyüket. Olyan világ következett, amelyben a szülők sem szívesen látták maguk mellett a gyermekeiket. Elküldték őket. Érvényesülni, iskolába,

egyetemre, városra, bárhova, bár csak a szomszéd faluba. És azért is, hogy ne lássák szüleik megaláztatását, akiket az új rendszer lassan átformált. A biztonság, az önmegvalósítás új fokmérője a szülői háztól való eltávolodás lett: akár a térben, akár a hierarchiában sikeresen megtett út. Sütő András írta, hogy öccse ezekben az években rendszeresen kijárt a falu határába, türelmetlenül várta a három irányból közeledő aszfaltút megérkezését. A család igyekezett minél messzebb tudni a háztól a gyermekét. Bogár Zsuzsikát, Pusztakamarás félárva gyermekét tehetségkutatók vitték el az internátusba. Kovács Antal, a falu párttitkára írt az érdekében. Elmész, művész nő leszel – búcsúztak tőle az asszonyok. Faluhelyen mostantól vált relevánssá a gyermekek megkérdése: mi leszel, ha nagy leszel? Mind a hazalátogató gyermekek, mind a szüleik új beszédtemát honosítottak meg a mindennapi beszélgetésekben: a másik, a távoli világ előnyeiről, a máságról való beszélést. Ennek két oka is volt: aki távolról jött, bármit állíthatott, mert nem lehetett ellenőrizni. Meg aztán az idegenből hozott példák egy-egy kicsit mindig a helyi világot kezdték ki, csipkedték meg. Habár az igaz, hogy ezek a „jöttek” (menekülők, elcsábítottak) álltak be leghamarabb a helyi hatalom játékába. Akárcsak a korábban említett Lukács Férika. A hatalom gondoskodott is róluk, szolgálati lakást és egyéb előnyöket juttatott nekik.

A hagyomány? Aki a földeket, az állatokat, az üzemvezetést átvette, annak nem volt szüksége a hagyományra. Sem a munkavégzés, sem a társadalomszervezés hagyományaira, sem a tudásra, sem a hiedelmekre, sem a tárgyi kultúrára, sem a díszítőművészetre. A paraszti kézből átvett földművelés irányítását előbb az ideológiával cimboráló csatlósok, bosszúszomjas szegényparasztkok, sarlós-kalapácsos munkásemberek kezébe adták, majd az egyetemeken, technikumokban képzett szakemberek vették át a vezetést. Igaz, a párttitkárok erőszakos támogatását élvezve. Egyszóval, a földműves elvesztette a hagyományait, a földművesek életformát váltottak. A földművelés osztályharc volt és győzelem a földtulajdonos fölött, az új hatalom, az új ideológia kompetitív voltát és felsőbbrendűségét hivatott szemléltetni. A hagyományok ellen is fel kellett venni a harcot.

A népi kultúra tulajdonképpen nem először került keresztűzbe. Az évszázadok során sokszor érintették meg reformáló szándékok, a törvényhozók, az oktatók, az egyház, a média részéről. Mindig azzal a szándékkal, amit az illető intézmény a maga perspektívájából indokoltnak tartott. Az egyház befogadta a diplomokba a díszítőművészetet, a textíliát, a faragást, a bútorfestést. Ellenben kiutasította a legendákat; az erdélyi református

falinaptár éveken keresztül évről évre helytelenítette a vonuló násznép hangoskodását, a templom közeli rituális táncot, a halottbúcsúztatást, a tort. A lelkészek támogatták a kántálást, az imádkozást, de szívesen javasoltak zsolnárt, liturgikus imát. Idegenkedtek a hiedelmektől, s ezért vehemensen léptek fel ellenük. Az orvosok és az állatorvosok helytelenítették a népi gyógymódokat. A pedagógusok általában jó véleményekkel voltak a hagyományokról, az irodalomtanárok kedvelték a klasszikus balladákat, a ponyvaballadákat és a helyi balladákat viszont nem. Olyan precíz definíciókban írtak le egy-egy műfajt és olyan mintapéldával szemléltették, hogy az már-már megfojtotta az élő folklórt. A földrajztanár a helyi keletkezésmondák ellen hadakozott, a fizikatanár a mágia ellen. Testnevelés órán a gyerekek a tánclépések helyett új tornagyakorlatokat tanultak be. Amikor Vasas Samu közzétette a kalotaszegi népgyógyászati kutatását, az előszóba a következő mondatot volt kénytelen beilleszteni: „Ma, amikor a tudományosan kikísérletezett és kipróbált gyógyszerek roppant bő választékával rendelkezünk, s amikor a tudományos kezelési módok is hatalmasat fejlődtek, a népi gyógyászatot egészében idejét múltnak kell tekintenünk, elismerve ugyanakkor, hogy a hajdani orvostalan és gyógyszertelen időkben pozitív szerepet töltött be. E könyvnek tehát nem célja valamilyen kezeléshez ötleteket adni. Sőt! Felhívjuk a figyelmet rá, hogy bármely orvosi tanács nélkül végzett kezelési eljárás szigorúan tilos, mert vele a beteg rosszabbíthatja vagy végzetessé teheti egészségi állapotát.” A média is ambivalensen viszonyult hozzá. Gyűjtési felhívásokat tett közzé, szívesen kongatta a vészharangot a hagyományokért, el-elmélázott a magukra hagyott hagyományok láttán, s ugyanakkor nem szűnt meg ironizálni, elmarasztalni tradicionális, tehát anakronisztikus voltukat.³ Akik falun megfordultak az 1950-1960-as években, azok valamennyien meg voltak győződve arról, hogy a falu megtorpanás azon az úton, amely a városhoz vezet, sőt azon túl valahova. Jól emlékszem, a faluba érkezett tettere kész tanárok milyen lelkesen énekeltették velünk azt, hogy „Drága hazám, nyíló virág, Büszkén ragyogtasd a szirmaid”. A hazáról a környezetemben addig senki nem beszélt. Pedig mindkét nagyapámat – és másokat is a faluból – megviselte a háború, de arról sosem esett szó, hogy a hazáért éltek vagy haltak; amikor nap mint nap vetni, aratni mentek a határra, állatot gondozni az istállóba, nem a hazáért dolgoztak. Ahogy most eltöprengek, úgy érzem, felvetődött bennem, hogy ezért talán el kellene marasztalni őket. A gondolat azonban, ha felmerült is bennem, szertefoszlott, nem hagyott nyomot. Világításkor mindkettejük

sírájára minden alkalommal tisztelettel tudóan kihordtuk a virágoskert díszait. Jutott belőlük azoknak is, akik 1944 szeptemberében a tordai csatában veszítették életüket, s holttestük falum temetőjébe került. Róluk sem mondtuk sosem, hogy ők a hazáért haltak meg. Az átrendeződést kifejező nyelvi fordulatot az intézmények honosították meg. Igaz, csupán a nyilvános kommunikációban. Ingázó ötödikes gimnazista lehettem, amikor egy szomszéd falusi írástudatlan román férfi arra kért, hogy várakozás közben kérelmét vessem papírra, mert hivatalnok ismerőse másként nem segíthet rajta. Arra ő figyelmeztetett, mert felhívták rá a figyelmét, hogy ezzel a formulával kell lezárni: „Harcolunk a békéért.” Nem hiszem, hogy a férfi nagyot nőtt volna a szememben. Csendes, napsütéses délelőtt volt, a békét igen, de a harci helyzetet nem tudtam érzékelni a padon üldögélve. Csupán azt reméltem, hogy akinek a kezébe kerül a fogalmazvány, az elhiszi, amit diktálás nyomán papírra vettem, s közbenjár az esedékes nyugdíjért. A haláláig mindig csendes, de belül mindig forrongó, indulatos nagyanyám íráshasználó volt. Hagyatékában bukkantam rá arra a kérvényre, amelyet a kollektivizálás évében nyújtott be a közös gazdaság vezetőségének, s amelyben rákos beteg férjének egy kilogramm cseresznyét kér abból a 24 ár gyümölcsösből, amelyet tőlük vettek el, és amelynek termését a termelőszövetkezet tagjai lopkodták szét. A levélzáró formulát nagyanyám is használta, és meg is toldotta: „Maradunk tisztelettel és harcolva a békéért, jógunkat keresve”. Egészségi állapotukról, anyagi helyzetükről írva a zsolnárt is idézte: „Italunk könny, kenyerünk a keserű sóhaj”. Az új vezetőséget azonban sem az új korszak, sem a hagyomány nyelve nem bírta könnyőre: „rám ordított kétszer nem szabad holnap holnap után szedünk és akkor vegyen a magazinból”. Nem tudom, azért-e, mert halálos betegen aligha lehet harcolni.

Egyébként nemcsak a hazáról nem beszéltünk a családban, a szülőföldről sem. Gyermek- és ifjúkorom idejéből egyetlen alkalomra sem emlékszem, amikor nagyszüleim, édesapám vagy édesanyám, de sem tanítóim és tanárain közül valaki is felhívta volna rá a figyelmemet, s mint morális örökséget ünnepélyesen rám bízta volna. És mégis nekik vagyok hálás azért, hogy van szülőföldem: látom és hallok a madarakat, ismerem a felhők változó formáját, érzékelem a szelek irányát, a virágok és a levelek illatát és színét, a tavasz, a nyár, az ősz és a tél színeit, illatait, hangjait, hőmérsékletét, ötven éve hiányzik a fürjek rémült felszállása, otthon érzem magam temetőben, utcákon, a vonatokban, a buszokban és a repülőben, ha Sepsiszentgyörgytől Nagyszalontáig, Trunkig, és azon túl, valahol

vagyok. Később itthon én sem kezdeményeztem beszélgetést a szülőföldről. Azt viszont tudom, hogy gyermekeim is szívesen jönnek haza, valahányszor tehetik.

A kollektivizálás azt a világot változtatta meg, amelyet ez a kultúra hozott létre, s amely a kultúrának értelmet és szerepet adott. Így történt meg az, hogy az emberek magukra maradtak a hagyománnyal.

Kocsis János Mezőzáhon született, tizedik gyermekként a családban. S mert tanyán laktak, írni-olvasni sosem tanult meg. Apjától és anyjától viszont megtanulta mindazt, amire egy életen keresztül az embernek szüksége van: az imádságokat, a kántálóénekeket, állatot gondozni. Ismerte a madarakat, az állatokat, a hangokat, az illatokat, az utakat és az ösvényeket, a forrásokat, a szakadékokat, az időjárás törvényeit és következményeit. Megtanult félni a fűzfában rejtőzködő tisztátalantól, a prikulicstól, a lidércről. Tudott vizet vetni. És ismert sok-sok esetet, történetet, amelyek azt szemléltették, hogyan és miért lesz beteg valaki, hogyan lehet meggyógyulni, ismerte az álmok jelentését, a szerencse és a balszerencse előjeleit. Otthon és biztonságban érezte magát környezetében. A kollektivizálást követően nem a termelőszövetkezetbe iratkozott be, hanem az ingázók közé állt, gyárban dolgozott. Már nem gyalogolt, nem legeltetett állatokat, zárt utastérben ülve suhant át a tájon, nem érzékelte az évszakok természetét, nem volt miért kimennie a határra. És egyébként is, a határ megváltozott: egybeszántották, a bozótot kiirtották, a földcsuszamlást, ahol a lidérc szokott tanyázni, eltüntették, a földet szántották és gyomirtóval, vegyszerekkel kezelték. Növények tűntek el, eltűnt a tarajos göte, igaz, valamivel később a patak is kiszáradt, a fürjek, a rókák, a nyulak, a földikutyák eltűntek vagy elrejtőztek. Kocsis János magára maradt a fölöslegessé vált tudásával. Világlátása nem változott meg, de tudásának mindössze kis részét alkalmazhatta. Környezete pedig egyáltalán nem tartott igényt rá. Gyermekkoromban szomszédom volt, téli estéken ő kérezett be hozzánk, hogy egy-egy mesét elmondjon. Később, mikor felnőttem, előbb ceruzával, később magnóval, rendszeresen kezdtem megörökíteni a tudását. Hálás volt, hogy érdekelt, mit tanult apjától, mit az édesanyjától, mit tapasztalt, mit élt meg, miben hitt, hogyan küszködtek betegen született legkisebb gyermekéért. „Télen mindig ezekre foglalkozott – mondta édesapjáról. – Mük szerettük, me az öreg gyenge vót, télen nem tudatt kimenni, beteges vót. Aztán mi mindig azt mondtuk, hogy na édesapám, mondja, mit tud, mit tud. S aztán én észbe tudtam tartani ezeket. Nekem iskolám nincs, megmondam őszintén. Én nem jártom

iskolábo. Határon laktam, iskolám nincs. Én jegyeztem meg a legjobban az egész közt.” Gyermekei már nem voltak kíváncsiak, nem csüngtek a szaván. Lánya a kollektív gazdaságban maradt, unokája egyetemet végzett, városra költözött. A Kocsis Jánossal folytatott beszélgetésekből értettem meg a hagyomány működését, amely a szülőket halálukig felelőssé tette utódaikért, a gyermekeket pedig szintén a halálukig – hálássá. A hagyomány az emlékezés, a korok szolidaritásának kultúrája volt: nemcsak a tárgyakat, a mentalitásokat, a tudást jelentette, hanem azoknak az emléket is, akik a hagyományt gyakorolták és átadták, reprodukálta azokat a helyzeteket, amelyekben használni lehetett.

Egy-másfél-két évtized alatt kiépült és működni kezdett az új világ. Kialakult az oktatási rendszer, a maga rekrutációs formáival, új tananyaggal, motivációs érvekkel, és a végzetek elhelyezésének burkoltan érvényesített gyakorlatával, kialakult a foglalkoztatási rendszer, a maga változatos területeivel, új hierarchiájával, a nyilvánosság új szerkezete. Utólag nyilvánvaló, hogy új élet kezdődött. A generációs viszonyok gyakorlását kivonta a primér közösségek köréből, a fiatalokat az iskola és a munkahelyosztás segítségével távol vetette szüleiktől, rájuk bízta az ország új arculatának kialakítását, s egyúttal elvárta tőlük, hogy – a forradalmi hagyományok kivételével – minden hagyományt elvessenek. Tömegesen telepítette őket kolégiumokba, építőtelepek barakkjaiba, panelnegyedekbe. Új tömegkultúrát kezdeményezett, amelyben a nemzeti történelem, a hősi múltat és az országépítés lázát megjelenítő film, a sátras-miccses országjárás és a felvonulás jelentős szerephez jutott. A román diktatúra mindezt megfűszerezte a népi kultúra színeivel.

A paraszti, falusi életforma hagyományainak kiszorítása és hiánya ekkor tudatosult. Elmaradozásuk okának két értelmezése született meg és érvényesült. Az egyik az új hatalom akkulturációs szándékára és – a nemzeti hagyományoknak a Megéneklünk, Románia⁴ mozgalomban való promoteálását látva – a kisebbségi kultúra, identitás elleni merényletre vezette vissza. A másik a hagyományok ismerőit vonta felelősségre és hibáztatta az „örzésről” való lemondás, a fiatalokat pedig az „átvétel” elutasítása miatt.

A hiányérzetből az 1970-es években újabb, a XX. században nem először indult mozgalom született. A magukat előszeretettel „nomád nemzedéknek” nevező fiatalok falvakat látogattak, a paraszti kultúrát még hagyományból ismerő idős személyekkel beszélgettek; népdalokat, népmeséket, népi hangszerek készítését és megszólaltatását, tánclépéseket tanultak tőlük. Ugyan-

ilyen figyelemmel fordultak a kézműves foglalkozások felé (szövés, fafaragás). Természetesen a mozgalom a hagyományokból kirekesztett generáció nagyon kis részét szólította meg, vonta be. Felejtethetetlen emlék maradt az első gyűjtőutam egyik mozzanata. 1976-ban a Kakas Zoltán által szervezett Baó-baó expedíción vettem részt, a háromszéki Torján gyűjtöttünk. Egy esős-sáros vasárnapon a kultúrotthon előtt mentünk el, a diszkóba gyülekező fiatalok furcsállva, értetlenül követtek a tekintetükkel. Amikor ugyanebben az időben Péter Évával szülőfalumban jártunk házról házra, nagyon vigyáztuk, hogy ne menjen híre annak, hogy mit is keresünk. Nehezen tudtuk volna megértetni a szándékunkat. Hiszen számunkra sem volt teljesen világos. Ugyanilyen emlékezetes maradt egy szórványbéli, mezőtóháti kiszállásunk az 1990-es évek elején, Fosztó Lacival. Háziasszonyunk örömmel fogadta az ismeretlenek váratlan látogatását, a nyári konyhába ültetett be, ugyanide rejtettük hátizsákjainkat, ő pedig az ajtó előtt ült az udvaron, hogy szomszédjai számára szem előtt maradjon. Valóban nehéz lett volna megmagyarázni, hogy miről beszélgetünk és miért.

Ezt a helyzetet évekkel ezelőtt, két XIX. századi torockói, kolozsvári kollégista esetét felhasználva írtam le. Bartha Miklós és Vernes József akkor kezdtek folklórt gyűjteni, amikor már tekintélyes távolságra kerültek a torockói embertől és kultúrájától. A narratívumok kidolgozottsága arra meggyőző bizonyíték, hogy a mesélés részletező, aprólékos volt. Ha a lejegyzőnek nem is sikerült minden nyelvi fordulatot, megjegyzést megörökítenie, a szövegek még mindig magukon viselik a helyzethez, a mesélőhöz és a hallgatósághoz való igazodás nyomait. A hiedelemnarratívumok a századforduló Torockójának narratív repertóriumában állandó jelleggel lehettek jelen.

Ami mégis kiemelni látszik a két fiatalembert a szülőfalu otthonos világából, az épp vállalkozásuk szokatlansága. Lejegyezni, megörökíteni, összegyűjteni akarják azt, ami a maga természetes közegében oralitásban él. A faluban ugyan közkézen forognak lakodalmi és temetési verseket, énekeket tartalmazó füzetek. Ám ők azt jegyzik fel, amit nem kell, nem szokás megörökíteni. Azt mentik a feledéstől, amit a közösség szemében nem érdemes megörökíteni.

A kollégiumból úgy térnek haza szünidőre, hogy árgus szemekkel figyelik, mi hagyomány, mit mesélnek és mit nem mesélnek az idősek, azaz mi él, mi halódik az emlékezetben. Családi beszélgetések során hirtelen ceruzát ragadnak, és megörökítenek egy-egy mondatot. Felkeresnek egy-egy szomszédot, idős személyt, és emlékezésre ösztönzik. A hiányos, töredékes változatokat több

személy segítségével rekonstruálják. Lelkesednek az eredményeken, nosztalgikus hangulatba hullanak egy-egy hagyomány tűnését tapasztalva. Esténként újonnan vásárolt füzetbe tisztázzák a napi eredményt. S bár környezetükben senki sem érti, mi értelme van papírra vetni azt, amire már senki sem tud, vagy nem akar emlékezni, sem azt, hogy miért kell sajnálni az elfelejtett történeteket, verseket.

A két fiatal már nem tud *bent* lenni. Tudják ugyan, hol a helyük, mi a szerepük a rítusokban, de állandóan résen vannak, valaki más szemével is lesik a körülöttük zajló eseményeket. Ezért az esemény, amelyben benne vannak, mindig mást is jelent számukra, mint társaiknak. Mást is felfedezni akarnak benne, mint amit eddig láttak. Ha végigmennek a falu utcáin, úgy tekintenek az épületekre, mintha valami mást is meglátni akarnának. Úgy járkálnak a falu utcáin, mintha valami céljuk lenne. Pedig sem meglátogatni nem akarnak senkit, nem visznek, nem kérnek semmit. Ha megszólítanak is valakit, semmit nem akarnak mondani. A pincében, a padláson, a színben az vonja magára figyelmüket, amivel már nem tudnak mit kezdeni.

A falu bizonyára enyhe furcsállással figyelte a két fiatalembert. A kollégium csendes lázadóvá tette Bartha Miklóst és Vernes Józsefet. Eltávolította őket zsenge gyermekkoruk otthonos világától, kiemelte őket a falu kultúrájának természetes közegéből. Megtanította őket Kolozsvárról, a könyvek közül nézni Torockót. A beszélgetéseket érthetetlen módon újra és újra elterelték olyan területek felé, ahol az emlékezet bizonytalankodni kezdett, ahol a magyarázatokat csak találgatni lehetett. Mindegyre megszegték a kérdés, a beszélgetés megállapodott normáit. Fiatal létükre beszélgetéseket kezdeményeztek idősekkel, nőkkel, akiknek csak köszönniük illett volna, s a megszólítást nekik kellett volna várniuk. Kérdéseikben legtöbbször a felelősségre vonás, a szemrehányás enyhe árnyalata is benne lappangott. Ismételten felzavarták a hagyomány háztartását. Ironikus megjegyzéseket tettek az idegenből beszivárgó modernizmusokra. Nehezményezték a szocializáció szelekcióit, a kommunikációs hálóból folytonosan kihulló hagyományt. Valami olyat éreztek, hogy a falu ellensége, mostohája saját hagyományainak, mert használja, máskor meg kiiktatja őket.

A két fiatal vakációs szorgoskodását látva elbizonytalanodott a falu. Túlzás lenne a levetett hagyományok miatti büntudatról beszélni. Aki egy kultúra használójaként naponta és évente újraújítja azt a hagyományt, amelyre szüksége van, illet nem érezhet. Ez inkább olyan retorikai fordulat, amelyet ünnepi alkalmakkor máshol szokás

elmondani. És akkor még az sem volt egészen világos, hogy miért érdemes lerajzolni a legrégibb, legrozogább malmot, miért érdemes a legrégibb sírfeliratot kikeresni, miért érdemes az állatok nevét feljegyezni, a parasztos szavakat. Talán még elképzelhetetlen és érthetetlen volt, hogy az ember félni fog a felejtéstől, félni fog elszakadni a múlttól. A minden visszakereshetőségének, felidézhetőségének réme és csábítása még szunnyadva aludt.

Talán furcsának is lehetne találni azt, hogy a modern nagyvárost nevezzük fogyasztói társadalomnak. Igazán ökonomikus, fogyasztó a paraszti társadalom tudott lenni. Csak azt termelt, amire szüksége volt, s ha már nem kellett, nem tette félre megőrzésre. Gyermeekjétté lett a törött szerszám, kapatakarítóvá az elkopott kanál, cipőtakarítóvá a vaskóvá keskenyedett kés. A házból a kiselejteződött eszközök előbb az udvarra kerültek újabb felhasználásra, majd még hátrább, tűzre vagy trágyadombra, hogy egy-két év múlva tápláló trágyaként kerüljenek a földbe. Számtalan példa a bizonyosság rá, hogy a varázsmondókák gyermeki szájra kerültek, s ritmusuk, titokzatos szavaik révén még évszázadokon keresztül hasznossá tették magukat. Amire pedig már nem volt szükség, az nyomtalanul tűnt el az utolsó használóval.

Az azonban homályosan felderengett a torockóiak tudatában, hogy a két fiatal annak a távoli világnak a küldötte, amely nem tudni, miért, kíváncsi lett Torockóra. Ez az erős érdeklődés egyre jobban a távoli világhoz köti a két fiataalt. Annyira gyökeret vertek benne, hogy „kincseiket” tarsolyukba téve türelmetlenül igyekeztek vissza a híres kollégyomba, számadást tenni professzoraiuknak. Illetve végső formába önteni a szövegeket, előkészíteni a pályázatra, az elvárásoknak megfelelővé, torockóivá tenni őket, eltolni a torockóiség kánona felé. S ami ebben a laboratóriumban történt, számunkra az sem kevésbé érdekes.

A folklórkutató munkájában ez az a mozzanat, amelyet több-kevesebb, szándékos vagy elháríthatatlan homály borít. Sőt, e mozzanat határa korábbra is tolható. Valójában a kutatónak a terepre való kiérkezésével kezdődik, amely megbontja a hagyomány természetes működését. Az érdeklődésnek, a figyelemnek a hagyományra való ráirányulása indítja el az életvilág tereppé, színpaddá való átalakulását. Amíg a felgyűjtött anyag könyv formájában az olvasó asztalára kerül, a szövegek láthatatlan műhelyben vannak alávétve egy elkerülhetetlen transzformációnak.

Egy, a néprajzi kiadványok helyi recepcióját vizsgáló kutatásunkból tárult fel ez a helyzet. A kutató, a gyűjtő *jó gazda*, aki a kép implicit logikája szerint fáradságos munkával begyűjti, biztonságba helyezi és vigyazza a ter-

mést. Vele ellentétben, a közösség a saját értékeivel szemben közömbös, pazarló, felelőtlen. A terepmunka során gyakran épp azok a személyek szólaltak meg és ítélték, akik az akkulturációs folyamatokat, a hagyomány kiiktatását, elhagyását maguk kezdeményezték, személyes életvilágukban hajtották végre. A változások helyi és személyi indokainak felfejtése, az akkulturáció folyamatának vázolása helyett azonban a kutatói magatartásnak, a mentésnek a maguk választásával ellentétes gesztusát hangsúlyozzák és értékelik. Az akkulturációs folyamatot végérvényesen és végzetesen képviselő fiatalok e narratíva negatív szereplői. Civilizációs állapotuk érzékeltetésére szolgáló, visszatérő motívum a diszkó, a tékozlás, a felelőtlen, erkölcstelen szórakozás helyszíne. A városra költözés, a hagyományoktól való elfordulás a közösség elleni megmagyarázhatatlan merényletnek minősül. Vélük szemben a kutató a feledésbe merülő, veszélyeztetett hagyományok ismerője, felkutatója és megőrkítője. Áldozatos munkát végez, hogy biztonságba helyezze a felejtésre ítélt örökséget. A hagyomány írásban való megőrkítése a közösségi emlékezet kihelyezése, tárgyasulása, látható, materiális formája. Mint ilyen, a megmaradás, a jövő, a kultúra garanciája. Ha valaki a hagyomány felől érdeklődik, a könyvespolcra leemelhető a könyv, kinyitható a tájmúzeum, megnevezhető a helyi hagyományokat ismerő specialista. Ha pedig a hagyomány megmentésére irányuló kutatási gyakorlat irritáló, akkor egy másik értelmezés lép életbe. A kutató az érdeklődésével felkavarja a mindennapok állóvizét, a múltra való emlékezésre kényszerít, elfelejtett, felejtésre szánt kultúrelemek felől érdeklődik, „kacatokat” gyűjt, „szamárságokat” kérdez. A kötetben megjelent közlést „névileg veszik, kárörömmel könyvelik el” a kompromittáló közléseket, „kacagja egyik a másikat” a kiadványban való előfordulása miatt. A kötet megjelenését, olvasását követően szöbeszéd, s egyúttal a megítélés tárgyává válik (a) a szegénység, a pazarlás, a közösségi és morális normák megsértése, akárcsak (b) a normasértés, a normasértők felismerhető, azonosítható módon való nominalizálása, (c) a lokálpatriotizmust megsértő kijelentés, a közösség érdekeinek figyelmen kívül hagyása a gyűjtéshelyzetben. A vehemens reakció közlésekből kiolvasható motivációi a következők: (a) a gyűjtéshelyzetben a gyűjtő és az adatközlő átlépte a nyilvánosság alatti és a nyilvános szféra határát; (b) a közösség és a közösség tagjainak életére vonatkozó tudás a közösség szférájából átkerül a nyilvános szférába, bárki számára hozzáférhetővé és értelmezhetővé válik; (c) az intimitás és az oralitás szférájából e tudás írott formában megőrkítésre kerül, s ezáltal kitö-

rülhetetlenné, elfelejthetlenné válik. A helyi vélekedés szerint a halottakról csak jót vagy semmit; nem minden méltó arra, hogy könyvbe kerüljön; nem mindenki méltó/alkalmas arra, hogy a közösségre, a hagyományra vonatkozó közlést tegyen. Ebből a lokális perspektívából a hagyomány megörökítése elkerülhetetlenül „árulásnak”, indokolatlan vádaskodásnak, az intimitások divulgálásának, a hagyomány profanizálásának, magán-személyek és a közösség marginalizálásának minősül.⁵

Fél évszázadon át őriztem magamban a Baltacim oldalán készült képet. Most sok-sok új kép került az asztalomra. Rajtuk ugyanolyan, jövőbe tekintő, izgatott arcok: fesztiválok, táborok, vásárok, tanfolyamok, műhelyek szervezői és résztvevői. A hagyományokhoz való visszatérés, az örökségjegyzékek, az archívumok szerkesztése nem kevesebb és nem kevésbé fontos kérdést hozott magával, mint a felidézett helyzet. Mi és milyen a hagyomány? Ki dönti el, ki írja le, ki, kitől, hogyan és mi végett veszi át? Kié a hagyomány? A népi hagyományból való kielépés Európában a XVI–XVII. századtól folyamatos volt. A hagyományba való visszatérés pedig a XIX. századtól.⁶

Az utóbbi években változatos kezdeményezések születtek meg. Én magam is szerény javaslatot tettem. 2014-ben regionális honismereti könyvet írtam. Sok-sok kérdéssel, amelyek alapján a könyvet használó fiatal a maga családjának, közösségének, világának hagyományaihoz térhet vissza, megszólítva családjá tagjait, szomszédságát, bejárva a települést és határát, átforgatva a családi irattárat, fotóalbumokat. Meggyőződése, hogy a hagyományt nem idegenektől, nem táborokban kell megtanulni, és nem színpadon kell előadni, hanem a kapcsolattartásban, a kommunikációban, nap mint nap használni kell. A hagyomány nem csupán tartalom, hanem genealógiai emlékezet, egy társadalmi, természeti közegben való élés nélkülözhetetlen eszköze és kontextusa.

A SZERZŐ MŰVEI:

KESZEG Vilmos: *Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban = Folklor és irodalom*. Szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005, 315–340.

KESZEG Vilmos: *Keresztútzben a népi kultúra: interpretációs és kontextualizációs kísérletek = A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Szerk. JAKAB Albert Zsolt, VAJDA András, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2018, 29–78.

À qui appartient la tradition? / Who owns the Tradition? (Actes du colloque / The Acts of the Symposium). Szerk. KESZEG Vilmos, Cluj-Napoca, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014

JEGYZETEK

- 1 Román szó, jelentése: meggyőzni, felvilágosítani.
- 2 „Nem értem, mit mond. Nem vagyok Lukács, én Mircea vagyok.”
- 3 A népi kultúrát az évszázadokon át ért hatásokat a közelmúltban tekintettem át. KESZEG Vilmos: *Keresztútzben a népi kultúra: interpretációs és kontextualizációs kísérletek = A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Szerk. JAKAB Albert Zsolt, VAJDA András, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2018, 29–78.
- 4 A Megéneklünk Románia mozgalmat a politikai hatóság indította útnak 1976-ban. A fesztivál hamarosan tömegmozgalommá szélesedett, és kísérletet tett a nemzeti hagyományok újraértékesítésére.
- 5 A kutatás részletes bemutatása KESZEG Vilmos: *Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban = Folklor és irodalom*. Szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005, 315–340.
- 6 Részletesen *À qui appartient la tradition? / Who owns the Tradition? (Actes du colloque / The Acts of the Symposium)*. Szerk. KESZEG Vilmos, Cluj-Napoca, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014

Temesvár mint a multi- és interkulturális „polgárisodás” szimbóluma

Borsi-Kálmán Béla interjúja Victor Neumann-nal¹

■ **Borsi-Kálmán Béla:** *Légy szíves, mutakozz be néhány mondatban a magyar olvasóközönségnek!*²

Victor Neumann: Lugoson születtem, a Bánság földrajzi központjában. Olyan családból származom, amelyik túlélte a második világháborút, s amely mindkét rendszertől, a fasisztától és a kommunistától egyaránt sokat szenvedett. Az anyagi javak – ház, földbirtok, raktárak, üzemek – mindkét esetben veszendőbe mentek: elkobozták őket. Szellemi fejlődésemre a Romániában, Európában és Amerikában végzett tanulmányok nyomták rá bélyegüket, de leginkább saját családom intellektuális környezete. Édesanyám, leánykori nevén Ana-Ecaterina Gherban Andrei Neumannhoz ment férjhez, akit környezete Endrének ismert. Ők voltak a szüleim, akiknek rengeteget köszönhetek, hihetetlenül sokat tanultam tőlük: a közép-európai polgáris viselkedésmódokat, a több kultúrkörből és az enyémtől különböző nyelvek ismeretéből összetevődő sajátos bánsági állampolgári érzületet; a könyvimádatot, a társadalmi és politikai jelenségekről való gondolkodás készség-szintű elsajátítását, a művészetek és a humán tudományok iránti vonzódást. Szüleim ahhoz a nemzedékhez tartoztak, amely a száz évvel ezelőtti Bánság többnyelvű iskoláiban szocializálódott, három nyelven – németül, magyarul és románul – beszéltek kitűnően, ami pedig önazonosságukat illeti, az ahhoz a honpolgársághoz igazodott, amelyben élniük megadatott: kezdetben az Osztrák–Magyar Monarchiában, majd Nagy-Romániában. Tájékozódásuk eredendően kozmopolita jellegű volt, mindketten idegenkedtek az etnokulturális beidegződésektől, az etnikai alapú nyelvhasználat erőltetésétől, egyáltalán az etnonacionalista törekvésektől.

A tények szintjén: sem a második világháború előtt, sem azután nem kívántak valamelyik kultúrnemzet részeivé válni, nem is lettek volna rá képesek. Nagyon hamar felfogták a nyelvre és a történelemre (s nem a közigazgatásra és a törvénykezésre) alapozott, rájuk erőltetett ideológiák komunitáris-törzsi jelentését, közelebből a XIX. szá-

zadi német romantikus irodalom által ihletett képlékeny etnokulturális identitások kockázatosságát. Személyesen élték meg mindazon tragédiákat, amelyeknek Közép- és Délkelet-Európa térségében épp az imént szóba hozott ideológiák ágyaztak meg, hiszen tanúi voltak a kettős monarchia széthullásának, s mindazon háborúknak, amelyek etnonacionalista és államnemzeti, nemzetállami alapon régiókat daraboltak fel, identitásokat fogalmaztak újra, s feltalálták a XX. századi „Új Európát”. Ebben a jelenség-halmazban, akárcsak anyám esetében apám, Andrei Neumann volt a koronatanú, akit, mint fontosabb már utaltam rá, még Neumann Endre néven anyakönyveztek a k.u.k. hatóságok, s akit családtagjai és barátai Bandinak szólítottak. Ő Neumann Ármin és Kugel Johanna egyik gyermeke volt a hat közül, a családban uralkodó szellemiség ragyogó képességű örököse, akit mélyen megérintettek Ármin nagypapa eszméi és tehetsége. Nagyatyám ugyanis a chicagói egyetem építészeti karának előadásait látogatta, s vállalkozóként komoly hírnévre tett szert, tevékeny része volt Lugos város fejlődésében és korszerűsítésében: házakat, villákat és palotákat épített és építtetett Temesváron, Budapesten és Bécsben. Fia, Andrei / Endre Neumann kémiai tanult a két világháború között a prágai kétnyelvű (cseh–német) egyetemen. Ezért mondhatom, minden túlzás nélkül, hogy egyéniségem, műveltségem, műveltségem alakulására óriási hatással volt a családom: értelmiségiként és történész-ként egyaránt ez az indíttatás határozta meg pályámat. Ez persze nem jelenti azt, hogy iskolai tanulmányaim, kolozsvári, bukaresti, budapesti, bécsi és párizsi egyetemi tanárainak ne töltöttek volna be fontos szerepet szakmai készülődésemben és életutam alakulásában.

Mi a véleményed, oly sok kutatással és gondolkodással eltöltött év után a Bánságról, mint olyan régióról, amely egyaránt különbözik a történelmi Erdélytől, a Partiumtól és Máramarostól? Más szóval: mit jelent, miben ragadható meg a „bánsági sajátosság (specifikum)”, amely nemigen mérhető össze más térségeivel?

Azt hiszem, hogy az európai térségben – Európában –, ahol élünk, semmi se hatalmaz fel bennünket arra, hogy a hasonlóságokat sutba dobva hangsúlyozott sajátosságokról vagy különbségekről beszéljünk. Mégis, mindegyik említett régióban felfedezhetők árnyalatok, amelyek a földrajzból, a vallási hiedelmekből, a társadalom- és közgazdasági szerkezetből származtathatók. Innen ered egy bizonyos íz, az itteni emberek, individuumok és közösségek viselkedési sajátosságai is ezzel hozhatók összefüggésbe. Mert miben is különül el a Bánság, mitől is vált sajátossá Erdéllyel összehasonlítva? Bibó István úgy tekintett a Bánságra, mint a dualista monarchia egyetlen sikeres kísérletére. Az én és néhány más romániai, szerbiai és magyarországi kollégám újabb keletű kutatásai erre a térségre vonatkoznak. E tekintetben tanulmányozásra ajánlom az általam szerkesztett és kiadott *Identitate și Cultură. Studii privind istoria Banatului (Identitás és kultúra. Tanulmányok a Bánság történetéről)*, valamint az *Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere (A Bánság története. Tanulmányok egy határon átnyúló régió sajátosságairól)* című, 2009-ben, illetve 2016-ban a Román Tudományos Akadémia égisze alatt megjelentetett köteteket, amelyek igazat látszanak adni a neves politológusnak. Magam is, jóllehet nem hiszek a sajátosságokban, több tucat érvet tudnék felsorakoztatni az imént említett, a Habsburg-ház által 1718–1779 között nyélbe ütött kísérlet sikerességére, amelyhez a Bánság törököktől való visszahódítása után azonnal hozzákezdtek, és közvetlenül Bécsből irányítottak. Olyan kísérlet volt ez, amely az egész XIX. század folyamán tartott. Erről kevés kutatás folyt, s még kevésbé értették. A térség történetírásai sokáig valamelyik közösségépítési-nyelvészeti perspektíva, egyik vagy másik egyházi kör, illetve valamelyik etnonacionalista államiság foglyai voltak (máig azok is maradtak.) Igaz ugyan, hogy jelentek meg dokumentumgyűjtemények, szótárak és enciklopédiák, sőt cikkeket, tanulmányokat és vaskos monográfiákat is írtak róla. Sajnos azonban ezek a legtöbb esetben a pillanatnyi ideológiák szolgálatában álltak, s nem a tudás elmélyítése, a múlt megismerése vagy a történelmi örökség ápolása és hasznosítása volt a céljuk. Ám minthogy olyan kérdést tettem fel nekem, amely tisztázásra szorul, az alábbiakban felvázolom, hogy szerintem miben áll a régió sajátossága.

A Bánság az a terület, ahol az egyik legtermékenyebb kölcsönhatásra került sor a helyi és környékbeli nyelvek és kultúrák, az ortodox és a római katolikus vallás között. Ez az a régió, amelyik nem csupán elfogadta a zsidó–keresztény és a keresztény–muzulmán kapcsolatokat, hanem még büszkélkedett is velük. Bizánc és Közép-Európa

találkozása teljesen otthonossá vált itt, s egy utánozhatatlan földrajzi térség létezését bizonyítja, amely változatos, nyitott a világra s adandó alkalommal elbűvölő történelmi teljesítmények színterévé válhat – társadalmilag, gazdasági téren és politikai tekintetben egyaránt. A Bánság volt az a közép-európai régió, ahol a kulturális keveredés kedvező táptalajává vált a tudományos felfedezéseknek és technikai találmányoknak, szabadelvű társadalmi kezdeményezéseknek, továbbá a humanista törekvéseknek és az anyagi jólét elérésének – ezt az egész Európából ideáramló XVIII. századi katolikus telepítés, gyarmatosítás tovább ösztönözte. Ezek a helyek néha olyan személyeknek és közösségeknek adtak otthont, akik és amelyek elutasították a tekintélyelvű vagy totalitárius rezsimek szolgálatát. A Bánság mai képét elnézve természetes módon tehető fel a kérdés, miszerint a Temes, a Cserna, az Almás, a Szemenik, valamint a Maros és a Tisza által szabdalta tartomány vajon tényleg olyan virágzó volt-e egykoron, s újra azzá tehető-e. Ez a dolog nagymértékben a térség mai és holnapi lakóitól, az őket lelkesítő szellemtől függ: attól, hogy képesek-e szolidaritást vállalni régiójuk fel- és újjáépítésére a szubszidiaritás és a „Régiók Európája” jegyében. Ezt „Dunai Régió”-nak nevezném, a Bega–Duna csatorna létezésére, s arra a lehetőségre utalva, hogy ismét hídként használtassék a régió és Európa második legnagyobb folyama között.

Egy másik gondolatmenetben: ha elfogadjuk, hogy a Bánság gazdag történelemmel, következképpen a múltból örökölt többszörös identitással rendelkezik, akkor jogot formálhatunk arra, hogy jövőjére is a múlt prizmáján át tekintsünk. Továbbra is hiszek benne, hogy az oktató-nevelő munka s a nyugati értelemben vett civilizatórikus értékek elsajátítása ismét a családok, az iskola és a közvélemény figyelmének homlokterébe kerülhet.

Miként tudnád meghatározni azt a betagozódási, asszimilációs folyamatot, amely – mondjuk 1825 és 1920 között – ezeken a vidékeken lezajlott? Leginkább a Bánságban, s még annál is jelentősebb mértékben: Temesvárott? Szerinted mi volna e folyamat „belső magva”? Mi az a kulcsfogalom, amelynek segítségével mi, a „történész céh” tagjai „nemzeti-ségi különbség nélkül” (tehát nem az eredeti ceaușescui értelemben, hanem „összeurópai” összefüggésben) össze tudnánk foglalni az itteni gazdasági–társadalmi–ideológiai folyamatok leglényegesebb jegyeit?

A Habsburgokat már a XVIII. századtól foglalkoztatta a régiókra alapozott integráció. A bánsági identitást a császári udvar határozta meg, amely összhangban volt az először Savoyai Eugén által elgondolt és továbbfejlesztett katonai-stratégiai koncepcióval, amelyet később a császár

által (Savoyai sugalmazására) kinevezett első tartományi kormányzó, gróf Claudiu Florimond Mercy folytatott.

A Bánság olyan tartomány volt, ahol a birodalomba való betagozódása után öt évtizeden át (1718–1779) – eredeti, őshonos nemesség és helyi politikai-közigazgatási struktúra hiányában – masszív betelepítések történtek, várak és falvak épültek újjá, és Temeswarer Banat (Temesi Bánság) néven megszervezték, majd továbbfejlesztettek egy közvetlenül Bécsnek alárendelt adminisztrációt. A katonai és civil kormányzók Bajorországból és Ausztriából, az északolaszországi városállamokból, az Ibériai-félszigetről és Franciaországból érkeztek. Ilyen körülmények között indult útjára a tartományban a nyelvi, kulturális, demográfiai, közigazgatási kísérlet. Amikor a Temesi Bánság magyar adminisztráció alá került (korabeli kifejezéssel: „visszakebelezetett”), ugyanazon állami entitás, vagyis a Habsburg Birodalom része maradt – akárcsak Közép-Európa összes régiója. Császári–királyi státuszt kapott, székhelye, Temesvár pedig szabad királyi városi rangot nyert. A birodalom keleti fertályában a magyar nemesség fontos társadalmi-politikai szerepre tett szert, hol a Habsburg-dinasztia partnereként, hol annak ellenfeleként. Ami pedig az 1800 előtti és utáni Bánság egészét illeti, ez az osztrák (ausztriai) felvilágosodás eszméinek elsajátításaként, egyfajta „kísérleti laboratóriumként” jellemezhető, amely a helyi lakosság iskoláztatása és a szerb, román, német, magyar, bolgár, szlovák (stb.) nyelvű népesség jelentős szegmenseinek egyenjogúsítása, továbbá az (immár kérvényezésre történő) betelepítések folytatódása és a felekezeti sokféleség gyakorlata révén valósult meg. Mihelyst kiderült, hogy a tartomány talaja nagyon alkalmas a gabonafélék termesztésére, és a föld alatt rengeteg ásványi kincs rejtőzik, a Bánság a birodalmi befektetések vonzó terepévé vált, amelyek egy része már a XVIII. század közepe táján elkezdődött. Az 1848-as forradalomig a nyelvkülönbség nem jelentett önazonossági problémát – legalábbis a Bánság esetében nem –, mert a csoporttudatot a vallási, felekezeti hovatartozás szabta meg: a római katolikus, az ortodox, a lutheri-evangélikus, és a kálvinista-protestáns, a görög katolikus (unitus) és a mózeshitű (zsidó). A római katolikus egyház 1800–1840 közötti statisztikáiból az derül ki, hogy – egy és ugyanazon felekezet kebelén belül – a misézés és a prédikáció több nyelven történt. A német és a magyar nyelv volt az uralkodó, de olyan templomok is voltak, amelyekben a papok románul csehül, bolgárul vagy szlovákul hirdették Isten ígét. Ami pedig a görögkeleti (ortodox) templomokat illeti, ezek hivatalos elismerésben részesültek, és a karlováci (Károlyváros, Karlowitz, Sremski-Karlovci) metropolita joghatósága alá kerültek,

a szertartás nyelve a szerb és a román lett. A nyelvi és kulturális alapú szegregáció nem volt elfogadható, egyetlen csoport sem gyakorolta, a *regionális multikulturalitás* megduplázódott: az *interkulturalitás* is polgárjogot nyert. Közös kulturális törekvésekről és értékekről van tehát szó, amelyek felülírják a közösségi-nyelvi hovatartozást. Az én felfogásomban ez egy európai olvasztótégelyt jelent, valamiféle Kleine-Európát, Kis-Európát, amely az együttélésen, a társadalmi és kulturális megkülönböztetés hiányán, az emancipáción és az egymásnak tett kölcsönös szolgáltatásokon, szolgáltatásokon alapul. Ezzel magyarázható, hogy a jozefinista reformokat itt, más közép-európai régiókkal összehasonlítva, rekordidő alatt tették magukévá, hasonították, a harmonikus együttélést serkentve. Összefoglalva: a tartomány identitását megszabó két kulcsfogalom: az *interkulturalitás* (a kultúrák közötti szabad átjárás) és a *melting pot* (az önkéntesen történő egymásba olvadás, harmonikus keveredés.) A Bánságtól eltérő módon a XVIII. századi Erdély olyan régió volt, amely megörökölte a középkori közigazgatási szerkezetet, a régi autonóm fejedelemség feudális alkotmányát, vagyis olyan intézményeket, amelyek meggátolják majd Mária Terézia és II. József felvilágosodott reformjainak alkalmazását.

Erdély, egy konzervatív nemesség vezetésével, amely ellene szegült az új közigazgatásnak és a társadalmi-gazdasági emancipációnak, néhány egyházi, felekezeti kongregáció révén féltékenyen őrizte régi kiváltságait, a felvilágosodás ideáljait csupán az elitek szintjén, s nem a tömegek javára fogadta el és ültette át a gyakorlatba. A Bánsággal összevetve Erdélyre a társadalmi polarizálódás lett jellemző, amely nagy elégedetlenséget keltett, és a közismert felkelésekbe torkollott a XVIII. század folyamán, s ez vált a XIX. századi identitási-politikai ellentmondások kiindulópontjává.

Mivel magyarázod a magyar nemzeti törekvések viszonylagos sikerét e korszakban, különös tekintettel egy nehezen tagadható tényre, nevezetesen, hogy Temesvár városa – legalábbis kívülről nézvést – enyhe magyar jellegre tett szert. (Legalábbis ami az általánosan elterjedt, főként magyar nyelvhasználatot illeti.) Miként vált lehetségessé ez a dolog, tekintve, hogy a helyi lakosok etnikai összetétele egyáltalán nem kedvezett ilyesféle tendenciáknak? (A város lakóinak többsége német, sváb lévén, de sok román, szerb, macedo-román, bolgár és zsidó etc. is élt itt.)

Való igaz, hogy a magyar egyike volt a Bánságban használatos nyelveknek, s persze az is, hogy – a Partiumnál, Máramarosnál és Erdélynél korábban – a tartománynak volt polgári érdekű középosztálya. Ez a magyar nemzeti modellt utánozta: szívesen beszélt és írt magyarul. Az

eliteket illetően, függetlenül attól, hogy tagjai melyik társadalmi rétegből és kulturális közösségből származtak, mindnyájan tökéletesen elsajátították a magyar nyelvet. A színház, a sajtó, az iskolák, a kulturális és akadémiai egyesületek ugyancsak erre ösztönöztek: a magyar nyelv megtanulására és terjesztésére. Ám a német mindezek ellenére a Bánság számos lakójának továbbra is második nyelve maradt, kivált a temesváriak esetében. Azt is el kell mondani, hogy a Bánság autonóm státusszal rendelkezett a XIX. század közepén, és a XVIII. századi állapotokkal csaknem teljesen megegyezően Bécsből igazgatták. Következésképpen a német nyelv jelenléte állandósult, s ez megkönnyítette egy *többszörös* (többrétű) *kulturális kód* (Csáky Móric) létrejöttét, amelyet a Habsburg-ház kedvezően fogadott, lényegében az 1918-as összeomlásig. Az is megfelel a valóságnak, hogy 1867 után, az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a magyar nyelv terjesztése az iskolákban és a közintézményekben a budapesti politika részét képezte, hiszen a Bánságot visszahelyezték a magyar közigazgatás keretei közé. A helyi társadalom továbbra is két- vagy háromnyelvű volt, a magyar lévén az érintkezés legfontosabb eszköze. S itt kell megemlíteni, hogy abban a korszakban Temesvárott több nyelven jelentek meg újságok és folyóiratok, többnyelvűek voltak a színházak, s az iskolákban is sok nyelven oktattak. A XVIII. és a XIX. században, de még a román közigazgatás bevezetése után is sok évtizeden át, lényegében a múlt század közepéig Temesvár olyan városnak tűnt fel, amelynek lakossága soknyelvű, kozmopolita és ökumenikus. Ez persze nagymértékben zavarta mindazokat, akik a helyi önazonosságot megpróbálták egyetlen nyelvi-közösségi, nemzetiségi és etnonacionalista identitással társítani, pontosabban helyettesíteni. A tartomány, de főként a város sajátossága – s te joggal emeled ki, hogy leginkább mégiscsak Temesvárról van szó – épp az, hogy identitása multikulturális, az egyes kultúrák közötti akadálytalan átjáráson alapul: *interkulturális*. Közép-Európában más városok is léteztek, amelyeknek hasonló volt az arculatuk, ám Temesvár valamiféle többlettel rendelkezett ezekhez viszonyítva is: ez a nyelvek és kultúrák keveredésének, a többfélekezetűségnek, a vegyes házasságoknak, a többkultúrájúságnak, vagyis a többszörös identitásnak és civilizáltságnak egyedülálló jelensége. Ausztria–Magyarország soknemzetiségű állam, kétfejű monarchia volt, olyan entitás, amely föderalizálásra törekedett. A birodalmi eszme meghíúsult a XIX. század vége felé, a *Volk* (etnikum, népesség, kulturális-nyelvi közösség) és *Volksgesit* (népszellem) kritériumai szerinti szegregációk váltották fel – a multi- és interkulturális állampolgári ér-

zület rovására és kárára. Ez kulturális nemzetek és sokkal kevésbé a nyugati értelemben felfogott politikai nemzetek születését eredményezi. Az első világháború kitörése okozza a román–szerb–magyar együttműködés első nagy kudarcát, ám ez a formálódóban lévő etnonacionalis államok fiasója, s nem a Bánságé, s még kevésbé annak székhelyéé. Románia, a szerbek, horvátok és szlovének állama és az új (maradék) Magyarország, mindegyik magának igényelte a történelmi Bánságot. Végül is a nagyhatalmak segítségével osztották fel a *Völkischekultur*, *Kulturnation* eszméje jegyében, amely addigra egyaránt jócskán átítatta az értelmiség és a tömegek tudatát. Az a tény, hogy 1918 októberében Temesvárott kikiáltották a négy hónapig fennálló Bánati Köztársaságot, élén Roth Ottó ügyvéddel, azt bizonyítja, hogy a Bánság és Temesvár a nemzeti gondolat és az egyik vagy másik csoport túlhatalma ellen szegült. Az említett entitás széles körű autonómiával bírt, s kivívta a magyar állam elismerését, jöllehet óvatosságból időlegesen társult vele. Ez is olyan tény, amely a Bánságot jellemzi, s azt sugallja, hogy másképp is fel lehet vetni egy határokon átnyúló tartomány problematikáját.

Ennél a témánál maradva: nem csupán a történelem, hanem a földrajz is megmutatja, milyen különbségek vannak Erdéllyel összehasonlítva. Mindenesetre a két régió felületes egybevetése tévedésekhez vezet a kutatás, a múlt és a regionális önazonosságok megértése szempontjából. Amikor arról beszélünk, hogy a nemzet milyen szerepet tölt be a közép-európai kultúrákban, akkor egy másik témához érkezünk. Napjainkban éppen a nemzeti tudatok újradefiniálásának szükségessége került napirendre az Európa-fogalom kikovácsolása s az EU-államok és nemzetek feletti politikáinak, adminisztrációjának összefüggésében. Egy épp egy évtizeddel ezelőtt kiadott könyvemben – *Conceptually Mystified: East-Central Europe Torn Between Ethnicism and Recognition of Multiple Identities* (kb. *Fogalmi misztifikáció: Kelet-Közép-Európa az etnicizmus és többszörös identitás satujában*, București, 2004) – a *nép* (popor, peuple), a *nemzet* (națiune, nation), a magyar és a román nyelvekben a XIX. században használatos fogalmának kritikai vizsgálatát javasoltam, a francia, az angol és a német fogalmakkal összehasonlítva (Vö. Victor Neumann: *Peculiarities of the Translation and Adaptation of the Concept of Nation in East-Central Europe. The Hungarian and Romanian Cases in the Nineteenth Century = Contributions to the History of Concepts*, New York–Oxford, Volume 7, Issue I, 2002, 72–102.) Erre azért vállalkoztam, mert a közép- és kelet-európai történészek változatlanul elavult fogalmakkal dolgoznak, s e *terminus technicusok* nemcsak igen kevésbé építő jellegűek, hanem

ráadásul meg is gátolják a társadalmi, közösségi-városiasodási problémák megértését mind a régi (XVIII–XIX. századi) Európa kontextusában, mind napjaink Európai Uniója reménybeli továbbfejlesztésének távlatában.

Milyen szerepet játszott ebben a folyamatban a temesvári zsidóság, mit gondoltak a zsidó közösség tagjai a (k.u.k.) osztrák–magyar állam által nyújtott betagozódási lehetőségekről? Meddig tartott az említett folyamat, más szóval: melyik történelmi pillanattól kezdve beszélhetünk e rendkívül összetett társadalmi–politikai és kulturális folyamat megkezdéséről, utóbb visszafordulásáról, visszafordításáról. Beszélhetünk-e Temesvár esetében valamiféle kulcsmozzanatról, döntő pillanatról, s amennyiben válaszunk igenlő, akkor meghatározhatjuk-e, hogy ez az esemény körülbelül mikor következett be? Milyen szerepe volt ebben a (föltételezem: meglehetősen energikus, hogy ne mondjam: drasztikus) változásban – amelyet a bánági emberek „impériumváltásnak” neveztek – annak a ténynek, hogy a Bánág 1920 után Nagy-Románia fennhatósága alá került, ami természetesen azt jelenti, hogy a politikai kontextus is jócskán megváltozott. Mennyire volt váratlan, s főként mélyreható ez a változás? Vagy azt mondhatjuk inkább, hogy a dolgok némileg lassabban, fokozatosabban történtek meg?

A bánági zsidók részvétele a dualista monarchia közéletében néhány kiemelkedő személyiség révén valósult meg. A mőzeshitű egyetemi tanárok, iparlovagok, orvosok, bankárok jelen voltak a gyárak és üzemek gründolásában, a városfejlesztésben, a bankrendszer megszervezésében és működtetésében, a modern újságírás megteremtésében, az információk, eszmék és áruk szabad áramlása biztosításában. Csak néhány nevet sorolnék itt fel: Deutsch Ignázt, a híres sörgyárosét; az ő bábáskodása eredménye volt a temesvári Fabrikshof-Bierbraueri-Aktiengesellschaft nevű műintézmény, amelynek az egész Monarchiában komoly presztízse volt. Singer Sámuel, az első temesvidéki textilgyár megteremtője volt, amelyből utóbb a temesvári gyapotfeldolgozó üzem nőtt ki; említhetem még Eisenstädter S. Ignázt, a helyi zsidó hitfelekezet és közösség elnökét, akinek főszerepe volt a temesvári neológ zsidótemplom 1865-ös felépítésben a várnegyedben; dr. Hirsch Ignázt, az ügyvédi kamara vezetőjét; dr. Schossberg Sándort, a temesvári gyermekklinika főorvosát; dr. Lengyel Lászlót, aki később a *Pester Lloyd* újságírójaként szerzett nevet magának; továbbá Lengyel Ernőt, Az *Est* híres szerkesztőjét; dr. Oppenheimer Dávidot, bánági főrabbit, valamint Hartmann L. lugosi rabbit. Valamennyien a híres Chorin Áron életművének folytatói voltak. A szefárd és az askenázi zsidók együttélése nem csupán zavartalan volt itt – és semmiféle belső vitához nem vezetett a zsidó

hitfelekezeten belül –, hanem a súrlódásmentes együttműködés felemelő példáját is jelentette. A rabbinátus intézménye a XIX–XX. század fordulóján vált erőteljessé. Temesvár nagy nyugati rítusú (neológ) közösségnek adott otthont, amelynek székhelye a várnegyedben volt, míg a három ortodox hitfelekezet a Gyárnegyedben, a Mehala városrészben és a Józsefvárosban működött. Ezenkívül még egy-egy kisebb status quo ante és spanyol zsidó (szefárd) közösség is létezett, mindkettő a Gyárvárosban. Az 1868-as emancipációs törvény kihirdetése után a bánági zsidóság a helyi társadalmi, gazdasági és kulturális élet valódi kovászává nőtte ki magát, s a polgári átalakulásban, a polgári életviszonyok-, stílus és magatartásmód terjesztésében, egyszóval a „polgárisodásban”, továbbá a főntebb említett többrétű kulturális kód kimunkálásában kiemelkedő szerepet töltött be. A XIX. század utolsó két évtizedében számos bécsi, krakkói, prágai, pozsonyi, szegedi és belgrádi zsidó família költözött Temesvárra (a részleteket illetően lásd *Evreii Banatului O mărturie a multi- și interculturalității Europei Est-Centrale – A bánági zsidók. Vallomás egy kelet-közép-európai multi- és interkulturális jelenségről*, 2. javított és kieg. kiadás, Temesvár, 2016.) című könyvem. A dolgok az első világháború után változtak meg, amikor a zsidók kisebbségi státuszt kaptak Nagy-Románia keretében. Még ilyen körülmények között is a temesvári, lugosi, aradi és resicai zsidók tovább úzték szakmaikat, továbbra is jelentősen hozzájárulva a tartomány gazdasági és kulturális-tudományos életének fejlődéséhez. Ez a korszak némiképp a kettős monarchia idején megszokott állapotokra emlékeztetett, s változatlanul a bánági városok többszörös identitásának volt köszönhető. Temesvár, multi- és interkulturális helyként, a két világháború között továbbra is kitűnt a többi romániai város közül, a birodalmi örökség nagyon is szembeötlő maradt. Ezzel magyarázható az a tény is, hogy a zsidóság megőrizhette a városi életben betöltött ösztönző, serkentő erejét és közvetítő szerepét. Románul is gyorsan megtanultak. A nagyarányú változás a II. világháború idején és a vész-korszakban következett be, amikor az Antonescu-rezsim a faji törvényeket alkalmazni kezdte: kényszermunka-osztagokat szervezett, és sok zsidót megfosztott állampolgárságától. Így a bánági zsidókat is az a veszély fenyegette, hogy a lublini munkatáborba deportálják őket, s ők is a holokauszt áldozataivá válnak.

Mikor veszítette el Temesvár multikulturális, kozmopolita „ízű” jellegét? Másképpen fogalmazva: mióta beszélhetünk Temesvár esetében par excellence román városról? Vagy a multikulturalizmus valamilyen formában mégis tovább él(t)? S amennyiben így állnak a dolgok, miben áll, hogyan írható le

ez a jelenség? Vajon ezeknek a multikulturális maradványoknak, beidegződéseknek volt-e, lehetett-e kiemelkedő szerepük abban a tényben, hogy épp Temesvárott robbant ki 1989 decemberében a Ceaușescu-totalitarizmus elleni forradalom? Gyakorlatilag és szemmel láthatóan mi maradt a legendás bánsági, főként temesvári multikulturalizmusból és többnyelvűségből?

Temesvár sohasem veszítette el teljesen multikulturális és interkulturális jellegét. Mind a fasizmus, mind a kommunizmus időszakában ez az önazonossági vonás nemcsak hogy nem enyészett el, hanem épp ellenkezőleg, hozzájárult ahhoz, hogy a város átvészelve a nehéz időket. Igaz, hogy a demográfiai helyzet nagyon megváltozott a Ceaușescu-rendszerben, s még inkább annak megszűnése után. A Ceaușescu-rezim elleni lázadás Tőkés László református lelkész temploma előtt kezdődött. A legkülönbözőbb felekezetű temesvári polgárok szolidaritása a kálvinista pap iránt olyan kivételt képezett, amelynek megismétlődését nehéz elképzelni más romániai városban, vagy Közép- és Délkelet-Európa más régióiban. Ez a szolidaritás ismét a multi- és interkulturális állampolgári magatartás és érzület fontosságát igazolta. Ceaușescu nacionalista kommunizmusa után a város nyelve és kultúrája dominánsan román lett. A figyelmes tekintet azonban itt-ott észreveheti Temesvárnak az előző évszázadok során kialakult soknyelvű és multikulturális örökségét, ami nem vált teljesen az enyészet martalékává. Ez persze nem jelenti azt, hogy a városnak ne lenne esélye, hogy újrafogalmazza, mondhatnánk, újra kitalálja önmagát, amelynek egyik fő érve éppen az lehet, hogy az *Európa kulturális fővárosa* cím elnyerésért kiírt nagyszabású és autentikus versenyben, amelybe tizennégy romániai város nevezett be, Temesvár vitte el a pálmát.

Szerinted eme helyi szokások, kulturális reflexek, sajátos polgári magatartásmódok elsüllyedése, mondjuk ki: a „homo temesvariensis” (temesvári embertípus) csaknem teljes elmerülése a feledés tengerében nem jelent-e mégis veszteséget a XXI. század értékrendszerében?

Hát az biztos, hogy sok változás történt, némelyikük felett nem lehet könnyedén átsiklani. Új történelmi időszakba kerültünk, új kulturális értékekkel. Ami az identitásokat illeti, azok, akárcsak a múltban, változatlanul képlékenyek maradnak. Az élet nem áll meg, a jó irányú változások személyfüggőek, az emberek közötti kapcsolatok játékterében dőlnek el, sok minden függ az oktatási rendszertől, s attól, hogy az egyes ember miként vívhatja ki egyenrangúságát a műveltség és a tudomány révén. Azt hiszem, ha a dicső múltat választjuk kiindulópontnak, a jövőt is elképzelhetjük. Ha pedig magamévá teszem a kor-

társ történetírás egyik termékeny gondolatát, azt mondhatom, hogy a történelem akkor válik fontossá, ha ahhoz nyújt számunkra segédkezet, hogy felismerjük: mi köt össze bennünket, ahelyett, hogy elválasztana. Márpedig az utóbbi évszázadok Európájában bőven van erre példa. Ránk, történészekre az a feladat vár, hogy feltárjuk, reflektorfénybe állítsuk őket, és ezáltal meghaladjuk az előző értelmiségi nemzedékek avított nézeteit s poros ideológiáit.

Tekintetbe véve, hogy semmi se tűnik el nyomtalanul (vagyis a „dicső múlt” foszlányai, csöppjei sem enyészhetnek el teljesen), miként látod, elméletileg legalább, a bánsági, temesvári reneszánsz esélyeit? Főként, ha kihasználja azt a nagy lehetőséget, hogy Európa kulturális fővárosa legyen?

Ha Európa kulturális fővárosa kívánsz lenni, arra is gondolnod kell, mit akarsz megváltoztatni, jobbítani a város és a bánsági tartomány lakosainak mindennapi életkörülményeiben. Nem csupán a kultúrateremtés aktusára kell figyelned, hanem a gazdaságra és a közigazgatásra is, amelyek ezt, a kultúrateremtést, lehetővé teszik. Temesvár vezetése azt a tervet helyezte előtérbe, hogy a várost és környékét jobban megismertesse Európában és a nagyvilágban, s a következő évtizedre azt az elképzelést tűzte ki céljául, hogy tudományos felismerések és technikai találmányok, továbbá zenei, irodalmi és építészeti alkotások révén miként lehetne újra kitalálni a város önazonosságát, a sajátos temesvári identitás újjászületését. Temesvár jövője szempontjából nagyon fontos volt, hogy elnyerhette az Európa kulturális fővárosa kitüntető címet. Ennek az elsődrendűen jelentős tervnek a megvalósítása révén lehetőségessé válik magának Temesvárnak a felébresztése és újrafogalmazása. Az a tény, hogy az Európa Kulturális Fővárosa Társaság munkatársa lehettem, s azok közé tartozom, akik hisznek ebben a tervben, arra indított, hogy mindekelőtt a múltból örökölt értékek gazdagságát domborítsam ki. Szeretném hinni, hogy Temesvárnak nemcsak a múltja tartalmaz emlékezetes kísérleteket, hanem van jövője is.

JEGYZETEK

- 1 Az interjú, 2018. szeptember 28. és október 8. között készült Budapesten.
- 2 Az interjú készítője bukaresti kulturális tanácsos korából (1990–1995) ismeri Victor Neumannt, aki 1990 és 1992 között a román művelődésügyi minisztérium tudományos tanácsadója volt. A hivatalos kapcsolat az idők során barátsággá mélyült, ez az indoka a tegező formulának.

Farkas Ádám

Gazdálkodói világlátás a XXI. században

Fenntartható életforma, vagy illúzió?

I.

■ Erdélyország – ha lenne – Európa keleti Svájca lehetne – szokták mondogatni az erdélyi örökséget elemző emberek. Bár tudjuk, a történelmet visszaforgatni, hibáit kijavítani, újrarángatni nem lehet, de gondolati mikroszkóp alá vonni a még élő hagyományokat, épített és szellemi örökségeket, feltárni az évezredes gazdálkodói létformából kibomló kultúrát, talán több mint műltrögzítés.

Erdély karakterét, ugyanúgy, mint Svájcét, a három nyelvhez (és eredethez) kapcsolható népesség egymás mellett élése, valamint a topográfia és az ebből származtatható klimatikus hasonlóság segíthet megérteni.

Az elmélkedésünkben támpontot adhatnak a különbözőségek is. Svájc népessége Európa három nagy történelemformáló nemzetéhez kötődik. Nemcsak nyelve, de kulturális beállítottsága révén is. Ennek ellenére a völgyország polgárai példás és egységes állami adminisztrációt, erős nemzeti identitást „alkottak meg” maguknak.

Svájc sikereinek mindkét kulcsa a földrajzi elhelyezkedéséből adódik. Az első ok külső tényező: a kontinens nyugati felének három legbefolyásosabb nemzete érintkezik itt egymással. Ebből kialakulhatott volna állandó viszálykodási terrén is, de a germán, francia és latin hatalmi bölcsesség a nemzetiségek helyi együttműködésén alapuló semleges státuszt választotta.

A siker második kulcsa talán onnan indul, hogy nem volt olyan ércvagyona, földvagyona, vagy más könnyen valorizálható természeti adottsága, ami külföldi katonai beavatkozásokat, vagy belső vagyonkoncentrációkat hozott volna létre. A nemzet bázisa, talán ma már csak szimbolikusan, a gazdálkodó család. Ők termelték meg, a szigorú hegyi körülmények között saját ellátásukat, és egy szerény felesleget is, amit piacra tudtak vinni. A bevételük egy részét eszközökre, gyermekeik taníttatására költötték, s ami megmaradt, bankba tették.

A magas hegyek védgyűrűje, a nemzetközi status quo, a háború és a külső beavatkozás alóli mentesség, az önerő-

ből elért lassú, de biztos gyarapodás organikus következménye az öntudatos, gazdálkodó polgári réteg kifejlődése.

Ennek a szervesen épülő, generációkon átívelő, lokális-hoz, tulajdonhoz kötődő modellnek a szerkezete egyszerű: a klasszikus demokráciamodel. Az első „bázikus” kör a család, a második a települések választott önkormányzata. A harmadik a kantonális szervezés és döntéshozatal, és végül az egész országot mint önálló nemzetet képviselő állami apparátus. A svájci demokrácia sajátossága a kantonok erős döntési joga és a népszavazások lehetősége.

A három nemzetiség egy nemzetté válásának a valószínűsíthető fő okai közül már érintettük a „tőnemzetek” kulturális és történelmi egyenértékűségét, a lokális fejlődési ívek hasonlóságát, de nem bontottuk még ki a gazdálkodói életmód természetközelségéből eredő alkalmazkodási és együttműködési készségét.

A paraszti gazdálkodás, az állattenyésztés, növénytermesztés időjárásfüggő tevékenységek. Ennek magashegyi változata fokozottan az. A fennmaradás a környezet folyamatos megfigyelésén, megértésén múlik, és mindegy, hogy Suisse, Schweiz, vagy Svizzera a hegyi gazda hazája. Maga a kultúra nem áll meg a belső határoknál, de még a külsőknél sem, hiszen talán ez az egyetlen ország, ahol körös-körbe az csak egy mesterséges vonal: az életmód, a tapasztalat és a nyelv azonos.

Az alpesi gazdálkodás ugyanazt a fejlődési ívet járta be Ausztriában is, hiszen ugyanabba a földrajzi egységbe tartozik, míg az Alpok és a Kárpátok nem tartoznak ugyanoda, mégis erős hasonlatosságokat találhatunk a kettő között.

Az első a relatív közelség: a két hegység „lábai” szinte összeérnek. A kettő flórája és faunája közel azonos, az eltérések a topográfiából erednek. A Kárpátokban kevesebb a sziklás, hó és jég pusztította csúcs, meredek fenyveserdő, viszont több a lankás lomberdővel borított hegyoldal és a legeltetésre alkalmas havasi fennsík. Fontos különbség az előbbi tömb-szerűsége, összezáródása, szemben az utóbbival, amelynek a láncolata nyitott, fek-

vő U alakot ír le. Valójában a Kárpát-medence nyugati karéja maga az Alpok, déli irányban viszont nyitott, afféle történelmi átjáróhely.

Talán a török nyomás csökkenésével a XVIII–XIX. században indult el egy, az alpesi országok fejlődéséhez hasonló folyamat Erdély zártabb medencéiben, ahol a székelység ősi közösség-tradícióival, a szászág germán kultúrájával és szervezettségével, a románság havasi tradícióival megjelent egy kelet-közép-európai demokratikus hegyi életmodell. Nos, alakulhatott volna Erdély történelme másképp is.

Feltehető, elég lett volna még másfél évszázad háború és konfliktus nélküli együttélés, de a XX. század épp az ellenkezője lett: a „jóléti társadalom” víziójának az árnyékában, az emberi történelem legádázabb, legpusztítóbb, időszakát produkálta.

De térjünk vissza az azonosságokra. A hegyi falvak életmódja ugyanazokra az alapokra épül. Erdély népei közül a székelyek évezredes életvitele állt legközelebb a belső Alpok lakóihoz.

Itt most muszáj megmártózzunk egy kicsit a székelység történelmében. Annak ellenére, hogy szinte minden magyar család történetében vannak erdélyi felmenők, a köztudatban csak néhány sztereotípiát él: hogy katonanép, akik a hadba hívatóságukért cserébe kiváltságokat kaptak, hogy furfangos, a jég hátán is megélő emberek, hogy magukat a hunok leszármazottjainak tekintik, és hogy a rovásírást egész az újkorig fenntartották.

Minden „közhelynek” van valóságalapja, de a bennünk meglevő „Siculi” genomok igazán megérdemlik, hogy a tudatunkban stabil történelmi környezetbe kerüljenek.

Ebben a gondolatsorban Györffy György, az Árpád-kor világszerte elismert történészének a Gondolat kiadásában 1990-ben megjelent, *A magyarság keleti elemei* című könyvének A székelyek eredete, és településük története fejezetére támaszkodom. Györffy már az első fejezetében kijelenti, „a székelyek eredetére vonatkozólag biztos adataink nincsenek”.

Kiinduló információnak Anonymus 1200 körül írt *Gesta Hungarorum* krónikáját, második forrásként a XIII. század második felében, tehát Anonymus után íródott, és utólag a magyar krónika elé helyezett „hun történetet” veszi górcső alá. Megállapítja, hogy egyik mű sem adatokra támaszkodó tényközlés, hanem a korabeli keresztény lovagok „regényszerű” visszaemlékezéseihez hasonlít. Jelen lehetnek évszázados elcsúszások, félrefordítások, hely- vagy személynevek elírásai, mégis érdemes lehetséges tényként kezelni a leírtakat, mert minden közlés mögött hagyományok szólalnak meg.

Az első lényeges említés a Gestából emelhető ki: „Árpád vezér kapitányai [...] a Kórogy vize mellett ütöttek táborn. Ott a székelyek, akik előbb Attila király népei voltak, Ősbőnek hírére hallva, békés szándékkal elébe jöttek, s önként kezesül adták fiaikat...”

Második forrásként a „hun-történetet” kezeli, melynek vezérfonala a hun és a hungarus értelmezés, azaz a magyar és a hun nép azonossága, és az első honfoglalás. A hun-történet leírja, hogy Attila halálával a hunok két pártra szakadtak, a fejedelem két fiát, Aladárt és Csabát követve. A testvérháború első ütközetét Csaba, a másodikat Aladár nyeri, Csaba pedig nagyapjához, Honorius görög császárhoz menekül.

„Maradtak még a hunokból háromezren, kiket a futás mentett meg a krimhildi csatából, ezek [...] egész Árpád idejéig a Csigle mezején maradtak, és ott többé nem hunoknak, hanem székelyeknek hívták magukat.”

Györffy megállapítja, „Amíg a hun-történet” forrásait általában ismerjük, a székelyeket illető részről nem tudjuk, hogy szerzője honnan merítette. A történész konklúziója: „E források alapján csak annyit állíthatunk, hogy a XIII. században az a nézet uralkodott, hogy a székelység a magyarságtól eltérő eredetű nép volt, és ugyanúgy, mint Árpád nemzetsége, Attila és a hunok leszármazottja: továbbá, hogy a honfoglaló magyarok már itt találták őket, ugyanakkor a honfoglalásban is részt vettek.”

A krónikában található, külföldi forrásokkal összehasonlítható első fontos, székelyekkel kapcsolatos adat az 1116-os Olsava melletti csata leírása. A magyar krónikás szerint az első összecsapás után „a hitvány besenyők és székelyek egy seb nélkül futottak a király táboráig”. Hasonló adat az 1146-os Lajta menti csata leírása: „a gaz besenyők és hitvány székelyek, kik szokásuk szerint a magyarok dandárjai előtt jártak, mind egyaránt futottak, mint juhok a farkasok elől”.

Elleben Cosmas cseh krónikaíró, aki szintén az 1116-os csatát írta le, úgy emlékezett meg a székelyekről és besenyőkről, mint akik vitézül harcoltak a csehek ellen. A kétféle megítélés érdekes megfigyelésre segíti a történelmet. Igazolja, hogy a székely és besenyő harcosok a főszereg ele voltak, továbbá azt is, hogy a nomád török harcmódot, a látszólagos megfutamodást, és az ellenfél csapdába csalását alkalmazták, valamint még azt is, hogy a magyar történetírók a XII. században nem, vagy csak részben ismerték ezt a harcmódot. Györffy György több konkrét, írott adatot az eredetkérdésről nem találva, a településtörténetben kezdi kutatni a fel-lelhető nyomokat.

„A székelyek nem csak mai lakóhelyükön, Erdélyben laktak. Számos oklevél, és helynév tanúskodik arról, hogy szerte az ország legkülönbözőbb pontjain voltak telepeik. Legtöbb említés a nyugati határszélen, Pozsony és Moson megyében lakókról esik.” Térképre rajzolva megállapítja: „a székelységnek a korai magyar birodalomban határvédő szerepe volt”. A következő kutatási iránynak „a székelység középkor végi berendezkedését” választja. Társadalmi és birtokjogi adatok nemigen találhatók, feltehetően alkalmazkodniuk kellett a magyarországi viszonyokhoz. Rátérve az erdélyi kutatásokra: „A székely birtokjog fő jellemző vonása, hogy a föld közös nemzetségi vagyon. Eredetileg nem volt tehát magánbirtok. Ez a nemzetségi birtoklasmód lényegében azonos azzal, amit a magyar nemzetségeknél és a tatárjárás után betelepült kunoknál is találunk.”

Az eddigi kutatások még mindig nem vittek közelebb az eredethez, így a történész azt javasolja: „kíséréljük meg időben visszafelé haladva a székelyek régi települési területeinek megállapítását”.

Már az indulásnál kijelenti, a székelység nem volt magyar eredetű nép, de az általa adott helynevek mind magyar eredetűek. Ennek alátámasztására egyetlen példát idéznék: „A magyar Telegdi és a latin de Telegd név valómása szerint az itteni székelység Telegd vidékéről származott. Telegd nevű helységet viszont csak Bihar megyében ismerünk. A telegdi székelyek ezek szerint eredetileg Bihar területéről származtak ide.”

A következő kutatási terület a nemzetségi szervezet vizsgálata, melynek emlékei XV–XVI. századi oklevelekben maradtak fenn. Feltehető, hogy minden szék 24-24 ágra bomló szervezetben szerveződött, és ugyanazok a nem- és talán ágnevek fordultak elő. Hogy miből származhat ez a formáció?

„Amikor a székelység új terület birtokába jutott, a megszállandó területet áganként felosztották. Minden ág kapott egy vagy több egyforma földdarabot közös ági birtoklással. A földekre az eredeti anyaszék minden főlős népességgel rendelkező ága bocsátott ki rajokat, s így természetes, hogy az új területen a régi szervezet pontos mása állott elő.

A nemeknek a különböző székekben előforduló azonos nevei egy közös szervezetből való kiválásnak az emlékét őrzik. A legősibb szervezet, amelyből végeredményben az összes többi kivált, a bihari székely törzs lehetett.”

„Mindezekből azt a döntő fontosságú következtetést vonhatjuk le, hogy a székelység nem egységes eredetű, hanem a magyarság különböző törzseiből és a magyarsághoz később csatlakozott keleti népelemekből tevődött össze.”

Felmerül a kérdés: lehetséges, hogy ilyen különböző elemekből olyan nép jöjjön létre, mint a székelység?

„A nomád törzs nem lassú, organikus fejlődés eredménye, nem szilárd társadalmi alakulat, hanem önálló aulok, nemzetségek változó csoportosulása.” Egy nomád nemzetséget, törzset vagy az egymás mellett élő aulok, vagy felülről ható szervezőerő hozhat létre.

Most térjünk rá a korai székelyek letelepedésének a folyamataira.

„Lakóhelyül elsősorban az Alföld(ek) állattenyésztésre alkalmas sík, füves, rétes területeit választották... Az egymás mellett élő, legtöbbször egymással rokon aulok a telet egy közös téli szálláson töltötték. Ez az állandó jellegű téli szállás volt a magyarság keleti elemeinek kezdetleges faluja...”

955 után fejedelmi döntés lehetett a határvidéki védekezés megszervezése. „Az ország különböző vidékein lakó nomád aulokat, nemzetségi alcsoportokat környezetükből kiemelve egyesítették, az oguz törzsszervezet mintájára megszervezték, és a gyepűk, »csigák« mentén letelepítették.” („Az oguzok hat törzsből állottak, és minden törzsben négy nemzetség foglalt helyet.”) Az első, kisebb telepítés a nyugati végek védelmére, a már ott élő besenyők láncolatát megerősítendő, Pozsony, Moson, és Nyitra megyékre irányult.

„A megszálló székelyek ugyan mindenütt a medencékben, folyóvölgyekben ütötték fel telepeiket, de hatalmas marhaállományuk arra kényszerítette őket, hogy az erdőségeket és a havasi legelőket is kihasználják.”

A szarvasmarhatartás az évezredes nomád hagyományok és tapasztalat alapján szilaj tartás volt, vagyis folyamatosan kinn tartották az állatokat a legelőn. De emellett áttértek a földművelésre, és a letelepedéssel változott a föld birtokjogi intézménye is. „Az ági földközösség helyébe a falvak közötti földközösség lépett”, az erdő és a legelő a falu közös tulajdona volt, a szántóföldet egy- vagy többévente egymás között kisorsolták. A szántókon termelték meg a gazdák a búzát, zabot, esetleg az árpát, rozst és a lent. A székely falvak telkei szélesebbek, mint az alföldiek, és magasan felhúzódnak a domboldalba. A kertet az udvartól gyakran egy nagy csűr választja el, ezen felül van a konyhakert, afölött a gyümölcsös. Az udvar inkább zárt. A csűr befelé néző, egyik oldalában van az istálló, mellette sorjáznak a disznó- és baromfiólak. A galambdúc külön oszlopon áll, de gyakrabban a kiskapu, vagy a székelykapu felső részében van a galambszállás. A ház régen egyterű volt, magas, meredek tetővel, zsúpfedéllel vagy zsindelel fedve. Az épületet nem alapozták, csak a sarkok alá ástak nagyobb köveket a szintezés miatt, és erre kerültek a talpgerendák.

A falak boronából készültek, sarokkeresztes kötéssel, tapasztással. Korai hagyomány a kicsi, eresznek nevezett veranda, mellette kamrával és a nagyszoba bejáratával. A ház szerkezetéhez hozzátartozott a keresztgerendás fafödém, a főzésnél, fűtésnél keletkező füstöt a hijúba (padlástér) vezették, itt füstölték a húsféléket, és így konzerválódott a tetőzet teljes anyaga is. Az épületek felújíthatók, bonthatók, átépíthetők voltak a család változásai, lehetőségei szerint.

Mindezek alapján láthatjuk, hogy egy keleti eredetű, harcos nomád nép miként szerveződött át telepes határvédő, majd véglegesen letelepülő, gazdálkodó, szervezett hegyközlakó népcsoporttá. Ha mindez így van, komoly párhuzamokat feltételezhetünk a felvezetett Svájc és Erdély között, de a valóság mást mutat. Nem foglalkoztunk eddig a csapásokkal: szárazság, árvíz, járványok egyforma veszélyt és vészt okoztak Európában, de a háborúk, külső betörések még pusztítóbbak voltak, és ebből a Kárpát-medence bővebben részesült.

Ha Magyarország háborúzott, a székelyeket mindenképp veszteség érte, mert a szabadságukért cserébe kötelezettek voltak hadat állítani a király hívására. Ezen túl gyakoriak voltak a váratlan keleti, déli betörések, amik ellen a szétszórt székely falvak védtelenebbek voltak, mint a városok. Sajnos gyakori volt, hogy az üresen maradt falut az ott lakók felégetve látták viszont. A XV. századtól egyre több elszegényedett székely mondott le rendi előjogairól, kötelezettségeiről, és az elszegényedő szászokkal, betelepülő románokkal jobbaggyá váltak. Mindez azonban a birtokok növekedésével járt együtt, mivel a közepes és nagybirtokokra munkaerő kellett.

A százság fejlődése stabilabb volt, mint a székelységé, de a „világpolitika”, a magyar–osztrák–török viszonylatok inkább gátolták a székely–szász politikai együttműködést, mint segítették volna. Az első és a második világháború elvesztése amputációszerű nemzetközi beavatkozással sújtotta Magyarországot. A trianoni paktum, egy évszázad magyar–román tapasztalatai, a szászok menekülésszerű, kollektív eltelepülése egyre távolítja, szinte ellehetetleníti a kelet-európai Svájc víziójának az esélyét. Akkor miről is íródik ez a gondolatsor?

A még élő székely falvakban fel-felbukkanó gazdálkodói világlátásról, az évezredes európai, sőt eurázsiai tudásról és hagyományról.

Hogy mik is ezek a figyelemre és megőrzésre méltó irányultságok?

1. A természettel együtt élő ember nem uralja és használja el a környezetét, hanem gazdálkodik vele, fenntartja.
2. A gazdálkodó ember együttműködik a földdel, a növényekkel, az állatokkal az időjárással, az eszközeivel, és társas lény, akinek strukturált és szabályozott kapcsolatrendszere van.
3. Az együttműködésben el tudja fogadni az ÉN és a MI közötti különbségeket. Keresi, de elfogadja az emberi értelem határait, amin túlra csak a hit útjai visznek.
4. Ismerve a természetet, látja, hogy a biológiai nemek különbsége az élet forrása. Átéli a családalapítás, a gyermekvállalás lét-értelmét, küldetését.
5. A gazdálkodó alkotó is egyben, aki megtervezi tennivalóit, feladatait, és aki képes fizikailag is kivitelezni azokat. Számára a munka nem kényszer, hanem önépítés.
6. Ember, aki gazdálkodik a saját egészségével, fizikai és szellemi erejével, de erőfőlényével nem él vissza.
7. A gazdálkodó ember számára a pénz egy eszköz a sok közül – az eszközök használható segítség, de nem uralkodhatnak el rajta.
8. A valóban jó gazda mértéktartó, és ha feleslegei gyűlenek, azokat kiterjeszti közösségei felé.
9. Aki gazdálkodik, időben él. Gyökerei a múltból erednek, jelene életfogytig tart, jövője nem száll el az utolsó lehetőséggel.
10. Érti az élővilág kozmikus ritmusát, a napszakok, évszakok lüktető rendjét, elfogadja az élő egyed fajához kódolt létfázisait, személyfüggő, egyedi, egyszeri ívét.
11. Megéli a ritmikus rend emberi (isteni) hierarchiáját, a munkahét ünnepnappal oldását, az elemelkedés, a közösségi, a transzcendens élmények befogadásával, gyakorlásával.
12. A teljesség megéléséhez az út a gazdálkodáson keresztül vezet.

Természetesen nincs halandó, aki a tizenkét pontot hibátlanul és folyamatosan élni tudja. Ez csak egy irányultság-köteg, ami viszont teljesen másfelé mutat, mint a jelenkor digitálisan irányított, pazarló, érdekalapú, énközpontú fogyasztói társadalmának gravitációja.

A „gazdálkodói világlátás” élő hagyományai – talán épp a 12 pont szerinti bontásban – létező példákkal, folyamat- és helyzetelemzésekkel, tudományos értekezésekből vett részletekkel alátámasztott tanulmányssal, megírásra várnak. Igazán csak akkor válhatnak ezek a sorok vita-

anyaggá, egy szerényebb, de fenntarthatóbb jövőt megelőző közgondolkodás és társadalom-vízió elindításának segítő eszközévé.

II.

A magyar nép csatlakozott elemei közül, feltehetőleg, a székelység az a népcsoport, amely az évezredes, szervezett és viszonylag zárt közösségeiben a legtöbb ősi elemet, hagyománytörödéket őrizhetett meg. És mivel világlátásról értekezünk, nem hagyhatjuk ki a szellemi, kultikus és kulturális alapokat. Ezek a mélyben lapuló fundamentumok a régészet metodikájával, a régi leletek töredékeiből, illetve a népművészetekben rejlő jelrendszer – inkább intuitív, mint tudományos – összevetésével rajzolható körül, vagy csupán vázolható fel.

A tárgyi leletek skálája szűk, szinte csak a kisebb méretű ékszerek, veretek, övcsatok, fegyverek maradtak fenn, éltek túl a föld „idő-örlésének” törvényét, az organikus anyagok lebomlását. A történelem lokális, nagy kultúrái kő- és téglapítményeik fizikai valóságába sűrítették a szellemi irányultságukat, tudományukat, amelyek még romjaikban is befedtek, megőriztek írásos és képi dokumentumokat.

A nomád életmód nem hagyott épített emlékeket maga mögött, mert a mozgás, a helyváltogatás a létfor-

májához tartozott. Az ideiglenes szálláshelyeit – évszakok és egyéb külső behatások miatt – időszakosan, vagy véglegesen elhagyta. Organikus és könnyű anyagokból készült ingóságokat: jurtákat, fa- vagy szarueszközöket, szőnyeget, edényeket málhásállatokra, szekerekre pakolva, a jószág számára elviselhetőbb téli-nyári szállásra vonult. Ez a rendszerszerűen mozgó életforma nem, vagy csak kevés nyomot hagyott maga után. A sok évszázados – talán több évezredes – természetközeli nomád életmód kifejlesztette a földrajzi adottságokhoz alkalmazkodó, speciális tudásrendszerét, kultúráját. Itt is, ugyanúgy, mint az Alpok hegylakóinál, a közösség legkisebb, és talán legfontosabb sejtje a többgenerációs család volt. A vérségi családokat, a „nemeket” és a nemzetségeket összefogó kultúra két rétegre bontható. Az állattenyésztéshez, „szilaj” tartáshoz és a mindennapi élethez szükséges gyakorlati ismeretek és tudások, valamint a felső hatalmakkal, az ősökkel, a közösséggel és a törzsi identitással kapcsolatos regék, mondák, énekek, táncok, viseletek, jelképek.

A két réteg – a civilizáció és a kultúra – egybefonódása a természettel együtt élő népek számára világos és megkérdőjelezhetetlen volt, és maradt napjainkig. Ez a törvényszerűség a nap mint nap tapasztalt tényben gyö-

Székely ház

keredzik: az élő fajok és alfajok önálló karaktere, megkülönböztethetősége a faj- és létfenntartás egyik eleme. A földi élet hatalmas és végtelenül sokszínű rendszerének alaptétele a különböző életterekhez alkalmazkodó, adoptálódó fajok térfoglalása, kommunikációja, együttműködése a saját környezetükkel.

A székelység örökölt kultúrkincsét talán három elem-ből lehet levezetni: legősibb az évezredes nomád, állattartó, vándorló lét, a második – az előzőből sajátosan kialakuló – a férfinép harcos, hadviselést vállaló képessége és hagyománya. A harmadik a törzsszövetségekben a határterületeket, (a gyepűket) védő szerepvállalás. Feltehetően a „nemzetközi” erőviszonyok révén kialakult határok, határterületek jól értelmezhető földrajzi helyekhez, egy-egy hegységhez, folyóhoz, mocsárhoz, sivataghoz, tengerparthoz kötődtek.

Valószínű, hogy a székelyek a magyarság sztyeppeti vonulásában is már önálló, határvédő feladatokat láttak el. Az is valószínűsíthető, hogy inkább a hegyi-erdősült végvidékeken vállaltak közösségi szolgáltatásokat, és a közös hadviselésben a maguk támadó és színleltlen megfutamodó, hátrafelé nyilazó harcmódorukkal, „hadászati kultúrájukkal” komoly veszteségeket okoztak a csapdába berohamozó ellenfeleknek.

Az ősi kultúrák talán legtovább a mondákban, mesékben, dalokban, táncokban, keresztelői, esküvői, temetési szokásokban maradnak fenn, de ezek összehasonlító elemzése több életnyi olvasást és kutatást igényelne. Amire a jelen dolgozatban merünk vállalkozni, az a csernátoni Haszmann Pál Múzeumban (Háromszék) őrzött néhány kovácsoltvas tárgy, faragott, ácsolt, illesztett festett bútor forma- és motívumvilágának a megközelítése.

Az életmódhoz tartozó, ép és egész használati tárgyak, bútorok, eszközök csak az 1600-as évektől maradtak fenn múzeumokban, lapangó magángyűjteményekben. A korábbiakat szétette a szű, vagy a rozsda.

Kezdjük a Vargyasról származó, facseréppel fedett, 1690-ben épített székel házszékkel. Az arányai – a tető magassága a kilátszó oldalfalak közel háromszorosa – közelebb állnak a távol-keleti építéshez, mint az európaihoz. A teljes

Ácsszer-
számok

Szobabelső

Nyársforgatók

ház fából épül, a falat képező boronafák a külső sarkokon fekvő-keresztes merevítést képeznek. A facserép (zsindely) fedés finom rajzolatot ad az elegáns, hegyesszögű sátoertőnek. Távolból, táji környezetben sátoernak vélné az ember, ha nem világítana alatta a fehérre meszelt, alacsony, tapasztott falacska. A lakás egy nagy helyiségből, egy-egy kis konyhából és kamrából áll. A szoba padlója döngölt, ablakai nem kicsik, a berendezés egyszerű, de a bútorok igényesek, finoman díszítettek.

Olajütő

Az épület külseje és belső terei is meglepően kulturáltak. Vajon milyen szerszámokkal épült, és ki építhette ezt a minden részletében kidolgozott, magas esztétikai szinten kivitelezett házat? Fa-

lulhelyen szinte biztosan nem voltak specializálódott mesteremberek (kivéve molnárt, mészárosot és téglavetőt), a favágást, ács munkát a gazda irányításával a férfinép, a tapasztást, meszelést az asszonyok végezték, a tető összeállításánál a testvérek, rokonok segí-

tettek. Az ács munka fő szerszáma az ácsszekerce volt. A rövid nyelű, széles élű, gerenda- és deszkakészítésre alkalmas, hihetetlenül kézhez álló (a vitrinben kiállított, XVII–XVIII. századi darabok közt balkezes is található), tökéletes eszköz évszázadokon keresztül szolgálott egy családot. A vasba kovácsolt motívumok nemcsak a kovácmester kézjegyét, de azonosításra alkalmas jelsorokat, használati utasításokat, és csillagra, szikrára, ritmusra utaló kultikus jeleket is hordoznak. A házépítés tudománya apáról fiúra szállt, a zsindelykészítés valamikor a férfiak téli mestersége volt, mert ehhez, a fogások ismeretén kívül, csak néhány zseniálisan egyszerű, de speciális „vonó véső” (saját szóhasználat) és a faragószék kellenek.

Érdemes elidőzni a pántok, sarokvasak, záruk, lakatok, kulcs címerek formai gazdagságában, rajzi játékosságában, kifinomultságában. Az egyszerű vaselemek körvonalai a növények geometriájára, a levelek, virágok kozmikus íveire, átmetszéseire utalnak.

Meglepő a nyársforgató lándzsák méretbeli és formai változatossága. A szerkezeti egységek ugyanazok: az 50–100 centiméter hosszú, egyenes, ellapított, hegyes tör-rész, a második a hátracsúszást megakadályozó gömb, vagy hagymaforma, a harmadik a parázshalomtól eltávolodó 70–100 centiméteres nyél, aminek a végén, annak négyfelé vágásából, visszahajtásából alakították ki a négyosztatú térgömböt, a fogórészt. Ezek a fegyverszerűen letisztult, célirányos konyhai és szabad tűzi eszközök a közös ünnepi lakomák tradicionális rítusaihoz kötődtek, így feltehető, hogy jóval a keresztény kultúránk előtti keleti pogány hagyományok hordozói. Érdekes

Lóca

lenne kinyomozni az eredetét ennek a magas szintű nyársütő-tradíciónak. Anynyi biztos, hogy nem alföldi vagy sztyeppei kultúrához köthető, mert ott kevés a fa, és egy nagyobb állat megsütéséhez sok és erős parázsra van szükség, tehát inkább ligetes dombvidéken, vagy erdős hegyoldalak közelében élők fejleszthették ki. Kapcsolható a hadviselt székelők háborús emlékeihez is, amikor egy-egy elkobzott szarvasmarha megsütésével akár száz katona is jól lakhatott. Talán a békeidőbeli

ünnepi nyárssütéssel emlékeztek meg a férfiak a régi csatákra, az elvesztett bajtársakra, különleges hőstettekre.

A konyhához, főzéshez kapcsolódik a kortárs szobornak tűnő olajütő szerkezet, amit feltehetően szilvafából faragtak, és a különleges sötétbarna színét a tökmagolaj okozhatta, ami átítatta az egész konstrukciót. Maga a tárgy a székely találékonyságnak, az arányérzéknek és az intelligens formaképzésnek – minden részforma ott vastagodik meg, ahol az erőhatások a legjobban igénybe veszik – az iskolapéldája. Egy-egy ilyen eszköz nem a tehetséges megfaragójának köszönhető, hanem talán évszázadok használói tapasztalata formálta tökéletessé.

A bútorok közül a lóca az, ahol a szerkezetnek és a játékosnak tűnő, de a fontos erőhatásokra reflektáló részleteknek az együttese figyelhető meg. Maga a díszítés, a támla felső vonalvezetése, a függőleges összekötő elemek rajzolata, ritmusa lehet egyedi, de lehet egy faluhoz kötődő, vagy kistérségi karakter is. A fehér fal előtt kirajzolódó háttámla az egész szoba hangulatát meghatározhatja.

A régi szobák fontos berendezési tárgyai voltak még a talasok és a ládák. Ez utóbbiak gyakran festettek voltak, és a ládafedelek belseje időnként komoly meglepetéseket okoz. Ilyen az 1765-ből való, tört fehér alapon feketével rajzolt, öt különös, barna fatörzsszerű jellel (a középső megduplázva), 18 feketével rajzolt csillag, és 12 spirális-kozmikus jellel. Az évszám jegyei jobbról-balról különleges, titkos iniciálékkal vannak megtámasztva. A festett ládák, vagy szekrény esetében egyszerre sejt az ember keleti, inkább távol-keleti hatást, de észre kell vennünk a szász festett bútorok hatását is. Bár ez utóbbi inkább az 1800-as évek motívumvilágára jellemző, amikor a festett virágok már kevésbé jelszerűek, naturálisabbá válnak, inkább a valóságot követők.

A székelység vázlatos történelméből kibomlik az életmódja, a családi, a társas szerveződése, a közösségi hierarchiája, a földhöz, erdőhöz, mezőhöz, állathoz, kerthez, házhoz való aktív, alakító, önálló készsége, képessége. A természeti létezés, a környezettel való aktív kapcsolat szívósságra, határozottságra, alkalmazkodóképességre, de mértéktartásra is nevel. Ez a nevelődés – a hagyományait őrző közösség esetében – több ezer év is lehet. Az élethez, az életmód fenntartásához szükséges tudásnak és ismeretnek csak egy tört része szerezhető meg tanítással, tanulással. A képességek nagyobb része csíráiban öröklődik, és a mintáival találkozva életre kel. A mintát a gyermek megkapta a családban, a falu közösségében, de a természettel, a világgal, az elérhetetlen valósággal való azonosulást közvetíti a vallás, az erkölcs és a tökéletes-ségre törekvés – mai szóhasználat – a művészet.

Az épített környezet, a székely lakóház, a falu, és különösen a templomépítészet – amelyre már a XII. századtól kezdve van értékes örökségünk, ami megérdemelne egy külön tanulmányt – már a székelység szellemi szférájába tartoznak, és tükrözik az Istenhez, a teremtettséghez való viszonyát, kifejezik a múltba épülő jelent, és a közösség identitását. A lakásbelsők, bútorok, eszközök közül néhány példával jeleztük az évezredek azonos látásmódjából kibomló, kifejlődő tökéletességre, ezek esztétikai súlyát, természeti kötődését, nap, csillag, virág, fa szimbólumokba, jelekbe kódolt „minta” adását.

Az élő világ, a bioszféra – ezt az újkori tudomány már pontosan mérni tudja – csak egészen különleges, szűk kémiai, globális és kozmikus adottságok mellett működik. Talán ez a működés maga a tökéletesség, amihez minden élőnek igazodnia kell. Feltételezhető, hogy a hosszan fennmaradó kultúrák a „mintaadásuk” valóságtartalma miatt tudják fenntartani népüket és társadalmukat. De ez a megtartó valóság nem az anyagok megismerésében gyökeredzik, hanem a felettes összefüggés, a teljesség megértésében, elfogadásában. Ezt az állapotot, tudásrendszert, a mindennek felett álló irányultságot tartja fenn – a jelekbe sűrített üzeneteivel – a vallás és a kultúra.

A modern kor, a tudománycentrikus világnézet, a mediatisztált fogyasztói társadalom egyre virtuálisabb lesz, mozgató-hajtó energiája, törvénye az anyagiasság, a pénz. Ez az irányultság feléli a saját környezetét és jövőjét. Lefelé visz. Az európai civilizáció csak akkor fog fennmaradni, ha a gondolkodó réteg felfedezi a múltban rejlő jövőt: a svájci és székely – s még sok más, Európában még létező népcsoport – gazdálkodó alapállását, világlátását, mint génbankot, és mintává tudja tenni a jövő számára.

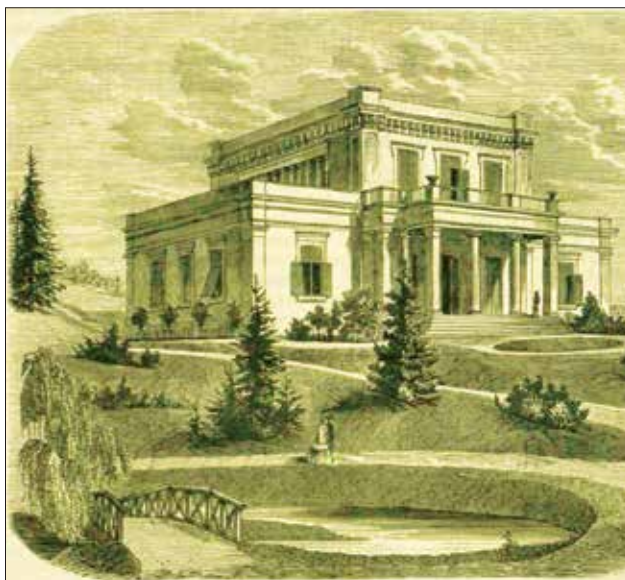
Konyhai fa
eszközök

Erdélyi Múzeum-Egyesület – Híd a múlt értékei, a jelen kutatásai és a jövő eredményei között

Lőcsei Gabriella beszélgetése Keszeg Vilmossal és Bitay Enikővel

■ Felállítását legalább száz éven keresztül kérvényezték, tervezték. Miután pedig az erdélyi tudományos élet fel lendítésére szánt egyesület 1859-ben végre megalakulhatott, kilencven éven át bölcsen megfogalmazott alapelvek szerint, elismerésre méltó lendülettel működött. Majd négy évtizedes kényszerszünet következett. 1990-től azonban az eredeti alapszabályok szerint, jogfolytonosságát fenntartva folytathatta tevékenységét az a testület, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, amelynek fő szervezője, támogatója és első elnöke, Mikó Imre szerint is a múzeumi gyűjtés, a gyűjtött tárgyak megőrzése és feldolgozása, valamint a tudományok magyar nyelven való művelése a feladata. Jelenükről és jövőkéjükéről elnökükkel, Keszeg Vilmossal, a népi írásbeliség, a magyar hiedelemvilág kutatójával, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem professzorával, a Hungarológiai Doktori Iskola igazgatójával, valamint főtítkárukkal, a kutatómérnök akadémikus Bitay Enikővel, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjával, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem egyetemi docensével beszélgettünk.

Mikó Imre
kolozsvári
kastélya
– ma az EME
székháza

Lőcsei Gabriella: Az elmúlt huszonnyolc év alatt miként tudtak megfelelni a több mint másfél száz évvel ezelőtt vállalt feladatoknak? És a korunk által életre hívottaknak?

Keszeg Vilmos: Az elmúlt huszonnyolc évben a működési keretek megtalálására és a tevékenységtípusok megválasztására esett a hangsúly. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) visszaállította a diktatúra éveiben szétzilált szakmai életét. A szakosodás elve alapján a hét szakosztályban (Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, Természettudományi Szakosztály, Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály, Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály, Műszaki Tudományok Szakosztálya, Matematika és Informatika Szakosztály, Agrártudományi Szakosztály) mindenki megtalálhatja a számára fontos szakmai közeget, az alapvető tudományterületek mindegyike szerepel az egyesület szerkezetében. Ugyanakkor közös rendezvények szervezésével nagyon könnyen gyakorolható a tudományterületek közötti együttműködés. Az egyesület Kolozsvár központú, a legtöbb eseményre itt kerül sor. De 1996-ban felmerült és az alapszabályzatban is megfogalmazódott a régiókban történő építkezés szükségessége. Hat fiókszervezet egy-egy régióban szervez rendezvényeket (Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Marosvásárhely, Zilah, Szilágysomlyó), itt képviseli az egyesület szándékait és szellemiségét. Az orvosi és a gyógyszerészeti szakosztály már kezdetektől Marosvásárhelyre rendezkedett be.

A tagság számában és összetételében folyamatos növekedés és enyhe változás érzékelhető. 2018-ban háromezer körüli a tagok száma. Tanulmányi idejük alatt a diákok egy része is kapcsolatba kerül az egyesülettel. Használják a könyvtárakat, részt vesznek konferenciákon, könyvbemutatókon, kutatásokban. Több szakosztályban (természettudomány és matematika, biológia,

geológia, földrajz, gyógyszerészet, jogtudomány, műszaki tudományok) ifjúsági csoportok működnek. Tagságuk egy része később az EME állandó tagja marad.

Az egyesületben folyó munka alapformái az EME 13 személyből álló kutatóintézetében: a rövidebb távon szerveződő kutatócsoportokban folyó kutatás (a humán- és társadalom-, a természet- és műszaki, valamint az orvostudományi és gyógyszerészeti kutatások), a tudományművelést és -népszerűsítést szolgáló konferenciák, előadások, továbbképző programok, a kiadvány- és folyóirat-szerkesztés, -kiadás és bemutatók. Több szakosztály (irodalom-, műszaki tudomány) különböző helyszíneken szervez kutatótábort. 1990-től kezdve minden területen fokozatos növekedés és árnyalódás tapasztalható. 1991-ben 4, 2005-ben 10, 2017-ben 19 konferenciát szervezett az EME. Szintén 2017-ben 31 kutatási program zajlott, 13 főállású és 22 külső kutató részvételével. A fiókegyesületek szívesen kezdeményeznek régiókutatással kapcsolatos konferenciát (Kolozsvár, Szilágyság, Aranyosszék, Mezőség, Erdővidék). Szintén gyakori a tudománytörténeti hagyományokat feltáró emlékkonferencia. 2017-ben az EME 16 kötetet, 10 folyóiratszámot gondozott, 5 esetben társkiadóként vett részt a könyvkiadásban. Az év során 13 alkalommal tartott könyvbemutatót.

Az évtizedek alatt alakult ki az a kapcsolatháló, amellyel az egyesület beépült a romániai magyar és román, valamint a magyarországi szakmai közéletbe. Az egyesület együttműködését több mint 30, akadémiai, szakmai, közigazgatási fórummal, oktatási, közművelődési és egyházi egyesülettel, civilszervezettel, regionális és lokális egyesülettel, alapítvánnyal megkötött szerződés garantálja. Közöttük vannak olyan rangos intézmények, mint a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Országos Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár, a Teleki László Intézet, a Magyar Professzorok Nemzetközi Szövetsége.

Az egyesületben folyó munka, az eredmények népszerűsítését hat rendszeresen kiosztott díj szolgálja.

Az újraindulás óta eltelt közel három évtized alatt tehát az Erdélyi Múzeum-Egyesület megfogalmazta, megvalósította és közvetítette szándékait. Ezeket az eredményeket kell a továbbiakban is képviselnie, megőriznie és folyamatosan aktualizálnia.

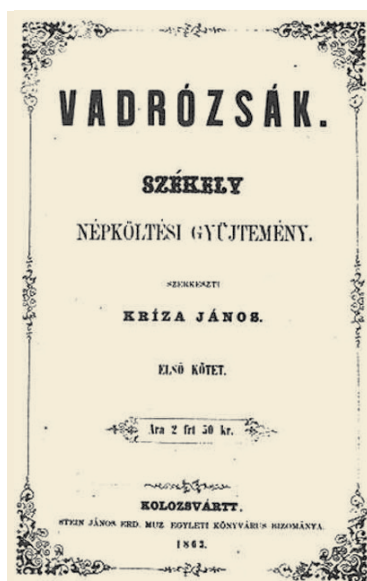
Bitay Enikő: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület arra törekedett, törekszik, hogy működése által hidat verjen a múlt értékei, a jelen kutatásai, a jövő eredményei közé, s mindezzel a magyar tudományt, az erdélyi magyar közösséget szolgálja. A múlthoz való ragaszkodás nem csupán az elődeink munkássága előtti tisztelgést jelenti, hanem

mindazt a törekvést, tudományos értékrendet, amely az erdélyi tudományosság megmaradásához, fenntartásához szükséges. Noha létrejött és működésének fenntartása komoly erőfeszítéseket jelentett, mindig voltak erre hivatott, elkötelezett tagok, vezetők, támogatók, akik az EME-eszmét szívügyükként kezelték, megtartották/működtették az EME intézményes keretét.

Az EME az erdélyi magyar tudományosság hagyományosan meghatározó keretintézménye. Alapításától fogva vállalta a magas színvonalú tudományművelést, közgyűjteményi feladatokat lát el, intézményes keretet és infrastrukturális háttérrel nyújt az elmélyült kutatómunkának. Ezen célok szolgálatában saját kutatóintézetet, szolgáltató jellegű tudományos könyvtárat, tudományos szakosztályokat, fiókegyesületeket, ifjúsági szakcsoportokat, illetve könyvkiadót működtet.

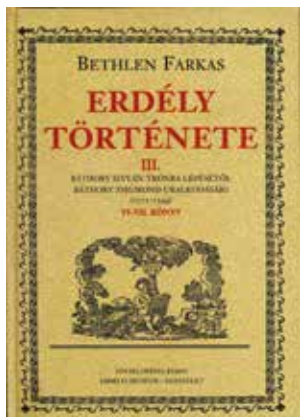
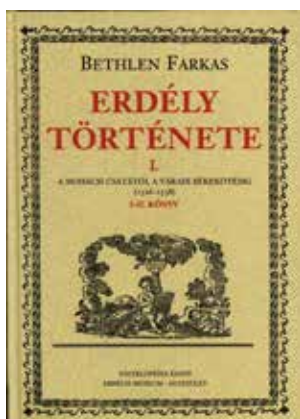
Igyekszünk töretlenül, folyamatosan fenntartani és fejleszteni azt az intézményt, amely sokrétű tudományos tevékenység kibontakozására nyújt teret a kutatástól a tudomány-népszerűsítésig, a tudományos forrásanyagok dokumentálási lehetőségétől a publikálásig ötvözve a különböző tudományterületeket és korosztályokat. Az intézmény sajátos struktúrájából eredően több generációt fog össze, tagjai között megtalálni mind a tapasztalt, nyugalmazott egyetemi oktatót, mind az aktív oktatót, kutatót, aki által a fiatal nemzedék (kutató, egyetemi hallgató, doktorandusz) is bekerülhet a tudományos élet vérkeringésébe.

Napjainkban bárki utánanézhethet, kezdetben miből állt az Erdélyi Múzeum-Egyesület múzeumi állománya, melynek még a lajstromozása is komoly teret kívánna. (15.439

Kriza János:
Vadrózsák
1863

könyv, 10.092 régészeti tárgy, 1083 oklevél, 128 arany-érem...) Azóta azonban, hogy Mikó Imre kolozsvári nyári kastélyában e muzeális és könyvészeti értékeket, természeti ritkaságokat elhelyezték, miként Európa s benne Erdély lakosságának, az Erdélyi Múzeum-Egyesület értékes gyűjteményének is több gazdasági, társadalmi válságot, parancsuralmi rendszert, sőt két világháborút is át kellett vészelnie. Vajon ki tudná megmondani, esetleg szám szerint is igazolni, hogy ez mily' mértékben és módon sikerült? Az utóbbi száz évben mekkora volt a múzeumi állomány vesztesége, és mekkora a nyeresége?

Nincs pontos adatunk arról, hogy ezek egy része milyen állapotban van, s tételesen mind megvannak-e még. Az viszont tudott tény, hogy az EME egykori könyvtára (ősnymtatványok: 88 darab, könyvek: 215.300 darab, régi magyar könyvek: 1900 darab, kéziratok: 3540 darab, térképek, metszetek és más értékek) a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár; levéltára (családi és intézményi levéltárak, letétek, az Egyesület saját irattára 1950-ig, összesen körülbelül 5690 köteg) a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága; levéltárának kézikönyvtára és levéltári gyűjteményei a Román Akadémia kolozsvári fiókja könyvtárának (körülbelül 3000 kötet, Kemény József, Kemény Sámuel és Mike Sándor kéziratos iratgyűjteményei 350 kötetben); a régészeti, múzeumi és numizmatikai gyűjtemény az Erdélyi Történeti Múzeum; a képzőművészeti gyűjtemény a Kolozsvári Szépművészeti Múzeum (festmények, metszetek, rajzok), az ásványtani, botanikai és állattani gyűjtemények pedig a Babeş–Bolyai Tudományegyetem különféle karainak a kezelésében vannak.

Az EME újjáalakulása óta többször is megpróbálta 1950-ben államosított gyűjteményeinek jogi státuszát rendezni, tulajdonjogáról soha le

nem mondva. Érdemi megoldás azonban máig sem született. Az EME a magyar kulturális örökség megbonthatatlan egységének szellemében törekszik e gyűjtemények megőrzésére, kutathatóvá tételére, még akkor is, ha ezek jelenleg nincsenek a kezelésében. Ehhez segít a digitális feldolgozás programja. E téren vannak pozitív együttműködési példák.

Ma milyen lehetőségei vannak az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a gyűjtőmunka folytatására, az újabban gyűjtött anyag megőrzésére és feldolgozására?

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. évi újrászervezése óta törekszik arra, hogy – egykori gyűjteményei visszaszerzése, vagy legalább ezek digitalizálásának elősegítése mellett – a tudóshagyatékok begyűjtését, biztonságos tárolását és kutathatóvá tételét is vállalja. A jelenlegi kéziratárba jelentős letétek és kéziratos hagyatékok kerültek be, lényegében felajánlások útján. (Körülbelül 150 folyó-méter a kéziratár és az iratgyűjtemény.) Az EME jelenlegi hagyatékai és letétei olyan tudósok nevéhez fűződnek, mint Asztalos Sándor, Binder Pál, Bözödi György, Csetri Elek, Demeter János, Imreh István, Jancsó és Rohonyi család, Janovics Jenő, Jordáky Lajos, a néprajzos Kós Károly, Köpeczi Sebestyén József, Nagy Jenő, Pap-Jánossy Béla, Pataki József, Szabó T. Attila, Takács Lajos, Török Endre, Váczy Kálmán. Jegyzékük az *Erdélyi Digitális Adattárban* (<https://eda.eme.ro/handle/10598/9113>) található meg.

Az EME továbbra is nagy súlyt helyez arra, hogy a múlt még fellelhető forrásait megmentse, ezért adományként vagy esetleges megvételre bármilyen dokumentumot (oklevelet, levelet, gyászjelentést, kéziratot, fényképet stb.) elfogad. Viszont nem mehetünk el szó nélkül azon szomorú tény mellett, hogy szűkös hely- és térviszonyaink az egyre bővülő kutatói forgalomnak örvendő kéziratári gyűjtemény fejlesztését akadályozzák.

A gyűjtőmunka mellett nagy hangsúlyt fektetünk mindezek feldolgozására, biztonságos tárolására. Digitalizálásukra is: a világhálón való kutathatóságukat is lehetővé téve. Ezért is szorgalmazta az EME a szabad hozzáférésű intézményi repozitórium, az *Erdélyi Digitális Adattár* (EDA) kiépítését. A digitalizálási programok által igyekszünk online hozzáférhetővé tenni mind az erdélyi tudományos örökséget, mind a legfrissebb szakirodalmat és kutatási eredményeket. A kilenc egységből (tárból) álló digitális adattár elsősorban az EME régi kiadványainak digitális változatát, gyűjteményeinek adatait, illetve az erdélyi magyarság múltjával kapcso-

latos történelmi forrásokat tartalmazza. Folyamatosan bővül: itt kap helyet friss kiadványaink, folyóirataink, tanulmány- és konferenciaköteteink digitalizált változata is, tanulmányokra is lebontva, metaadatolva. A gyors ismeretterjesztést, az új kutatási eredmények terjesztését elősegítve. Az adattár a 2017-es esztendő végéig 22.000 tételre gyarapodott. Elérhetősége: <http://eda.eme.ro>.

Az EDA tehát lehetőséget nyújt a tudományos munkák széles körű megismertetésére. Az indexelőrendszerek hatékonyan juttatják el a digitalizált és feltöltött anyagokat a világ tudományos vérkeringésébe. Másrészt segíti, meg is könnyíti a kutatók dokumentációs munkáját. Harmadrészt a feltöltött, szellemi értéket jelentő anyagokat biztonságosan tárolja. Örzi!

Az Erdély Széchenyijének nevezett Mikó Imre – nyomtatásban közreadott gondolatai alapján úgy tűnik – a múzeumi gyűjtéssel egyenrangú, vagy tán még annál is jelentősebb feladatnak tekintette a tudományok magyar nyelven való művelését. Aki az Erdélyi Múzeum-Egyesület hét szakosztályának jelenlegi tevékenységét a távolból is igyekszik figyelemmel követni, azt feltételezi, hogy könyvkiadói tevékenységükkel teljesítik a leghívebben ez utóbbi feladatot. Még a bölcsészettudományoknak, a társadalomtudományoknak elkötelezett ember is elismeréssel adózik az absztrakt tudományok, valamint a természettudományok és a műszaki tudományok új vívmányairól hírt adó kiadványaiknak. A történelemtudomány, irodalomtörténet, néprajz, nyelvészet „térfeléről” érkező köteteiket viszont mi, bölcsészek, általában elragadtattottan – nemegyszer jókora irigységgel – szemléljük. Azokat a könyveiket pedig, amelyek hétköznapijaink meghökkentő, sőt, olykor ijesztő kísérőjelenségeinek a tudományos feldolgozására vállalkoznak (mint például a pár héttel ezelőtt megjelent, az EMO szubkultúrát feldolgozó kiadványuk), miféleképpen a Helyettünk dolgoztak! felkiáltással szokás fogadni. Évente nyolc-tíz igényesen szerkesztett és megjelentetett könyvet adnak ki, miközben szinte mindenütt azt mondogatják a könyvkiadás és a könyvkereskedelem szakemberei, a könyvészet manapság anyagi veszteséggel jár. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület mégis boldogul. Miként?

Talán azzal kezdeném, Erdélyben a könyvnek 1989 előtt is nagy tisztelete volt. Dávid Gyula irodalom- és sajtótörténész, kiadó és szerkesztő nyilvántartásából tudjuk, hogy többször megtörtént: szakkönyv és tudomány-népszerűsítő kiadvány ötvenezer példányban is hamar eltűnt a piacról, egy olyan korszakban, amikor a közkönyvtárakat is tömegesen használták, és baráti körökben a magánkönyvtárak könyvei is kézzől kézre jártak. Ezt az

igényt 1989 után a magyarországi kiadók is számon tartották. A változás első éveiben fogadták az erdélyi kéziratokat, és mind a magyarországi, mind az erdélyi piacon forgalmazták kiadványaikat.

Azóta az erdélyi kereslet nagyot változott. Erdélyben is kialakult a népszerű irodalmat fogyasztók nagy tábor, amely elszokott a kiadás időszerű eredményeinek kövésétől, és a könyvkereskedések standjairól esetlegesen szerzi be olvasmányait. 1989 után a romániai magyar könyvtermelés és -kiadás is nagyot változott. Kiadók tűntek el, mások átalakultak, újak születtek, saját kiadói arculatot építettek maguknak.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület szakkönyvek megjelenítésére szakosodott. Általában tagjainak kézíratait gondozza, kutatási programjaik eredményeit jelenteti meg. Több százra tehető azoknak a száma, akik az EME kiadója által léptek a tudományos nyilvánosság fórumára. Nagylegzetű és messzematató kiadási vállalkozás volt az Erdélyi Szótörténeti Társaság, a Székely Oklevéltár, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, akárcsak a romániai bibliográfiák sorozata. Az egyesület tudományos sokszínűsége kiadási eredményeiben is tükröződik. Szakmai érdeklődésnek örvendenek a kolozsvári történelemszisztema hagyományait követő kutatók sorozatokba illeszkedő forrásfeltáró kötetek, az Erdélyi Történelmi Adatok, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára, a Kölesériana. Az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban új tudományos eredmények, értelmezések látnak napvilágot. Rendszeresen jelennek meg színház-történeti kiadványok (Certamen), következetesen megszerkesztjük az időszerű témákra irányuló konferenciák előadásainak kötetét. Új és értékes színfoltot képeznek az EME publikációi között a műszaki tudományok kötetek, a Műszaki Tudományos Füzetek, a Műszaki Tudományos Közlemények és a Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek. A fentebb említett, az EMO-szubkultúrát bemutató kötet a legfiatalabb, médiatudományi sorozat darabja. Az Emberek és kontextusok az új néprajzi-antropológiai szemléletet képviseli.

Valóban, az évek során kiépült, változatossá vált és professzionali-

zálódott az EME kiadói tevékenysége. Biró Annamária felelős kiadó állandó, külső és belső munkatársak tevékenységét hangolja egybe.

Ugyanakkor tudomásul kell venni, hogy az igényes, színvonalas szakmai kiadványok piaca korlátozott. Ebből a körből az EME-nek sem sikerül kitörnie. Átfogó terjesztői vállalkozás hiányában kiadványaink sem a hazai, sem a magyarországi piacon nincsenek állandó jelleggel jelen. Az olvasóknak, érdeklődőknek viszont – az EDA szövegtára mellett – online felületen biztosítjuk a nyomtatott kiadványok beszerzésének lehetőségét.

Mikó Imre, aki a Kolozsvári Tudományegyetem megalapításának (is) a fő szervezője volt, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az egyetem között olyan szövetséget szorgalmazott, amelyben mindkét fél megőrzi önállóságát, de közösen dolgoznak az erdélyi tudományosság érdekében. Ma is működik e „szövetség”? Mikó Imre vajon elégedett volna azzal a kapcsolattal, amely a Kolozsvári Egyetem jogutódja s az Erdélyi Múzeum-Egyesület között mostanság fennáll?

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület másfél évtizeddel megelőzte a kolozsvári tudományegyetem megalapítását. Az egyesület keretében kibontakozott tudományos élet és régiség-, valamint könyvgyűjtés jelentősen meghatározta azt, hogy 1872-ben Kolozsvár tudományegyetemet kaphasson. Az egyetem tanárai az egyesület tudósai közül verbuválódtak, az egyetem megalakulását követően az egyesület az oktatás számára átengedte múzeumi gyűjteményét, és megnyitotta a könyvtárát.

Az 1990-ben újraindított egyesületbe az egyetemi személyzet, mind az oktatók, mind a diákok nagy számban iratkoztak be. Habár a két intézmény szerkezete és munkája között alapvetőek a különbségek, valójában szervesen kapcsolódnak egymáshoz. Együttműködésüket

több szempontból is fontosnak és indokoltnak tartom. Az egyesület széles szakmai keretet teremt, amelyben különböző egyetemek, kutatóintézetek, hazai és külföldi tudósok, különböző tudományágak művelői találkozhatnak, együtt dolgozhatnak. Az EME fogadja és adminisztrálja a tagságába tartozó egyetemi oktatók pályázatait, illetve gondoskodik kézírataik megjelentetéséről. Rendezvényein örömmel tapasztalja a diákság érdeklődését, s szakkönyvtárát is szívesen bocsátja a diákok rendelkezésére. Többször szervezett a diákságot megszólító előadás-sorozatot. Igen, azt hiszem, Mikó Imre elégedett volna az együttműködéssel.

Eddigi kérdéseim megfogalmazásában szinte kivétel nélkül mindig az 1805 és 1876 között élt államférfi, művelődés- és gazdaságpolitikus, történész, a nagyenyedi kollégium megmentője, közmunka- és közlekedésügyi miniszter, a Magyarországot Erdéllyel összekötő vasúti pálya kiépíttetője, a mai Magyar Államvasutak Zrt. jogelődjének, de az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek is a megalapítója, Mikó Imre segédkezett. Ezúttal azonban nélküle, de rá emlékezve kell megkérdenem: az Erdélyi Múzeum-Egyesület azon harmadik évezredbeli kezdeményezése, amely a tudományművelés magyar és nemzetközi irányait is tükrözni hivatott, a 2002 óta évenként megrendezett Magyar Tudomány Napja Erdélyben milyen hatósugárral és hatásfokkal működik? Ebben az esztendőben mi lesz e rangos rendezvény fő témája?

Az EME tudományterjesztésének, a tudományos kapcsolatok ápolásának a legnagyobb fóruma vitathatatlanul a 2002-ben indult *A Magyar Tudomány Napja Erdélyben* (MTNE) nevű rendezvénysorozat. Létrehozásakor az volt a fő célunk, hogy az erdélyi magyar tudományosság fóruma legyen. Tükrözze a hazai eredmények és gondok mellett az összmagyar és nemzetközi tudományművelés irányait és kiemelkedőbb megvalósításait is. Bár a rendezvény a Magyar Tudományos Akadémia tudományünnepi eseménysorozatához kapcsolódik, az elmúlt 17 év alatt sajátos szintet kapott. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület egyik jelképes rendezvénysorozatává nőtte ki magát, amely minden szakosztályt és fiókegyesületet megmozgat. Így az EME által szervezett tudomány napi konferenciasorozat központi rendezvényét, ahol plenáris előadásokra kerül sor, egyesületünk alapításának időpontjához (1859. november 23.) legközelebb eső hétvégén tartjuk. Az idén november 23-án. Az ünnepi megnyitót közösen szervezzük a Kolozsvári Akadémiai Bizottsággal (KAB). A két intézmény tudományos díjainak átadása után Kocsis Károly akadémikus, az MTA MTK EB elnöke *Euró-*

pa etnikai-nyelvi arculata és a nemzetközi migráció című előadása következik.

A múlt évek sikeres rendezvényeinek fényében az idén is különböző szakterületeket képviselő fiatal kutatókat kérünk fel a plenáris előadások megtartására, *Fiatal kutatók a tudomány szolgálatában* címmel. Így változatos kutatási témákba – több tudományterületről és különböző intézmények képviseletében – és ezek eredményeibe láthatunk bele, melyek tükrözik a fiatal generáció tudományos törekvéseinek irányát és a jövőbeni lehetőségeket. Az ünnepi rendezvény partnere a Babeş-Bolyai Tudományegyetem és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem.

A plenáris ülészakot a rendezvény első fóruma óta a szakosztályok által szervezett ülészakok követik. Az évek során a fiókegyesületek is bekapcsolódtak a rendezvénysorozatba, és a plenáris ülészakot követő napon, vagy más novemberi időpontban tartották, tartják a fiókegyesületek, illetve a szakosztályok a saját tudomány napi rendezvényüket, melynek témáját az egyes tudományágakban és régiókban felmerülő sajátos kérdéskörök alapján maguk határozzák meg.

A rendezvények téma, nagyságrend, helyszín és célközönség tekintetében egyaránt változatos képet mutatnak. Van közöttük nemzetközi tudományos konferencia, tudomány-népszerűsítő rendezvény, illetve emlékkonferencia is. (Például *A marosvásárhelyi magyar nyelvű gyógyszerészképzés 70 éves évfordulója*, *Tudományos konferencia az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc 170. évfordulójára*, *A marosvásárhelyi Református Kollégium megalakulásának 300. évfordulója*.) Hét rendezvény Kolozsváron, hét pedig vidéken zajlik (Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Marosvásárhely, Parajd, Sepsiszentgyörgy).

Rendezvényeink általában nagy sikernek örvendenek, az előadásokat szakmai beszélgetések követik. Akinek nem sikerül eljutnia rendezvényeinkre, kiadványainkból is tájékozódhat az egyes szakterületeken elhangzott előadásokról. Az évi rendszerességgel megjelenő Certamen sorozatban a nyelv-, irodalom-, néprajztudomány, történelem és művészettörténeti szekció előadásait olvashatják. Mind ezeket az *Erdélyi Digitális Adattárban* is közzéteesszük, hogy a nemzetközi vérkeringésbe is bekerülhessenek.

Gondolom, a serény és sikeres jelen sem feledteti az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjaival a tán legnagyobb feladatot: milyen jövőképet vázoljanak intézményük elé? S ha megvan a „tervrajz”, miként láthatnak munkához – mihamarabb?

A többévi tudatos tervezés – úgy érzem – eredményes volt, az Erdélyi Múzeum-Egyesületet a kisebbségben élő tudós társadalmat szolgálva sokrétű tudományos tevékenységgel, minőségi tartalommal tölthettük meg. A továbbiakban intézményi rendszerünk stabil bázisát kell kialakítani a kutatási tevékenységek színvonalának megtartásához, erősítéséhez és kiterjesztéséhez, melyhez komoly átszervezés és finanszírozás szükségeltetik. Ennek jegyében készült el a Regionális Tudásközpont tervezete is.

Az EME–Regionális Tudásközpont célja a térség tudományos életének fellendítése, kutatási programok több szakterületen való működtetése, ezen belül olyan magyar nyelvű interdiszciplináris kutatások támogatása is, amelyek más intézményekben nem kapnak teret. Ifjú szakemberek támogatása, tudós generáció nevelése... s ezáltal az egyetemek háttérintézményeként szolgálni. A tudományos hagyatékoknak a kallódástól való megmentése, szakszerű tárolása, feldolgozása; digitális közzététele, kutatási dokumentációs forrásanyagként való hasznosítása... A magyar nyelvű tudományművelés ösztönzése, a tudományos eredmények közzététele (az EME kiadója révén), terjesztése a világhálón (EDA), illetve tudomány-népszerűsítő előadásokon (szakosztályok és fiókegyesületek szervezésében).

Az EME továbbra is vonzó közeg a kutatásra vágyó fiatalok számára (is). Intézményi keretrendszere biztosíték arra, hogy tudásukat gyarapítsák, kutatási eredményeiket közzétehessék, kibontakozva a jövőt építsék. Mi továbbra is felelősek vagyunk munkatársaink, szakosztályaink jövőjéért, kutatásaink és tevékenységünk minőségéért, működésünk átláthatóságáért. A korszerű szervezet kialakításáért is.

A történelem igazolta, hogy az EME tudományos tevékenységének a romániai magyar társadalomban mindig meghatározó szerepe volt. Kezdetben a múzeumi értékek gyűjtésében, majd az 1872-es egyetemalapításában... A rendszerváltásokat követően mint intézmény, a tudóstársaság összefogó láncaként, folyamatos megjelenő kiadványaival a tudomány terjesztésében, népszerűsítésében vállalt szerepével. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület a jövőben is biztosítani kívánja ezt a sokrétű szerepet. Mikor melyik hídpillérre lesz szüksége közösségünknek, azt fogja erősíteni, fenntartani.

Máté Zsuzsanna

Az „Erdélyi Iskola” egyik alapítójáról, Málnási Bartók György kolozsvári–szegedi filozófusról és esztétikafelfogásáról

■ Málnási Bartók György (1882–1970) filozófus nevét hazánkban a Szegedi Tudományegyetemen 2007-ben alapított filozófiai doktori iskola viseli. Az SZTE BTK bejárata közelében Málnási Bartók György születésének 125. évfordulója alkalmából felavatott emléktábla városnevei – „Kolozsvár–Szeged–Kolozsvár” – a Ferencz József Tudományegyetem hajdani filozófusprofesszorának sorsát jelképezik, mely Erdélynek és Magyarországnak a trianoni döntést követő történelmével és a kolozsvári egyetem áthelyezéseivel fonódott össze. Tanulmányomban a XX. század elején Kolozsvárt létrejött első önálló magyar bölcséleti iskola, az „Erdélyi Iskola” egyik alapító filozófusának életútját vázolom, „erdélyiségét” felidézve; majd esztétikafelfogását szellemfilozófiájának egészében elhelyezve mutatom be. (Szubjektív szellemi motiváció, hogy az általa alapított, 1921-től 1940-ig vezetett, szellemfilozófiai irányultságát részben folytató szegedi filozófia tanszék hallgatója voltam fél évszázaddal később. 2007 óta pedig, az SZTE Málnási Bartók György Filozófia Doktori Iskola törzstagja, majd témavezetője vagyok a művészetfilozófiai, esztétikai képzési programban.) Málnási Bartók György – Kolozsvárt, Szegeden, Budapesten 1901 és 1947 között megjelent 211 tételű bibliográfiájának¹ – több kiadást is megért filozófiai könyveiben² és néhány esztétikai tanulmányában³ meglévő esztétikafelfogásának feltárása és értelmezése még nem történt meg. Az eddigi etikai, értékelméleti, antropológiai, filozófiatörténeti és összehasonlító utókori elemzésekből⁴ e diszciplína vizsgálata hiányzik, valószínűsíthetően az életműben meglévő szétszórtság miatt, mivel önálló esztétikai könyve nem született. Azonban a filozófiát rendszerként értelmező alapműveiből egy olyan felfogás körvonalazódik, mely érték-kaotikus körunkban akár meggondolandó is lehet. Ily módon, az életmű nagyságához képest csupán annak néhány mozzanatát kiemelő írásom remélhetően nem pusztán egy pályakép és egy ismertetés benyomását kelti, hanem –

Málnási Bartók György munkásságának tanulságossága mellett – egyben jelzi erdélyi és „Erdélyi Iskola”-i habitusát, az utókor emlékezetében megőrzésre érdemes filozófiájának és esztétikai gondolatainak szellemiségét.

A málnási Bartók család 1610-ben kapott székely lófő nemességet (a nemesi oklevél jelenleg Kolozsváron, a Farkas utcai templom falán látható). A gazdálkodás mellett nemzedékeken át hol Báthori, Bethlen, hol pedig a Rákócziak seregében forgatták a fegyvert. Birtokuk Málnáson, egy Kovászna megyei kis faluban, Tusnádfürdőtől délre volt, ahol egyébként Málnási Bartók György apja is született, aki később a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban 1871-ben fejezte be teológiai tanulmányait, s tette le a református papi vizsgát. Idősebb Bartók György életpályáját bemutató irodalomtörténész és helytörténész, Gaal György összefoglaló megfogalmazását idézve: életútja „jellegzetesen erdélyi pálya, egyházi keretekben alakuló polihisztor-pálya”⁵ volt. 1872 őszén egyháza támogatásával Németországba utazott, s négy félévet a tübingeni egyetemen töltött. Tübingen akkoriban a klasszika-filológiában volt iskolateremtő, például „Rudolf Roth szanszkrit kutatómunkája és hét-kötetes szótára fogalomszámba mentek. [...] Úgyhogy Bartók is szanszkrit-tanulmányokba kezdett”. Majd többirányú filológiai és filozófiai tanulmányai betetőzőseként 1874-ben védte meg „*Lessings philosophische und religiöse Grundanschauung*” („*Lessing filozófiai és vallási alapnézetei*”) című doktori disszertációját. A református lelkész, a „bölcslelettudor”, a filológus és a teológus a családalapítás mellett „élete legtermékenyebb két évtizedét abban a harcban töltötte el”, mely végül a püspöki székhelynek számító egyetemi városba, Kolozsvárra helyezte a református teológiaképzést, mivel „minden álma az volt, hogy bölcséletet tanítson a leendő teológusoknak. Tudását Erdély-szerte elismerték, kitartását püspöki székhely jutalmazták, de tanári katedrát csak átmenetileg kaphatott”.⁶ Ravasz László így sommáz a „filozófus

püspök” halála utáni évben: „a nyelvészetet, filozófiát és a teológia minden egyes diszciplináját” művelte, „egész életén át professzornak készült, s bár ezt a célját soha sem érte el, mégis annyit tanult és annyit írt, mint akármelyik rendes egyetemi tanár”.⁷

A „filozófus püspök” akkor halt meg, 1907 decemberében, amikor huszonöt éves fia, Málnási Bartók György éppen minden álmát megvalósította édesapjának: teológiai (1904), filozófiai (1905) tanulmányai befejezése után a lipcsei, a jénai és a heidelbergi egyetemen tanult, Kolozsvárt Böhm Károly, Heidelbergben a (badeni) újkantianus Wilhelm Windelband és a vallásfilozófus Ernst Troeltsch voltak mesterei.⁸ Majd 1906-ban filozófiából doktorált, egy év múlva magyar–német szakos középiskolai tanári diplomát is szerzett. 1907 őszén pedig a kolozsvári református teológiai akadémia első filozófiamağántanárrá minősítette. Ahogy a „filozófus püspök” apa sorsa a XIX. század második felében szellemi-közéleti küzdelmekkel telített „jellegzetesen erdélyi pálya, egyházi keretekben alakuló polihisztor-pálya” volt, úgy a fiú filozófussorsa szintén jellegzetesen erdélyi maradt, ami a tudós polihisztorságát és a tudósprofesszor folytonosan újrakezdő küzdéssorozatát illeti. Életútja azonban a XX. században már történelmi keretet kapott, teljes mértékben összefonódott Erdély és Magyarország kettészakításával, egyesítésével, majd újbóli szétszakításával. Málnási Bartók György 1917-ben – bár sikeresen pályázta meg a filozófia tanszékvezetői állást a kolozsvári egyetemen –, harmincöt évesen immár egyetemi professzorként, azonban ezt a lendületet ideiglenesen megtörte a trianoni diktátum és annak ismert következményei, többek között a kolozsvári egyetem bezárása. 1919 őszén a tanári kar döntő részét kiutasították Kolozsvárról, de Bartók György egyike volt azon ottmaradtaknak, akik két éven keresztül próbálkoztak a lehetetlennel, a magyar nyelvű felsőoktatás újjászervezésével a megváltozott körülmények között. Erdély nagy egyházainak – katolikus, református, unitárius és izraelita – összefogásával megszületett ugyan az úgynevezett felekezeti közti egyetem terve, de ez csak terv maradt. Sikerült viszont egy tanév erejéig (1920-21-ben) a Református Teológián belül egy tanárképző intézetet működtetni, s Bartók ennek a tanárképzőnek volt az igazgatóhelyettese. 1921 őszén a megszüntetett kolozsvári egyetem törvény szerinti jogutódja a szegedi egyetem lett, az akkori jogszabályi rendelkezések szerint valamennyi egyetemi alkalmazott esküt tett szolgálatkezdése idején a magyar államnak, ahogy Bartók és professzortársai is, ám ekkor „a magyar állam iránti hűség egyúttal az erdélyi magyarság cserbenhagyását” is

jelentette.⁹ Talán e tragikus, drámai szituáció (is) éltette Bartókban és erdélyi kollégáiban egy kolozsvári egyetemi újrakezdésben való hitet, mely csaknem két évtized múlva, 1940-ben ugyan megvalósult, ám kolozsvári–szegedi társai már nyugdíjba mentek, illetve elhaláloztak. Így összegyetemi szinten csupán ketten tértek vissza Kolozsvárra az 1918-as hajdani tanári karból, az akkor már ötvennyolc éves, a szegedi egyetemen 1939–40-ben egyhangúan megválasztott rektor, Málnási Bartók György és a botanikus Györffy István. A bécsi döntés következményeként az immár kolozsvári Ferencz József Tudományegyetemen ismételtlen egyetem- és tudományszervezési feladatok jutottak osztályrészéül, immár a visszatelepült kolozsvári egyetem rektoraként és egyben a bölcsészkar dékánjaként.¹⁰ Ahogy korábban a kincses Kolozsvárról Szegedre vitte szellemi kincseit – filozófiai rendszerének etikai alapvetését, *Az erkölcsi érték philosophiája* (Kolozsvárt 1911-ben megjelent) és *A filozófia lényege és alapproblémái* című (Kolozsvárt formálódott és Szegeden 1924-ben kiadott) könyvének fejezetvázlatait; valamint oktatás- és tudományszervezői tapasztalatait, illetve minden filozófiai diszciplinát oktató polihisztorságát –, úgy vitte vissza a kolozsvári egyetemre azokat az újabb szellemi kincseket, melyeket már Szegeden hozott létre. Többek között az 1922-től általa indított *Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio Philosophica* és az 1936-tól 1944-ig a szintén általa szerkesztett, országosan is rangos filozófiai folyóiratot, a *Szellem és Élet* címűt valamint annak könyvkiadói „*Szellem és Élet Könyvtára*” filozófiai könyvsorozatát; nemzetközi szinten több társaság által is elismert és kitüntetett tudományos habitusát, valamint életművének egy újabb kiemelkedő jelentőségű, az *Ember és élet. A bölcelet antropológiai alapvonalai* (1939) című könyvét, „mely szerint a moral, az érték kérdéseiről nem lehet beszélni csak egy átgondolt antropológia nézőpontjából, nagyon újszerű gondolat ebben a korban. Ebben a művében alkotja meg az életmező fogalmát, amely ma is izgalmas intellektuális asszociációkat kelt a gondolkodó emberben.”¹¹ Tóth Miklós – a filozófus(professzor) unokaöccse, később Hollandiában élő erdélyi emigráns, a *Mikes International Hungarian Periodical for Art, Literature and Science* című folyóirat szerkesztője, Bartók György 1947 utáni, terjedelmes kéziratos hagyatékának gondozója – így emlékezett 2007-ben a kolozsvári évekre: „az erdélyiek szemében ő valóban központi személyiség volt. [...] Jékely Zoltánt idézem. Ő 1940-ben vagy 1941-ben egyik írását e szavakkal dedikálta Bartóknak: Bartók Györgynek, Erdély utolsó fejedelmének. Aki őt akkor ismerte, magas,

erőteljes természetével, ha kellett, erőteljes hangjával, vezéregyenységet kisugárzó megjelenésével, aki küldetéstudatával példamutató volt sokak számára, egyben a házsongárdi temető bejáratát sírkövével őrző három püspök egyikének, id. Bartók Györgynek a fiaként, az erdélyiek számára világosan, félreérthetetlenül a miénk volt és maradt: Erdély hűséges fia. [...] Az asztalnál hallottam tőle többször is 1940 nyarán, hogy az egyetemi filozófiai intézetben a román professzor még a kihagyott ceruzákat is otthagya az asztalon, jelölve annak Bartók akkori szavai szerint, hogy ő oda visszajön. Mindig megvolt Bartók György arról győződve, hogy a háború eleve el volt vesztve. Ő, a nagy és heves Hitler-ellenes, mindig látta, hogy Erdély visszatérése a történelem folyásában menthetetlenül ideiglenes lesz. [...] Nyílt szemmel vállalta azt, amit előre látott. Nem próbált megfutni előle. Ez volt Erdély sorsa, tehát ez volt az ő sorsa. Később, 1944-ben, midőn minden összedőlt, neki feltétlenül menekülnie kellett. Az utolsó pillanatban. Ő a románok listáján volt. Minden nélkül, ötezer kötetes könyvtára hátrahagyásával, néhány kofferrel, benne többek közt az ókori filozófia történetének a lezárt kéziratával, melyet később a Mikes International 2002-ben első kiadványaként adott ki, az egyik utolsó vonattal hagyta el mindörökre az ő szeretett Kolozsvárát. Erdély: sors. Küldetés. Életrajz.”¹²

1945-ben az MTA ugyan a tagjának választotta meg ('27-től már levelező tag volt), azonban mint filozófus-professzort ugyanebben az évben már nyugdíjazták is. 1946-tól három évig a budapesti Református Teológiai Akadémián a filozófia nyugalmazott, rendes tanára volt. 1949-ben az MTA tanácskozó taggá minősítette vissza, kizorult a tudományos közéletből, „az »írástudók árulásában« nem volt soha cinkos”.¹³ A folytonos újrakezdés és küzdés, a meg nem alkuvás; a szándék, a szó, az írás és a tett egysége, kivételes „egész-sége” hitelesítheti számunkra Málnási Bartók György filozófusi életművét, a philosophia perennis problémaérzékeny és tárgyilagos művelését, mely jellegzetesen erdélyi maradt művelőjének polihisztorságát, autonomitását és a mindenkori szellemi valóság cselekvő formálását illetően. Budapesten, élete utolsó két évtizedében ugyan visszavonultan élt, szerény körülmények között, félig megvakultan, ám itt is erdélyi barátai körében. A hasonló életutat bejárt kolozsvári egyetemi kollégái rendszeres vendégei voltak, mint (a kolozsvári–budapesti–kolozsvári) orvosprofesszor Haynal Imre, Bartóknak egyik legjobb és legbensőségesebb barátja, Zolnay Béla (a szegedi–kolozsvári irodalomtörténész és nyelvészprofesszor), Mátyás Ernő (a kolozsvári–sárospataki teológusprofesszor),

Berde Károly (a kolozsvári, szegedi, pécsi, majd ismét kolozsvári orvosprofesszor), valamint Áprily Lajos, Makkai Sándor, Ravasz László és még sokan mások, így például hajdani tanítványai közül számosan, „de Tamási Áron is ott volt többször, aki néha írásából olvasott fel. [...] Akkor aztán ott ült az asztalnál Berzsenyi és Sartre, Ady és Babits, Goethe és Rabelais, Petőfi és Horatius, Dante és Arany, Shakespeare és Madách, Huxley és Németh László. [...] Bartók Györgyről szólva Erdélyről kell beszélni. Erdélyről, amelybe ő teste-lelke minden szálával gyökerezve volt. Előadásában, a vele folytatott beszélgetésekben Erdély minduntalan megjelent. Nem nosztalgikusan, hanem tényszerűen. Nagy adatismerettel, de a szülőföldhöz való természetes ragaszkodás, a szerető-szerelmes ragaszkodás őseréjével. Sokan látták, joggal, Bartók Györgyben Erdély megszemélyesítőjét.”¹⁴

A XX. század első évtizedében létrejött, legelső magyar bölcséleti iskola, az „Erdélyi Iskola” – miként az alapítók nevezték, majd a század végén a „Kolozsvári Filozófiai Iskola” néven jegyezték – létrehozója Böhm Károly kolozsvári tanár, filozófus és professzor (1846–1911), valamint tanítványa, az 1907-től már a kolozsvári református teológiai akadémián filozófiát oktató magántanár, Málnási Bartók György.¹⁵ Böhm Károly az első önállónak mondható magyar filozófiai rendszert alkotta meg, *Az ember és világa* címmel, egy hatkötetes bölcsélet formájában. Tanítványa, Málnási Bartók György pályakezdőként a filozófia etikai kérdéseivel, kiemelten az akaratszabadság problémájával foglalkozott, Kolozsvárt 1906-ban megvédett és megjelent doktori értekezésével megegyezően.¹⁶ Majd a kolozsvári évek teológiai, valláspszichológiai, filozófiatörténeti és etikátörténeti munkái közül kiemelkedőnek bizonyult *Az erkölcsi érték philosophiája* (1911) című könyve, melynek filozófiai és etikai álláspontját mestere, Böhm Károly autonomista értéktana hatására alakította ki. Böhm halála után mestere munkáit három évtizeden át gondozta, 1912 és 1942 között *Az ember és világa* 4-5-6. kötetét kiadva, számos tanulmányban és egy monográfiában mutatva be életművét. Bartók György azonban nem volt Böhm-epigon, ahogy szellemi társai sem, ezt jobbra feledésbe merült szuverén bölcsületük bizonyítja.¹⁷ Az „Erdélyi Iskola”-hoz tartozott többek között a szintén Böhm-tanítvány Ravasz László (református püspök – Budapest), Makkai Sándor (erdélyi református püspök, majd a debreceni egyetem professzora és szépirodalomtörténész), Tankó Béla (a debreceni egyetem filozófiaprofesszora), Tavasz Sándor (a kolozsvári Református Teológiai Fakultás rendszeres teológia professzora), Varga Béla (erdélyi magyar unitárius püs-

pök, filozófus, teológus). Az „Erdélyi Iskola” következő nemzedékét már Málnási Bartók György tanítványai alkották, mindketten Budapesten voltak professzorok, és a negyvenes évek végén emigrálni kényszerültek Magyarországról. Kibédi Varga Sándor Szegeden, a filozófusprofesszor tanítványaként lett a filozófia doktora, majd a szegedi és a budapesti egyetem magántanára, 1951-től pedig a müncheni egyetem tanára, nemzetközi szinten elismert Kant-szakértő, szellemfilozófiai munkássága elsősorban az ismeretelmélet és az értékelmélet területén folyt, a filozófiáról, Bartók-tanítványként, mint „egyetemes rendszer”-ről gondolkodott.¹⁸ A másik Bartók-tanítvány, Vatai László a kolozsvári egyetemen doktorált 1942-ben, egy évvel később az irodalom filozófiája témakörben tett egyetemi magántanári habilitációt Bartók vezetésével, majd 1947-ig budapesti egyetemi tanár és református lelkész volt. (‘47 elején koncepciók perben bebörtönözték, ősszel emigrált. Amerikai, később kanadai református lelkészként magyar nyelvű istentiszteleteit rendszeresen közvetítette a Szabad Európa Rádió). Perecz László filozófiatörténeti kutatásai szerint az „Erdélyi Iskola” nemzedéke „Böhm kései bölcséletének megfelelően a badeni neokantianusokkal rokon értékfilozófiai programmal indul tehát. Tagjai a neokantianizmus előfeltevéseivel és kategóriarendszerével fognak munkához: filozófiájukat normatív módon értelmezik, transzcendentálfilozófiai keretbe foglalt értékfilozófiaként határozzák meg, [...]”.¹⁹ Az „Erdélyi Iskola” egyik utolsó tagja és egyben autentikus méltatója, Kibédi Varga Sándor pedig így foglalta össze értékfilozófiai kutatásait jelentőségét: „Az értéklő tudat fejlődési stádiumainak feltárása és a köztük lévő összefüggés tisztázása, az önérték fogalmának felismerése és az értékelés gerincfogalmává avatása épp oly maradandó érdem, mint az egyes értékfajok természetének elemzésében elért eredményeik.”²⁰ Mindemellett az „Erdélyi Iskola” tagjai aktív formálói voltak a Trianon utáni magyar – az erdélyi és/vagy az anyaországi, illetve a két Bartók-tanítvány esetében az emigráns magyar – szellemi valóságnak.

Málnási Bartók György 2007. szeptember 4-én felavart szegedi emléktábláján egy olyan idézet olvasható a filozófustól – „Az igazság egyetemes egész.” –, melynek értelmezése egyet jelent bölcsellete summázatával. Már a XX. század elején érzékelhető hazánkban a relativizálódás tendenciája, akár a művészetfilozófiai gondolkodásban (például az ettől való elhatárolódás kimondásával, ahogy azt a pályakezdő Fülep Lajos művészetfilozófiájában²¹ láthatjuk először), akár a költészetben, egyfajta ambivalens viszonyulással. Ady létér-

telmezésében szinte elsőként teszi szóvá „A minden egész eltörött” élményét (Ady Endre: *Kocsi-út az éjszakába*, 1909); hasonlóképpen a mindent átható viszonylagosságot, a hagyományos értékek megkérdőjelezését, szembeállítva azt az ember támaszkereső lelki szükségletével, a bizonyosságok keresésével: „Hiszek hitetlenül Istenben, / Mert hinni akarok, / Mert sohse volt úgy rászorulva / Sem élő, sem halott. [...] Szépség, tisztaság és igazság, / Lekacagott szavak, / Óh, bár haltam volna meg akkor, / Ha lekacagtalak. / Szüzesség, jóság, bölcs derékség, / Óh, jaj, be kellett.” (Ady Endre: *Hiszek hitetlenül Istenben*, 1910.) Éppen e relativizmus ambivalensen megélt kor-szellemre támasztja alá a bartóki axiomatikus kijelentés jelentőségét, melynek nyomán filozófiájának valamenynyí alapvonása megjelölhető. Egyrésztől antirelativista axiológiája, az igaz, a jó és a szép „önértékeinek” megjelölésével; másrésztől a filozófus antipozitívista, az „egyetemes Egészre” irányuló látásmódja, harmadrészt az, hogy bölcselate a „Szellem” filozófiája, mely az igazság ismertetére törekszik. Málnási Bartók György a kolozsvári évek alatt formálódott, Szegeden 1924-ben megjelent, *A filozófia lényege és alapproblémái* című axiomatikus, filozófiai rendszerének alapvetését tartalmazó könyvében a filozófiát mint az „egyetemes egészre” irányulót fejti ki, miáltal maga is egy olyan alapegység, mely leképezi organikus és univerzális tárgyát, az Egészre, mégpedig rendszerszerűsége révén. Transzcendentálfilozófiai felfogásában a filozófia valamenynyí művelőjét ugyanaz a filozófiai szellem, „filozófiai éthosz” hajtja, ösztönzi egy magasabb egység felé. Szerinte „csak egy filozófia van, mert csak egy a filozófiai szellem”, ily módon a különböző eszmerendszerek, azaz maga a filozófia története „csak ágai az egy és ugyanazon Egésznek. És mi hozzátehetjük: ezt az Egészre és ezt az Egyetemest ma annál erősebben sóvárogjuk és szeretjük, mert ismét betört és emészt a sötétség, amikor az eszmék jelentése elhomályosul, értékük ingadozó lesz, amikor nem tudunk különbséget tenni fény és árnyék között, s a jövődönnek még lehetőségeit sem sejtjük.”²² Antirelativista gondolatrendszerének építkezésében egyfajta dialógust folytatott a bölcsellettörténet nagy alakjaival, s ahol csak lehetett, utalt a magyar gondolkodókra is, pl. Széchenyire, Kölcseyre, Sipos Pálra. A filozófia, melyet szigorúan elhatárolt a teológiától, az emberi értelem alkotása, egyetemes és érdekektől független teória. Bartók pozitívizmuskritikája tükröződik a filozófia fő céljának meghatározásában, miszerint „az egyetemes filozófia soha nem törekedett ún. részlet-tudásra, a valóság felett való csodálkozásában nem állott meg végleg a valóság egyes részeinél, hogy azokat önmagukban töviről

hegyire elemezze, leírja, ide-oda forgassa, hanem figyelmét az osztatlan Egészre fordította. Minden igazi filozófia törekvésének főcélja ennek a nagy és tömör Egésznek megértése egyetemes elvekből, az Egészből fakadó ősprincípiumok segítségével. [...] az Egész felé és annak megértésére tör.”²³ Bartók György szellemfilozófiájában a „filozófia a szellem önismerete”. A „szellem” fogalmának, kategóriájának filozófiatörténeti hagyományozottságát és értelmezését tíz év múlva, A „szellem” *philosophiai vizsgálata* (1934) című művében összegzi, Kanttól és a német romantikus Schellingtől, a hegeli „szellemfilozófián” keresztül Diltheyig és a kortársak, így Scheler, Fechner és Nicolai Hartmann szellemfogalmáig, kifejtve a saját felfogását is, illetve tovább részletezve azt az „életmező” fogalmának bevezetésével.²⁴ A *filozófia lényegének felfogása* szerint egy olyan egyetemes szellem működik az egyéni Én-ben, igazán jelentős tevékenységeinek és alkotásainak – a művészi alkotások, a nagy erkölcsi cselekedetek, a vallásos bizonyosságtételek, a tudományos munkák és a filozófiai alkotások – közvetítése által, mely bár homogén lényegű, mégis végtelen gazdagságú, ily módon kimeríthetetlen az egyének és a különböző korok eszméi számára a megnyilvánulási formákat tekintve.²⁵ A szellem e gazdagságát reprezentálja a kultúra világa, mely a „szabad és önkéntes kapcsolatok”, az értékek a nem-értékkel folytatott küzdelmének végtelen birodalma. „A kultúra a történet világa.”²⁶ A *kultúrphilosophia néhány alapkérdéséről* című tanulmányának kérdésfeltevése erre irányul: „miféle elemekből áll a történet világa, miféle komplexum-formák fordulnak elő és miféle strukturális törvények érvényesek benne?” Miként a szellemfilozófus Dilthey állandó kérdése is, hogy mi az „a belső valami, amit a vallásokban, a műremekekben, az államokban, az egyházakban, a könyvekben megérteni akarunk. Ez nem valami »lelki«, hanem teljesen *szellemi* képlet, amely sajátos struktúrával és törvényszerűséggel bír.”²⁷

Bartók bölcseletében e „szellemi képlet” egyik alapvető törvényszerűsége (ahogy ezt öt évvel később, A „szellem” *filozófiai vizsgálatában* is hangsúlyozza), hogy a szellemi alkotás, legyen az akár egy erkölcsi értéket megvalósító cselekedet, vagy egy esztétikai alkotás, a szellem sajátos világához tartozik – ily módon az értelem műveként felfogott jelentés –, valamint az értékek világához is. Azonban a „jelentés és az érték csak a megértésben válik létezővé”.²⁸ A „szellemi képlet” másik alapvető törvényszerűsége axiológiai. Bartók A *filozófia lényege* című elméletképző könyvében az érték fajait tekintve élesen elkülöníti az „önértéket” az „élvértéktől” és a „haszonértéktől”. Míg ez utóbbiak az önfenntartást szolgálják, addig az önérték a

„létezés síkjában három irányba vetődik szét: a logikum, etikum és esztétikum kategóriáinak megfelelően beszélünk az igaz, a jó és a szép önértékeiről”, melyek a tények (a természet, a valóság) „van” világa felett állóak, ugyanakkor megvalósulásuk a mindenkori valóságtól függ, melyre akkor van nagyobb esély, ha az adott kultúra az önértékek irányába „szabályozott kultúra”. Az önértékben az ember voltaképpen a maga értékét ismeri meg, mivel „az önérték maga a szellem”. A filozófia önértéktanai, értékdiszciplínái: a logika, az etika és az esztétika „elméleti és teoretikus ismeretet közölnek a gyakorlati szabályozás minden célja és vágya nélkül. [...] Ezeknek az önértékekről szóló filozófiai tanoknak feladata annak kimutatása, hogy az önérték minden faja: az igazság, a jóság, a szépség, a szellem mélyéről fakadnak, és a szellem tevékenysége által kerülnek a kialakított tárgyba: ismeretbe, cselekedetbe, műalkotásba és műszemléletbe. [...] A filozófia teória, azaz elmélet, az elmélet az igazság értékviszonyainak összessége, tehát a filozófia az igazság értékviszonyaiba fonja be a valóság és érték egész területét.”²⁹

Málnási Bartók György 1924-ben megjelent könyvének e tömör axiológiai feladatmeghatározását és rendszerbeli elhelyezését az esztétikára mint teoretikus értékdiszciplínára vonatkoztatva 1922-ben funkcionálisan is bemutatta. Mégpedig a Petőfi-centenárium apropóján, a *Petőfi lelke. Kísérlet az „aestheticum” megértésére* című, hetvenoldalas tanulmányában, melyben elméleti, az esztétikum mibenlétére vonatkozó esztétikai megállapításait Petőfi költészetén keresztül mutatta be.³⁰ Majd szinte változatlan terminológiával nyújtott tisztán elméleti megközelítést néhány esztétikai problémakörrel. Az *esztétikai valóság* című, az *Esztétikai Szemlében*, 1937-ben publikált írásában.³¹ E két elfeledett tanulmány együttes értelmezése teszi átfogóbbá esztétikafelfogásának jelen, vázlatos értelmezését.

Bartók szerint az esztétika mint értékdiszciplína elsődleges feladata az esztétikum lényegének megállapítása, mivel a művészeti alkotások „mérővesszőjét” más forrásból méríteni nem lehet, csupán magának az aestheticumnak ismeretéből, mert az aestheticum rejti magában azt a változatlan és örök jelentést, amely a művészet alkotásának értéket kölcsönöz. Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása.”³² Az esztétikum éppúgy a szellemnek alkotása, ahogy a logikum és az etikum, s mindhárom létezésének forrása a szellem tevékenysége: „az aestheticumnak első és legnemesebb, egyúttal legősibb jellemzője éppen az, hogy testvére az igaznak és a jónak, mert mindhármuk közös szülője a szellem.”³³ Az esztétikum létrehozása esetében elsődle-

ges a szellem formaadó, a műalkotás anyagának, matériájának formát adó tevékenysége, mely „a szó legteljesebb értelmében *teremtés*, valami eddig nem létezett létrehívása, a valóság részévé avatása.” A szellem e formaadása lényegkiemelő jellegű és az önértékűnek megragadása által új valóságot teremtő, s minél „teljesebben fejezi ki ezt a lényegét az aestheticum, annál nagyszerűbb az alkotás is, annál remekebb a mű. Ámde ez a lényeg nem az anyagnak a lényege, hanem a szellemé, minél több és hangsúlyosabb a szellemiség valamely műalkotásban, annál magasabb fokán áll az a művészetnek. Ezért a szellem az anyagot meglekkesíti, [...]”.³⁴ A műalkotás esztétikum a befogadásban az „*intuitio*” által mint egész ragadható meg, mivel maga a műalkotás is, a tartalom és forma egységében egy „organikus Egész”.³⁵ A műalkotásban a részeknek csak annyiban van értékük, amennyiben az esztétikai Egész organikus egységei, mivel az Egész több, mint a részek összege, és éppen ez a „több” ad önértékűséget, művészi létet az egyes részeknek. Vagy ahogy *Az esztétikai valóságban* fogalmaz: a műalkotás és a befogadó között létrejött „esztétikai viszonyban elengedhetetlen az egységes Egésznek átfogó és mélységes megélése, egyetlen aktussal való megragadása”.³⁶ Befogadóként „a műalkotásban az Egészet ragadjuk meg az *intuitio* által. Az *intuitio* tömör szemlélete a részek fölött állva behatol az Egésznek jelentésébe, és a véges Egészekbe a végtelenség jelentéseit helyezi”.³⁷ Bartók György szellemfilozófusként a befogadói folyamat jelentésadását oly módon látja, miként csaknem negyven év múlva Hans-Georg Gadamer hermeneutikájában: „a műalkotásban rejlő igazi értelem kimerítése azonban nem ér véget valahol, hanem valójában végtelen folyamat.”³⁸ Bartók szerint, miként a befogadó a műalkotásban az Egészet ragadja meg az intuiciónál, oly módon jön létre magának az alkotásnak a teremtő folyamata is: „a művész teremtő és jelentést adó intuitiója segítségével az anyag minden kis atomjában az egész kosmost látja kifejezve.”³⁹

Az esztétikum másik alapsajátossága a projekció, szintén a szellem tevékenységére jellemző, ahogy mindaz projekció, amit az ember valaha alkotott. Miként a tudós, aki szellemének tartalmát vetíti ki előttünk művében, vagy az „erkölcsiség hőse” a maga szellemének tartalmát teszi valósággá a cselekedete által, úgy a művész is „alkotásaiban szellemének tartalmát vetíti ki az aestheticum szemléleti síkjába. Plató és Kant filozófiájának minden része maga Plató és Kant, Napóleon és Széchenyi életének minden cselekedete maga Napóleon és Széchenyi, Beethoven és Petőfi lángelméjének minden alkotása maga Beethoven és Petőfi.”⁴⁰ E bartóki megállapításról

ismét egy hermeneuta, a teológus Schleiermacher, a modernitás hermeneutikájának XIX. századi megteremtője juthat eszünkbe, aki szerint: „minden gondolatképződmenyt életmozzanatként kell megérteni egy teljes ember összefüggésében”.⁴¹ Az alkotás esztétikai értékűvé csupán a kellő forma által válik, azonban ez nem valamely külső forma utánzása, hanem a belső lényeg kifejezése a forma által. „A forma az a belső, tevékeny erő, melynek segítségével a *jelentés* az anyagon át megvalósul, láthatóvá, érzékelhetővé válik, a forma az a tényező, amely az eszmét az anyag fölött diadalra viszi. Minden művészetnek arra kell törnie, hogy a lényegét, a lényegkifejező eszmét valósítsa meg s e célból a súlypont mindig a formára esik, amelynek tevékenysége a lényeg megvalósítására irányul. A művész korlátlan úr annak megállapításában, hogy minő eszközökkel és minő tartalmi elemekkel érheti el a maga művészi célját; e tekintetben nem kötik őt sem szokás, sem szabály, sem törvény, csupán az aestheticum és az ízlés parancsa, mely az alkotó *lelkiösmeretében* nyilvánítja magát.”⁴²

Az esztétikai valóság című tanulmányában folytatja a művészi szabadság gondolkörét: a művészi tevékenység „eredeti, szabad és független tevékenység”, mely képessé teszi a művészt arra, hogy a „természet fölé emelkedjék és a természet eszközeinek segítségével hozza létre nem azt, ami a külső természeti világban a legmagasabb, hanem ami az emberben a legmagasztosabb és legfenségebb. Ezért a művészet valóban az embernek legmagasabb megnyilatkozása, és ahol nincs művészet, ott nincs ember.”⁴³ A művész szabad és független alkotótevékenységének produktuma, a felemelő műalkotás képes csak a befogadót kiragadni az érzéki világ minden viszonylatából, a „hasznosság által reánk diktált törtetésből”, „az érdek teremtette szemléletből”, a „gyakorlati élet kötelékeiből”, egy „magasabb világba emelve fel”, „életünk elmélyítésére kényszerítve.”⁴⁴

Bartók esztétikafelfogásának legfontosabb kategóriáit két kortársa és egyben egyetemi kollégája, Pauler Ákos és Sík Sándor esztétikájában hasonlóan felleljük. Pauler Ákos a kolozsvári egyetemen a század legelején volt néhány évig közvetlen munkatársa, míg Sík Sándor a szegedi egyetemen 1930 és ’40 között volt bölcsészkar professzortársa. Bartók György a szellemfilozófia képviselőjeként több olyan kérdéskört is felvetett, mely az értelmezés, a lényegi megértés problematikájára mutatott rá, s egy-két e téren tett megállapítása összhangban áll mind a XIX. századi schleiermacheri, mind a XX. század második felének hermeneutikai gondolkodásával. Ebben a vonatkozásban a Sík Sándor-i *Esztétikához*⁴⁵ áll kissé közelebb a bartó-

ki felfogás. *Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében* című könyvben⁴⁶ a pauleri objektivizáló, valamint abszolutisztikus felfogást a kortárs esztétikákkal, míg *Pauler Ákos esztétikája – Komparatív reflexiók* című tanulmányomban⁴⁷ pedig Sík Sándor *Esztétikájával* vetettem össze, s az itt megállapított valamennyi párhuzamosságot Bartók György esztétikafelfogásában is megjelöljük. Így az esztétikát mindhárman értéktudománynak véljük. Mindhármuknál egy következetesen érvényesített metodológia látható: az állandó összehasonlítás a logikai, igazra törekvő; valamint a cselekvés jóra törekvő lelki irányultságai és a művészi alkotás, valamint a befogadás szűrére irányuló tevékenysége között. Mindhárman a műalkotást egységként, egészként fogják fel, melynek alapja az a lelki tartalom, amit az alkotó az esztétikai tárgyban kifejez, kivetít, és amit a befogadó utánaél, beleérez. Mindhármuknál a művészet lényege, hogy a szellemi értékeket műalkotások útján fedeztetni fel, ismerteti meg velünk, mindenekelőtt a Szép – Jó – Igaz önértékeit, így módon a művészet funkciója az, hogy ezen ideális, magasabb rendű világ felé mozdítja a befogadót. E közös sajátosságok teszik esztétikájukat abszolutisztikussá. A XX. század első felében ahhoz a nemzedékhez tartoztak, akik még hittek az emberi szellem önértékű tevékenységében és alkotásaiban, kiváltképp a művészetben, mely az emberi lélek számára képes megőrizni és megmutatni, éltetni az abszolút értékeket, melyek nélkül az ember életének értelmét nehezen tudnánk meghatározni.

JEGYZETEK

- 1 Bibliográfia I. Kötetek, tanulmányok, különnyomatok, cikkek és fordítások = BARTÓK György: *Válogatott filozófiai írások*. Szerk. TONK Márton, SZÉLYES Éva. Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia, 2001, 248–258.
- 2 BARTÓK György: *Az erkölcsi érték filozófiája*. Kolozsvár–Budapest, Stein–Kókai, 1911; második kiadás: Kolozsvár, Universitas Francisco-Josephina, 1942); Uő: *A filozófia lényege és alapproblémái* = *Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae. Sectio Philosophica. Tomus I. Fasc. III.*, 75–117., Szeged, Városi Ny., 1924, a szegedi és a kolozsvári kiadásokat követően az ötödik, utolsó kiadása: Bp., 1947; Uő: *A „szellem” filozófiai vizsgálata*. Bp., Akadémiai, 1934; Uő: *Ember és Élet. A bölcséleti antropológia alapvonalai*. Bp., Franklin Társulat, 1939; Uő: *i. m.* (2001)
- 3 BARTÓK György: *A művészi szemlélés* = *Pásztortűz*, 1921, I. k., 136–138.; Uő: *Petőfi lelke. Kísérlet az „aestheticum” megértésére*. Bp., Studium, 1922; Uő: *A zene hatalma* = *Pásztortűz*, 1923, I. k., 234–238.; Uő: *A kultúrphilosophia néhány alapkérdéséről* = *Athenaeum*, 1929, 148–152.; Uő: *Az esztétikai valóság* = *Esztétikai Szemle*, 1937, 73–83.
- 4 Vö. Bartók György és műveire vonatkozó írások = BARTÓK: *i. m.* (2001), 268–270.
- 5 GAAL György: *Bartók György, a filozófus püspök halála centenáriuma* = *Református Szemle*, 2007, 6. sz., 1350.
- 6 Uo., 1328–1331.
- 7 RAVASZ László: *Dr. Bartók György mint theologus* = *Málnási dr. Bartók György püspök emlékezete*. Kolozsvárt, Steif Jenő, 1909, 47.
- 8 *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés I. kötet (A–F)*. Szerk. BALOGH Edgár, Bukarest, Kriterion, 1981, 185.
- 9 MARISKA Zoltán: *Kolozsvári végjáték, szegedi kezdés* = *Felvilágosodás. Magyar századforduló. A VII. Hungarológiai Kongresszus Filozófia Szekciójának előadásai*. Szerk. EGYED Péter, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012, 191–219.
- 10 MARISKA Zoltán: *Nyitóbeszéd Málnási Bartók György születésének 125. évfordulójára rendezett ünnepi ülésen* = *Mikes International Hungarian Periodical for Art, Literature and Science*, 2007, 4. sz., Melléklet, 10–15.
- 11 KISSNÉ NOVÁK Éva: *Megnyitó beszéd* = *Mikes International Hungarian Periodical for Art, Literature and Science*, 2007, 4. sz., Melléklet, 18–20.
- 12 TÓTH Miklós: *Bartók György az ember*. *Mikes International Hungarian Periodical for Art, Literature and Science*, 2007, 4. sz., Melléklet, 15.
- 13 Vö. TAMÁS Gáspár Miklós: *Egy szerény filozófus emlékére* = *Korunk*, 1971, 5. sz., 761–762.
- 14 TÓTH: *i. m.* (2007), 15–16.
- 15 TAMÁS: *i. m.* (1971), 761–762.
- 16 BARTÓK György: *Az akaratszabadság problémája*. Kolozsvár, Stein János M. Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, 1906
- 17 A Hollandiai Mikes Kelemen Körhöz tartozó Mikes International Alapítványnak és internetkiadónak köszönhetően Böhm Károly, Málnási Bartók György, valamint az „Erdélyi Iskola”, azaz a Kolozsvári Filozófiai Iskola képviselőinek legfőbb könyvének digitalizált újrakiadása internetes, on-line formában olvasható a Mikes International Magyar Szellemi Fórum honlapján. http://www.federatio.org/mikes_int.html
- 18 KIBÉDI VARGA Sándor: *A szellem hatalma*. München, Aurora Könyvek, 1980
- 19 PERECZ László: *Az antipozitivizmus áramában. A Böhm-iskola és a Lukács-kör a századelőn* = *Magyar Tudomány*,

- 2011, 12. sz., 1499–1507. Vö. PERECZ László: *Túl a neokantianizmuson – vázlat az Erdélyi Iskoláról* = *Pro Philosophia Füzetek*, 1998, 13–14. sz., 219–236.
- 20 KIBÉDI VARGA Sándor: *Magyar és német filozófia. Az erdélyi és a bádeni iskola* = KIBÉDI VARGA: *i. m.* (1980), 65.
- 21 MÁTÉ Zsuzsanna: „Szép eszéről, szép lelkéről”. *Tanulmányok a fiatal Fülep Lajos művészetfilozófiájáról*. Szeged, JGYTF, 1995, 17–24.
- 22 BARTÓK György: *A filozófia lényege* = BARTÓK: *i. m.* (2001), 41–43.
- 23 Uo., 44–51.
- 24 BARTÓK György: *A „szellem” filozófiai vizsgálata* = BARTÓK: *i. m.* (2001), 108–147.
- 25 BARTÓK György: *A filozófia lényege* = BARTÓK: *i. m.* (2001), 62–66.
- 26 Uo., 90–91.
- 27 BARTÓK György: *A kultúrphilosophia néhány alapkérdéséről* = *Athenaeum*, 1929, 148–149.
- 28 BARTÓK György: *A „szellem” filozófiai vizsgálata* = BARTÓK: *i. m.* (2001), 140–141.
- 29 BARTÓK György: *A filozófia lényege* = BARTÓK: *i. m.* (2001), 99–105.
- 30 BARTÓK: *i. m.* (1922)
- 31 BARTÓK György: *Az esztétikai valóság* = *Esztétikai Szemle*, 1937, 73–83.
- 32 BARTÓK: *i. m.* (1922), 5.
- 33 Uo., 11–12.
- 34 Uo., 13–14.
- 35 Uo., 20–22.
- 36 BARTÓK: *i. m.* (1937), 77.
- 37 BARTÓK: *i. m.* (1922), 27–28.
- 38 GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Ford. BONYHAI Gábor. Bp., Gondolat, 1984, 115., 212–213.
- 39 BARTÓK: *i. m.* (1922), 28–29.
- 40 Uo., 42.
- 41 Idézi Schleiermachert GADAMER: *i. m.* (1984), 223.
- 42 BARTÓK: *i. m.* (1922), 60–61.
- 43 BARTÓK: *i. m.* (1937), 79.
- 44 Uo., 74–80.
- 45 MÁTÉ Zsuzsanna: *Sík Sándor, a szépíró, az irodalomtudós és az esztéta*. Szeged, Lazi, 2005, 193–238.
- 46 MÁTÉ Zsuzsanna: *Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében*. Szeged, JGYTF, 1994, 92–106.
- 47 MÁTÉ Zsuzsanna: *Pauler Ákos esztétikája – Komparatív reflexiók* = *Pauler Ákos filozófiája*. Szerk. FRENYÓ Zoltán, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, 2014, 113–122.

Péterfy László

Havadtő sírkőfaragói

■ Az erdélyi falusi temetők díszesen faragott fejfáikról nevezetesek. Különösen a kalotaszegi és székelyföldi kopjafás temetők híresedtek el, melyekről már a XIX. században számtalan ismertetés és tanulmány jelent meg. Talán ezért tartja magát napjainkig az a közvélekedés, hogy a régi falusi temetők sírjelei eredetileg fából készültek, és a sírkövek megjelenése csak kései fejlemény. Ebben a változásban a témával foglalkozók jó része a polgárosodás, a társadalmi változások megnyilvánulását látta. Valóban sok helyen volt megfigyelhető ez a folyamat, de úgy tűnik, nem általánosítható. Eszerint a falusi temetőkből nagyjából a XIX. század közepétől számíthatóan fokozatosan kiszorulnak a helyi fafaragók fejfái, kopjafái, és helyüket a városokon (ritkábban falvakon) működő sírkőfaragó mesterek síremlékei foglalják el. Vannak azonban a Székelyföldnek olyan területei – ide tartozik a régi Marosszék falvainak egy része –, ahol a temetőkben csak sírköveket találunk, és emléke sincs annak, hogy fejfák, kopjafák valaha is lettek volna. Ezekben a temetőkben a leggazdaságosabban és legegyszerűbben beszerezhető anyagból, a falvak határaitban található „terméskőből” készültek a sírjelek, melyek erre a célra természet adta formáikban felhasználhatók voltak. A Kis-Küküllő és a Nyárád mentén azoknak a falvaknak a temetőiben, melyek kívül esnek a terméskő előfordulásának övezetén, a temetőkben fejfákat vagy fakereszteket találunk. Azokon a területeken, ahol a „terméskő” a legnagyobb bőséggel fordult elő, kereskedtek is a kővel: elsősorban építkezésekhez és sírkőnek való darabokat szállítottak a kőben szegény vidékekre. Ezekben a falvakban alakultak ki azok a kőfaragó központok, melyek a XIX. század folyamán és a XX. század első felében sírkőfaragásra szakosodtak.

A terméskődarabokból készített sírjelek mellett, a XX. század elejétől mind gyakrabban jelennek meg a Nyárád és Kis-Küküllő menti temetőkben olyan sírkövek, melyeket kemény kőből, andezitből faragtak. A kőfaragás tech-

nikájának ismerete a hegyek lábánál, az andezitövezetben elhelyezkedő falvakban terjedt el, ahol a részint kőbányákban, de leginkább a környező hegyoldalokban talált kővekből faragták a sírköveket.

Vidékünk falusi temetőiben a XVIII. század közepétől maradtak fenn évszámmal, feliratokkal, gazdag ornamentikával vésett sírkövek. A korai sírköveken ritkán láthatóak rövid feliratokon és évszámon kívül egyéb faragások. A feliratok betűi sokszor kuszák, bizonytalanok, gyakoriak a rövidítések, kihagyások, hibásan alkalmazott írásjelek. A vésett vonalakkal megjelenített, rendszerint tulipánra emlékeztető stilizált ornamentika a XIX. század elejétől válik általánossá. Ennek a motívumnak szinte falvanként jellemző formái alakulnak ki – sok helyen virágtővé, edényből kinövő virággá gazdagodva –, ami azt jelzi, hogy minden falunak meglehetett a maga sírkőfaragó embere. Ebben az időszakban elhelyezett sírköveken csak ritkán találkozunk a kővek természetadta formáját megváltoztató alakítás nyomaival.

A temetők homokkőből készített síremlékeinek két csoportját különböztethetjük meg. Az egyik csoportba sorolhatók azok, melyeket kőfaragásra szakosodott szakemberek készítettek. Ezek a rendszerint szabályos formára faragott, nagybetűkkel vésett, vagy mélyített antikva betűfelirattal, domború faragással kialakított ornamentikával díszített sírkövek értelmiségi, (lelkészek, tanítók, postamesterek), illetve a faluban élő rangos családok, nemesek, földbirtokosok sírjain vannak. Ezek a sírok a templomok cintermeiben, vagy a temetők elkülönített területén, rendszerint elhatárolt családi sírkertekben helyezkednek el.

A síremlékek túlnyomó többsége a falvakban élő parasztcsaládok sírjain található. Ezek anyaga alakítatlan homokkő, melyeket kezdetben minden felirat vagy véset nélkül helyeztek a sírokra. Később, nagyjából a XVIII. század utolsó évtizedétől bizonytalan betűkkel vésett rövid feliratok, esetenként vésett vonalakkal növényi or-

namentika, vagy elvontabb jelképek jelentek meg a sírköveken. A sírkőkészítést és talán a feliratok szövegének megfogalmazását a falvakban élő írni tudó, ügyes kezű parasztemberek végezték.

A sírkőfaragás műfajának kialakulásában fontos szerepük volt azoknak a tehetséges parasztembereknek, akik a népművészet – különösen a fafaragás – hagyományából, a hivatásos sírkőfaragók ismereteiből egységes stílust teremtettek, ösztönösen felidéződő ősi jelképekből és formákból, egyéni leleményből. A falusi sírkőkészítők munkáin olyan jelképek jelennek meg, melyek évezredekkel korábban alakultak ki. Ezeken a sírköveken az élettel és a halállal kapcsolatos – szinte változatlan tartalommal – továbbélő képzetek nyernek vizuális kifejezést, melyek eredendően mágikus képzetekhez kapcsolódtak. A XVIII. század végén induló, a XIX. század közepén kiteljesedő sírkőfaragás műfaja a magyar népművészet szerves része. Ugyanaz a szemlélet és forma jellemzi, mint a magyar népművészet egészét.

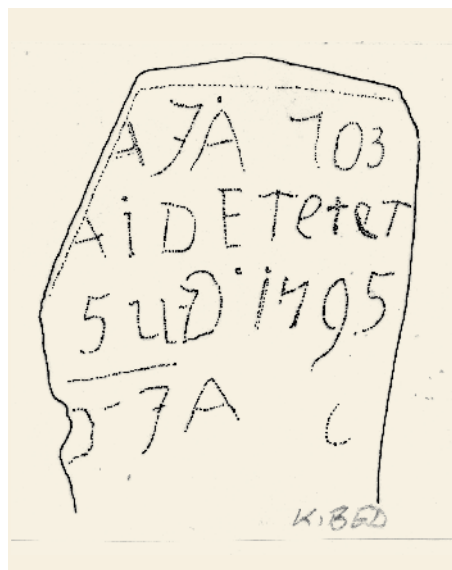
Korai sírkövek

A legrégibb sírkövek Marosszéken a Nyárad menti Szentgerice unitárius temetőjében maradtak fenn. A nagyobb lélekszámú unitárius hitfelekezet XVI. században alakult egyháza központi szerepet töltött be Erdélyben. A XII–XIII. század fordulóján épült templomában számos zsinatot tartottak. A templom díszesen festett kazettás mennyezetét székely asztalos, Kozma Mihály készítette 1670-ben. A szentgericei temető sírköveinek készítői nem változtattak a kövek eredeti formáján, nem alakítottak ki plasztikusan faragott ornamentikát, a feliratot és az ábrázolásokat a kő természet adta sima felületére vésték. A feliratok nagy gyakorlatra valló, egyenletesen szabályos betűi alapján arra lehet következtetni, hogy készítői iskolázott emberek, lelkészek vagy festőasztalosok lehettek. Ezt bizonyítja az egyik legkorábbról fennmaradt, 1748-ban készült síremlék is, melynek feliratán a jellegzetes betűösszevonások, az A betű megtört összekötő vonala, díszesen cifrázott 1-es számjegy és a feliratot lezáró lendületes vonalkompozíció a kazettás mennyezetek stílusát idézik.

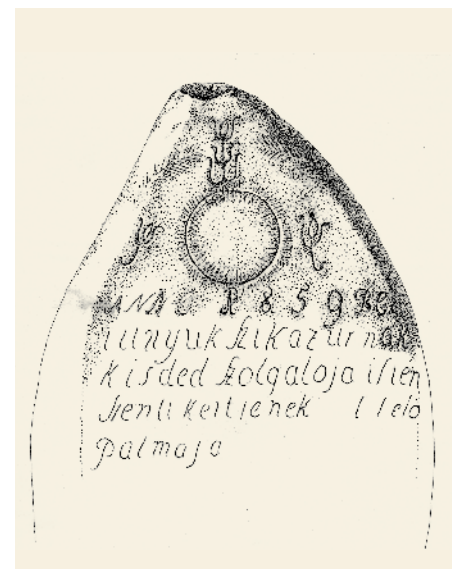
A XIII. század végén készült az a síremlék, melynek díszítményén a marosszéki falusi temetőkben elsőként jelenik meg a virág és szív együttes ábrázolása. A kő felső részére vést, jellegzetesen stilizált tulipán kétfelé hajló szirmai kis szívformában végződnek, és vaskos szíromleveleket fognak közre, középen szív alakú rajzolat, a körvonalakat pontsor díszíti, mint a festett díszítményeken. Mellette „VIRÁG” felirat, mintha a leírt szó önmagá-

Nagyendi református temető egyik legrégibb sírköve

Régi sírkő a kibédi református temetőből.

Református temető Nagyend

nevezett „panyóka” huszártiszti sapkát faragott. A bonyolult összecsomózott szalagfonat tagolatlan koszorút fog közre, közepén nagyméretű nyolcszirmú virággal.

A következő figyelemre méltó sírkő már átvisz minket a havadtői temetőbe. A sírkő egy nagyjából 100×70 cm átmérőjű, szabálytalan formájú terméskő lap egész felületét kitöltő hatalmas madár domborművű ábrázolása. Az erősen megkopott felirat ezen is szűkszavú, csak a név, életkora és a készítés évszáma olvasható. Az elhunyt-ról minden fontos tudnivalót a gyönyörűen faragott madár mond el. A madár fél lábon áll, felemelt lábában követ tart, minden bizonnyal a mondabeli őrdarut ábrázolja. A sírkövön megjelenített történet egyik legkorábbi leírása Miskolci Gáspár 1691-ben megjelent *Egy jeles vad kert* című könyvében olvasható: „... éjjel mindenkor egynéhányan közülök hűségesen strásálnak, hogy a többi bátrabban aluhasanak. Akik stásálnak pedig, azok egy-egy követ tartanak fél laboknak körmei között, a másikon pedig veszteg állnak: Ha mikor azért a strásák el-találnak alunni, a kőnek a körmök közül való kiesések által menten fel-serkentenek.” Az őrdaru gyakran előfordul címerképeken, általában a tisztviselők, prédikátorok és a tanulók jelképe volt. Síremléken a kolozsvári házsongárdi temető 1693-ban készített sírkövén ábrázolják először.

Havadtői sírkőfaragók

A XIX. században kialakult sírkőkészítő központok közül a legjelentősebb Havadtő. A falu a Kis-Küküllő mentén található, a településnek nevet adó Havad patak torkolatánál. Lakói református székelyek. A Küküllő itt kiszélesedő völgyében mezőgazdasággal, állattartással foglalkoztak. A határában bőven található a már említett homokkő, mellyel régóta kereskednek. Ezt bizonyítja egy 1862-ből való presbiteri határozat, amelynek egyik kitétele így szól: „senki követ ne hordjon kereskedés végett, míg az egyház kökerítése meg nem lesz.” Általános jelenség volt e gyenge minőségű termőfölddel rendelkező vidéken, hogy a falvak a természet adta lehetőségeiket kihasználva valamilyen jövedelemkiegészítést jelentő mesterségre, háziiparra specializálódtak. Havadtőn a kövel való kereskedés és a sírkőfaragás vált jövedelmező foglalkozássá.

A faluban a XIX. század 40-es éveitől több sírkőfaragó is tevékenykedett. Az itt készült sírkövek nem csak a szomszéd települések, de távolabbi falvak temetőibe is eljutottak. A XX. század elejétől az 1940-50-es évekig több mint 30 falu számára készítették, vagy szállítottak sírköveket a havadtői kőfaragók. Ismertségét két dolognak köszönheti: az itt dolgozó kőfaragók tehetségének,

és annak a vállalkozó szellemnek, melynek révén a XIX. század közepétől közel száz éven át sírkövekkel látták el a környező falvak temetőit.

A falusi sírköveken ritkán találkozunk készítőjének nevével, monogramjával, vagy mesterjegyével. A havadtői sírkőfaragók kivételek, az itt készült síremlékeken gyakran olvashatjuk készítőik nevét, ezek legkorábban az 1840-es évek elején jelentek meg a sírköveken. Ekkor két nevet azonosíthatunk: Szopos István és Menyhárt Károly. Szopos az idősebb, aki 1814-ben született Havadtőn. Nemes, birtokkal rendelkező családból származik, amit egy 1841-ben készített sírkövén a szöveg végén azonos méretű betűkkel így jelez: „irta Szopos ist: ÁrmalistA”. Kissé bizonytalan véséssel készült feliratain a kis- és a nagybetűket keverve alkalmazza, a természetes formában meghagyott sírköveinek díszítménye általában egy virág, esetenként kétoldalt csipkézett vonalak végén két középre hajló tulipán.

Ezekben az években kezdi meg pályafutását a lehetségesebb havadtői sírkőfaragó: Menyhárt Károly. Első sírköveit meglepően fiatalon, alig tízévesen faragja. Ő is rangos családból származik, egy korai elhunyt rokona számára készített sírkövén Nemes és Nemzetes Menyhárt János felirat szerepel. Nemes és nemzetesnek titulálja elhunyt apját „Mozsest” is egy később faragott nagyméretű sírkövön. A Menyhárt család szinte tözsomzédjá volt Szopos Istvánnak, Károly gyerekként innen kaphatott ösztönzést a sírkőfaragáshoz. Erről árulkodnak első sírkövei, melyeken ugyanazokat a motívumokat láthatjuk, mint Szopos faragásain. Menyhárt Károly főleg népes családja számára, közeli és távolabbi elhunyt rokonok sírjaira faragott sírköveket. Nevét először egy 1840-es évek elején készített, töredezett állapotban fennmaradt sírkőre vési fel.

1845-ben több olyan sírkő készült, melyeken – bár nem jegyezte fel nevét – a faragás stílusa, a díszítmények elhelyezése Menyhárt Károlyra utal. A következő hat évben azonban nem találunk Menyhárt-faragásokat a havadtői temetőben. Az ebben az időszakban készült sírkövek valószínűsíthetően Szopos István munkái. Csak 1851-ben tűnnek fel újra olyan sírkövek, melyeken M. K. monogram van. Ezeken – bár még mindig természetes formájukban hagyott kövek – új stílus és technika megjelenését észlelhetjük. Az új szemléletű sírkövek arra engednek következtetni, hogy Menyhárt Károly ezeket a bizonyára sok tanulsággal szolgáló éveket falujától távol töltötte. Ezt igazolja egy havadtői önéletrajzíró visszaemlékezése, melyből arról értesülünk, hogy Károly az 1848-49-es szabadságharcban honvédként szolgált. Korábban meg-

jelent tanulmányomban feltételeztem, hogy katonáskodása előtt a marosvásárhelyi Református Kollégium diákja lehetett. Nincs adat arról, hogy a szabadságharc leverése után hogyan és mikor tért haza, de tanulmányait nem folytatva falujában maradt, és továbbra is kőfaragással foglalkozott. 1851 szeptemberében három síkővet faragott. Mindhárom kővön megfigyelhetjük Menyhárt jellegzetes újításait, a mélyített felületeket, a domború faragással készített részleteket, de ami a legszembetűnőbb, a látvány egészének kitűnő arányérzékkel átgondolt kompozíciója.

A koponya, keresztbe tett lábszárcsontokkal a régi főúri síremlékek és a városi temetők sírköveinek szinte elmaradhatatlan ábrázolása. Gyakori jelképe a marosvásárhelyi református temető régi, XVIII. században készült síremlékeinek is. Falusi temetőkben ritkán fordul elő, és akkor is rendszerint lábszárcsontok nélkül. Menyhárt Károly munkáira később is jellemző, hogy három-három lekerekített szélű levelet farag a szabályos kerekre formált koponya köré.

Ugyanezt a koponyát faragja egy másik sírkövére is, melyet egy három hónaposan elhunyt csecsemő emlékére állítottak. Ezen a kővön a koponyát fölül helyezi el az évszámmal együtt, elmarad a mélyített szövegmező, helyette fölül íves vonalakkal záródó háromszögbe vési a feliratot és a szellemesen összevont betűkompozícióval IMK monogramot. Ami ennek a sírkőfaragásnak legfeltűnőbb motívuma, az a szövegmezőt határoló háromszög felső sarkaiból indított két szívből lefele növény tulipán. Sokatmondó és elgondolkodtató megoldás, amire két magyarázat adódik: vagy ösztönös arányérzék okán helyezte a háromszög két oldalán kialakuló üres tér kitöltésére a virágokat, vagy tudatosan, ebben a formán kívánta kifejezni a köztudatban megőrzött ősi hiedelmeket a halálón túli világról, a „túlvilágról”, ahol minden e világ tükröképeként fordítva van, és a lélek tovább él.

Az 1852. év szerencsés fordulatot hozott Menyhárt életébe. Ez év november 12-i egyházi jegyzőkönyvi bejegyzésből arról értesülünk, hogy a református egyháztól segédtanító megbízást kapott. E szerint képesítése alkalmassá tette a tanítói állás betöltésére, sőt visszaemlékezők szerint jegyzői feladatokat is végzett. Tanítói kinevezését is két sírkővel hálálta meg, az egyiket Király István levitának, a másikat a református egyház kurátorának, Taar Mihálynak készítette. A sírkövek különlegessége, hogy nem aktuális temetés alkalmára készültek, Király István ugyanis majd csak húsz év múlva foglalja el helyét a neki szánt síremlék alatt, míg a kurátor Taar Mihálynak szánt sírkövön a huszonhét éve elhunyt apja nevét olvashatjuk.

A két sírkő Menyhárt Károly munkásságának fordulópontját jelenti. Ezek az első olyan sírkövei, melyek a kőfaragó mesterség szabályai szerint készültek. A Király István levita, vagyis lelkeszi szolgálatot is végző tanító és ügyvéd ajándékként készített sírkő Menyhárt Károly egyik legprofibban faragott munkája.

Am méretben is nagyobb, a motívumok gazdagságában is jelentősebb az ifj. Taar Mihály kurátor apja emlékére készített sírkő. Ez a síremlék a havadtői temető különlegessége, Menyhárt Károly munkásságának legjelentősebb darabja. A síremlék id. Tar Mihály gazdálkodó elhunyt alkalmából készített kisméretű kő helyére került, melynek kezdetleges felirata gyakorlatlan kézre utal, különlegessége a szöveg alá vésett kis eke ábrája. Ez a kis véset az első a későbbiekben oly gyakori ekeábrázolások sorában.

A sírkő legkülönösebb, legtalányosabb része a hátra faragott dombormű. Az enyhén domborodó felületet nagyméretű, természetűséggel ábrázolt, dús lombú, hangsúlyozottan három gyökérrel ábrázolt fa osztja két egyenlőtlen részre. A keskenyebb jobb oldalon, a fa gyökerénél, törzshöz szorulva különös öltözetű, nagy fejű, hosszú, hegyes szakállú, lekonyuló bajszerű öregember áll, összefogott kezében – melyet a szakáll félig eltakar – nyitott tekercset tart, melyen olvashatatlannul elmosódott felirat betűi sejlenek. A fa bal oldalán, jóval szélesebb felületen ülő szarvas domborművű ábrázolása, melynek agancsai a lombkoronát érintik. A szarvas alatt lesarkalt keretben „Készítette Menyhárt Károly” felirat, fölül a kézben tartott tekercshez hasonló felületen nagyméretű évszám: 1852.

A dombormű egészét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy faragója elsősorban az ábrázolások rejtettebb, jelképes tartalmára gondolt. A dombormű három szimbolikus tartalmú objektumra épül. Központi eleme a feltűnően méretezett hármasság gyökérrel ábrázolt fa. A háromágú gyökér a fa nem mindennapi szerepéről árulkodik. A három a számisztyikában az egyik legösszetettebb jelentésű szám, többek között bölcsesség, az isteni teljesség és a harmónia kifejezésének tartják. A fa a növényi szimbólumok között az élet, az örök növekedés és a megújulás egyik jelképe, de a magyar népmesék megőrizték az ősi világfa, az „égig érő fa” képzetét is, melynek ágai a misztikus felső világot tartják, törzsén felkapaszkodva a beavatott az égi világba juthat. A fa lehet a családot, a nemzetiséget jelképező „családfa”, és ez esetben a gyökerénél álló alak a család őst jeleníti meg. Nem lehet véletlen a szarvas ábrázolása sem. A békésen üldögélő szarvas nem az emberalakkal egy síkban, hanem magasabban, mintegy

lebegve jelenik meg, agancsa a fa koronáját érintve, azzal szinte eggyé válva jelzi, hogy nem mindennapi lényről van szó. A szarvas évente elhullatott és újránövessztett agancsa okán az újjászületés, a halhatatlanság és az elvarázsoltság jelképe. A keresztény vallási képzetekben a szarvas Krisztushoz, a megváltáshoz készülődő lélek megjelenítése.¹ A köztudatban ma is élő magyar népi hagyományban a „csodaszarvas” Isten által küldött mitikus vezérállat. A naiv művészet sorába tartozó különös alak értelmezéséhez ruházatának jellegzetességei vihetnek közelebb. Az egyedi ábrázolás előképének nem található nyoma a korabeli ikonográfiában. A kezében tekercset tartó statikus emberábrázolás leginkább a templomi falképek szentjeit idézi, a figura ábrázolása azonban a faragó leleményének tűnik. Az aránytalanul nagy, széles járomcsontú, lógó bajszú arcon az elkeskenyedő szakáll mintha rátét volna, szinte torz kis karjain szoros ruhaujj, felsőtestén combközépig érő ruha, alatta mintha díszített szélű, redőkben aláhulló bokáig érő palást, vagy köntös lenne, melyen elől, kétoldalt ívben hajló vastag, kötélszerű öv vagy derékszíj lóg le, közepén feltűnően nagy bojtal. Furcsán szétálló lábain talán csizmát visel.

Az öltözet szokatlan, régmúltat idéző részei, a különös főveg és a mélyen lelógó deréköv a tekintélyességet jelölő nagyméretű bojtal – ami hatalom és a beavatottság jelképe – talán a székelyek egyik „rabonbánnak” nevezett vezérét ábrázolja. A krónikára utalhat a kézben tartott szétnyíló tekercs is.

Menyhárt faragásai arról tanúskodnak, hogy jártas a jelképek világában, elképzelései, gondolatai vizuális kifejezésére könnyen rátalál. Ez esetben is feltételezhetjük, hogy ez a különös dombormű valamilyen formában kapcsolatban lehet az elhunyt családjával, akikhez rokoni szálak fűzték. A család gondolkodására utaló első jelzés már a felirat szövegében feltűnik. A régi kis sírkövön „tAR miháj” felirat szerepel, a Menyhárt Károly faragta síremléken: „JON HONFI ERÉNYES GAZDA ÉS APATAAR MIHÁLY” A megváltoztatott családnév, de különösen a „honfi” jelző, az időszerű szellemi áramlatokra nyitott, a nemzeti érzelmek iránt elkötelezett ember gondolkodásáról tanúskodnak. Ez érthető is, hiszen a reformkor eszméi a legeldugottabb falvakba is eljutottak, a szabadságharc eseményei sok családot közvetlenül érintettek. Fokozottan érvényesült mindez a székelyek lakta településeken. Mindez azonban nem szolgál magyarázatul a dombormű értelmezéséhez.

A XIX. század első felében volt még egy közérdeklődést foglalkoztató hír, mely főleg a székelység körében váltott ki izgalmat: a „Csiki székely krónika” fellelése.

Menyhárt Károly elhunyt kisfia számára faragott sírköve
Református temető
Havadtó

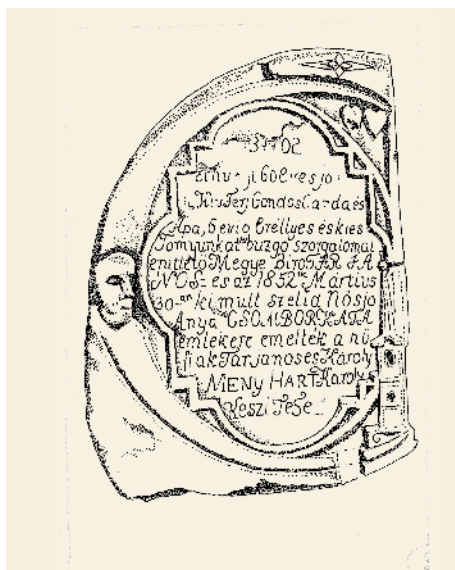
Menyhárt Károly Taar Mihály emlékére faragott sírkövének hátoldala
Református temető
Havadtó

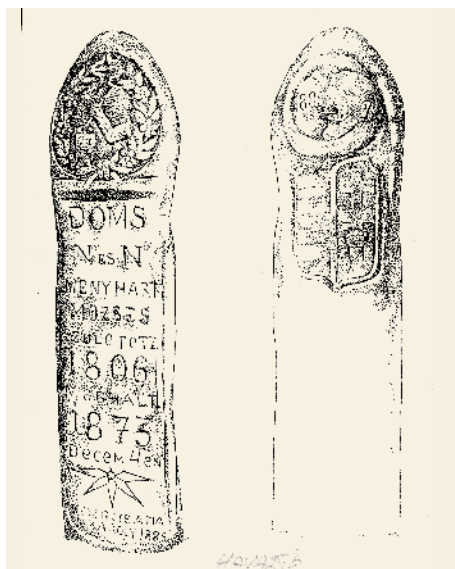
Menyhárt Károly Taar Mihály emlékére faragott sírköve

Az 1840-es években több leírásban, regényben, újság-cikkben foglalkoztak a krónikában szereplő adatokkal, a „rabonbánok”, a „székely áldozópohár” és több felmerülő kérdéssel. Voltak székely családok, akik a rabonbánok rokonainak tartották magukat, és vita folyt az egyenes ági leszármazottságról. A korszak hangulatát meghatározta a szabadságharc leverése utáni nyomasztó légkör, melyben önbizalmat keresve oly sokan tekintettek vissza a múltba. Talán ezzel magyarázható a krónika iránti fokozott érdeklődés is. Elképzelhető, hogy a messzi múltba visszavetített képzelet rejlik a Tar család rangosabbnak tűnő Taar névváltoztatása mögött, és ezzel függhet össze Menyhárt Károly sírkő hátára faragott domborműve. Nem zárható ki a gondolat, hogy a Taar család feltételezett „rabonbán” őseit jeleníti meg a dombormű talányos alakja.

**Menyhárt Károly
faragott sírkőve
a tornyot építtető
kurátor emlékére.**

**Menyhárt Károly
apja sírjára készített
síremlékének
elő és hátoldala.**

Az elkövetkező jó néhány évben nem találunk Menyhárt Károly által készített sírkövet a havadtői temetőben. Az 1852-ben készített munkáihoz hasonlítható kvalitású sírkövek csak jóval később, a 70-es, 80-as években kerültek ki műhelyéből. A '60-as évek elején néhány visszafogottan faragott kisebb méretű sírkő jelzi tevékenységét, azokat is szinte kizárólag elhunyt családtagjai számára készítette. Mégis fontos figyelni rájuk, mert olyan motívumokat jelenítenek meg, melyek később, a havadtői sírkövek különleges ismertetőjelévé, szinte védjegyeivé válnak. Közülük legjellegzetesebb a hármassával ábrázolt, kerek végű levélcsozor, mely Menyhárt Károly munkáin korábban is megjelenik. Ennek a motívumnak a környező falvakba való elterjedését igazából jóval később a XIX. század vége felé, a XX. század első évtizedeiben mérhetjük fel.

A levéldíszekből képzett díszítmények között az egyik legszebb kompozíció az a szívből kinövő, részarányosan széthajló levelekből, virágokból képzett díszítmény, amelyet Nagykenyén csak gyerekek sírjára helyeztek, de máshol is főleg a fiatalon elhunytak, lányok, asszonyok sírjain láthatóak. Ez a díszítmény is először az 1860-as évek elején faragott Menyhárt-sírköveken jelenik meg, általában csigavonalba kunkorodó végű ívben foglalt keretben.

A levélkompozíciók két jellegzetes formája: a két sarokból, vagy fölülről egy pontból indított három-három levél és a rendszerint szívből kinövő részarányos virágtő, erőteljes dekoratív megjelenése mellett mélyebb tartalmak kifejezői. Az egyik kompozíció egy pontból szétnyíló lendületes vonalaival az életbe vetett hit legyőzhetetlenségét, az élet szépségét sugározza, a másik lehajló, befelé forduló formájával a belenyugvást, az élet végének elfogadását sugallja.

A jellegzetes levéldíszek mint nyomravezetők segítenek rátalálni a Havadtőn készült sírkövekre. A vallási hovatartozást jelző síremlékek közül kitűnik néhány sírkő, melyek jelzik, hogy a havadtői sírkőfaragók vállalkozását nem befolyásolták a nemzeti vagy felekezeti hovatartozás korlátai. Megrendelőik között ott találjuk a falvak római katolikus családjait, az ortodox románokat ugyanúgy, ahogy a környék településein élő zsidó közösségeket. A zsidó temető kialakulása összefügg Bözdújfalú különös történetével. A falu neve a romániai falurombolás kapcsán vált közismertté, amikor egy víztároló építésével elárasztották. Ezzel egy Erdély történelmében egyedülálló hagyományú közösséget tettek tönkre, semmisítették meg, melyben évszázadok óta éltek együtt a különböző felekezeti és nemzetiségű családok. A falu az üldözött erdélyi szombatosok utolsó menedéke volt, 1864-ben még 160 olyan telket tartottak számon a faluban, melyen szombatos székelyek éltek. A következő években zömük

zsidó hitre tért.² Leszármazottaik nagy része, az erdélyi zsidók sorsát vállalva német koncentrációs táborokban pusztult el.

Mára leomlott a falu utolsó templomtornya is, csak a temetői maradtak épen a hajdani falut körülvevő hegyoldalakban. A völgy jobb oldalán a katolikus, református és az unitárius temetők, velük szemben a zsidó temető síremlékei állnak. A temetők sírköveinek nagy részét havadtői sírkövesek készítették, melyek lényegében alig különböznek egymástól, méreteik és kivitelezésük módja nagyjából azonos. Legtöbbjüket az ismert virág-, vagy levélornamentika díszíti, a katolikus, görög katolikus sírköveket kereszt jelzi, a zsidó temető síremlékein – melyeknek feliratai zsidó, héber és magyar nyelvűek – a Dávid-csillag, a három-, vagy ötágú gyertyatartó, a kilencágú Menóra, ritkábban két kéz ábrázolása látható.³

Menyhárt Károly 1860-as évek második felében készült sírkövein a szívből kinövő részarányos levél-virág ornamentika továbbgondolt változata jelenik meg, a virágtartó edénnyel együtt ábrázolt virágkompozíció. Az edénnyel együtt ábrázolt virágtó a környék falusi temetőiben gyakori díszítőelem, de abban a formában, ahogyan Menyhárt Károly megfogalmazta, ritkán fordul elő. Az 1860-as évek közepén több olyan sírköve készül, melyet korona díszít, és van még egy motívum, melyet Menyhárt alkalmaz először a havadtői kőfaragók között: ez a koszorú. A koszorú és a korona jelentéstartalma összefügg, mindkettő kört formál, ami az ősi hiedelmek szerint a tökéletességet és az éggel való kapcsolatot jelképezi. Gyűrűként egyesíti a földi és égi világot, egyúttal a két világ határát is kijelöli. Az ókori kultúrákban a birodalmak, közösségek vezetői hatalmuk jeleként viselték. A babérkoszorú a rómaiaknál is a hatalmat és a halhatatlanságot jelképezte. A koszorú ma is fontos szimbólum, az életben elért teljesítmények, örök értékű alkotások jutalma. A temetések alkalmával a sírra helyezett halotti koszorú eredetileg azt jelezte, hogy az elhunytat Isten védelme alá helyezték. Sírjeleken ábrázolva a tisztességben, becsületben leélt földi lét jutalmául nyert örök életet jelképezi. Sírköveinken a koszorú többnyire más jelképekkel együtt jelenik meg, rendszerint azok keretétül szolgál.

Menyhárt Károly egyik legkülönösebb sírkövét Tar János „..... jo honfi Hiv Férj Gondos Gazda, 6 évig erélyes és kies Tornyunkat buzgó szorgalommal építettő Megy Biró...” és elhunyt felesége számára faragta. A tíz-egynéhány cm vastagságú 110×78 cm szokatlan alakú sírkövet 1982 nyarán kidöntve, a temető völgyre néző meredek oldalában találtam. A dombormű megmunkálásának

stílusából arra lehet következtetni, hogy az 1870-es évek elején készülhetett. Az aszimmetrikus kőlapra faragott kompozíció mondanivalóját kifejező fő elem a kő alakjához igazodó hatalmas holdsarló, melynek közepén az elhunyt portréját jeleníti meg, az egyik csúcsa a torony makettszerű ábrázolásával érintkezik, a másik mellett két szív ábrája látható, a toronyépítő és a családszerető férfi képi kifejezésekként. A feliratot a félhold öblében, gazdagon tagolt keretbe helyezi el. A merész fantáziával megalkotott kompozíció páratlan nemcsak a síremlékek, de a képi megfogalmazások, műalkotások között is.

A havadtői temetőben – mint általában ezen a vidéken – a családoknak elkülönített helyük van. A falu fölötti meredek hegyvég déli oldalán elhelyezkedő temetőben, a sírkertet a hegy irányából határoló árok mentén találjuk a Menyhárt család sorban elhelyezett sírjait. Több sírkő áll egymás mellett, egyenes sorban, gondosan kialakított utacska mentén, alul a régebben, felfele haladva a későbbben elhunytak emlékkövei. Egy kivételével, melyet Menyhárt András (Károly fia) készített, a sírkövek Menyhárt Károly faragásai. A legtöbb síremlék kis-korukban elhunyt gyerekek számára készült. A sorból kiemelkedik több mint kétméteres magasságával édesanyja számára 1871-ben faragott sírköve. A természetes formájában hagyott kő egyik oldalát simára faragta, melynek alsó részén szépen ívelt keretbe véste a szöveget, fölötté nagyméretű antikva betűkkel DOMS felirat.⁴ Az obeliszkyszerű kő hosszan elkeskenyedő kertelt mező felső részén hatágú csillag, a reformátusok jelképe. Készítésének évszámát a kő hátsó felére véste. Természetes formájában meghagyott kőbe faragta apja síremlékét is. Az enyhén csúcsos, kerekded kő felső részén virágos olaszkoszorúval övezve könyökben hajlított kar lúdtollat tart egy tintatartó fölé. A címerszerű ábrázolást kis párkány választja el a szövegmezőtől, mely kiemelt nagybetűkkel indul: DOMS, mint édesanyja sírkövén, majd N és N, vagyis Nemes és Nemzetes, kishemesi származásának öntudatos kihangsúlyozása. A feliratot egy pontból induló sugaras, elhegyesedő díszítés zárja, alatta „készítette fia Károly 1885”. Az évszám megismétlődik a kő hátsó részének faragásán, mely apja profilban ábrázolt portréja, amit – mintha a nyak meghosszabbítása volna – kerek ív fog közre. Alatta nagyméretű dombormű, a magyar címerpajzs. A síremlékre faragott ábrák, a toll, tintatartó, címer a szellemi életre nyitott, a nemzeti érzelmek iránt elkötelezett családról árulkodnak.

Menyhárt Károly a havadtői sírkőfaragást megteremtők egyik első és legtehetségesebb alkotói közé tartozott. Kö-

zel ötven éven tartó munkássága nemcsak alkotó tehetségéről, képzőművészeti kifejezőképességéről tesz tanúságot, de arról a formateremtő képességéről is, melynek köszönhetően a hagyományos népművészet elemeinek felhasználásával új – azt is írhatnánk –, korszerű stílust teremtett. Megteremtette a „havadtői sírkövek” jellegzetes stílusát, mely az őt követő sírkőfaragók keze munkája révén széles körben elterjedt, és a XX. század elejétől meghatározta a Nyárad és a Kis-Küküllő menti falvak temetőinek jellegét.⁵

IRODALOM

BODOR György: *Az 1562 előtti székely nemzeti szervezetről* = *Történelmi Szemle*, 1983, 2. sz., 281–305.

DANKANICS Ádám: *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. Bp., Magvető, 1983

ERDÉLYI Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest, Kriterion, 1980

FORRAI Sándor: *Küskarácsonról sülvestig. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink*. Bp., Múzsák, 1983

HEREPEI János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Bp., Akadémiai, 1988

HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcel – SZEMADÁM György: *Jelképtár*. Bp., Helikon, 1990

IPOLYI Arnold: *Magyar mythologia*. Pest, Heckenast, 1854

JÁNOSFAVI Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett I–II*. Sajtó alá rendezte BENCZÉDI Pál, Kolozsvár, Minerva, 1942

KINDA István: *Homokkőbe faragott múlt. Havadtő régi síremlékei*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 2016

KOVÁCS András: *Vallomás a székely szombatosok perében*. Bp., Magvető, 1983

A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1623–1848. Bevezetéssel közlésezi TONK Sándor, Szeged, JATE, 1994

NAGY Margit, B.: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion, 1970

ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból I–VI*. Pest, Ráth, 1868–1873

PÉTERFY László: *Faragott sírkövek és díszítményei a nagykendői temetőben* = *Folklór Archívum* 7., Szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1977, 79–162.

SZÁDECZKY Lajos: *A csíki székely krónika*. Bp., MTA, 1905

JEGYZETEK

- 1 Lásd: „Mint a szép híves patakra a szarvas kívánczik, lellem úgy óhajt Uramra, és hozzá kívánczik.”
- 2 A térítést Dr. Moses Gaster Jasi-i (Jászvásár) főrabbi kezdeményezte, akit 1885-ben száműztek Romániából. Brassóban telepedett, itt értesült a bözödújfalusi szombatosokról. Bözödújfalusiakról írt tanulmánya 1890-ben jelent meg Londonban.
- 3 A Dávid-csillag, a hétágú Menóra, a három- és ötágú szombati gyertyatartó az Izraelhez tartozást szimbolizálja. Az áldásra nyitott összeérő hüvelykujjú kezek a papi hivatásuk jelképe.
- 4 Dominus Optimus Maximusque Seprum: Legjobb, Legnagyobb és Legfensőbb Úr.
- 5 Havadtőn tevékenykedő sírkőfaragók.

Tolcsvai Nagy Gábor

Erdély nagy szótára – amint velünk beszélget

■ Vajon egy térség kultúrája, nyelve, közösségének és személyiségeinek sorsa megragadható-e egy történeti szótárban? Vajon Erdély megfoghatóvá, érthetővé, megélhetővé vált-e az ezredfordulón, akkor, amikor az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* immár befejezve kézbe fogható? Vajon képes volt-e a Tár kezdeményezője, gyűjtője, legfőbb írója és szerkesztője, Szabó T. Attila véghezvinni heroikus vállalkozását, még halálán túl is? Talán akadnak a Tárnak olyan olvasói, akikben fölmerülnek e kérdések a szinte meghaladhatatlanul gazdag szintézis láttán. Az igenlő feleletek az értelmező, megértő olvasás válaszai a Tárat bárhol is felütvén, főképp akkor, ha túllépünk egy megtalált részlet, egy elemi szótári egység, vagyis egy szócikk látókörén. Mert a Tár egy-egy egysége, egy-egy szóadatolása is kinyit világokat, ám az egész itt egyértelműen más minőség. Már nem csupán nyelv vagy nyelvtörténet, már több mint filológia. E más minőség összetevőit, tényezőit érdemes föl kutatni és megnevezni.

Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (I–XIV., 1975–2014) tizennégy vastag kötetével, külsőleg enciklopédia jellegű fóliánsaival mutatja meg magát elsőként. A kötetek nyomdai megjelenítése lényegében állandó maradt a három évtized múltával is, a „szedés” tisztasága, egyenletessége azonban javult, nyilván elsősorban a számítógépes tördelés következtében. A sötétkék borító és gerinc a nagy klasszikus sorozatok tekintélyét és méltóságát mutatja, okkal. A kötés és a gerinc kötetenkénti csekély eltérései, az aranyszínű csíkozás megléte vagy esetenkénti hiánya ellenben a mű hányatott sorsát jelzi. E kettősség nem a készítőik vagy a kiadók hanyagságából ered (éppen nem), sokkal inkább a Tár otthonának, Erdélynek, az erdélyi magyarságnak egy alig észlelhető, de beszédes jelképe. Többek között a végigküzdött tevékenységet, a minden akadály ellenére elvégzett munkát: a folyóírt, elrendezett és fölmutatott, hozzáférhetővé tett, tehát a hagyománymondásba bekapcsolt történeti erdélyi életet, minden ellenerővel szemben is. Az *Erdélyi magyar*

szótörténeti tár egyfajta használatban, egy olvasatban szótár – de csak egyfajta. Tágabb látókörből tekintve egy hosszú és dús történetű térség magyar nyelvű kultúrájának, életvilágának rendkívüli gazdagságú, Szabó T. Attila és segítőitársai által élővé tett folyamatos beszéde.

A szótár, bármely szótár a könyvespolcon áll. Akkor veszi le onnan valaki, ha valamit keres benne. Külseje gyakran rongyos, foltos, főképp a közkönyvtárakban. A szótár a biztos háttér; háttér valamely ismeret megszerzéséhez vagy megerősítéséhez; az örök megbízható és mindig rendelkezésre álló szolgáló. Tudható, hogy van, de csak akkor vesszük elő, ha külön okból szükséges. A szótár nem a kedvenc könyv, nem az esti olvasmány. A szótár kis elemekből, szócikkekből áll, ahogy magyar neve is jelzi. A szótár a szavakat veszi sorra, hosszú évszázadok óta ábécérendben megjelenítve. A szavakról valamilyen szempontból megfelelő, szakmailag ellenőrzött ismereteket ad. Például megadja ugyanazon nyelvbeli jelentésüket, helyesírásukat, kiejtésüket, eredetüket, történetüket, stílusukat, rokon értelmű vagy más nyelvi megfelelőjüket, általános jelleggel vagy valamely életterület, szakma keretében.¹

Első pillantásra a szótár gyakorlati haszna a döntő, az, ahogy a mindennapi nyelvi tevékenységben kézbe kerül. Ekkor a figyelem a keresett szóra, az avval kapcsolatos ismeretre összpontosít, és ha az megvan, a szótár eligazít, az azt fellapozó már teszi is félre, megy tovább. A szótár, főképp a kétnyelvű, jó üzlet, még az elektronikus kommunikáció korszakában is, mert szükség van a szótárakra a megfelelő, érthető és pontos nyelvi tevékenység megvalósításához.

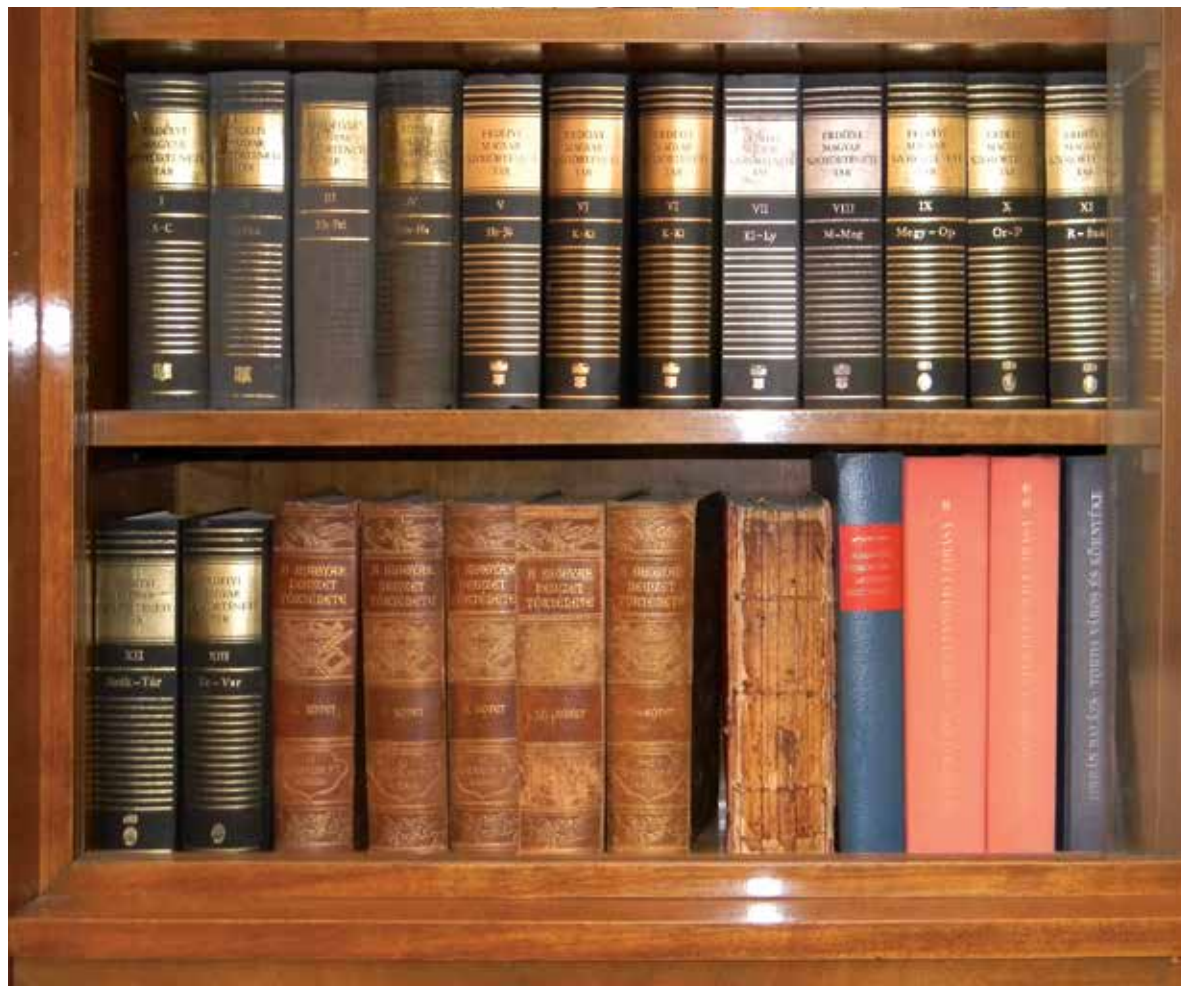
Mégis, a mindennapi szükségletre készített szótár is több ennél. A szótár egy közösség, egy nyelv- vagy beszélőközösség tudásának valamely részét jeleníti meg. Ez a rögzítés és hozzáférhetővé tevés sokrétű: adatgyűjtés, válogatás, elemző feldolgozás, szócikké formálás során alakul ki. A szótár a nyelvközösség enciklopédikus tudását térképezi föl, a nagyjából egyezményes

ismereteket, és e tudást elemenként kodifikálja, majd elrendezi. Az ábécérend a nyomtatott szövegű kultúrákban kényszer, a kétdimenziós papíron és a meghatározott nyomdai tükrön belül a kereshetőséget ez teszi a leginkább könnyűvé. Ám a szótár, minden szótár valójában jórészt láthatatlan hálózat, hiszen a szavak nem magukban állnak a világban és a beszélők tudásában. A szavak összefüggnek egymással a legkülönbözőbb szempontok szerint: azonos fogalmi körbe tartozhatnak, kisebb-nagyobb szócsaládokat alkotnak eredetük szerint, vagy eltérő voltak ellenére közös metaforára vezethetők vissza; rokon értelműek vagy ellentétesek lehetnek; egyaránt dolgokat, folyamatokat vagy minőségeket, viszonyokat fejezhetnek ki (szófajuk van); sok jelentésük lehet. A szótár a világról való ismeretek kategoriális és nyelvben leképezett rendszerét mutatja be a maga módján.² A hálózatok e hálózata – bár nincsen külön jelölve – az egy nyelvet beszélők tudását képezi le, amennyire megközelítőleg ez egyáltalán lehetséges. Egyúttal tartalmaz valamit a nyelv élő működtetéséből is, abból a dinamikából, amely a mindennapi nyelvhasz-

nálatban e tudást mindig hozzáigazítja a körülményekhez és feltételekhez.

Lehet-e szótárként kézbe venni az *Erdélyi magyar szótörténeti tárat*? És: érdemes-e szótárként olvasni, és ha igen, miféle szótárként? Vagy lehet-e másképp olvasni; vajon a hálózatos jelleg összeilleszti-e a szavakra szétírt, szétbontott nyelvet? Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* e kérdések megválaszolása nyomán mutatja meg igazán saját természetét, különlegesen értékes voltát, egyetemes magyar jelentőségét.

A *Tár* első olvasatban szótörténeti mű, szótár formában. Gyűjtési hatóköre pontosan meg lett határozva: területileg Erdély, beleértve a történelmi Partiumot, időben pedig az Erdélyi Fejedelemség kialakulásától (a *Tárban* a XVI. század közepétől) a XIX. század közepéig terjedő történeti korszakok összessége. Az az időszak, amelynek során Erdély a történetileg lehetséges önállóság különböző fokait elérte, ennek feltételeként és eredményeként is az anyanyelvi állami vagy regionális szerveződés, közigazgatás, egyházi, iskolai és mindennapi élet kimagasló színvonalát valósította meg, a protestantizmus erdélyi

Az Erdélyi Szótörténeti Tár kötetei, a tár folytatódásában meghatározó segítséget nyújtó Benkő Loránd (1921–2011) akadémikus könyvtárában.

átfogó elterjedésének részeként és eredményeként, megerősítve az anyanyelvi hitélet által is. A nyelvi gazdagság gyakorlati és esztétikai teljesítménye, a közösségi cselekvések lényegi részeként a kommunikáció, a hagyomány dinamikus, egyszerre megőrző és részben újító jellege meghatározó összetevője volt e hosszú időszak erdélyi létezésének; nem csupán a fennmaradásnak, a meglétnek, hanem a kösziklára építő, az alkotásban megmutatkozó emberi mibenlétnek az állandó megvalósításában. A *Tár* a maga módján tehát a szavak adatolása részeként ezt a bőséget is megjeleníti.

A *Tár* gyűjtési, adatolási forrása legnagyobbbrészt az erdélyi levéltárak megmaradt anyaga, valamint több jelentős napló, emlékirat, történeti mű, peres anyag. Közép-Európában, kivált a Szűcs Jenő által középső történeti régióként azonosított, az Elbától és Lajtától keletre, az ortodox kereszténység térségéig kiterjedő világban a levéltárak a legkülönbözőbb hatalmak akaratának és háborúk pusztításainak voltak kitéve, jóval 1920 előtt is.³ E mostoha körülmények ellenére is igen gazdag szövegvilágot tudott feldolgozni, kicédulázni: másfél millió cédulán jegyzett föl adatokat Szabó T. Attila. A tizennégy kötet összes szócikkének (80.639, a kötetek utolsó oldalán megadott számokat összegezve) beszerkesztett adata meghaladja a másfél milliót.

A *Tár* szócikkjei mintha a szótár általános normáinak megfelelően szinte gépiesen követnék egymást: A betű, B betű, C betű, a Zs-ig bezárólag. A címszó után adatok sora olvasható: a szó jelentése románul, németül, magyarul, esetleg latinul, majd példák, idézetek következnek évszámukkal, a forrásadatok rövidítéseivel. Egyszerűen filológiai mű, szinte csak a bennfenteseknek. Szakmák sorának pótolhatatlan, gazdag adattár a nyelvtudománytól a történettudományon át a művelődéstörténetig.

Ám épp e ponton, a címszavak kiválasztásánál és a példák megidézésénél lép ki a *Tár* a megszokott szótári rendből, és hoz létre új minőséget, szerkesztőjének, Szabó T. Attilának a talán a legdöntőbb elhatározása nyomán. A *Tár*nak e ponton a szokásostól eltérő két jellemzőjét lehet kiemelni. Egyrészt a kötetek nem csupán egyszerű és összetett szavakat adatolnak, hanem toldalékolt (képzett, jelezett, ragozott) formákat, valamint grammatikai elemeket is (például -ba, -be; -ban, -ben; -int; -képpen; -kor). Azért e szokatlanság, mert a *Tár* így az élő nyelvhasználat állandósult, gyakori elemeit is tartalmazza, amely nem jellemző a norma szerinti szótárakra. Másrészt a *Tár*ban az egyes címszavakhoz illesztve több, gyakran szép számú példát is élvezni lehet. Számtalan esetben éppen az odaillő idézetek sokaságá-

ban kellett a szerkesztéskor válogatni: az első kötettől kezdve egy jelentéshez már csak korlátozott számban közöl idézetet a mű. A példák emellett viszonylag hosszabb idézetek, a hasámban többsornyi, gyakran teljes mondatnyi szövegrészek. Ez a terjedelmi kiváltság alapjaiban választja el a *Tár* minőségét más egynyelvű, leíró vagy történeti szótáraktól, hiszen ekképp a címszó alatti szavak életre kelnek, természetes közegükben, vagyis mondatokban, legfőképp pedig szövegekben (szövegrészekben) jelennek meg az olvasó számára. Hiszen a *Tár* olvasói majdnem kivétel nélkül soha nem jártak a Szabó T. Attila által ötven éven át kutatott levéltárakban, soha nem olvasták azokat a dokumentumokat, amelyeket az alkotó szerkesztő adatgyűjtő figyelemmel tanulmányozott végig. Mégis, egy-egy idézet egy-egy jelenetet tesz élővé, bárki számára.

Szabó T. Attila szerkesztői döntésének több folyománya is megfogalmazható, olyan következmény, amely a *Tárat* kivételes minőségű művé alakítja. A nyelvtudományi, szókészletteni és szótárírói eredmény a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat szerves egységének a megvalósítása. A nyelvtudomány a XX. században a rendszer bővületében élt, Ferdinand de Saussure nyomán, és nem hogy elfeledkezett a mindennapi nyelvi gyakorlatról, hanem tudatosan távol tartotta magát tőle. A tudományos rendszerezés így kissé elidegenedett a nyelvi tevékenység dinamikus, egyszerre hagyományörző és újító világától. A *Tár* az ezredfordulón immár meghatározó funkcionális nyelvészeti elveit valósítja meg: a rendszert és a használatot abban az egységében kezeli, ahogy az a beszélő ember tudásában természetesen összetartozik.⁴

A szócikkben bemutatott szó természetes közege – ahogy fentebb említett – a mondat. S a mondat (a tagmondat) fő funkciója egy elemi jelenet leképezése szemantikai és grammatikai szerkezetben: jellegzetesen két szereplő (például cselekvő alany és elszenvedő tárgy) között történik valami időben (ezt fejezi ki az ige, az állítmány). A *Tár* példái ilyen kis jeleneteket idéznek föl, első renden a tárgyalt szó tényleges használati jellemzőit demonstrálva. Például ekképp:

„a M. Praepost Ur midőn a Barátok Residentiajanak Portájához jutott volna, oda bé mene” (1776)⁵

„intik ew kegmek az Ado zedeo vramat zeretettel hogy Akiknek ... adossok wolnanak azokat Zep Zowal chendezichek, es lagychiak hogy addig warakozasba(n) legienek, az migh az penznek megh zerzesebe(n) Isten mas módot mutat” (1596)⁶

„a’ Majornéhoz egy öreg tudákos Aszszony vetődvén, a’ hoz le ment a Mlgs Grófné, azt mondá nékem, hogy

azon öreg szüle azt jövendölte, hogy a' Néhai Gróf Ur három esztendeig még fog élni, de tovább nem; mert meghal" (1793)⁷

A *Tár* írott dokumentumokat jelenít meg. Ezek az írások többnyire hivatalos írások (peres jegyzőkönyvek, tanúvallomások, szerződések, feljegyzések), vagy éppen levelek, magánjellegűek is. Tehát az írás jellegzetességei, az eltérő mértékű retorizáltság tetten érhető. Ennek ellenére az idézett szövegrészek jelentős hányada élőnyelvi jellegű, közel lehet a korabeli valós élőbeszédhez. Bizonyítja ezt több gyakori nyelvi jellegzetesség, például a tagmondatok viszonylagos rövide, népnyelvi fordulatok használata. A *Tár* tehát nem sterilizálja a nyelvi adatokat, ellenkezőleg, valós közegükben tárja az olvasó elé. A *Tár* az erdélyi térség számos nyelvjárási területéről származó szöveget idéz, ebben az értelemben az erdélyi nyelvjárások három és fél évszázadának is szótára, ismét az élőnyelvi jelleget erősítve. Csakúgy, mint a helyesírás változatainak és változásainak dokumentuma. Az adatok (sajnos különlegességnek, egyedinek nevezhető) jellemzője, hogy a *Tár* megjelöli eredetük földrajzi helyét is, évszámuk mellett – vagyis az egyes példák, szövegrészek megbízhatóan elhelyezhetők az erdélyi magyar nyelv- és művelődéstörténet viszonyai között, páratlan pontossággal, kapcsolódva a társadalom- és politika- vagy gazdaságtörténethez is. Mindez a stílus változatosságával együtt a megszólalás módjainak kivételes bőségét tanúsítja, a biblikustól, az emelkedettől a bizalmasig, a közönségesig, miképp e példákban:

„mű itt e' nyomorú világon, a' fájdalom kínjaitól emészte – bajolunk az élet terheivel" (1853)⁸

„De idővel csak győzedelmet vett a testi erőtelenség rajtok és sokáig gonoszul éltek" (1775)⁹

„Varga Menyhárt... Bonyhara ment vala, meg az Urajs hina vele hogj menne el, de az aszonj azt monda hogi eb menien mert hiszem oda koslatek Eniedre " (1631)¹⁰

„én hallottam az néhai Kováts Joseff Uram szájából Rádúj István az én házamból mennyen kurvanyába "(XVIII. sz. vége)¹¹

Ne féljünk kimondani: gyönyörűsége ez a gazdagság. A *Tár* e teljes körű nyelvi változatosságban egyrészt elkülönül a történeti Magyarországnak, mint a Kárpát-medencei magyar nyelvterület más térségeinek nyelvjárási, táji változataitól, egyúttal azonban éppen a magyar nyelven belüli változatosság hasonló szerkezetével egyseget is alkot azokkal.

Ahogy látható, a *Tárban* mint szótárban a szétdarabolt tudás nem pusztán a szavak félmondatos vagy szinonim értelmezésében kapja meghatározását (norma szerint így is), hanem szövegkörnyezetében. A szétdarabolás-

nak, a tudás szétírásának van alapja, és miközben ez látzólag eltünteti a kapcsolatokat, az átfedéseket, addig a kontextusok összekapcsolják a szétválasztott értelmeket. Hiszen a *Tár* olvasója azt tapasztalja, hogy mindig valakik, egykoron élt valós emberek szólalnak meg tényleges élethelyzetekben, és okkal, értelemmel mondanak valami szükségeset. Amit mondanak, az saját életviláguk, tevékenységük része, és természetesen egyúttal társaiké is. Így kezd kibontakozni Erdélynek, e térségnek a történelme, a mindennapi élete, a küzdelmek, kudarcok, tragédiák, örömök sora. Ahogy Szilágyi N. Sándor, az első kötetek Kriterion kiadói szerkesztője az utolsó kötet megjelenésének bemutatóján mondta: „az ember olvasza ezeket a kicsi életdarabokat, és ez egyszer csak elkezd szélesedni – egyszerűen belakja az ember Erdélyt térben és időben. Valahogy úgy mozog ott, hogy személyes ismerősei lesznek a XVI. századi kolozsváriak, tudja, hogy éltek azok az emberek, az élet a maga teljességében ott van”.¹² Egyéniségek, szokások, morál, emberi viszonyok, értékek, események, emberi cselekedetek, nagyság és gyarlóság körvonalazódik a szócikkekben, azok részleteiben, az idézett példákban, ismét az emelkedett stílustól a pajzán példabeszédig. S ezek bizony nem függetlenek egymástól, mert ugyanazon nép fiainak jutnak ki részül, miképp az alábbi három példában:

„Constal az bizonsagokbol hogj Sardy Janosne diuersis temporib(us) et locis az vra feleol hirdette az gialazatot, melireol semmi egienes tanw ninch(en) es fundaltatnak az bizonsagok chiak az azzony es leanka bezedere. Azért teczik az teorwennek miwelhogj az bizonsagok ige(n) homaliosok Sardi János harmad magawal . .. tiztichia magát hogj eo artatla(n) attol az gialazattol hane(m) az felesege fabricalta es indította ellene" (1597)¹³

„Hallattam a tavaj Nyáran, s láttamis a Fodor Petemé Leányát Sírva borzos hajjal, fővel a piatzan futni, a fersingit hoszan maga után el nyúlva vontzolván, azt kiabálta jaj meg öl Székelly Farkasné" (1831)¹⁴

„előttem Groff Teleki Lajosné ő Nsága egy mostani Meliton nevű kotsissa beszéllette, hogj az Exp(onen)s Ur utrizált Felesége Ferentzi Máriánál ugy esik a dolog mint a Malomba(n), hogj aki előbb megyen, az tölt fel a garatba" (1837)¹⁵

Egyetlen szócikkben is rengeteg életbeli jelenet, esemény vagy eseménytöredék kerül egybe, látszólag szervesen, mégis az imént részletezett szóképzettani, szemantikai és életvilágbeli összefüggések tényezőiként. Itt nem csupán az egybetartozó nyelvi adatok alkotnak rendszert, hanem az erdélyi élet egyetemes és térségi életvilágának részletei rajzolódnak ki, mintegy hálózato-

san. Az *e'ez'* mutatószó cikkének egy rövid részlete például így fest:

„1581: Azerth kerem keg(d)eth, hogy az naponkint való geöleöltség neh aradgio(n), Kegd haggia meg az nemetyeknek, è kws marczonasagh zolgalathon ne vezekedgienek [Noszoly SzD; BesztLt Joannes Chyeffey provisor Albensis lev.]. 1585: Magyar András vallia ... Takach Keleme(n) az eo hazoktol vala tizenhatod haz mezzesegre ... Angalit Veimen Mihalne vallia ... tizenhatodik haz vala e dologh a' Keleme(n) hazatol [Kv; TJk IV/1. 474]. 1589: Az harangozo legennek hogy e napokban ot segitet attunk ital penszt f. - d. 16 [Kv; Szám. 4/IX. 15]. 1630: Czegei Vass János apia az felesige Erdelj Kata Aszonj edes ania Gerendi Martha Aszonj utan birta e rész iosagokatt leanj agra ugi mint leanj negedet [Szentegyed SzD; Wass. Nic. Ratonj (65) ns vall.]. 1639: Az többi között ezt tudom mondani, hogy e télben az én fiam, Gyurkó igen fertelmes rútul megszidogatta vala ezt az Kállainét [Mv; MvLt 291. 188a-191a átírásban!]. 1653: Volt e vár-megvétel ugy mint 12-ik octobris 1596-n [ETA I, 48 NSz]. 1653/1655: akarok Ozdi Uramat è dologh felöl megh találni, de honn nem lèvèn el mulèk.”¹⁶

A *Tár* készítésének körülményei, Szabó T. Attila páratlan elszántsága, kitartása, és a fokozatosan köréje gyűlő munkatársak, erdélyi, romániai, majd magyarországi segítőinek tevékenysége, a tizennégy kötet elkészülte és megjelenése, önmagában is jelképezi a *Tárban* foglaltak erdélyi történetiségét, így az voltaképpen a mai magyar Erdély-fogalom egyik szimbólumaként értelmezhető. Az alig szűnő nagy nehézségek, amelyek az óriási írott anyag feldolgozásából egyedül is következtek, meg lettek szaporítva az erdélyi, romániai magyarságot 1920, de kivált 1945 után sújtó román nacionalista és kommunista elnyomás nem szűnő intézkedéseivel.¹⁷ 1990 után a *Tár* készítésének körülményei is javultak, de inkább csak az akadályok csökkentek.

Szabó T. Attila egymaga kezdett neki a *Tár* elkészítésének, először a levéltári írott források feldolgozásának. Egyetlen személy, egy bölcsész filológus, negyedfélszáz év írásos dokumentumait mintegy ötven év alatt végigolvasta, az ezekben föllelhető szóanyagot szövegkörnyezetével együtt, pontos adatolással kiírta cédulákra. Ez a „manufaktúrális módszer”, a „gyalogos indulás”¹⁸ nem csupán az egyéni elszántsát és elkötelezettséget példázta. Hanem a többszörös szorításban élő kisebbségi személyiség hivatásával összeegyeztetett kitörési lehetőségének a fölismerését és megvalósítását. E könnyűnek tűnő megállapítás Szabó T. Attilának kisebbségi létében, súlyosan elnyomott személyes életében is megtalált

végző szabadságát fedi, egy teljes életmű küzdelmeivel. A környezete, a nagyszerű család, a kollégák, az áldozatos munkatársak mind ugyanezt példázzák: a megrendüléseken és kudarcokon, az elnyomáson is túljutó emberi teljesítményt, az újrakezdés, a folytatás és a bevégzés evangéliumi győzelmét. Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* egyéniből családi, baráti, munkatársi, szakmai és értékközösségi, nemzeti szellemi vállalkozás lett, mind az erdélyi magyar közösség, mind az egyetemes magyarság keretében. Olyan sok évtizeden át létrehozott mű, amely élővé teszi a múltat, megvalósítja a hagyománymondást¹⁹ a szó legteljesebb értelmében. Az elfeledett, a levéltárakban elfekvő iratokból egy látóköron belül élő emberi világot alkotott, pontosabban újraalkotta azt, a sokak által elpusztultnak vélt vagy annak kívánt erdélyi magyar életvilág évszázadait feltámasztotta, és odahelyezte mindannyiunk elé. Nem passzív látásra, hanem megélhető, nyelvi és nemzeti közösséget erősítő cselekvő befogadásra, vele élésre.

Ne legyünk restek szembenézni mindennek a súlyosságával, a tétjével. Mert azt is látni kell, hogy a *Tár* a múltat mutatja be a jelenben, a gazdag, de úgy már nem létező múltat. Ezt a múltat az újra befogadásban, a megélésben már az ezredforduló utáni, Trianont száz évvel követő közegben tehetjük magunkévá. Ez az egyik legjelentősebb feszültségviszonyt keltő tényező a *Tár* létezésében: a gazdag saját múlt, amely abban a régi összetettségben, abban az életlehetőségben már nem adatik meg. A *Tár*-nak éppen ez az egyik legkiemelkedőbb teljesítménye: sejteti vagy tudatja, hogy mintha elveszett volna valami, de a kortárs közegben autentikusan mégis folytatható, a veszteségek tragikumát legalább árnyalja, vagy talán fölülmúlja a megmaradtak jelen idejű ereje és a jövőbeli reményre mutatása. A hagyomány fenntartásának, cselekvő mondásának van értelme, ez a *Tár* megtartó és – történeti beállítottságának látszólag ellentmondó – jövőbe mutató jegyében mutatkozik meg. A hagyománymondás itt Erdély sok évszázados kettős státusában történik: Erdély az államjogi hányattatásokon túl kulturálisan, szokásokban és közösségében is egyszerre különült el a magyarországi résztől, és tartozott hozzá szorosan, elválaszthatatlanul. Az autonómia és függés e kettősségét a negyvennyolcas Unio a történelemben viszszafelel és előre is jelképezi.

A könyvespolcra rápillantva önkéntelenül nyugtáznunk lehet immár, hogy a sorozat teljes, a ZS betűvel fejeződik be a monumentális mű. Ám éppen e teljesség adja az egyik legfontosabb üzenetet: az elkezdett munkát be kell, és be is lehet fejezni. Oly sok torzóban maradt ma-

gyar szellemi (nem utolsósorban nyelvtudományi, szótári) munka után a *Tár* teljes, jóllehet igazán mostoha körülmények között készült.

A kiinduló kérdésekre jó válaszokat tudunk adni. Erdély kultúrája, nyelve, közösségének és személyiségeinek sorsa megragadhatóvá lett az *Erdélyi magyar szótörténeti tárban*. A szócikkekbe szétírt nyelvi és világról való tudás újra összeáll, önmagát hálózatokban elrendezi önalkotó (autopoietikus) módon,²⁰ de nem eredeti beszélőitől függetlenül, az ezredforduló utáni befogadást lehetővé téve. A *Tár* készítője, Szabó T. Attila bevégezte példátlan művét, úgy, hogy a tizennégy kötetből csak négy jelent meg az életében. A vállalkozás azonban személye és a mű természete révén is olyan kisugárzó erővel bírt, amely idősebb és fiatalabb munkatársakat egyaránt magához vonzott. Ez az elkötelezettség, ez a szakmai és morális tartás, jelképesen Erdély tartása jelenik meg a *Tár* minden részletében.

Ezt a szótárt nem csupán egy adatért érdemes levenni a polcra. Ezt a szótárt olvasni lehet, és olvasni kell. Egy Kárpát-medencei magyar régió sok évszázadnyi nemzedéke beszélget velünk, együvé tartozó utódaival.

JEGYZETEK

- Lásd részleteiben: *Wörterbücher / Dictionaries. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Vol. 1.* Hrsg. HAUSMANN, Franz Josef, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1982
- Lexikologie: Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen. Lexicology: An international handbook on the nature and structure of words and vocabularies. HSK 21. Vol. 1.* Eds. CRUSE, Alan D. – HANDSNURSCHE, Franz – JOB, Michael – LUTZEIER, Peter Rolf, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2002; GEERAERTS, Dirk: *Words and Other Wonders*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 2006
- Vö. például JAKAB Elek: *Volt-e Magyar- és Erdélyországnak hajdan országos levéltára?* = Uő: *A levéltárakról, tekintettel a magyar államlevéltár-ügyre*. Bp., MTA, 1877, 60–67.
- Vö. GIVÓN, Talmy: *Syntax. An introduction. Volume I.* Revised edition. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 2001; LADÁNYI Mária – TOLCSVAI NAGY Gábor: *Funkcionális nyelvészet = Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII.* Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor – LADÁNYI Mária, Bp., Akadémiai, 2008, 17–58.
- V. k.: 1112, *jut*; a *Tár*ból származó minden részletet eredeti helyesírással idézünk.
- II. k.: 76, *csendesít*
- V. k.: 1078, *jövendöl*
- II. k.: 514, *e'ez'*
- IX. k.: 5, *megy*
- IX. k.: 6, *megy*
- IX. k.: 6, *megy*
- <http://anyanyelvapolo.hu/bemutattak-az-erdelyi-magyar-szotortenet-tar-befejezo-kotetet/>
- III. k.: 614, *fabrikál*
- V. k.: 875, *jaj*
- IX. k.: 9, *megy*
- II. k.: 514, *e'ez'*
- A *Tár* történetének összefoglalását lásd PÉNTÉK János: Szabó T. Attila (1906–1987). *A régi és a megújult Erdélyi Múzeum-Egyesület összekötő életmű. = Hivatás és tudomány. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiemelkedő személyiségei.* Szerk. KOVÁCS KISS Gyöngy, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), 2009, 463–492.; NAGY Jenő: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár megjelenésének feleútján = *Magyar Nyelvjárások*, 1995, 39–48.; FAZAKAS Emese: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár mint rendhagyó történeti lexikográfiai munka = *Múlt és jövő vonzásában. Lexikográfiai Füzetek* 3. Szerk. MAGAY Tamás, Bp., Akadémiai, 2007, 23–36.; T. SZABÓ Csilla: *Elkészült az új magyar nyelvtörténeti szótár = Erdélyi Múzeum*, 2014, 2. sz., 114–119.; SZABÓ T. (E.) Attila: *Szabott időkben – Gondolatok az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár kapcsán = Krónika online*. 2016. február 14. <https://kronika.ro/szempon/szabott-idokben-a-gondolatok-az-erdelyi-magyar-szotortenet-tar-kapcsan>
- LŐRINCZI Réka: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár sajtó-fogadtatása és tudományos felhasználása = *Erdélyi Múzeum*, 2001, 1–2. sz., 103.
- GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984
- Vö. LUHMANN, Niklas: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998, 65–68.; Uő: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Ford. BURUNCZEL Balázs, Bp., Gondolat, 2006, 96–111.

Végh Balázs Béla

Romániai német irodalom – kivándorolt irodalom

Fogalomtisztázás

■ A romániai német irodalom az 1989 előtti időszakban többféle besorolást kapott az össznémet irodalmi tudatban: kisebbségi irodalom (Minderheitenliteratur), regionális irodalom (Regionalliteratur), kis irodalom (Kleine Literatur). Ezek az elnevezések fontos aspektusait mutatják meg a romániai német irodalomnak, ugyanakkor megkerül másokat, amelyek szintén lényegesek lehetnének. Ezt az irodalmat kisebbségiként az első világháborút követően kezdik számon tartani a romániai magyar irodalomhoz hasonlóan. Az 1918 előtti regionális irodalmak (erdélyi szász, bánáti sváb és bukovinai német) egységesüléséből létrejövő irodalmat tekintették romániai német irodalomnak; közös fórumok, intézmények és a saját irodalmi tudat kialakulásának korszaka ez. A kis irodalom fogalma prágai ihletésű, képviselője Franz Kafka. G. Deleuze és F. Guattari meghatározása szerint „olyan kisebbség irodalma, amely valamely nagyobb nyelvet szolgál ki”. Jellemzője a nyelvi szegénység és a folyamatosan apadó szókincs. Ezt csupán egyedi példákra és bizonyos aspektusokra lehet alkalmazni a romániai német irodalomban, amennyiben önálló nyelvi szigetként identitáskonstrukcióiban a német irodalmi nyelv őrzése nyilvánul meg. Ennek a törekvésnek az eredményeként gondosan stilizált szövegek keletkeztek.

A „német irodalom Romániában” vagy a „romániai német irodalom” kifejezések kettős identitástartalmat rejtenek: egyrészt a német irodalomhoz, másrészt egy konkrét földrajzi tájhoz való tartozását. Mindez sajátos irodalomfejlődést eredményez, meghatározva kettős identitását, illetve helyzetadatát, továbbá alkalmat ad regionális, régiók közötti, valamint interkulturális és etnikumok közötti tartalmak megjelenítésére is. Ez az irodalomfogalom a hetvenes évekkel kezdődő kivándorlást követően, a németül írók létszámának csökkenésével felemás tartalmúvá vált. Az NSZK-ba áttelepülő és ott létrejövő kivándorolt német irodalom továbbviszi az

erdélyi és a bánáti helyzettudatot és tematikát. Ugyanakkor kifejlődött egy másik jelenség is: a romániai német írók igyekeztek betagozódni a német kontextusú bevándorlóirodalomba, amely egyre inkább pozícióhoz jutott az országos irodalmi életben. Hogy ez megvalósulhasson, a Romániából származó írók legtöbbször elutasította a származásukra utaló olyanszerű besorolást, mint romániai vagy bevándorolt író. Helyette a saját imázshoz való jogot követelték maguknak, ezt nyomatékosabbnak találták, mint a sokszor felületes kulturális, regionális vagy etnikai besorolást.

Az 1989-es kelet-európai változásokat követően jelentősen megélné a német irodalomtudomány érdeklődése a német irodalom regionális jelenségei iránt. Ezzel a gesztussal új értékdimenziókhoz jutott a külföldi német irodalom, megtörtént a rég esedékes rangsorolása is: „ötödik német irodalom” (ti. a nyugatnémet, a keletnémet, az osztrák és a svájci német irodalomhoz sorakoztatva), de használatos a „regionális irodalom” kifejezés is. A témával foglalkozó könyvek, kutatások és tudományos tanácskozások sokasága jelezte az érdeklődés intenzitását. A kelet-európai kommunizmus bukásával lehetőség nyílt a közép-kelet- és délkelet-európai német irodalmak tanulmányozására, megindult az együttműködés a keleti régiók germanisztikai központjaival: Krakkóval, Wroclawval, Prágával, Pozsonnyal, Ceské Budejovicével, Eperjessel, Bukaresttel, Nagyszebennek, Kolozsvárral, Brassóval, Temesvárral, Zágrábbal és másokkal. Addig nem volt lehetőség valóságfeltáró és objektivitásra törekvő tudományos munkára, elzárták a kutatások elől a romániai, a csehszlovákiai és a jugoszláviai archívumokat, hagyatékot, könyv- és folyóirat-gyűjteményeket. A grazi Karl Franzeus Egyetem Germanisztikai Intézete, különösen pedig a müncheni Südostdeutsches Kulturwerk 1990 óta folyamatosan szervez tevékenységeket ebben a témakörben. A témán belül állandó figyelemmel kíséri az írott média a romániai német irodalommal kapcsola-

tos eseményeket: a Südostdeutsches Vierteljahrsblatter, a Neue Literatur, az Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien, a Neue Banater Zeitung és a Karpathen Rundschau. Mára közülük több el is tűnt a médiapiacról.

Összeállításunkban a felsorolt kiadványokban megjelent fontosabb tanulmányokat, ismertetéseket használtuk fel választott témánk bemutatására, ezeket külön is megjelölve a könyvészetről szóló fejezetünkben. A teljesség igénye nélkül négy témakörben villantjuk fel a romániai német irodalmat érintő kérdéskört: az első a fogalomtisztaítás; a második a Romániában eltöltött utolsó évtizedekkel foglalkozik, kiemelve az *Aktionsgruppe Banat* írói csoportosulás tevékenységét; a harmadik a romániai német szerzők kivándorlását és beilleszkedését követi nyomon, és a negyedik a továbbélési kísérletekről szól.

Utolsó évtizedek Romániában

A hetvenes, de leginkább a nyolcvanas években a romániai német íróknak meg kellett küzdeniük a nyelv hatás-közegének fokozatos leépülésével, nem volt teljes értékű nyelvi eszközük valóságmodellezési kísérletezéseikhez, és a fennmaradó rész nem volt elegendő a romániai valóság művészi megformálásához. Ehhez társult még az is, hogy a művészi kifejezés a diktatúra kényszere alá került; ha valaki nyelvíleg képes lett volna is rá, a cenzúra miatt nem mondhatta el, amit akart. Mindez sokkal egyszerűbb volt a nagyközönség számára, amely a nyelvet mindennapi kommunikációs eszközként használta, nem élettartalmak kifejezésére. Általában az állampolgárok gyorsabban és gondtalanabban illeszkedtek be a változó társadalmi helyzetbe, mindennapi előmenetelük és tudatállapotuk inkább szociális, és kevésbé nemzeti jellegű volt. Az államnyelv felvétele biztosította számukra a társadalmi beilleszkedést, a tovább- és túlélést, az adott körülmények között egyébként sem volt egyéb alternatíva, legalábbis a kivándorlásig. Az erre irányuló elhatározás csak később, a hetvenes évek második felében és a nyolcvanas években születik meg, amikor az addigiakhoz hozzáadódik a katasztrofális gazdasági helyzet, legvégül a diktatúrára épülő hatalom is, amely a nyilvánosságot és a magánélet legrejtettebb zugait is áthatotta.

Kérdések egész sorozata merül fel a korszakkal kapcsolatban. Hogyan alkothatott az irodalmár diktatúra idején? Hogyan fejezhette ki a német nyelv a romániai társadalmi valóságot? Hogyan hatott a diktatúra a szépirodalomra? A hetvenes évek elején felrémlett a nyitás és a liberalizálódás reménye, de ez hamarosan illúziónak bizonyult. Bizonyíték rá a temesvári Aktionsgruppe Banat 1975-ös betiltása. A csoport tagjai és szimpatizán-

sai (főleg a fiatalabb nemzedékhez tartozók) másként és főleg szabadon akartak írni. Rájöttek arra, hogy a többfunkciójú nyelv sokkal erősebb tényező, mint egyéb lehetséges művészi eszköz, fegyelmeltebbé és eszköz-szerűbbé tehető. Ennek eredményeként létrejön egy „szoros viszony a nyelvvel, az egyetlen, amihez a szerző folyamodhat, egyetlen szellemi küzdelemre és revánsra alkalmas eszköz” (Gerhardt Csejka). További nehézséget jelentett még a témaválasztás is. Lépten-nyomon felmerült a kérdés, kifejezhető-e a romániai összekuszált valóság a német irodalmi nyelv logikus mondataival és világos szerkezetével. Néhányan esélyt látnak abban, hogy német anyanyelvű romániai íróként átfogóbb életvalóságot közvetíthetnek. Mások anélkül részesítik előnyben a romániai németek sajátos helyzetét, hogy a teljes társadalmi kontextusból kiragadnák a választott témát. Ilyen körülmények és dilemmahelyzetek között szinte lehetetlenné vált a teljes írói szabadság, erre gondolva határozza meg ennek az irodalomnak a perspektíváit Franz Hodjak: „a romániai német irodalom csak román útlevelemmel érhet európai szintre”. Ehhez pedig vízumra van szüksége, amíg megkapja, kényszerhelyzetben létezhet, vagy fiókba kerül. A rendszer mindent beszűkítő hatalma annyira korlátozta a társadalmi elvárások, az egyéni megnyilvánulások és a művészi kifejezés szabad terét, hogy már csak a legcsekélyebb lehetőségek maradtak a művészi önállóság gyakorlására. Az alkotók kénytelenek felismerni, hogy az állami totalitarizmusban a művészet nem versenyezhet a politikai diktatúrával. Herta Müller ezt így fogalmazza meg: „Azzal, hogy kivándoroltunk, mindent feladtunk. Beláttuk, hogy semmit sem tudunk megváltoztatni, értelmetlenekké váltunk, semmit sem tehettünk. Ez természetesen szomorú mérleg.”

Az utolsó két évtizedben a lírai műfajok domináltak a regénnyel és a rövid prózával szemben. Dráma egy sem íródott. Az 1989 őszén Marburgban megtartott irodalmi tanácskozáson érvekkel támasztják alá ezt a megállapítást; a műfajbeli szegényedés oka a mindennapi nyelvhasználatban keresendő, a nyilvános beszéd hiánya nem kedvez a prózai műfajoknak. A romániai valóság elsősorban román nyelven fogalmazható meg. „A hétköznapi nyelvvel idiómák és szokatlan szókeverékek versenyeznek egymással, interferenciás jelenségek diadalmaskodnak, a román hivatali nyelv szavai szűrődnek a német nyelvhasználatba, egyes rétegnyelvek keletkeznek ingázás közben, üzemekben vagy iskolaudvarokon” (Peter Motzan). A másik ok az identitásvesztésben és -cserében keresendő, mindkettő általános jelenséggé vált az utolsó két évtizedben. Pótolhatat-

lanná vált a romániai német történelmi tudat és nemzetiségi műveltség, folyamatos hiánya egyáltalán nem kedvez a regényirodalomnak, sem a szerzői, sem pedig a befogadói oldalon. Ezzel magyarázható, hogy sokan a rövidpróza műfaját választják, például Herta Müller és Richard Wagner. A líra tartalmas, szimbolikus nyelve, jól kidolgozott trópusai esélyt biztosítanak a cenzúrával szemben. Adott körülmények között a rövid terjedelmű líra terjeszthető leghatékonyabban a nyilvánosság felé. Hasonló a helyzet a rövidprózával is. Mindez a korabeli közlési viszonyokhoz történő alkalmazkodásként is felfogható. Az otthon rövidprózát író szerzők kivándorlásukat követően áttérnek a regényre.

Stefan Sienertnek, a délkelet-európai német kisebbségi irodalmak jeles kutatójának általános észrevételei szintén találóak a romániai német irodalomra. Szerinte a vidékiségből és a szigethelyzetből fakadó nyelvi érzékenység jellemző erre az irodalomra, ez a típus a provinciális-regionális nyelvi idiómákból építkezik, ugyanakkor ez a helyzet biztosít egyediséget a lírikusok képeinek, az epikusok pedig a változatos emberi sorsokat, kultúrákat és identitásokat tekinthetik műveik nyersanyagának. A falvak és a városok mikrokozmoszában látják az emberi szenvedélyeket és konfliktusokat, a történelmi és politikai viszonyhálózatokat, és rajzolják meg ezzel a háttérrel a lírikusok költői képeikben valóságghű és eleven portréikat. Továbbá nagy figyelmet szentelnek a rendelkezésükre álló tapasztalati világ művészi modellezésének. Az epikában sokat számít a szerkezet és a megformálás kérdésköre, a lírában a nyelvi és a stílus-elemek használata. Ennek az irodalomnak sajátos jegyei vannak: a nemzedékhez való tartozás tudata, az időszerrűsége és a poétikai minőségre való törekvés. Egyesek előnyben részesítik a valóság hagyományos lírai és epikai manírban történő bemutatását, a bevált és időtálló diskurzusokra esküdve. Mások igyekeznek új formákkal kísérletezni, kétségbe vonva a megszokott motívumok létjogosultságát, és tudatosan eltávolodnak az irodalmi hagyományoktól, megpróbálnak valóságglátásukhoz kevésbé konvencionális, inkább hatásos és merész művészi eszközökkel élni. Teszik ezt kisebb-nagyobb sikerrel, sokan kivándorlásuk után is elszármazási régiójuk élményeit dolgozzák fel, bár ezzel nem vonzzák különösen a német olvasókat. Irodalmi beilleszkedésüket kezdetben a peremlét és a régiós elvárások egyszerre befolyásolják. Később egyesek közülük saját művészi utat találnak, fokozatosan eltávolodva az elveszett szülőföld példaképeitől; a lírikusok Adam Müller-Guttenbrunnától, akinek romantikus-érzelmes költészete évtizedekre meghatá-

rozta a romániai német irodalom elváráshorizontját, az alkotásban és a befogadásban egyaránt.

Nem mindegyik romániai német szerző tekintette alternatívának a kivándorlást a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején: Joachim Wittstock, Franz Hodjak, Richard Wagner, Werner Söllner, Herta Müller, Karin Gündisch egyelőre a maradás és a kivárás mellett döntött, és megpróbálta az ország egyre kétségbeesőbb állapotát leírni. Ellenállónak tekintették önmagukat az egyre erősödő despota rezsimmel szemben, amely nem csupán a nemzeti kisebbségeket fosztotta meg identitásuktól és fenyegette asszimilációval, de a legegyszerűbb emberi jogokat is lábbal tiporta. Műveik ellenállás-irodalomnak számítottak, ez leginkább Franz Hodjak, Werner Söllner és az Aktionsgruppe Banat (és vezető egyéniségei, Richard Wagner és Herta Müller) szövegeiből olvasható ki. Bennük rejtjelezve, nemritkán megdöbbentő nyíltsággal bukkannak elő a romániai társadalomnak a szörnyű és buta diktatúra által elfedett fogyatékségei és viselkedésmódjai. A Romániában maradt szerzők szövegei azt bizonyítják, hogy kilátástalan helyzetben is „meg lehet írni azt, ami fáj” (Goethe). Anemone Latzina az elválás fájdalmát költői formával győzi le, Franz Hodjak kitart a fantázia és az akasztófahumor mellett, Joachim Wittstock a történelem tanulmányozásából merít erőt a túléléshez, Roland Kirsch lejegyzí a traumákat, és az írásban talál megerősítést. Szövegeikben újraélhető ennek az irodalomnak a lassú halála. A romániai német írók számára a formára való eszmélést mindig megelőzte az a kérdés, hogyan uralható a téma, amiről íni akarnak.

Az Aktionsgruppe Banat fiatal temesvári német költők és prózaírók 1972 tavaszán létrehozott csoportosulása, mely a Nicolaus Lenau gimnázium irodalomköréből fejlődött ki. Alapítói: Richard Wagner, Rolf Bossert, Johann Lippert, William Totok, Erns Wichner. Meghívottak: Anemone Latzina, Werner Söllner, Hertha Müller. Egyik alapító tagjuk, Richard Wagner így fogalmazza meg szándékukat: „Irodalmunk kísérlet arra, hogy a vidék ölelését és vele egyidejűleg a kommunista tiltást legyőzze.” A korszak nyitáspolitikájában bízva fogalmaznak így. Kétségtelenül új hang ez abban a korban, a merész újítás és az előítéletek nélküli gondolkodás szép-irodalmi ígérete. Három összeállítással lépnek a nyilvánosság elé fórumukban, a bukaresti *Neue Literaturban*. Először 1972 novemberében: *Übungen für Gleichgültige* (Gyakorlatok közömbösek számára), másodszer 1973 júliusában: *Welt ins Haus. Neue Texte aus Banat* (Világot a házba. Új szövegek a Bánátról), harmadszor 1974 áprilisában: *Wire Wegbereiter* (Mi úttörők), sokatmondó

címekkel. A hatalom folyamatos megfigyelés alatt tartja őket a titkosszolgálaton keresztül, végül 1975-ben megszünteti a tevékenységüket. Letartóztatások és eltiltások teszik lehetetlenné a megjelenésüket. Utólag más feltételek mellett és megváltozott névvel (Adam Müller-Guttenbrunn Kör) tevékenykednek még 1982-től, de már nem a régi elhatározással és programmal.

Az első, 1972-es összeállítás Anton Sterbling bevezetőjével jelent meg, aki jónak lát eligazítást mellékelni a közölt szövegekhez. Ezzel párbeszédet kezdeményez az olvasóval, felhívást az együtt gondolkodásra, az ítéletalkotásra és az állásfoglalásra. Véleménye szerint a közölt szövegek lehetőséget adnak a kételkedésre, a felülvizsgálatokra, az összehasonlításra, az érvelésre és az ellentmondásra. Szerkesztői-szerzői szándék, hogy az olvasót a passzivitás állapotából aktivitásba hozzák, nem csupán szépirodalmi vonatkozásban, hanem helyzetükből kiindulva szembesítsék őket a társadalmuk valóságával. Ebben a közvetlenül fogalmazó szerkesztői üzenetben két dolgot is felfedezhetünk. Egyrészt megsejteti a korabeli pártideológia kritikai gondolkodást szorgalmazó programját, benne látja a központi vezetés a múlt hibáinak meghaladását és az új gondolkodási irány lehetőségét. Másrészt felismerhető benne az irodalomhoz való másfajta viszony, amelyet a csoport tagjai Walter Benjamin és Bertolt Brecht nyomán szorgalmaznak tetteikben és szövegeikben. Walter Benjamin például *Der Autor als Produzent* (Az író mint termelő) című tanulmányában a társadalmilag és politikailag elkötelezett irodalom szükségességét taglalja. Az irodalomnak hasonló társadalmat megváltoztató szerepét szorgalmazta a bánáti csoport is. Ernst Wichner ezt így vonatkoztatja magukra: „Újra kellett kezdenünk, és nekünk kellett újrakezdenünk a romániai német irodalmat.” Richard Wagner ezt a gondolatot tágabb perspektívába helyezve ismételte meg egy 1989-es visszaemlékezésében: „Olyan egyszerű irodalmat akartunk művelni, amely összemérhető a kortárs német irodalommal.” A csoport tagjai nem kerülhették meg a korszak irodalmi tudatának egyik kulcsfogalmát, az elkötelezettséget (Engagement). A hozzá való viszonyulásukat egy 1973-as temesvári kerekasztal-beszélgetés alkalmával tisztázták, Richard Wagner a kötelező társadalmi elkötelezettség mellett a brechti szellemiség jegyében még az esztétikai elkötelezettséget is feltételül szabja az irodalmi megújulásban: „Személyesen a lírikus elkötelezettségét abban a kísérletében látom, hogy a közélet kérdéseire válaszokat találjon. A világgal szembeni magatartásának előfeltétele a kérdező, nem a hívő. A társadalmi elkötelezettség

esztétikait is feltételez.” Az Aktionsgruppe Banat mint kollektív szerző nem hagyott hátra maradandó értékű műveket, tagjai nem az örökkévalóságnak alkottak. Szövegeik inkább kísérletek, próbálkozások és egy önálló irodalmi út dokumentumai.

Ez az irodalom sajátos viszonyba kerül társadalmi környezetével, a bánáti, illetve a romániai német irodalom nem „tág mező”, viszonylag könnyen áttekinthető. Amíg a többi négy német irodalom polgári hagyományokban gyökerezik, és „örökösként” határozza meg önmagát, a bánáti (erdélyi) szerzők paraszti kultúrából fejlődtek ki. Ezzel magyarázható elképesztően egyszerű és pontos nyelvük, mellyel skeptikusan viszonyulnak környezetük nyelvhasználatához, a bánáti falvak sváb nyelvvaltozatához, valamint az iskola és a médiumok köznyelvéhez. Hogy egy apró önszerveződésből, ilyen jelentős írók kerültek ki, azt gondolhatnók, olyan légkör jellemezte a hetvenes évek Romániáját, amelyben tehetségek fejlődhettek ki. Ám téves következtetés lenne azt mondani, hogy minden jó irodalom a diktatúra terméke. Ezt a provokatív kijelentést Joachim Fieber fogalmazta meg a már említett marburgi értekezleten. Werner Söllner mondott neki ellent: ez az irodalom a diktatúra által elszalasztott melléktermék volt, mint egykor a náci korszak szennyirodalma. A fiatal szerzők, akiknek életéből kimaradt a kommunizmus Sztálin és Ceaușescu uralta korszaka, szabadon nyilatkozhattak meg, ösztönözve érezték magukat a „színeket bevallani” és az „érvényes rendet” megkérdőjelezni. Szerencsájukre indulásukkor kevésbé idős lektorok tevékenykedtek a kiadónál és a folyóiratok szerkesztőségeiben. Három meglevő irányba tájékozódhattak: pártos elkötelezettség, szülőföldről és epigonizmus. Kényelmesen be tudtak volna illeszkedni valamelyik táborba, mégis új utat választottak; kényszerhelyzetben tanultak meg írni úgy, hogy a cenzúrának is megfeleljenek, és engedményeket se tegyenek. Az Aktionsgruppe, valamint Klaus Hensel és Werner Söllner rövidprózájában a „közlő és a játékos impulzusok” harmonikusan egészítik ki egymást. A poétikai hatást nem rombolja a politikai-közéleti szándék, a mögöttes tartalmú szójátékok és játékos trópusok megőrzik befogadókra tett hatásukat. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas években keletkezett hosszúversekben jelentkező másfajta attitűdöt (jellemzője az életrajz, önéletrajz, portré, önreflexió és önmegnyilatkozás) Annemarie Schuller 1979-ben „elkötelezett szubjektivitásként” (engagierte Subjektivität) értékelte, mások „új szubjektivitásként” (neue Innerlichkeit). A korabeli össznémet irodalmi tudat nem tartotta számon az elkötelezettség fogalmát, megmarad kelet-európai sajátosságnak. Ezt a fogalmat tovább taglalja Emmerich

Reichrath az 1984-ben megjelent *Reflexe II.* című antológia előszavában: „Bizonyos jó értelemben vett, de valamelyest általános és elvont elkötelezettség helyett, amely az olvasó beavatottságával is számol, a »mi« helyében az egyén, a rendszerben és elméletekben gondolkodás helyében a saját szubjektum lesz a megtapasztalt valóság szűrője, és a poentírozott, gyakran aforisztikusra kihegyezett rövidvers helyébe az elmesélő-leíró és reflektáló hosszúvers lép.” Johann Lippert *biographie...* című szövege pontos megfigyelésével erősebben hatott, mint a kortárs nyugatnémet írók érzelmre irányuló önéletrajzai. William Totok, Werner Söllner és Franz Hodjak hosszúversei, a bennük megőrzött mindennapi nyelv lezser tónusával látszólag banális tapasztalatokat közvetítettek, ugyanakkor a léthelyzet kilátástalanságát, reménytelenségét is érzékeltették. Klaus F. Schneider debütáló verseivel a „tökéletlenség bátorságát” közvetíti, melankóliájukkal egy népcsoport végső időszakának dokumentumai is. Harta Müller *Niederungen* című prózakötete, mely nem a román cenzúra, hanem a nyugat-berlini kiadó lektora ollójának esett áldozatul, poétikai intenzitása miatt alig élvezhető. A bánati falu kimerevített képei: a hóemberek „erőszakot sugárzó szemeikkel”, a lázas jegenyék sárgasága, az „arc nélküli, elcsontosodott, fejkendős”, magukra hagyott öregasszonyok beivódtak az olvasói emlékezetbe.

Beilleszkedés Németországban

A kialakult külső és belső kényszernek nem lehetett sokáig ellenállni, sokan a legjobbak közül kivándoroltak. Így oszlott fel az Aktionsgruppe Banat és vele együtt a romániai német irodalom. A csoportot összetartó és tagjainak szövegeit meghatározó külső nyomás megszűntével elemeire, tagjaira bomlott az írói csoportosulás. Többször felmerült a kérdés, hogyan fejlődtek tovább az egyes szerzők a kivándorlást követően. Richard Wagner szerint ezt a kérdést nem maguknak a szerzőknek, hanem az újabb művek ismeretében a kritikusoknak és az olvasóknak kell feltenniük, majd megválaszolniuk. Legtöbbször továbbra is írtak, jóllehet a rendszerváltást megelőző években alig érdeklődött irántuk a közvélemény, inkább baráti körben tevékenykedtek. Németországban viszont nem alkottak a hazaihoz hasonló írói csoportosulást, hanem „szokványos német szerzők lettek” (Werner Söllner), ami nem zárta ki, hogy a Wichner- és Henselféle tiltakozás ellenére ne bevándorlókként tekintsenek rájuk továbbra is a kiadók és a sajtótermékek.

A hazai szellemi-lelki és területi viszonyokból történő kiszakadás és az új életkörülmények gyökeres változását eredményezték. Mindegyik szerző alapvető szükséglet-

ként élte meg, hogy olyan irodalmi közegbe illeszkedhessen, amelyhez anyanyelvüknek köszönhetően már származási országukban is hozzátartozónak érezhették magukat. Teljesen mindegy, milyen kezdeti nehézségekkel küszködtek megérkezésükkor, az országcserét életminőségbeli gazdagodásként és írói egzisztenciájuk esélybeli növekedéseként élték meg. Mindez azért is lehetett így, mert a szerzők nagyobb hányada olyan időszakban vándorolt ki, amikor szülőhazájukban a legvadabb megszorító intézkedések és egyre inkább ellehetetlenítő körülmények uralkodtak. Áttelepülésüket felszabadulásnak érezték: egy hermetikusan zárt társadalmi rendszerből egy nyílt társadalomba kerültek. Kényszerhelyzetben felnőve sokkal jobban tudták értékelni és saját előnyükre felhasználni az ajándékba kapott szabadságot. Viszont nem volt könnyű betörniük a telítődött nyugatnémet könyvpiacra; korábban csak kevés művük tudott kikerülni valamelyik Románián túli befogadói közegbe. További nehézségekkel járt a kortárs német irodalom kanonizált szerzőinek rendjébe való bejutás; csupán néhányuknak sikerült. Ehhez még az is hozzáadódott, hogy a kommunista rendszerben ellenállóknak vagy rendbontóknak számító szerzők a nyugati kollégáktól eltérő, valamilyen központi státust töltöttek be a romániai irodalmi és közéletben, most pedig meg kellett tanulniuk, milyen a peremlét. Meg kellett tanulniuk, hogy egy demokratikus kommunikációs közegben nagyobb befolyással bíró értéket képvisel az irodalom, mint az egykori kommunista társadalomban. A diktatórikus mechanizmusok által uralt Kelet-Európában ahhoz a réteghez tartoztak, amelynek a minden irányból elrendelt hallgatáson túl volt lehetősége arra, hogy poétikai eszközökkel rejtjelezve igazságokat is kifejezhessen, üzenhessen az olvasónak a szocialista életforma visszásságairól.

A Németországban keletkezett szövegek témái még az egykori hazában gyökereznek. Ez egyfajta alkotáskényszerrel magyarázható, azzal a lehetetlen helyzettel, hogy képtelenek túllátni a megszokott tapasztalati horizonton és új témák felé tájékozódni, de sarkallja őket a vágy is, hogy szépirodalmi formában szembesüljenek a múlttal. Egész sor változatos témájú regény és elbeszélés születik: diktatúraélmény, az otthon elvesztése, újrakezds és ideiglenesség a migrációban. Megemlítenéd Ingmar Brantsch, Franz Heinz, Franz Hodjak, Johann Lippert, Herta Müller, Dieter Roth, Dieter Schlesak, Richard Wagner regényei és elbeszélései. Ezek többek között a nagyobb lélegzetű elbeszélésformák rehabilitációi az egykori cenzúra hosszabb kényszeridőszakát követően, melyben elbeszéléstechnikailag rejtett üzenetek, a va-

lóság egyes mozzanatainak szelektív bemutatására szorítkoztak. Hans Bergel, Andreas Birkner, Paul Schuster, Walter Gottfried Seidner, Eginald Schlattner, Erwin és Joachim Wittstock továbbviszik a metaforikus elbeszélést, annak további érvényességét bizonyítva. Ők a németek romániai létének teljes felszámolását követően mutatták fel történelmi múltjukat.

A kivándorlást követően számos Romániára fókuszáló esszé- és emlékezéskötet jelent meg, például William Totok *Die Zwänge der Erinnerung* (Az emlékezés kényszere, 1988), Richard Wagner-Helmut Frauendorf: *Der Sturz der Tyrannen. Rumänien und das Ende der Diktatur* (A zsarnokok bukása. Románia és a diktatúra vége, 1990), Richard Wagner *Sonderweg Rumänien. Bericht aus einem Entwicklungsland* (Különút Románia. Jelentés egy fejlődő országból, 1991). Franz Hodjak aforizmái és jegyzetei napló formájában jelentek meg: *Was wäre schon ein Unglück ohne Worte* (Milyen szerencsétlenség is történhetne szavak nélkül, 2006). Herta Müller esszékötetei kompromisszumok nélkül szembesítenek a romániai valósággal 1989 előtt és azt követően is, de a német társadalom problematikus jelenségeivel is: *Der Teufel sitzt im Spiegel* (Ördög a tükörben, 1991); *In der Falle* (Csapdában, 1996); *Der Fremde Blick oder Das Leben ist ein Furz in der Laterne* (Az idegen tekintet avagy az élet fing a lámpában, 1999); *Der König verneigt sich und tötet* (A király meghajol és gyilkol, 2003); *Cristina und ihre Attrappe: oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht* (Cristina és az ő csapdája: vagy ami (nem) található meg a Securitate irataiban, 2009); *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel* (Mindig ugyanaz a hó és mindig ugyanaz a nagybácsi, 2011). A romániai német szerzők szépirodalmi megérkezése Németországban összefügg a könyvpiacra való beilleszkedésükkel, amely tőlük a központosított és önkényesen működő diktatúra által befolyásolt élet bemutatását várta el. Szükségessé vált számukra az írói szerep ártértelezése, valamint az elemző szembesülés az eddig gyakorolt irodalmi kifejezésforma érvényességével. A mindenütt jelen lévő cenzúra hatása alatt született mozgósító szövegeket fel kellett cserélni egy ékeesebb stílussal. Azzal a céllal, hogy elnyerjék annak a többnyire érdektelen olvasóközönségnek a megértését, amelynek hiányos előzetes ismeretei vannak a szerzőknek a társadalmi háttéréről, bár német anyanyelvűek, de a keleti blokkból érkeztek.

Szempontunkból relevánsak még ennek az irodalomnak a recepciójában beállt változások, így Hans Bergel és nemzedéktársaié, akik hosszú börtönéveket szenvedtek el Romániában. A hetvenes évek elején Németor-

szágba érkezve nehezen találták meg a hangot és az elbeszélő formát a diktatúra visszasságainak közvetítéséhez. Bergel regénye (*Der Tanz in Ketten – Tánc gúzsba kötve*) csak megírása után két évvel jelenhetett meg, miután több tekintélyes kiadó is elutasította, a „túl szabadon kitalált” horrorisztikus téma miatt. A nyolcvanas években viszont már más szemszögből ítélték meg a keleti blokkot; az újságok és a kiadók a megdöbbentő romániai politikai és gazdasági helyzet ábrázolásában kedvező üzleti lehetőséget láttak, és a kivándorolt romániai német szerzőknek közlési teret biztosítottak. A német könyvpiacra elért szerény sikerét követően Herta Müller 2009-es Nobel-díja keltette fel a nagyközönség figyelmét a peremlét irodalma iránt. Így is kevés szerző sikeréről beszélhetünk a német könyvpiacra. Manapság pedig a migránsok, a „notórius határátlépők” vonják magukra az olvasóközönség figyelmét, ebből talán profitálhat a kivándorolt romániai német irodalom is.

Az 1999-ben megnyílt Securitate-archívum tisztázó vitákra adott lehetőséget a kivándorolt személyeknek. Az együttműködő és a megfigyelt személyek (különösen az Aktionsgruppe Banat tagjai) közötti viták a németországi nyilvánosság előtt történtek. Herta Müller és egykori bánáti nemzedéktársai (Johann Lippert, Anton Sterbling, William Totok, Richard Wagner, Ernst Wickner) szorgalmazták a romániai közélet és magánélet megfigyelőinek a megnevezését. 2009-től a sokak által olvasott *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban és a *Süddeutsche Zeitung*-ban hoztak nyilvánosságra eseteket. Ebben az évben két témába vágó könyvet is megjelentettek: Johann Lippert: *Das Leben einer Akte. Chronologie einer Bespitzelung durch die Securitate* (Egy iratcsomó élete. A Securitate megfigyelési kronológiája) és Herta Müller: *Christina und ihre Attrappe: oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht*. (Cristina és az ő csapdája: vagy ami (nem) található meg a Securitate irataiban). Ezek mellett több tanácskozást is tartottak a megszerzett dokumentumokról, és erkölcsi kérdéseket vitattak meg az együttműködés, a tettes és/vagy áldozat témakörében. Ezekről beszámol a németek romániai sajtó fóruma, az *Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien* is. Ezeknek a vitáknak szemléletváltó hozadéka volt a romániai német irodalomnak és szerzőinek a megítélésében. A háború utáni korszak irodalmának kutatását a totalitarizmushoz való viszony határozza meg, az emberi magatartások és viselkedési formák differenciált és érzékeny bemutatására törekedtek olyan társadalomban, amely korlátozta az emberi és alkotói szabadságot, és szigorúan felügyelt kultúrát működtetett. A romániai német írók megítélésében

döntő szempontnak számít, hogy valaki milyen magas pártfunkciót vagy fontos társadalmi-politikai pozíciót töltött be, így egyszerre lehetett a rezsim protezsztja, és szolgálhatta a német irodalom ügyét is. Az irodalmi szövegek megítélésében meghatározóvá vált szerzőik irodalmon kívüli tevékenysége, a korabeli mindennapok dilemmái, a társadalom szerkezeti felépítése, melyet egyformán és kollektíven ítélt meg, a kutatók véleménye szerint az igazi értékeket csak bonyolult kerülőutakon és ideológiával telített kulcsszavak kicserélésével lehetett megsejteni. Megerősítést nyert, hogy a szépirodalmi szöveg más módon kódolja az információkat, mint a történelmi vagy a tudomány-népszerűsítő értekezés. Információkat továbbít, szövegtrópusokba csomagolja, és jogot formál az egyes valóságaspektusok szubjektív közvetítésére, szabad teret biztosít az érzéseknek, valamint a váratlan ellentmondó tapasztalatoknak.

Az elhúzódó vitáknak további fontos hozadéka a beilleszkedőfélben lévő kivándorolt irodalom számára annak az alkotásbeli evidenciának az elfogadása, hogy az irodalmi megújulások mindig a személyesnek, az egyéninek a kifejeződésai. Ugyanakkor erősen kísérti az alkotókat a hagyomány is, a kisebbségi irodalmi tudat, amely közösségközpontú, alternatív látásmódot közvetít egy történelmi helyzetről, miközben saját identitáskonceptiókat is. Ezek nem csupán a többségi nemzet kollektív tudatától térnek el, hanem az államilag ellenőrzött hivatalos történelemírástól is, amely tankönyvek és számos médiatermékek révén talál utat a fejekbe. A nemzeti állam által befolyásolt történelempolitika alaposan átformálta a többség és a kisebbség ön- és idegenképét, részint katasztrofális következményekkel a közöttük lévő viszonyra. Így a romániai német irodalom szövegeit esztétikai és információs vonatkozásain túl még egymást keresztező kultúrák aspektusaiként is szemlélnünk kell, ekként lehetőséget nyújtanak a jobb önmegismeréshez, illetve mások megismeréséhez. Az így létrejövő alternatív történelem- és társadalomismeret, mások történelemelemzése, több valóságváltozat érvényességének az elismerése ideális esetben elfogadó identitáshoz vezet, kivezető úthoz a nemzeti emlékezetkultúra szorításából egy kevésbé konfliktusos társadalom felé.

Továbbélési kísérletek Romániában

1989-et követően csupán néhány németül író szerző tevékenykedik már Romániában: Hans Liebhardt, Carmen Puchianu, Eginald Schlattner, Walter Gottfried Seidner, Balthazar Waitz és Joachim Wittstock. Könyveiket az újonnan alakult kiadónál jelentetik meg: a bu-

karesti ADZ Kiadónál, a nagyszebeni Hora és Honterus kiadónál, a temesvári Cosmopolitan Art Verlagnál és a brassói Aldusnál. Ezenkívül német és osztrák kiadónál is jelentkeztek. Eredeti irodalmi kísérletnek számít a Stafette irodalmi kör, a németül író fiatal szerzők 1992-ben alakított csoportosulása Temesváron. A város és a régió irodalmi hagyománya (Aktionsgruppe Banat és az Adam Müller-Guttenbrunn Kör) folytatóinak vallják önmagukat. Figyelemre méltó ennek a körnek az inter- és transzkulturális jellege, utalva a többetnikumú környezetre és a még működő német nyelvű oktatásra: a szerzők többsége nem német származású, de tanulmányaik és a régió sajátos hagyománya miatt esett a választásuk a német irodalmi nyelvre: Annemone Podlipny Hehn, Henrike Bradiceanu-Persem, Lorette Bradiceanu-Persem, Robert Tari, Lucian Varsandan. Az általuk művelt irodalmi műfajok viszonylag változatosak: vers, esszé, irodalom- és műkritika. Egyelőre nem érték el azt a színvonalat, amelyet elődeik képviseltek, szövegeiknek sincs mozgósító hatásuk a befogadásban.

IRODALOM

Deutsche Erzähler aus Rumänien nach 1945. Eine Prosa-Anthologie. Szerk. SPIRIDON, Olivia, Bukarest, Curtea Veche, 2012

Deutsche Literatur Ostmittel- und Südosteuropas. 19. und 20. Jahrhundert. Hrs. SCHWOB, Anton, München, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1992

Nachruf auf die rumäniendeutsche Literatur. Hrs. SOLMS, Wilhelm, Marburg, Hitzeroth Verlag, 1990

RITTER, Alexander: *Deutsche Minderheitenliteraturen.* München, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 2001

SIENERTH, Stefan: „Dass ich in diesen Raum hineingeboren wurde”. *Gespräche mit deutschen Schriftstellern aus Südosteuropa.* München, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1997

TUDORICA, Cristina: *Rumäniendeutsche Literatur (1970–1990). Die letzte Epoche einer Minderheitenliteratur.* Tübingen und Basel, Francke Verlag, 1997

Zirkuli Péter

Román transzilvanizmus?

1.

■ A transzilvanizmus magyar szellemi áramlat a két világháború között. Sokan és sokfélet írtak róla. Az utóbbi években Pomogáts Béla, Láng Gusztáv, Tóth Sándor, Molnár Gusztáv értekezett a transzilvanizmusról, átfogó (az említettekhez az itt most nem említettekhez kiterjedő) digitális szövegtárat Bárdi Nándor állított össze.¹ Művelődéstörténeti és politikai fogalom. Előéletének része a többé-kevésbé független Erdély mint autonóm régió története, abból is táplálkozva a magyar centralizációs törekvések elutasítása a XIX. században, majd Jászi Oszkár álma a „keleti Svájcra”. Időszzerűségét pedig az táplálta és táplálja, hogy a trianoni döntéssel a tartomány Romániához került. Ezt követően lett kulcsfogalom és újra meg újra megbeszél program. Szemléltetéséül idézhető például Áprily Lajos *Tetőn* című verse:

*Ősz nem sodort még annyi árva lombot,
Annyi riadt szót: „Minden összeomlott...”*
[...]

*Tekintetem szárnyat repesve bontott,
Átöleltem a hullám-horizontot*

*S tetőit, többet száznál és ezernél –
S titokzatos szót mondtam akkor:
ERDÉLY...*

Vagy Berde Máriától – ahogy Cs. Szabó László mondta róla: „a feltámadt erdélyi irodalom hőskorának egyik tiszteletreméltó s bölcs gondolkodású munkásától”² – a lelkipásztor apáról írt költemény:

*Az én apám tudott jól franciául
S Bázisban németeknek prédikált,
De mikor elment Szolnok-Dobokába
Román szótárt vett és grammatikát.*

Erdély sajátos mivoltát természetesen románul is érzékelték. Erdélyi volt a román líra egyik legnagyobbja, a gondolkodóként is erőteljesen ható Lucian Blaga (1895, Lámkerék, – 1961, Kolozsvár). Kolozsvári filozófiaprofesszorként a *Szabók bástyáját* is versbe foglalta. A bécsi döntést követően Nagyszebenben tanított, kialakítva tanítványaiából az úgynevezett Nagyszebeni Irodalmi Kört, amelynek tagja volt – többek között – a romániai magyar irodalmat félezer oldalas könyvben áttekintő, a románon kívül magyarul s németül már gyerekként tudó, pályáját francia professzorként befejező Nicolae Balotă (1925, Kolozsvár – 2014, Nizza), a Balotához hasonlóan börtönviselt, majd emigrációban, a Szabad Európa munkatársaként elhunyt esszéíró, Ion Negoitescu (1920, Kolozsvár – 1993, München), a *Faust*-fordító Ștefan Aug. Doinaș (1922, Kereki, Arad megye – 2002, Bukarest), kit magyar tolmácsként Szilágyi Domokos „tudós költőnek” nevezett. (Doinaș ’56 után ítéltek el, „feljelentés elmulasztása” miatt; a magyar forradalomról beszélgettek kollégájával, kit aztán a securitate addig vert, mígnem bevallotta, hogy Doinaș volt a beszélgető-társa.)

Blaga épp nagyszebeni éveiben öntötte végleges formába három részből álló trilógia-sorozatát (a megismerés, a kultúra és az érték trilógiáját). Ezek egyik fejezetében rajzolja meg az erdélyi hegyek ihlette kulturális alakzatát, a románság tudatalattiját formáló térhorizontot, amelyet a *Miorița*, a magyarra Illyés fordította népballada, a *Báránka* nyomán mioritikus térnek nevez:

„Azt mondtuk, hogy a tudattalan térhorizontját lényegi struktúrák – feszültség, ritmus, akcentus – alkotják. Egy bizonyos mátrix-tér szinte akármilyen tájon létrejöhet és kikristályosodhat. Ekkor a mátrix-tér létrejöttében a táj csupán periférikus szerepet játszik. Itt azonban oly elméleti tényezővel van dolgunk, melyről egyebütt szóltunk. Mindenesetre fölöttébb ellenőrizhetőnek tartunk másvalamit: egyazon tájon oly lelkületek élhetnek együtt, melyek merőben elütő mátrix-terekhez

tapadnak öntudatlanul. Példa: valahonnan a Rajna mellől átültetett erdélyi szász mintegy nyolcszáz éve tölti be – változatlanul a maga tegnapi és örökkévaló gótikus szellemében – zord és tömörszerű kulturális-polgári rendeltetését az erdélyi tájon. E szellemiség állandó magvát a szász máshonnan hozta magával, s úgy őrzi vére folyamának mélyén, mint bűvös kincset a legendás folyó fenekén. Mellette pedig, tovaballagva nyájával a más sorsról regélő magas és fekete tornyok s várak oldalában, az oláh pásztor a kaptatón s a lejtőn annak a térnek a dicséretét furulyálja, mely egyedül az övé. Kétféle ember él egyazon tájon, de más térben. Egymáshoz kimondhatatlanul közel, de mátrix-terük révén mégis oly messze, hogy nyolc évszázados szomszédság sem volt elegendő eltörölni és szétfoszlatni azt a másik távolságot, a tudatalanjukban lévő. *Az e tájon együtt élő népek – úgymond – közös »transzilvanizmusának« haszontalan és meddő utópiáját hajszolók ezt nemigen akarják figyelembe venni.*” (Kiemelés tölem. Z. P.) Majd Blaga hozzászól: „A derengő századokban, a mai etnikai alakulatok hosszan tartó előidejében, mikor a román embernek még nem volt valamiféle hazája, mindvégig a havas, bizonyos sorsérzés együtthatása révén a szent havas volt haza helyett hazája.”³

Blaga esszéirő tanítványa, Balotă, irodalomtörténész-ként konkrétabb képet fest a „táji tipológiáról”: a három fejedelemségből összerakott Románia három régióját, Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt, ezek prózaírását veszi sorra, megállapítva, hogy a „moldvai ember született mesélő” (példája erre a regényíró Sadoveanu mellett a történész Iorga, a román történettudományi intézet névadója, ki termékeny szerzőként a nemzetközi szinten is kihangsúlyozta a légből kapott tételt, miszerint a székelyek igazából elmagyarosodott románok.⁴ Iorgát, a politikusként is szerepet vállaló akademikust a Vasgárda végezte ki.). Ezzel áll szemben, folytatja Balotă, a munténiai esztétizmus: a havasalföldi író-ember „a szó kimondásának gyönyörűségéért kimondott szó művésze”, ami azt is jelenti, hogy – lásd: irónia, abszurd – „esztétikailag nem azonosul az elhangzottakkal, a szó tartalmával”. Az erdélyi prózaíró számára viszont „az esztétizmus (valóságos vagy látszólagos könnyedségével, sekélyességével, a – számára – elviselhetetlen, gúnyos távolságtartásával, azzal a „nincs benne semmi köszönet” érzéssel) mindig is ördögi dolog volt, és az is marad. Isten azért adta a beszédet az embernek, hogy világot építsen vele”. Az erdélyi prózaíró „arra törekszik (nemegyszer nagyon sután és némi naivitással), hogy állandóan igazat mondjon, és igazságot szolgáltatson”.⁵

Moldvaiként a poeta doctus Alexandru Philippide (1900, Iași – 1979, Bukarest), a iași-i egyetem nyelvész-professzorának fia, a harmincas években kelt esszéjében úgy látta: „a román kultúrában, mivel az irodalmi hagyomány még eléggé új keletű és nincs kellőképp megállapodva, a tájegységekre jellemző tulajdonságok erőteljesebben megmutatkoznak. Bizonyos stiláris hanghordozásban éppúgy észleljük őket, mint a sajátos tematikai érdeklődésben”. Az erdélyi írók műveiben „szilárd, kemény és konok szellemiséget” érez Philippide, s ezt a „nemzeti lét megőrzéséért” folytatott „évszázados küzdelemnek” tulajdonítja, kiemelve: „belső erkölcsi szilárdságot érezni valahányuknál”, „lelki komolyságot”. Rokon jegyeket a hozzá hasonlóan moldvai Eminescunál is érzékel Philippide, s így összegez: „az erdélyi irodalom tanúsága: a gúnyolódást elvető szellem, a nyílt és határozott életszemlélet sohasem válhat fölöslegessé mint a román irodalmi hagyomány része, ellenkezőleg, megmarad olyan állandó elvként, melynek különösen olyankor vesszük hasznát, amikor a csillogó felszínesség túl nagy bátorságra kap”.⁶

2.

Ha „stiláris hanghordozásban”, „mesemondásban” föllehetünk is rokon vonásokat moldvai s erdélyi román meg némely magyar hagyományok között, a transzilvanizmus megmaradt magyarnak – noha Kós Károlyék a magyar–román–német együttélés „keleti Svájcát” képelték el. Részint azért maradt magyar, mert a román kultúrában nem az Eminescu, Blaga fémjelezte „németes” és ekként is közép-európai hagyomány vált hangadóvá, hanem a végül politikailag is gyümölcsözőnek bizonyult „franciás” (persze korántsem a nemzeti költő szerepéért Eminescuval vetélkedni igyekvő, kirívóan esztétizáló, franciául írt művekkel is próbálkozó, bukaresti Macedonski szellemében). Kiváltképp pedig azért, mert a transzilvanizmus mindig is szellemi autonómiára törekedett, ami tehát a korábbi, decentralizációs disputákat követően Trianon után politikai élt kapott, minek következtében román szemszögből nézvést „szeparatista” színezetet öltött. A román államvezetés a központosító francia mintát követte s követi (miközben kimaradt történetéből az ahhoz nélkülözhetetlen abszolút monarchia).

Egyébiránt pedig a román nemzeteszmé kétszeresen is erdélyi származású: mind filológiai, mind mitológiai értelemben.

Filológiai értelemben úgy, hogy itt volt hagyománya a latin művelődésnek. Így itt alakulhatott ki a román nyelv újlatin, vagyis római eredetű, román voltának tudata, s

vele az etnikai, majd a nemzeti hovatartozás jelölésének változása: a jobbára szláv környezetben a nyelv (és az azt beszélők közössége) a kelta eredetű vlach (oláh) elnevezést kapta. (Havasalföld, vagyis a havasokon, a Déli-Kárpátokon túli tartomány Ungrovlachia illetve Țara Vlachilor, azaz Oláhország volt, majd Țara Românească, vagyis Románország lett.) A román megjelölés a vulgáris, beszélt latin változataira utal (gallo-roman, hispano-roman, italo-roman stb.), majd mindazokra a nyelvekre vonatkozik, melyek a vulgáris latinból alakultak ki (francia, olasz stb. – vö. romanisztika mint mindezzel foglalkozó tudományos diszciplína). S Románia mindazon területek összefoglaló neve volt, ahol a vulgáris latin változatait beszélték. Románul az országnév ezért is lett, megkülönböztetésül, România (ahol az á szláv eredetű hang, úgy hangzik mint az orosz ы), franciául: Roumanie, németül: Rumänien, magyarul meg kiejtésben igen latinos maradt, csak írásban kapott egy magyar betűt.

A román művelődés történetében a felvilágosodás kora volt az anyanyelv felfedezésének és az írásbeliség anyanyelvűvé válásának korszaka – utóbbiban, Erdélyben szerepet játszott a reformáció hatása is. (Az első román nyelvemlék XVI. századi: Neacșu cirill betűs levele 1521 januárjában Johannes Benknerhez, Brassó polgármesteréhez. Az oszmán veszélyre figyelmeztet. A havasalföldi Câmpulung városában kelt [câmp=mező, lung=hosszú]. Ennek magyar neve: Hosszúmező, a német, tekintettel az akkor még ott is élő szászokra: Langenau. A levélíró a keltezésben a szláv nevet használja: Dlăgopole.)

A román nyelv újlatin volta nyilvánvaló, s ekként része a humanista hagyománynak. Moldva nagy tudású, humanista műveltségű fejedelme, Dimitrie Cantemir (1673, Silișteni, Moldva, Vaslui megye – 1723, Dimitrovsk, Oroszország) latin nyelvű, *Moldva leírása* című munkájában így tartotta számon: „Az írók különböző felfogást vallanak a moldvai nyelv eredetéről; többen semmi nyelvre való tekintet nélkül a latin beszéd elkorcsosulásának tartják; mások úgy vélik, miszerint az olasz nyelvből ered. Mindkét fél érvelését elő fogjuk tárni, hogy az igazság minél világosabbá váljék az olvasó előtt.” Nyelvészeti fejtegetéseihez aztán hozzáteszi: „a moldvaiak és a havasalföldiek nyelvében több a latin szó, mint a taljánban, holott az olaszoknak ugyanott van az otthonuk, ahol hajdan a rómaiak laktak. Ámde ez korántsem csodálatos. Az olaszok ugyanis sokkal később alakították ki a maguk nyelvét. Egyébiránt figyelemre méltó, hogy a moldvaiak nyelvében akad néhány olyan kifejezés, amelyekről bízást nem ok nélkül tételezzük, hogy a régi dákból maradtak fenn...”⁷

A magyar humanisták, írja Makkai László, „büszke öntudattal gondoltak arra, hogy valaha hazájuk is a csodált római művelődés otthona volt, lelkesen gyűjtik a római emlékeket, felidézik Pannónia és Dácia múltját, s a románság újlatin nyelvéből azt a kézenfekvő következtést vonják le, hogy jobbágaik a dicső rómaiak egyenes utódai”.⁸

E humanista hagyomány politikai tartalmát az erdélyi román írástudóktól kapott a XVIII. század második felében, a XIX. század első harmadában. Ők alkották az ún. Erdélyi Iskolát. Otthon voltak a magyarországi latin művek világában, Anonymustól Ransanon és Molnár Gergely XVI. századi, több kiadást megért latin nyelvű tanát a kortárs munkákig. Az Erdélyi Iskola, a történetíró „triász” nagy anyaggyűjtője, Șincai pedig ezt az alcímet adta *Krónikájának*: A románok és más népek krónikája, mivel azok olyannyira összekeveredtek a románokkal, hogy egyik nép dolgai, eseményei és tettei a többi nép dolgai nélkül nem írhatók meg értelmesen...

A politikai tartalom elemei közé tartozott – a nyelven s a románság erdélyi, azaz a rómaiak által meghódított Dacia provinciabeli őshonosságának, vagyis a dáko-román kontinuitásnak a tételezésén kívül – a vallási unió is. A XVII. század végén Habsburg-uralom alá került régióban – többféle okból – Bécs igyekezett csökkenteni az ortodox egyház befolyását, annak híveit mintegy „visszatéríteni” a római katolikus hitre, így lett – ezt az uniót elfogadva – unitus, azaz görög katolikus az erdélyi románság egy része. A nemzetté nevelő értelmiség szemében visszatérés volt ez is Rómához, a római hagyományokhoz, akárcsak a nyelvújítás egyik nagy célja: a „visszalatinosítás”. (Pl. az áttérés a cirill betűsről a latin betűs írásra, ami végül is az ortodox klérus ellenállása miatt igen hosszú folyamat volt. A románt cirill betűkkel ma már csak a Szovjetunióhoz került, majd önálló köztársasággá lett Moldovában írják. Ez Moldvának egyik fele, a másik maradt Romániában, emiatt is használom a kétféle írásmódot, Moldva / Moldova. Utóbbiban tett közös utazásuk során magyar vendégéhez így szólt a Herder-díjas román költő: hát, testvér, most értem, mit is érezhetsz te Erdélyben.)⁹

Érvek ilyen együttesével (római leszármazás, újlatin nyelv, visszatérés a római katolikus egyházhoz), valamint számbeli fölényével indokolta az erdélyi románság Bécshez intézett beadványában kérését, hogy csatlakozhasson a rendi, nemesi nációkhoz (magyar nemességhez, szász polgársághoz, székely határőr privilégiumokhoz, vagyis az 1437-ben, a parasztlázadást követően megkötött egyezményhez, az *Unio Trium Natorum*hoz). A csá-

szárhoz benyújtott kérés (*Supplex Libellus Valachorum*, 1791) paradoxona volt, rendi célzatán túl, hogy Bécs nem kiterjeszteni, hanem gyengíteni igyekezett ezeket az útjában álló, a szokásjogon alapuló rendi privilégiumokat.

3.

Utóbb a román történetírás a modern nemzeti gondolat jelének vélte és mutatta, mutatja be a *Supplexet*, amiként Vitéz Mihály (Drăgoești, 1558 – Aranyosgyéres, 1601) havasalföldi s moldvai vajda erdélyi bevonulását és Gyulafehérváron történt fejedelemmé választását (1599–1600) is úgy festi le, mint olyan pillanatot, mikor is megvalósult – ahogy a XIX. század közepén fogalmaztak – „a három részre szakadt” Dacia egysége. A román negyvennyolcas nemzedék Párizsban tanult nacionalizmust, s ahogyan a brit enciklopédia szerint a „nacionalista és romantikus” Jules Michelet professzor (kinek a forráskritika nem tartozott erényei közé) ott kifejlesztette a Jeanne d’Arc-, vagyis Szent Johanna-kultuszt, úgy vált kultikussá a kalandor fejedelem Nicolae Bălcescu (1819, Bukarest – 1852, Palermo) könyvében.¹⁰ A román történész, Lucian Boia szabatosan tárgyalja ezt a nemzeti mitológia részeként.¹¹

Mitológiai elemmé vált az őshonosság, vagyis a dáko-román kontinuitás hipotézise is – a magyar humanista előzményeit láttuk –, kétségbe vonása román szemszögből máig istenkáromlással ér fel. Francia író-diplomata foglalta össze a vitát Bukarest-könyvében (1935): római történetírót idézett, aki szerint a császár kivonta hadait, a lakókat pedig Moesiába telepítette, s ez a néhány szó „végláthatatlan disputát gerjeszt románok és magyarok között. Előbbiek állítják, csak a légiókat, hivatalnokokat és telepéseket vitték ki, túl a Dunán, de maradt a dáko-román népesség nagyja. Utóbbiak meg úgy tartják, hogy evakuálták a provinciát, Árpád és a magyarok lakatlan helyre érkeztek, hová csak később vándoroltak be a románok [...], következésképp semmi történelmi joguk nincs a Trianonban nekik ítélt s most a legyőzöttek által visszakövetelt területet illetően”.¹² A sikerszerző Morand román arisztokrata feleségétől – meg diplomataként a helyszínen – szerezte be értesüléseit, s mégoly elnagyolt fogalmazásából is kitetszik, hogy miként kapott történelmi és nemzetközi súlyt a hipotézis. Lélekszámát tekintve a románság többségben volt (avagy, másfelől nézve: többségbe került) Erdélyben, s ezt a demokratikusan is értelmezhető demográfiai tény volt hivatott alátámasztani a feudálisan történeti érv, az ősiség szellemében. Az ősiség, az értelmező szótár szerint, „a nemesi földbirtok családi birtoklásának elve, az örökölt vagyon el nem idegeníthető volta”.¹³

Erdély tehát nem (rendi értelemben, a románokat ki-rekesztve, de előttük a nemessé válás útját el nem zárva) három náció (magyar nemes, szász, székely), modern értelemben s a transzilvanizmus felfogásában három nemzet (román, magyar, német) által közösen lakott, birtokolt régióként jelent meg ebben a nemzet-mitológiával a XIX. század során bővült hagyományban, hanem olyan-ként, amit a magyarok meghódítottak, következésképp vissza kell tőlük hódítani. Egyik tápanyaga ez lett tehát a Nagy-Románia tervnek a XIX. század második felében, mely tervet Eminescu (1850, Ipotești – 1889, Bukarest) versben is hirdetett: „a Dnyesztertől a Tiszáig”. (A tervet napjainkban térképekkel szemlélteti az 1918-as balázsfalvi nemzetgyűlés centenáriumára összeállított, pl. Nagyváradon is bemutatott kiállítás.)

Eminescu Erdély-élményének két forrása volt. Egyik: az erdélyi negyvennyolcas nemzedék Csernovicba emigrált tagja, Aron Pumnul (1818–1866), aki előbb az unitus püspökség székhelyén, Balázsfalván tanított, majd a csernovici német gimnáziumban, hol diákja volt Eminescu, ki első versét, tizenhat évesen, a tanára emlékének szentelt könyvben adta közre. S amikor jobbára gyalogszerrel nekivág Erdélynek (1866), tanára miatt is Balázsfalvára viszi útja. (Ott gyakran pihengél – tanórák látogatása helyett is – a Hulladombon lévő öreg hárs árnyékában, melyet aztán „Eminescu hársfajaként” emlegetnek.) Ez az Aradig elvezető út, meg barátsága az eközben megismert (Pesten publikált) erdélyi román íróval az Erdély-élmény másik forrása. Élményei, képzetei és tévképzetei épültek be *Szárnyaszegett géniusz* című, késő romantikus elbeszélésébe (1868–1870, első kiad. 1904), mely az anti-hungaricumok egyik jele. (Indulatait az ötvenes-hatvanas években filosz kommentátorai osztályharcosan azzal mentegették, hogy azok az uralkodó osztály, a magyar nemesek ellen irányulnak, korántsem a nép ellen. Az alábbi hosszabb idézetben említett Robert Rössler [1840–1881] szász történetíró, aki – mások nyomán – a románság balkáni őshazájáról írt, kétségbe vonva ezzel a dáko-román kontinuitás tételét.)

1848-ban „a magyarok ismét azt gondolták, de ezúttal utoljára, hogy az unió és a bitófa segítségével kiirthatják a románokat a föld színéről; azt hitték, hogy el fogják tudni magyarosítani a hideg szellőt és a tiszta vízű forrást, hogy el tudják magyarosítani az öreg, méltóságos erdőt, hogy be tudják oltani a magyar unió gondolatát a hegyek öreg, riadt agyába – azokba az agyakba, melyek épp hevülni kezdtek egy óriási és isteni eszmétől, a szabadság eszméjétől. Azt hitték, de ezúttal utoljára hitték, hogy Erdély várának öreg és sok vihart látott őrei – a kőhomlokú hegyek

– most is örök álmukat fogják aludni, és nem fognak föl-lázadni azoknak az eszeveszetteknek hamis üvöltésére, akik óriási birodalmat és tizenhatmillió magyart agyaltak ki, bár ezek a világ szerencséjére csak némely örültek lázámaiban léteztek. De a királyi örök felébredtek. Az erdők zúgása fölkeltette évszázados zsibbadtságából a román sas zúgó vasszárnyát, és megrémítette az ellenséget; még ma is ennek a sasnak az álma tartja rettegésben őket, mert tudják, hányszorosára hatványozza majd erejét ez az álom. Ó, a mi ellenségeink mindig féltek tőlünk, hisz évszázadról évszázadra hol nyíltan, hol titokban a mi életünk ellen esküdtek össze, de mindezek a mozgalmak még jobban megszilárdították, megerősítették létünket. Ha maguk mellé vetek volna, ha megnyitották volna nekünk is a kisajátított kedvezmények és jogok két aranykapuját, ki tudja, vajon elpuhultságunkban és elkényeztetettségünkben nem váltunk volna-e magyarokká? Honfitársaink, köszönjük irántunk való évszázados gyűlöleteteket, és türelmetlenül várjuk az alkalmat, amikor úgy meghálálhatjuk, hogy örök időnkig megemlegessétek. Ami pedig a hazát illeti, melyet ti magyarnak neveztek, csak magyar ember vetemedhet odáig vakmerőségében, hogy annak nevezze; ami pedig minket illet, Rössler tudatlansága kell ahhoz, hogy bevándorlóknak tituláljon valaki – úgy ám: a bevándorlók lélekszáma tízmillió, míg a kivándorlók által elhagyott hazában csak nyolcszáz-ezer maradtak. Magyar szemtelenség vagy pedáns német tudatlanság; e kettő közül valamelyikre van szükség a magyar birodalomnak és a románok semmibevételének óriási fikciójához. És mit eredményeztek Erdélyben az ő ferde eszméik? A vak halált, mely ezrével pusztította őket, aztán a többi népek gyűlöletét minden ellen, ami magyar! És mindezeket az eszméket a magyar nép nevében hirdették, mely, amíg nem ámtíják, jóságos és szelíd, mint valamennyi nép, s amelynek mintha azt a sorsot szánta volna a végzet, hogy békében s testvériségben éljen a románokkal. De ők helytelenül értelmezték a sors könyvét, és lapjait vérrel fröcskölték be. Isten szelíd szövege: éljete békében, mert csupán ti vagytok heterogén nemzetek a pánszlávizmus óceánjában – ezt a szöveget a magyarok vesztükre kiforgatták. Ők akarták, nem mi.”¹⁴

Eminescu szerkesztőtársa volt Bukarestben, a konzervatív *Timpul* (Az idő) című lapnál az abszurdnak s azon belül (a pályáját románul kezdő) Ionescónak előfutára, a szarkasztikus I. L. Caragiale, aki sok mindenben nem értett egyet a nagy tehetségű költővel és kényszerűségből is termékeny újságíróval, visszaemlékezéseiben ezt írta róla: „ennyi szellemi erő ritkán szorul egyetlen ko-

ponyába”. E szellemi erő egy részét fordította politikai nézeteinek kifejtésére Eminescu. Nézeteit monográfusa (George Călinescu, a román irodalomtudományi intézet névadója) így összegezte: „A méhek önmagától működő állama az egyetlen megalapozott állam, s nem a társadalmi szerződésen alapuló liberális állam. A legjellegzetesebb természetes állam formája a nemzeti állam. Elképzelhetetlen, hogy egy méhrajba más rovarok keveredjenek. A tisztaság ily értelmezése szerint beszélhetni valamely nemzet küldetéséről. Eminescu, természetesen, fajvédővé válik, fölpanaszolja az idegen elemek, a »felsőbb rétegeket« alkotó bizantinus »törtetők« beáramlását...”¹⁵

Előképe ez a múlt század harmincas éveiben programmá lett „etnokrata államnak”, melynek egyik ideológusa úgy tartotta, hogy a romániai magyarok, németek és különösképpen a zsidók veszélyesek, mert „nem jelentenek biztosítékot az állam szervezetében”, lévén „bomlasztó és romboló elemek”.¹⁶

Pályakezdekésekor, még románul írott könyveiben hasonlóképpen vélekedett az utóbb francia íróvá lett Cioran. Francia klasszikusként ifjúkori delíriumnak minősítette azokat az írásait. Zsebkönyvként is kiadott munkájában (1960-ban) pedig felidézi erdélyi gyermekkorát s benne a rémképet, a magyar csendőrt, aki miatt gyűlölt minden magyart, „igazán magyar szenvedéllyel” (*avec une passion véritablement magyare*).¹⁷ Cioran a magyarság úri s uralkodói voltában látja annak okát, hogy a kommunista, majd (Romániában) a nemzeti kommunista uralom által reá kényszerített szolgásgot semmiképp se bírta elviselni, így 1956-ban fellázadt, majd 1989 végén Romániában is kezdeményező szerepet vállalt: „Nem véletlen – nyilatkozta akkor egy francia hetilapnak Cioran –, hogy a fölkelés szülőhelye Temesvár volt, az ország nyugati részében, ahol a város harminc százaléka magyar [...] Gondolom, hogy az ország más részein a románok úgy fogadták ezt, mint valami pofont. És fölébredtek halálos álmukból... Úgy látszik, az öngyilkosság nem román sajátosság. Inkább, úgy vélem, magyar találmány”. S a tragikus életérzés bölcselőjeként hozzátette: „ha ezt mondom, ez tőlem bóknak számít.”¹⁸

4.

Az eddigiekből kitetszett, miért és miként nincsen román transzilvanizmus. A már idézett történész, Lucian Boia így összegzi a helyzetet: „Legelsősorban Románia elrománosítását tervezték, egy olyan országát, amely a nemzetállam ideális feltételeihez képest túl sok nem román számlált, és idegen hatások sokaságával szembesült

éppen a frissen hozzácsatolt területeken. [...] Legjobban úgy tussolhatjuk el a gondokat, ha agyonhallgatjuk őket. Nemrég Kolozsváron adtak ki egy vaskos Erdély-történetet. Háromrészes munka, amelynek utolsó kötete 1918-nál befejeződik! Első látásra összefoglaló munkának ígérkezik, úgy tűnhet, hogy napjainkig terjedő áttekintésben van részünk, valóban, az utolsó fejezet címe: »Erdély 1920 után«. Az oldalakon sorjázó homályos elmélkedések azonban csak hozzátétőlegesen érintik a címben ígért témát. Értsük ezt úgy, hogy Erdély számára 1918 »a történelem végét« jelentette?¹⁹

A dolgozatom címéhez illesztett kérdőjelet törölhetjük tehát. Majd tüstént vissza is helyezhetjük, de más értelemben. Manapság ugyanis néhány román történész, közíró nemcsak a korábban idézett »tájtípológiai« okokból elmélkedik az erdélyiségről, hanem ezt regionálisan politikai érvként is említi, hangoztatva: eltérően a két másik régiótól (Havasalföldtől és Moldvától), Erdélynek több évszázados, eleven közép-európai múltja van. Ahogy ezt egyikük radikálisan megfogalmazta: »elegen van Romániából, adjátok vissza az én Erdélyemet«.²⁰ Kérésének előzménye, hogy több román értelmiségi már közvetlenül Balázsfalva s Trianon után attól tartott, a bukaresti centralizációs politika el fogja »balkánosítani« Erdélyt. Jámbor szándékát pedig heves ellenkezés fogadta – Caragiale százévesnél régebbi szavát idézve – a »zöld románok« részéről. Amiként körükben felháborodást keltett a volt kolozsvári szász régészprofesszor önéletírása is. Ő kivándorolt Németországba, ott írta meg visszaemlékezéseit, s visszavonta romániai publikációinak egy részét, melyekben – egyetemi s politikai nyomásra – nem cáfolta a dáko-román kontinuitás tanát, holott nemzetközi szaktekintélyként azt tartotta volna helyénvalónak.²¹ Ugyanez az észjárás minősíti a »propaganda ostromának«, Románia bomlasztására irányuló kísérletnek a transzilvanizmust.²² Az egyik román hírügynökség magyar dolgokban jártas munkatársa viszont megértően ismerteti a balázsfalvi népgyűlés idején centenáriuma még múlt évben, 2017-ben megkezdett előkészületek kapcsán romániai magyar politikusok részéről elhangzott észrevételeket. (Mely észrevételeket többen felháborítónak találtak, mondván: román állampolgárok vélekedtek így. Állampolgárság ügyében itt megint visszaköszön a francia minta: franciául, kissé nyakatekerten, meg lehet ugyan különböztetni állampolgárságot és nemzeti hovatartozást, de a *nationalité* akkor is franciát jelent, ha a szóban forgó személy egyébként úgy francia honpolgár, hogy baszk vagy katalán vagy korzikai vagy breton. Ráadásul a »*mon pays*« [szó szerint: országom] a köznap

szóhasználatban kinek-kinek a szűkebb páttriáját jelenti, a »*patrie*« [haza] pedig ünnepi beszédekben s a himnuszban szerepel. Mindazonáltal franciául is zavarba ejtő felületesség, ha párizsi hetilap »román származásának« festi le a bánási születésű, a temesvári egyetemen diplomázott, Németországba települt, Nobel-díjas írónőt, Hertha Müllert. Viszont nem felületesség, hanem egyéb indíték és környezeti hatás vezette az egyébként kiváló román irodalomtörténészt, mikor ifjan összeállította a kortárs román irodalom kislexikonát, s abban a romániai magyar írókat úgy jellemezte, mint akik románok, ám magyarul fejezik ki magukat, »*de expresie maghiara*«.²³)

Az említett román hírügynökség (a RADOR) adott hírt arról, hogy Moldva fővárosában tettek kísérletet regionális érdekeket védő párt alapítására, a kísérlet azonban kudarcba fulladt, valamint arról is, hogy a regionális fejlesztésekért felelős EU-biztos románként több tervet iparkodna pártfogolni, de Bukarest nem él ezekkel a pályázati lehetőségekkel.

S regionalizmusként köszön vissza erdélyi románok némelyikénél a transzilvanizmus. Más néven, mert többük úgy érzi továbbra is, hogy »szeparatizmust« sugall a latin-magyar szó. Rögeszmék elemzőjeként a magyarul is jól tudó író, Doru Pop más nevet ajánl. Ő Erdély nem latin eredetű román nevéből (Ardeal) kiindulva azt sürgeti: legyen végre *ardelenizare*, vagyis erdélyesítés, ami eltér a románul is használt latin névtől (Transilvania), ekként a transzilvanizmustól is. A cél az volna, hogy ehhez a közép-európai hagyományhoz idomuljon egész Románia.²⁴

S ez van oly szép álom, mint Jászi Oszkáré volt a »kelet-európai Svájcra«.

JEGYZETEK

- 1 BÁRDI Nándor: *Népszolgálat és eszmetörténeti háttér, Erdélyben 1945-ig. Digitális szövegtár. = Adatbank. Erdélyi magyar elektronikus könyvtár.* transindex.ro.
- 2 *Magyar versek Aranytól napjainkig.* Szerk., bev. SZABÓ László, Cs., Róma, Anonymus, Róma, 1953, 485.
- 3 BLAGA, Lucian: *A mioritikus tér.* Ford. ZIRKULI Péter. = *Szegényeknek palota. XX. századi román esszék.* Szerk. KÁNTOR Lajos, Bp., Balassi, 1998, 105–119. A Nagyszombati Irodalmi Körről ZIRKULI Péter: *Találkozások. Vázlatok, tanulmányok a román irodalomról.* Bp., Gondolat, 1988, 177–186.
- 4 TÓTH Zoltán: *Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana.* Kolozsvár, Minerva, 1941 (Iorga második

- felesége, Catinca a budapesti Erzsébet Nőnevelő és Tanítóképző Intézetben diplomázott, férje székelyföldi vilámlátogatásai során ő tolmácsolt. Több nyelven tudott, fordítóként, dokumentátorként férje munkatársa volt.)
- 5 BALOTĂ, Nicolae: *Táji tipológia*. Ford. BORSI-KÁLMÁN Béla. = KÁNTOR: *i. m.* (1998), 201–203.
 - 6 PHILIPPIDE, Alexandru: *Az erdélyi stílus a román irodalomban*. Ford. HORVÁTH Andor. = *Korszellem és önismeret. Válogatás a két világháború közötti román irodalomból*. Bev., ford. HORVÁTH Andor, Bukarest, Kriterion, 1988, 255–258.
 - 7 CENTAMIR, Dimitrie: *Moldva leírása*. Ford. DEBRECZENI József et al., Bukarest, Kriterion, 1973. A III. rész, 4. fejezet: *A moldvaiak nyelvéről*. Ford. KÖLLŐ Károly, 210–215. A felvilágosodás korának román művelődéséről ZIRKULI: *i. m.* (1988), 17–98.
 - 8 MAKKAI László: *Magyar–román közös múlt*. Bp., Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948, 97.
 - 9 Nichita Stănescu útítársa Belia György volt. Idézet tőle – szíves szóbeli közlése nyomán.
 - 10 BĂLCESCU, Nicolae: *A románok Vitéz Mihály vajda idején*. 1861–1863, teljes kiadás: 1878. Magyar ford. ANDRÁS János, V., Bukarest, Irodalmi, 1963
 - 11 BOIA, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Ford. ANDRÁS Sándor, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999 (Ismerteti TRÓCSÁNYI Balázs = *BUKSZ*, 2002, 136–144.)
 - 12 MORAND, Paul: *Voyages*. Paris, Laffont – Bouquins, 2001, 580–581.
 - 13 *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Bp., Akadémiai, 1975
 - 14 EMINESCU, Mihai: *Szárnyaszegett génusz*. Ford. SZAMOSI István (a fordító álnevet használt). Uő: *Válogatott művei*. Bp., Európa, 1967, 317–396, 349–350. Vázlatom Eminescuról ZIRKULI: *i. m.* (1988), 101–109.
 - 15 CĂLINESCU, George: *Istoria literaturii române. Compendiu*. Bukarest, Pentru Literatură, 1968, 159.
 - 16 OIȘTEANU, Andrei: *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában*. *Imagológiai tanulmány*. Ford. HADHÁZY Zsuzsa, Kolozsvár, Kriterion, 2005, 12.
 - 17 CIORAN, Emil: *Œuvres*. Paris, Gallimard, 1995, 983–984. (Hogy mennyire elbűvöli és elborzasztja a magyar nyelv, „magyarul kellene kimúlni – vagy ha nem, hát letenni a meghalásról”.)
 - 18 Cioran a *Nouvel Observateur*-nek nyilatkozott. ZIRKULI Péter: *Egy átmenet krónikája*. Párizs, 1989–1994. Kolozsvár, Kriterion, 2009, 84.
 - 19 BOIA, Lucian: *Románia elrománosodása*. Ford. ROSTÁS-PÉTER István. Kolozsvár, Koinónia, 2015, 46–47.
 - 20 Sabin Gherman újságíró 1998-ban közölte nagy vihart keltett írását a kolozsvári *Monitorul*-ban (1998. szept. 16.). Az írás és visszhangja könyv alakban: *Fenomenul Sabin Gherman în viziunea presei*. Kolozsvár, Erdélyi Híradó, 1999. A világhálón rengeteg találat, kereséshez Google-ban ajánlható beütés: Sabin Gherman, elegem van Romániából, Erdélyemet akarom. (Ez a pontos fordítás. Dolgozatomban kissé módosítva hivatkozom rá, ugyanis Gherman kiáltványában és több nyilatkozatában elmondja, hogy szerinte kik, hogyan s miért fosztották meg őt az ő Erdélyétől.)
 - 21 ȚENE, Ionuț: *Kurt Horedt: istoric sas clujean din perioada comunistă, care nu susținea continuitate românilor în Ardeal*. www.napocanews.ro. *Jurnalul Românesc*, 2015. július 5. Arról, hogy Horedt (1914–1991) megtagadta több korábbi publikációját: BODOR Pál: *A hisztéria szükségállapota*. *Kellemetlen kézikönyv Romániáról*. Szerk. Törös István, Bp., Szabad Tér, 1990
 - 22 Asaltul propagandei „transilvanismului” și incercările de destructurare a României. www.ziarulnatiunea.ro
 - 23 POPA, Marian: *Dicționar de literatură română contemporană*. Albatros, 1971. Az eljárást bíráló, románul írt cikkem ZIRKULI Péter: *Oglindă infidelă [Hűtlen tükör] = Viața Studențească*, 1972, 9. sz., 5.
 - 24 POP, Doru: *Ardelenizare sau transilvanizare?* www.ziardecluj.ro 2014. okt.18.

Várkonyi Gábor

Tündérkedések – a transzilvanizmus kora újkori kezdetei

■ „Nagyon megbánta vala itt eziránt János király, hogy koronáztja után a nagy gróf Frangepán Kristóf s több nagyurak, hercegek tanácsát meg nem fogadta vala, kik azt tanácsolták, hogy nem kellene leendő ellenségének kedvezni, hanem jelenlevő sok szép kész hadaival mindjárt Ausztriára, Stíriára ütni, Magyarországot is felültetvén, melléje venni, és ekképpen a dolgot Ferdinándussal eligazítani. De ő az erdélyi sok szép hadait hazabocsátván, ellenkezőit szelidséggel, alattvalóit kegyelmességgel állítja vala magához edesíteni.”¹

Szalárdi János Várad 1660-as eleste után néhány évvel vetette papírra *Siralmas krónikáját*. Várad sokkal több volt, mint egy megerősített vár és város. A Magyar Királyságtól örökölt vármegyék, a Partium, a „Részek” központja. Szent László és Janus Pannonius városa. Nemcsak földrajzi értelemben kötötte össze Erdélyt a Magyar Királysággal, hanem a hagyományok, a kultúra láthatatlan, de annál erősebb fonalaival is. Szent László teste itt kelt ki sírjából, hogy a székely népet a betörő kunokkal való harcában megsegítse, majd átizzadt teste ide tért vissza. Az 1660-as ostrom Erdélyben és Magyarországon is nagy visszhangot keltett, de a várost megmenteni nem tudták. Az ostrom szemtanúja, Szalárdi János, a fejedelmi udvar hivatalnoka a város elvesztésének okait keresve az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének kezdetét felkutatva próbálta megmagyarázni a felfoghatatlan veszteséget.

Szalárdi és vele együtt sok történész a mohácsi csatát követő dinasztikus háború időszakára teszi az Erdély önálló államiságához vezető út kezdetét. I. (Szapolyai) János és I. Ferdinánd királyok hatalmi harcában a középkori Magyarország nyugati és keleti királyságra bomlott. Egyik király sem mondhatta magát tartósan a teljes Magyar Királyság uralkodójának. Hatalmuk azokra a területekre terjedt ki, amelyeket fegyveres erejükkel éppen biztosítani tudtak, illetve a hozzájuk csatlakozó birtokosok, bárók és azok familiárisainak a területére. Tartósan még az ország fővárosát, Budát, a szakrális központoknak számító

Székesfehérvárt és Esztergomot sem tudták hatalmukban tartani. Az Oszmán Birodalom előrenyomulása és tartós berendezkedése az ország középső területein 1541 után konzerválta a Magyar Királyság nyugati és keleti területeinek a szétválasztását. A Királyi Magyarország és Erdély a hozzácsapódott vármegyékkel – Szabolcs, Szatmár, Bihar, Szolnok, Temes, Arad – két önálló állami entitássá alakult. Valahol itt, a középkori magyar állam felbomlásának századában mutathatjuk meg az erdélyi öntudat kialakulásának, a transzilvanizmusnak az első lépéseit.

Szalárdi is ide nyúl vissza. Az ő I. János király a szelíd és kegyelmes. E két tulajdonság az igazán nagy keresztény uralkodók sajátja. A „sok szép erdélyi had” a Magyar Királyság, másképpen fogalmazva a Kárpát-medence sorsát is képes lett volna befolyásolni, ha I. János király hadvezéreire hallgat, és nem az uralkodói kegyelmességben bízik. Szalárdi ábrázolása túlzó a Mohács utáni Erdély és vele együtt a Magyar Királyság erőviszonyait értékelve, de a XVII. századi erdélyi identitás szempontjából tekintve érthető. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György „sok szép erdélyi hadakkal” jelentős sikereket ért el, tartósan biztosította a fejedelemség helyét az európai politikában, és szilárdan tartotta a frontot a Habsburg-dinasztia hatalmi igényével szemben.

A nemzeti királyság és Erdély sorsának összefonódása is a XVI. század gyorsan változó viszonyai között született meg. 1551 nyarán Fráter György, aki tíz évvel korábban még I. Ferdinánddal való szembenállást képviselte, megegyezett a Habsburg uralkodó politikusaival, hogy a kelet-magyarországi vármegyéket (Partium Regni Hungariae), valamint Erdélyt átadja I. Ferdinándnak. Ez a politikai alku hosszas, többéves tárgyalások után, a végre nem hajtott gyalui (1541) majd nyírbátori egyezmény (1548) alapján azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy megszünteti a mohácsi csata utáni kialakult hatalmi harcot, ami Habsburg I. Ferdinánd és Szapolyai I. János királlyá koronázásában öltött testet. Az ország egyesítése egy uralkodó alatt

az oszmán hódítással való hatékonyabb és eredményesebb ellenállást biztosíthatta volna.

I. Ferdinánd Giovanni Battista Castaldót, itáliai származású hadvezérét kilencezer főnyi birodalmi zsoldossal küldte Erdélybe, hogy Izabella királynét és fiát, II. Jánost lemondassa a magyar trónról, és átvegye a magyar koronázási ékszereket. Castaldo hadseregének biztosítani kellett volna Kelet-Magyarország és Erdély békéjét, azonban a valódi cél a Szent Korona megszerzése volt. A Habsburg-dinasztia hatalmi igényeit, a Magyar Királyság megtartását csak az szavatolhatta, ha a koronázási ékszerek a dinasztia felügyelete alá kerülnek. A bizalom megerősítését az is jelezte, hogy Báthory András és Nádasdy Tamás személyében olyan magyarországi politikusok is Erdélybe érkeztek, akiknek személyisége ezt a XVI. századi „kiegyezést” erősíthette. A Habsburg-párt és a Szapolyai-párt közötti megegyezés azonban rendkívül nehéznek bizonyult. A konkrét hatalmi pozíciók elosztása mellett a csatát a szimbolikus térben is meg kellett vívni. A Szapolyai-párt nemzeti királyságot megtestesítő kommunikációját nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Nádasdyból 1554-ben, feltehetőleg az erdélyi szerepvállalásának köszönhetően, nádor lett, hangsúlyozottan az egész ország és nemcsak a Habsburg-oroszág rész nádora. A Nádasdy Tamás által támogatott Tinódi Lantos Sebestyén pedig számos históriás énekében a Szapolyai-párt tagjairól is megemlékezik. Tinódi talán az első, aki 1554-ben – Nádasdy nádorrá választásának évében – Kolozsváron kiadott *Cronicájában* Izabella királynőnek tulajdonítja azt a jóslatot, miszerint a Szent Korona átadásával a magyar urak lemondtak a nemzeti függetlenségről: Urak hallgassátok, / Ihol koronátok, valakinek adgyátok, / Oka én ne légyek, ti jól meglássátok, / Félök, soha többé ezzel sem koronáztok.” (Tinódi Lantos Sebestyén: *Erdélyi história Másod része*, 781–784. sor) Furcsa, tündéres játék ez a nemzeti királyság eszméjével. Az I. Ferdinánd-párti nádor által támogatott krónikás állít emléket vagy éppen őrzi a Szapolyai-párt nemzeti királyságának hagyományát, és mindezt Erdélyben, Kolozsváron kiadott könyvben.

Az erdélyi történetírók közül Szamosközy István² és Bethlen Farkas emeli ki Izabella beszédét. Bethlen Farkas történeti munkájában³ a királyné beszéde már egy pompás, tömör humanista oráció: „Íme látjátok, Pannónia férfiai, hogy a ti jelenlétetekben a koronát és a jogart, Magyarország jelvényeit Ferdinánd királyhoz kell küldeni; adja a legjobb és a legnagyobb Isten, hogy ez nektek, az egész országnak és a keresztény közösség számára szerencsés és áldásos legyen. Szívem azonban azt súgja, és bárcsak hamisan sügná, hogy ti ezzel a diadémmal mostantól kezdve

egyetlen nemzetségekből és véretekéből származó királyt sem fogtok megkoronázni.” Izabella királyné Cassandra-jóslatával Erdély és a nemzeti királyság eszméje elválaszthatatlanul összefonódott.

Izabella királynéhez és fiához, II. János választott magyar királyhoz, a későbbi János Zsigmond erdélyi fejedelemhez még egy fontos, a Szent Koronával érintkező hagyomány is kapcsolódik. Szilágyi Sándor és Veress Endre a XIX. század második felében írták le, hogy mielőtt Izabella átadta volna a koronázási ékszereket Castaldónak és Báthory Andrásnak meg Nádasdy Tamásnak, levette vagy levetette a korona keresztjét.⁴ Lengyel történetírók még azt is tudni vélik, hogy a gyermek II. János a következő szavakkal vigasztalta édesanyját: „Hallgass kérlek anyám s ne zokogj ... őrizzük meg a korona e drága részét. Nem kell kétségbe esned édes anyám, mert a kinél ez a kereszt van, ahhoz visszakerülnek azok a hiányzó részek is, melyek eddig e kereszt hatalmának alávetve, hozzá tartoztak.”⁵

Erdély első fejedelme, János Zsigmond a Szent Korona keresztjét haláláig magánál tartotta, majd végrendeletében a fejedelemségre hagyta. Így került a kereszt a Báthoryakhoz, végül Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemhez.⁶ A lengyel történetírók által fenntartott hagyomány Erdélyt és első fejedelmét, János Zsigmondot már nemcsak a nemzeti magyar királyság örököseként mutatják be, hanem rajtuk keresztül a Jagelló-dinasztiának a magyar trónra formált jogfolytonosságát is hangsúlyozzák. A XVI. században önállósodó Erdély így egyszerre képviseli a nemzeti magyar királyság jogfolytonosságát és az utolsó Jagellók középeurópai dinasztikus érdekeit. Mindezt a magyar politikai kultúrában és gondolkodásban már a XVI. században egyre fontosabb szimbolikus szerepet is betöltő magyar királyi koronához kapcsolódva.

Ez a szimbolikus szerep a XVII. század első évtizedében új elemekkel bővült. A nemzeti magyar királyság eszméjének a fenntartása a XVII. században kiegészül a „mentsvár” vagy bizonyos értelemben a politikai menedék, a magyar érdekek támasza, a vallási szabadság és a kulturális prosperitás elemeivel. Talán ezekre az értékekre is gondolt a horvát bán, Zrínyi Miklós, amikor II. Rákóczi Györgynek írt levelében úgy fogalmazott, hogy „Isten engedje, hogy erdéli fejedelem által virradjon meg szegény magyarra.”⁷

Bocskai István végrendelete az első, karakteres politikai üzenet, amelyben Erdély szerepét a magyarországi politika erővonalainak figyelembevételével határozta meg a fejedelem: „Ezeknek utána, mint nemzetemnek, hazámnak igaz jóakarója, fordítom elmémet a közönséges állapotnak elrendelésére és abból is az én tanácsomat, tetszésemet, igazán és jó lelkiességgel megírom, szeretettel intvén mind

az erdélyieket és magyarországi híveinket az egymás közt való szép egyezsége, atyafiúi szeretetre. Az erdélyieket, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt lesznek is, el ne szakadjanak. A magyarországiakat, hogy az erdélyieket el ne taszítsák, tartsák ő atyafiainak és ő véreknek, tagjoknak.

Ha a fejedelemségek, amint szokott lenni, vagy Erdélyben, vagy Magyarországon változnak, őmagok között a reszpublikák, az egyezséget a mostani konföderáció szerént tartsák meg és az idő ha mit hoz, egymás javának engedjenek és egymás nyavalyáját fájlalják és mindenkiben oltalommal, segítséggel légyenek egymáshoz, mert tudó dolog az, hogy az visszavonással nagy birodalmok is elromlanak, viszont az egyezséggel kicsinyek nagyra nevednek. [...] Az egyezésnek pedig örökös megtartásában azt az utat látjuk: a fejedelemségek, szinte ha változnak is, mindenik helyen a szabad választás szerént, de a reszpublikák is soha egymás ellen senki ingerlésiből, izgatásából ne törekedjenek. Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik javokra, oltalmokra léssen. Ha pedig az Isten adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kezéhez kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük: hogy attól nemhogy elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéljék tehetségek szerént és egyenlő értelemről azon korona alá, a régi mód szerént, adják magokat. Mely dologról, ha valaha hittel való konföderáció közöttök lehet, felette igen javalljuk.”⁸

Bocskai nem felejtette el a nemzeti királyság eszméjét, amelyet a Szapolyai-párt hagyományozott Erdélyre, ám elfogadta a Habsburg-dinasztia közép-európai hatalmának realitását. Ebből a gondolatból született meg az „oltalmazó” Erdély képe. Amíg Magyarország királyai a Habsburg-dinasztia tagjai közül kerülnek ki, addig az Erdélyi Fejedelemség hivatása, hogy a magyarországi társadalom oltalmára légyen. Ellensúly. Történelmi hivatás, amely már sokkal több, mint a XVI. századi hatalmi versengésben ide-oda kapkodó, pártváltó magyar politika volt. Tudatosan vállalt szerep a határozottan képviselt összetartozás folyamatos hangsúlyozása mellett. Még soha, senki nem hangsúlyozta, nem emelte ki, hogy a Buda elvesztése óta emlegetett országegyesítés Bocskai politikai gondolatmenete alapján mikor is válik valósággá. Bocskai végrendelete egyértelműen fogalmaz: amíg idegen nemzetnél van a magyar korona, addig Erdélyben tanácsos fenntartani egy magyar fejedelmet. Ennek értelmében, és a végrendelet szövege itt is világosan fogalmaz: Erdély, a Magyar

Királyság keleti vármegyéi és a Királyi Magyarországgént ismert ország kizárólag dinasztiaaváltás során egyesülhet.

Izabella özvegy királyné és Bocskai István erdélyi fejedelem ugyanazt a tündértáncot járták a Magyar Királyság szuverenitása körül. Izabellát a történeti hagyomány a magyar állami szuverenitás elvesztésének megjósolójaként őrizte meg, Bocskait pedig annak a tapasztalatnak a formába öntőjeként, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy amennyiben a Magyar Királyság egy nála hatalmasabb birodalom keretei között folytatja állami létét, akkor Erdélyre hárul a szerep, hogy megőrizze a politikai, kulturális szuverenitás értékeit. A későbbi transzilvanizmus kulturális identitást hangsúlyozó szerepe már itt a XVI–XVII. században testet öltött. Ahogy Izabella jóslata, úgy Bocskai politikai hagyatéka is beteljesedett, mivel nem került sor dinasztiaaváltásra. Ezért Erdélyt még Bocskai halála után kétszázhatvan évig nem egyesítették Magyarországgal. A szabad fejedelemválasztást pedig felváltotta a Habsburgok örökös fejedelemsége. Végül pedig nem dinasztiaaváltás, ahogy Bocskai gondolta, hanem az 1867-es kiegyezés állította helyre a Magyar Királyság területi integritását.

A Bocskai utáni Erdély a XVII. században az európai reformáció erős bástyája volt. A Habsburg-dinasztia uralkodói, még a legtoleránsabbak is, hatalomra kerülve a rekatolizációt, a katolikus megújulást, majd az állam erejével történő hatékony ellenreformációt szorgalmazták. A reformáció teológiai és hitéleti újításai, kulturális eredményei a tudományos és szellemi életben ösztönző újításai Erdélyben vertek gyökeret. Már a fejedelemség hajnalán, a XVI. századtól hozzátartozott az erdélyi életformához a bevett vallások gyakorlásának a szabadsága. Reformátusok, evangélikusok, katolikusok és unitáriusok éltek egymás mellett. Nem modern értelemben vett lelkiismereti vagy vallásszabadság volt ez. De az abszolutizmust modern állammá fejlesztő Európában, ahol az állam az élet minden területén, így a vallási életben is, monopolhelyzet kialakítására törekedett, egyedülállónak számított, hogy éppen a vallásgyakorlás területén megjelent a tolerancia. Nem az egyén, hanem a közösség jogát ismerték el a bevett vallások egyikének a gyakorlására.

Ez a felekezeti együttélés adta azonban a XVII. századi erdélyi szellemi élet teljesítményének a háttérét. Az Európát bejáró, különböző egyetemeken képzettséget szerző erdélyi értelmiség hazatérve a legmodernebb szellemi áramlatokkal gazdagította hazája oktatását, szellemiségét. Az Angliából hazatérő Tolnai Dali János a puritanizmus és a presbiterianizmus eszméit hozta Erdélybe, ahogy a *Praxis Pietatist* fordító Medgyesi Pál is. Apáczai Csere János Descartes eszmeiségét, a karteziánus gondolkodást tanította.

A presbitériumok kérdése ugyan megosztotta az erdélyi református egyházat, de Tolnai Dali rektori tevékenysége, Apáczai *Enciklopédiája* a fejedelemség kori Erdély kiemelkedő teljesítményei közé tartozott. A világ tudományos vizsgálatának új módszertannal szolgáló karteziánus gyakorlat Szalárdy *Síralmas krónikájában* és Bethlen Miklós emlékirataiban is kimutatható. I. Rákóczi György intelmeiben az angliai puritanizmus és Robert Filmernek a politikai hatalmat az atyák (pátriárkák) őszövségi hatalmával magyarázó gondolatai is jelen vannak. Filmer 1636-ban írta a *Patriarcha*⁹ című, sokáig csak kéziratban terjedő munkáját, alapvetően azzal a céllal, hogy Stuart I. Károly hatalmát az *Őszövség* szimbólumrendszerével is alátámassza. I. Rákóczi György 1637-ben készítette el első *Fejedelmi parainesis*-ét, hogy örökösét felkészítse a hatalom átvételére. Rákóczi Filmerhez hasonlóan az atyai hatalmat tekintette a politikai hatalom alapjának.¹⁰

Bethlen Gábor és a két Rákóczi György időszaka a protestáns erdélyi kultúra aranykorszaka volt. Ebben a negyven esztendőben gyökerezik minden, ami a magyar nyelvű erdélyi irodalmat, oktatást és tudományosságot az elkövetkező évszázadokban képviselni fogja. Ez az alapvetően magyar nyelvű kultúra a Magyar Királyság sokféle nációt összeolvasztó Habsburg-udvari világával szemben már sokkal többet jelentett, mint egy hajdan volt egységes királyság. A kora újkori Erdélyi Fejedelemség a magyar társadalom alternatív fejlődésének a lehetséges útját mutatta meg. Talán ezért tudja értelmezni minden korszak a saját ismeretei és érdekei alapján. Ezért lehet a fejedelemség kori Erdély a magyar politikai gondolkodásban hívószó a XIX. századtól napjainkig.

Mindez azonban már a kora újkori kortársak számára is tűnékeny tündérvilágnak látszott. A Magyar Királyságból nézve Erdély nehezen kiismerhető világ volt. Már Kanizsai Orsolya is értetlenkedett, hogy férjének, Nádasdy Tamásnak mi keresnivalója lenne Erdélyben, abban a tündérorszámban. Egyik oldalon Zrínyi Miklós már idézett sorai állnak, ahol az erdélyi fejedelmet a magyar érdekek képviselőjének tartja. Zrínyi véleménye Bocskai jó atyafiúságot óhajtó gondolataival állnak párhuzamban. Másrészt a kora újkori politikai valóság ennél azonban sokkal bonyolultabb lehetett. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György magyarországi hadjáratait Esterházy Miklós nádor környezetében országpusztító, megosztó politikának tartották. I. Rákóczi György 1644–45-ös hadjárata során Zrínyi Péter, Miklós öccse horvát katonaságot hozott Észak-Magyarországra, hogy fékezzék az erdélyi sereg előrehaladását. Ugyanakkor Wesselényi Ferenc, a későbbi nádor, aki II. Rákóczi György esküvőjén a magyar nádor és egyben

a Báthory család képviselőjét is ellátta Gyulafehérváron, még korábban Bethlen Gábor udvari bejárója volt, merészen ellenállt Kemény János követelésének, hogy Fülek várát átadja Rákóczinak. Wesselényi aztán az erdélyi párti Illésházy Gábor főúrtól elfoglalta Murány várát. Esterházy Miklós pedig, a magyar történelemben talán először, kiadva a fejedelemhez írt leveleit, politikai publicisztikában támadta Rákóczi nemzetrontó politikáját: „... arra kérném most is kegyelmedet: mert akár mint gondolkodjunk is felőle, semmi ezt a mi nemzetünket és édes hazánkat meg nem tartja, hanem a békesség és jó egyesség, az császár urunknak hozzánk való atyai szeretete és óltalma. De mind ezt a három rendbéli dolgot megveté kegyelmed mert csendességünket felháborítá, magunk közt nagy szakadást és gyűlölséget csinála, [...] Most sem tudok ezért én mi egyebet mondanom, hanem hagyjon békét minékünk kérem, s maradjon határában: ne sanyargassa ezt a nemzetet, a ki nélkül is elég elkeseredett és megoszlott, s tegye le kivont fegyverét is: s ez leszen egyik orvossága mostani nyavalyánknak.”¹¹

Az édes haza és a nemzet áll mind I. Rákóczi György, mind Esterházy Miklós érvrendszerének középpontjában. Ebben a diskurzusban Erdély egyszerre őrzője és elpusztítója is mindannak, amit a kora újkorban nemzetnek tekintettek. Tündérvilág, ahol nem lehetünk biztosak abban, amit látunk, de még abban sem, amit megtapasztalunk. Rákóczi László 1657 novemberében a fejedelem kori Erdély pusztulásának utolsó előtti pillanatában unokatestvérével, II. Rákóczi Györgynél járt Gyulafehérváron. Naplójában rögzítette II. Rákóczi György lemondását – akit azért továbbra is fejedelemnek ír –, Rhédey Ferenc fejedelemmé választását, akit ezzel szemben pütkösdí királynak nevez, a román vajdák magukat ajánló „szép leveleinek” a megérkezését, Bánffy Zsigmond indulását a budai pasához, aki nem az új fejedelmet, hanem Rákóczit képviseli; mindezek után tömören csak annyit jegyzett fel: „Erdély Tündérország.”¹²

Őrzője vagy elhamvasztója Erdély a nemzeti szuverenitás eszméjének? Az önálló állami létre emelkedett fejedelemség előrevitte, vagy konzerválta az önálló magyar államiság ügyét?

A sok népet és kultúrát összeolvasztó Habsburg-monarchiával szemben Erdély valóban homogénebb, a magyar kultúrát továbbvivő képet mutat. Azonban közelebből nézve az erdélyi univerzum legalább annyira színes és ezerarcú, mint a Habsburg Birodalom. Csak a lépték más. Kisebb. A fejedelmi hatalom valóban a magyar rendiség hagyományait követve épült fel, de a rendi társadalom csak korlátozottan fedte le a valós társadalmi viszonyokat. Népek, etnikumok és vallások, kultúrák szorultak ki a ren-

di társadalom látóteréből. A kora újkori transzilvanizmus csak a rendiség keretei között értelmezte önmagát.

II. Rákóczi György politikai bukása, az elhibázott 1657-es szövetségekötések, hadba lépés Lengyelország ellen, a rosszul felmért hadi és nemzetközi politikai helyzet éppen ezt a rendi hagyományokra épülő kultúrát és nemzeti értékeket őrző Erdélyt döntötte romba. Rákóczi kritikusi, köztük Zrínyi Miklós is, azt kérték számon Rákóczitól, ami a XVI. századtól kezdve kimondva-kimondatlan a magyar gondolkodásban Erdély jelentett: a középkori Magyar Királyságból megmaradt szuverenitás elherdálását. 1658-ban Erdélyt olyan méretű támadás érte, amelyet még az ország széthullásának időszakában sem tapasztalt meg. A kétségbeesetten védekező II. Rákóczi György úgy esett el 1660-ban, mint Jagelló II. Lajos a mohácsi csatában: nem maradt utána más, mint politikai széthullás. Egymással vetélkedő fejedelmek, Barcsai Ákos, Kemény János harcából az Oszmán Birodalom által hatalomra segített Apaffi Mihály került ki győztesen.

Talán nem véletlen, hogy az erdélyi világot, a fejedelemség kori Erdélyt nemcsak a külső szemlélők, hanem maguk az erdélyiek is amolyan Tündérországnak nevezték. Tséri Verestói György, aki a XVIII. századi Erdély legnagyobb hatású és legdivatosabb temetési búcsúztatóit írta, 1733-ban Alvinczi Krisztina búcsúztatójában értelmezte a tündérorság metaforát. Számára a változékonyságot, a kiismerhetetlenséget jelentette. Csakúgy, mint a kora újkori Erdély. Önálló életre kelt, területe hol elfogyott, hol megnövekedett, mint a Hold. Fejedelmei alakították az európai politikát, fényes udvart hoztak létre, Rómától Londonig, Konstantinápolytól Varsóig jártak a követeik. Volt részük dicsőségben és összeesküvésben, volt, aki csatában, volt, aki orgyilkos kezétől vesztette életét. Mindezzel együtt Európa történelmének kitörölhetetlenül részévé vált az Erdélyi Fejedelemség. A magyar gondolkodásban, nemzeti identitásunkban pedig megőrizte tündéres arcát: „Tündéres vagy, mert nem látlak, / Ha látnálak megfognálak.”¹³

JEGYZETEK

- 1 SZALÁRDI János: *Síralmas magyar krónikája*. Bp., Magyar Helikon, 1980, 77.
- 2 Szamosközy István *történeti maradványai 1542–1608*. IV. kötet (*Magyar Történelmi Emlékek II. oszt. Írók. XXX. köt.*) Bp., kiadta SZILÁGYI Sándor, 1880
- 3 BETHLEN Farkas: *Erdély története I–IV*. Ford. BODOR András, jegyzetek KRUPPA Tamás, Kolozsvár, Enciklopédia, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2002. Izabella beszéde: II., 140.

- 4 VERESS Endre: *Izabella királyné, 1519–1559*
<http://mek.niif.hu/05800/05808/html/05.htm#1229>
- 5 VERESS: i. m., 1228. lábjegyzet. Veress Stanisław ORZECOWSKI *Annales Polonici 1513–1566* című munkájára hivatkozik, ahol megőrizték a gyermek II. János (János Zsigmond) szavait.
- 6 VERESS Endre a következőket írja Báthory Zsigmond aranykeresztjéről: „Az értékes ékszer a fejedelem végrendeletében az erdélyi rendeknek hagyta, kik később kárpótlásul hadi költségeiért Báthory Zsigmondnak adták. »János Zsigmond aranykeresztje« történetét Báthory Erdélyből való távozásáig Szilágyi Sándor írta meg 1879-ben: *Archaeologiai Értesítő XIII. k.*, 385–392. l. További sorsáról (megegyezően a lengyel krónikások fenti elbeszélését is) Roncaroli Tamás követ urához, Farnese piacenza-parmai herceghez Prágából, 1610 április 26-ikán intézett jelentése tájékoztat, melyben azt írja, hogy a fogva tartott Báthory Zsigmond gyóntatója rábeszélésére II. Rudolf császárnak ajándékozta a drága ereklyét, »un giglio, o cosa tale, che era un pezzo et ornamento della corona di Ungaria... Questa particella della corona quasi miracolosamente fu salvata dal figlio dell'ultimo Re de Ungaria, quando a questo povero puttino fu levato il regno«. (Eredetije a nápolyi államlevéltárban, Carte Farnesiane 129. fasciculusában.) Ez adat tehát tisztázza a kérdést, hogy az ékszer csakugyan a Szent Korona keresztje volt, s nem az, melyet Szebenben készítettek Sándor moldvai vajda számára, sem pedig Korvin Jánosé, miként a »mese« és képzetet eddigelé magyarázta.” VERESS: i. m., 1229. lábjegyzet
<http://mek.niif.hu/05800/05808/html/05.htm#1229>
- 7 ZRÍNYI Miklós *Összes művei*. Bp., Szépirodalmi, 1958, 250.
- 8 BOCSKAI István végrendelete. <http://mek.oszk.hu/05200/05234/html/gmbocskai0002.html>
- 9 FILMER, Robert, Sir: *Patriarcha és egyéb írások*. Ford., bevezető, jegyzetek NAGY Levente, Kolozsvár, Polis, 2003
- 10 VÁRKONYI Gábor: *Kormányzási elvek vagy atyai jótanácsok? I. Rákóczi György fiához írt intelmei. = Színek és évek. Tanulmányok Fábri Anna hatvanadik születésnapja alkalmából*. Bp., Kortárs, 2005, 381–387.
- 11 Galantai gróf ESTERHÁZY Miklós *munkái*. Pest, Kiadta TOLDY Ferenc, 1852, 235.
- 12 RÁKÓCZI László *naplója*. Kiadta HORN Ildikó, Bp., Magvető, 1990, 322–323.
- 13 TSÉRI VERESTÓI György búcsúztatója. (1765-ben bekövetkezett halála után második búcsúztatója az újra fellelt sírjánál, 1940-ban)
<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/JEKELY/jekely00924/jekely00938/jekely00938.html>

Kulin Ferenc

Az Erdély-mítosz, a magyar nemzettudat és a történelmi regény

■ „Magyarországon éppúgy, mint másutt: a történelmi gondolkodásmód elterjedésének nem a végén, hanem az elején vagyunk, ugyanakkor, mikor ezeréves történetünkben talán először, a borzasztó állami és nemzeti tragédiák és népi megpróbáltatások ellenére a magyar nemzet és a magyar nép történelme és fejlődése egyre inkább összehangolódik, egyre inkább lesz ugyanaz.”¹ Az Egyesült Államokban élő világhírű magyar történészről, John Lukacstól idézett mondat nem tényről közöl, nem megállapít, hanem egy prognózist fogalmaz meg. Ebben a prognózisban az az általa evidenciának tekintett állítás is benne foglaltatik, hogy a nép és a nemzet történelme az elmúlt századokban nem egy irányba fejlődött. Ez a tétel önmagában is kiindulópontja lehetne dolgozatomnak. Választott tárgyamhoz ugyanis irodalmi alkotások felől közelítek, márpedig az irodalom nemcsak a tények összefüggéseiről, hanem a fejlődés irányáról is másképpen „gondolkodik”, mint a történettudomány. Ám hogy ez a „másképpen gondolkodás” ma már nem jelent feltétlenül szembenállást, abban John Lukacsnak is része van. A főművének tekintett *A történelmi tudat* című munkájában² a dokumentumokra támaszkodó történelmi regényt a történészek munkáival egyenrangúnak tekinti, a nemzettudat formálásában játszott szerepéről pedig ekképp nyilatkozik: „... a XX. században lassan kitűnik, hogy az igazi irodalom, az igazi történelem mikrokozmosz, nemzeti inkább, mint nemzetfeletti, internacionális.”³ „... századunk igazi nagy írói és költői egyre inkább nemzeti és törzsi [...] nyelvük mélységei felé fordulnak, gyöngyeiket ott s abból halásszák.”⁴ Lássuk néhány példán, milyen szerepük volt a múltunkat legkritikusabban elemző klasszikusainknak annak a „történelmi gondolkodásmódnak az elterjedésében”, amelynek révén a magyar história szétartott, s gyakran tragikusan meg is ütköző irányai – legalább a múlt emlékezetében – „összehangolhatók”.

Nem véletlen, hogy ezek a konfliktusok előbb lírikusainkat (Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Pe-

tőfi), majd drámaköltőinket (Kisfaludy Károly, Katona József) kezdik „foglalkoztatni”, és hogy néhány esztendővel az 1848-as forradalom előtt epikusaink is késztetést éreznek arra, hogy e lét- és korélmény okainak kutatásába kezdjenek: azok sajátosan magyar változatait (is) történeti elemzés tárgyává tegyék. Ennek a nemzedéknek a történelemről, a politikai cselekvés lehetőségeiről formálódó nézeteire egyaránt hatott a francia jakobinusok szellemisége és az angol konzervativizmus – például Edmund Burke – filozófiája, miközben az ember szabadságának *fichte* eszméje és a cselekvés morális korlátaira figyelmeztető kanti erkölcsfilozófia egyidejű hatása is súlyos dilemmák elé állította a kor írástudóit. Egyfelől a Történelem kihívásának szeretnének megfelelni, s – Fichte hatására – úgy érzik, hogy „Csinálni, csinálni kellene”, mert csak „a cselekedetek, a publikumban forgás formáinak hasznos embert”,⁵ másfelől már-már vallási parancsként értelmezik Kant tanítását, mely szerint az embernek „a gondolkodás megváltoztatásával és a jellem megalapozásával kell kezdenie önmaga morális átalakítását”.⁶

A történelmi érdeklődés és a közérdekű cselekvés nemzeti irányultsága a magyar irodalomban szétválaszthatatlanul összefonódik tehát a modern, autonóm individuum eszméjével, s ebből az is következik, hogy az irodalmi művek esztétikuma – egyáltalán az *írás* funkciója – megfejthetetlen azok politikai és etikai inspirációinak megmutatása nélkül.

Hogy miért éppen az erdélyi fejedelemség kora bizonyult a legalkalmasabbnak a XIX. századihoz hasonló élethelyzetek, hatalmi viszonyok és etikai dilemmák modellezésére, az első megközelítésben nem magától értődő. A társadalomtörténet kutatója számára evidenciának tűnhet, hogy a polgárosulás folyamatának reformkori felgyorsulása idején csak a XVI–XVII. századi polgárosuló Erdély tekinthető analóg mintának, ám ennek a párhuzamnak az „egyenesei”, ha a nemzeti önállóság-eszme felől vizsgálódunk, a végtelenben sem találkozhatnának.

Azok az érzelmi kötődések ugyanis, amelyek majd a *márciusi 12 pont*ban az „Uniót Erdéllyel!” követelésben fognak egy hatalmi-politikai programot motiválni, nem vezethetők le a XVI–XVII. századi fejedelmek Erdélynek politikai státuszából. Már is egy paradoxonba ütközünk. A magyar királyság területén élt honpolgárok döntő többségének nemzettudata definiálhatatlan lenne, ha az nem kötődne elválaszthatatlanul az ország törökkel szembeni védőbástya-szerepének tudatához, ám ugyanabbe a nemzettudatba épült bele a királyi Magyarországgal folytonosan katonai konfliktusokba bonyolódó, az iszlám nagyhatalom vazallusa szerepét is vállaló „szuverén Erdély” mítosza.

Egy közösség spirituális egysége szempontjából persze nincs döntő jelentősége, hogy az a „mindhalálig küzdés” ethoszára, vagy az „okos kompromisszumok” taktikájára alapozódik-e, a két stratégia politikai érdekű szimbiózisa azonban (miként azt a szabadságharcainkat mindmáig egymásnak ellentmondóan értelmező történetírásunk is bizonyítja) magában hordja a nemzeti közösség önmagával való meghasonlásának ismétlődő lehetőségét. A kollektív történeti tudatnak ez a fajta disszonanciája logikailag csak az értéknormáit, a világnézetét is szabadon választó autonóm személyiség kanti fogalmával oldható fel. A csak belülről vezérelt szubjektum ideája azonban pusztán etikai szempontból is ellentmondásos. Mert bátorítja az egyént, hogy minden kényszerítő körülménnyel és hatalommal szemben megőrizze identitását, egyúttal azonban az alakoskodás, a szerepjátszás, az álszenteskedés intézményesen védett lehetőségeit is felkínálja. Lélektani értelemben az emberi jellem deformálódásának koroktól, kultúráktól független jelenségéről van itt szó, amely azonban egy (nemzeti) közösség életében nemcsak kór-, hanem kortünetté is válhat. Különösen, ha egy külső fenyegetettségnek fokozottan kitett társadalom a saját világában felgyorsuló változásokhoz is alkalmazkodni kényszerül. Úgy, ahogyan ez Erdély „országalakosaival” a fejedelemség korában, majd a reformkorban, tehát a magyar polgárosulás felívelő időszakában is megtörtént. E történetek természetrajza elsőként

Kemény Zsigmond

munkásságában tanulmányozható. Annak az erdélyi polihisztornak a műveiben, aki bölcsészeti stúdiumainak első összegezését az 1846-ban publikált *Gyulai Pál* című regényében végzi el. Főhősének jellemrajzát két „forrásból” illeszti össze: az egyik a valóságos történelmi személy (Abafáji Gyulai Pál, Báthory Zsigmond fejede-

lem kegyence), a másik magának az írónak: a politikába sodródó művészléleknek a személyes tragédia és a nemzeti katasztrófa előérzetével terhes közérzete. Gyulai a Báthoryaknak köszönheti politikusi karrierjét, s tőlük reméli azt is, hogy szolgálatai jutalmául még alkotóereje teljében a tudományoknak szentelhesse életét. (Miként maga mondja: „azért vetém magamat a cselekvések örvénye közé, hogy díjul jogot szerezzek egy munkás nyugalomra, könyveim és szíválmaim társaságában.”) A Lengyelország királyává is választott Báthory István, majd annak halála után Báthory Zsigmond mellett vállalt szolgálatot, s a fejedelem iránti feltétlen tisztelet és hála készteti arra, hogy részt vegyen az erdélyi főurak titkos (gyulafehérvári!) tanácskozásán született – a rivális rokon, Báthory Boldizsár meggyilkolásáról döntő – határozat végrehajtásában. A titkos terv kitudódik, s Gyulait – a fejedelem „hallgatag beleegyezésével” – a halálra ítélt rivális kaszaboltatja össze.

A *Gyulai Pál* megjelenésének időpontja – 1846 – az egész térségünk békéjét fenyegető galíciai felkelésre, s annak a magyar irodalomban Kemény művén kívül is kimutatható hatásaira⁷ utal. Az író mind Magyarország, mind Erdély helyzetét aggasztónak ítéli, s úgy gondolja, hogy a „külpolitikai végzet” – noha nem ment fel a saját sorsunkért vállalandó morális felelősség alól – a közügyekben cselekvő embert megfosztja morális autonómiájától. Kritikusan, de nem minden empátia nélkül ábrázolja főhősét, aki a hatalom feltételek nélküli szolgálatát bocsánatos bűnként kalkulálja bele „magasabb rendű, szellemi” céljai megvalósíthatóságának árába.

Jellemző Kemény Zsigmondnak a „lélektani realizmus” eszközeit tökélyre vivő írásművészetére, hogy a történeteket folytonosan „két szólamban” – részint a saját hangján, részint szereplőinek belső monológjaival⁸ kommentálja. Nemcsak annak van fontos dramaturgiai szerepe, hogy főhőse mikor mit ír a naplójába, de annak is, hogy az írást mikor és miért szakítja meg. Amikor a már több éve a fejedelem szolgálatában álló kegyenc azzal szembesül, hogy a „titkos tanács” határozata értelmében részt kell vállalnia Báthory meggyilkolásában, így „kiált fel” naplójában: „Isten hozzád, lélekcsend! Tenni kell! Fejem kábul! Tollam kihull kezemből!” – Kemény megjegyzi: „Tenni kell. Mit ért ő ezen? Vannak eltökélések, melyek bármily szilárd alapra legyenek fektetve, annyi merészséggel nem bírhatnak, hogy az agyidegek sötét rejtékéből a fehér papirosra átköltözzenek. Gyakran kerülnek elő az életben szándékok, melyeket végrehajtani igen, de följegyezni nem tudunk.”⁹ A „kétszólamú” kommentárok – miközben a cselekmény egy-egy

mozzanatának konkrét lélektani motivációjára utalnak – felvillantják azok mélyebb, általánosabb érvényű jelentését is. Példánkban a főhős félbehagyott naplójának tárgyi-fizikai minősége lényegül át szimbolikus értelmű kordokumentummá. Mert ha a történetek és a gondolatok rögzítése nemcsak arra szolgál, hogy megörökítsük a múlt időt, hanem arra is, hogy értelmezzük, kontrolláljuk és szabályozzuk az életünket, akkor az *írás* elakadása, megszakítása, törlése azt is jelenti, hogy elveszítettük az uralmunkat önmagunk és körülményeink fölött.

De kódolva van ebben a napló-jelenetben olyan üzenet is, amely csak egy másik Kemény-regény: *A rajongók* felől értelmezhető. Hogy megfejthessük ezt a kódot, látnunk kell: a párhuzam Erdély XVII. századi állapota és Kemény Zsigmond kora között máshonnan indul, és másfelé mutat ebben a műben, mint a *Gyulai Pál*ban. Önmagában is sokat mondó, hogy míg az író forradalom előtti korélményének kifejezésére a Báthoryak belviszályainak évtizede, s azon belül a kegyenc tragikus sorsa bizonyult alkalmas témának, két-három esztendővel a szabadságharc leverése után a konszolidálódott Erdély, I. Rákóczi György uralkodása időszakának (1630–1648) ábrázolásából bontakozik ki a mű etikai alapeszméje. Kemény a szabadságharc leverése utáni közállapotokban egyre bonyolultabb összefüggéseket ismer fel a morálisan elítélhető cselekedetek indítékai és következményei között, s ezek az összefüggések egyre kevésbé vezethetők le a magyar uralkodó elitet tehetetlen vergődésre kárhoztató külpolitikai végzet hatalmából.

Míg Gyulai Pál pontosan tudta (mert megszólalt a lelkiismerete), hogy mikor, mely döntésével sértette meg az erkölcsi törvényt, *A rajongók* hősei morálisan bénák: nemcsak a politika, hanem az emberi lélek vak erőinek is ki vannak szolgáltatva. Az író kordiagnózisa szerint a „rajongás”, a „tűlbizakodás”, az „ábrándosság”, a „téves tapintatú nagylelkűség”, a „döntésre képtelenség” önmagában is súlyos erkölcsi kockázatot jelent, következképpen a „legnemesebb buzgóság” is félreérthető, s tiszta indítékú cselekedetek is célt téveszthetnek. Míg Gyulai Pál a tudásával, tehetségével kiérdemelt kegyenc-szerep örök, klasszikus típusa volt, *A rajongók* főhősei – Pécsi Simon és Kassai István, „a birtokososztályba »újonnan érkezett« plebejussarjak”¹⁰ – egy átmeneti kor amorális figurái. („Kassai az uzsorástókétképviselet”, a másik, „Pécsi pedig a mágánásokhoz dörzsölődöz, álmodozó burzoáziát”.¹¹ Az első esetben a politikai elkötelezettséget motiváló önérdék a bűn forrása, az utóbbiban a jellemtorzulásnak azok az esetei a „vétkesek”, amelyek a történelmi világ *felgyorsuló változásaihoz* igazodó reflexszerű

magatartásformákban lelik a magyarázatukat. Mégsem mondhatjuk, hogy Kemény Zsigmond a kanti erkölcsi törvény metafizikai szemléletét akár a személyiség szekularizált fogalmával, akár a „közmorál” pszichológiai és szociológiai szempontú értelmezésével váltaná fel. Regényei és történelmi esszéi tanulása szerint egész életművében sikerül még egyensúlyt teremtenie az erkölcsbölcselet klasszikus és modern irányzatai között.

Mintegy másfél évszázad telik el Kemény Zsigmond idézett műveinek és

Szilágyi István

Hollóidő című regényének megjelenése (2001) között. Ez idő alatt apokaliptikus események zajlottak le Erdélyben és Magyarországon, de a magyar nemzettudat állapotán és a modern individuum minőségén alig-alig hagyott nyomot az idő múlása.

Hallgassunk bele a regény szereplőinek egyik dialógusába: „– Te valamiképp mindvégig távolról láttad őket, akkor is, ha néha egy asztalnál ültél velük. – Lehet. Ám te nem tudod, mi az, hogy hovatarozás. És ezt neked nem is kell tudnod, hiszen nem gondod, mert odatartozol. [...] Ők. Ezek. Tudod, milyen nagy dolog, ha országgént a magad gazdája vagy? Ti ezt nyilván nem érthetitek, mert élitek. Én néhány éve idekint húztam meg magam. Mára föl kellett ismernem: azzal is a barbárhoz igazodom, ha szemben állok vele.”¹²

Az utóbbi mondatot egy hódoltsági magyar mondja az erdélyinek, de a párbeszéd mai olvasatában a dialógus szereplői fölcserélhetők. Ami változatlan maradt, az a magyarsághoz, a nemzeti közösséghez tartozás érzése és az egyéni identitástudat közötti kapcsolat intenzitásának különbözősége. Az egyikben lanygul, a másikban izzik. És nem is egyenlítődhöz ki, amíg az egymás közt folyó diskurzusainkban próbára nem tesszük történelmi tudatunk teherbíró képességét. Kemény Zsigmond szellemi örököseként Szilágyi István erre vállalkozott.

A *Hollóidő* című regény cselekménye a XVI. század vége táján játszódik, valahol a török hódoltság, a Partium és Erdély határvidékén. A történelmi Magyarországnak abban a térségében, amelyben még van átjárás a katonai térképen már elválasztott államalakulatok között. A történet is, a helyszín is fiktív. John Lukacs figyelmeztetése azonban, mely szerint „a fictio – eredeti értelmében – nem ábránd vagy a valóságtól független elképzelés, hanem szellemi alakítás, konstrukció”,¹³ ez esetben különösen helyénvaló. Kevés olyan dokumentumot olvashattunk e korszakból, amelyből mindennapok politikai viszonyainak, szellemi és lelkiállapotának magyar valósága olyan kiterjedésben

és mélységben tárulna elénk, mint a *Hollóidőben*. A regény (Szilágyi István művének) irodalomtörténeti helyét a legpontosabban Alexa Károly jelölte ki: a mű „egy historiografikusan belátható, de a magyar nemzettudatban elmitizálódott korszakot idéz meg, egyszerre kapcsolódva az idevonatkozó irodalmi hagyományokhoz, ugyanakkor társulva azokhoz az újabb elbeszélő törekvésekhez, amelyek egy másfajta – korunk démonikus bizonytalanságától ihletett – mitizációjához keresnek és választanak történelmi kulisszákat. [...] mai magyar és azon belül szignifikánsan erdélyi regény, mégsem mondható, hogy valamiféle társadalmi regény torz és erőszakos allegóriája volna.”¹⁴ Hogy mit is jelent egy korszaknak „a magyar nemzettudatban” történő „elmitizálódása”, arról volt már szó ebben a dolgozatban. A kulturális emlékezetnek azt a mélyen rejlő, az egyéni és közösségi identitás-szükséglet által működtetett automatizmusát érthetjük rajta, amely az egység eszméjének a jövőre irányuló dinamikájával feledtetni képes a múlt (múltunk) tényeit. Ám tárgyunk kontextusában a mítosz (Erdély-mítosz) nem annak a fajta emlékezésnek a terméke, amely „A harcot, amelyet őseink (egymás ellen) vívtak”, képes „békévé oldani”, sokkal inkább „az éji homályban késlekedő ősi dicsőségünk” utáni sóvárgás kifejezője. De mit jelent ama „másfajta – korunk démonikus bizonytalanságától ihletett – mitizáció”, amelynek révén Szilágyi István műve „az újabb elbeszélő törekvésekhez is kapcsolódik” – anélkül, hogy „a posztmodern értékrelativizmus” csapdájába esne?

A válasz nem igényel sem mítoszelméleti, sem regénypoétikai elemzést. A „démonikus bizonytalanság ihlete”, amiről Alexa beszél, szorosan összefügg azzal, hogy „mai magyar és azon belül szignifikánsan erdélyi regényről” van szó, azzal az életrajzi ténnyel tehát, hogy ma élő erdélyi író művével van dolgunk. Olyan íróéval, akinek nemzedékét Trianon „megóvta” attól, hogy a múlt dicsőítésével érzéstelenítse sérült nemzettudatát. Olyan íróéval, akit az élettapasztalata arra figyelmeztetett, hogy a „békévé oldó emlékezés” képessége nem a felejtés vágyából, hanem a múlttal való illúziótlan szembenézés kíméletlenségéből fakad. S hogy az emlékezetünk nem működik megbízhatóan anélkül, hogy emlékeztetnénk egymást. Hol a hódoltsági magyar az erdélyit, hol pedig a schengeni határ túlsó oldalán élő az „ideátiakat”.

A regény két részből áll. Az elsőben (*Lovat és papot egy krónikáért*) a súlyos megpróbáltatások – nyomor, betegség, üldöztetés – ellenére még elviselhető körülmények között élő, egymást tisztelő, önmaguk méltóságát őrző, a jövőjükben reménykedő hősökkel ismerkedhetünk, a másodikban (*Csontkorsók*) ugyanezek a szereplők a pusztá

életben maradásukért minden alkura, fortélyra és árulásra képesek. Elveszítik szegényes létfeltételeiket, s az arcukat, emberi kapcsolataikat, hitüket, még az önbecsülésüket is. A szociológia nyelvén ezt mondják egzisztenciális és morális leépülésnek, s erre (is) illik a kortárs szubjektumfilozófiák tétele a „személyiség disszeminációjáról”. Mit is értsünk akkor azon, hogy az író elkerüli a „posztmodern értékrelativizmus” csapdáját? Hiszen a második rész nemcsak abban az értelemben ellentéte az elsőnek, hogy a tisztességes világát az elviselhetetlen nyomorral, a viszonylagos biztonságot a végletes kiszolgáltatottsággal, a hűséget az árulással állítja szembe. Az első rész főszereplői szellemi lények voltak, akiket a napi megélhetés gondjainál jobban izgattak a vallás, a filozófia, a politika kérdései, s most éppen ez: a létezésük értelmét kereső, s a „tanult” igazságokat megkérdőjelező intellektuális szenvedély hunyt ki bennük. Az első részben a tiszteletes és az iskolamester közötti beszélgetésekben terítékre kerülnek mindazok a dezinformációk, téveszmék és tévtanok, amelyeket az egymással vetélkedő felekezetek és hatalmi csoportosulások terjesztettek törekvéseik és pozíciójuk igazolásául (s amelyek azután mélyen beépültek a történelmi tudatunkba), s e beszélgetéseket az olvasó a harmadik főszereplő, a deák feljegyzéseiből és kommentárjaiból ismerheti meg. A második részben nyoma vész a tiszteletesnek, s eltűnik a deák is, aki följegyezhetné a dialógusokat. Ami ezek után történik, az már csak a krónikákból rekonstruálható. A történelem személytelenné válik: elmaradnak az átélők érzéseit és gondolatait rögzítő reflexiók. Miként Kemény Zsigmond *Gyulai Pál*jában, amikor a történesek tragikus fordulatot vesznek, az *írás* itt is félbeszakad. E kompozíciós elem jelképes értelmének felfedéséhez számos világirodalmi példa kínálkozna, de maradjuk ezúttal a magyar irodalom közelében. Jusson eszünkbe Bánk bán utolsó monológja: „az angyal, mely jegyezte / botlásaimnak számát, ily következtetést / Húzó legelső lépésemkor el- / Rémtől dicső helyén és félrefordult / Könnyes tekintettel törölte ki / Nevemet az élet könyvéből.” Talán megkockáztatható a kijelentés: Szilágyi István *Hollóidője* – prózai műfajban ugyan, de – a klasszikus tragédiák elvi követelményeihez igazodik. Azzal is, hogy hőseinek – Katona József Bánk bánjához hasonlóan – „végsemmiség” az ítélete, de azzal is, hogy a mű kompozíciójában csakis ez a végítélet hordozza magában a katarzis lehetőségét.

A kompozíció kulcsa pedig a regény címében van elrejtve. Ez a cím aligha értelmezhető a holló ornitológiai ismérveinek és mitológiai jelentéseinek ismerete nélkül. Maga a szokatlan szóösszetétel egyaránt felfogható minő-

sító és birtokos jelzős szerkezetnek. Előbbi esetben – hollóknak való idő jelentésében – a nyomorúságával birkózó közösség sorsára: a nélkülözés, az üldözöttség, a kiszolgáltatottság állapotát tükröző korhangulatra utal, az utóbbiban – a holló(k) ideje értelmében – a misztikus-mágikus erők csodatévő hatalmát feltételező hiedelmeket fejezi ki. Ám a szó mindkét jelentésében többértelmű. Hiszen ezt a madárfajt nemcsak az teszi nevezetessé, hogy végtelenül igénytelen (is) tud lenni („minden alkalmat megragad a táplálék megszerzésére, legyen az akár döglött állat, rovar vagy konyhai hulladék”), azaz a legmostohább körülmények között is életképes, hanem az az adottsága is, hogy – mint „az egyik legintelligensebb madár a Földön” – példásan szervezett, a szolidaritás parancsát szigorúan betartó közösségekben él. „A fiatal madarak csapatokba verődhetnek, de a párválasztás után – ami egy életre szól – a párok közösen védik a területüket.” Nem véletlen, hogy a létfeltételeihez való – ha lehet aktív, ha kell passzív – alkalmazkodásával kitűnő madárfaj „évszázadok óta témája a különböző mítoszoknak, a népi folklórnak, a művészetnek és az irodalomnak”.¹⁵ De nem véletlen az sem, hogy mitológiai hősként is szerepválogató csodalény: éppúgy lehet a szabadulás, a szabadító, miként az örök átok szimbóluma. A görög mitológiától (Apollón hollójától) és az *Őszövet-ségtől* kezdődően számos távoli nép folklórában feltűnik, ám a jelentése az archaikus kultúrákban éppúgy ingadozik a Jó és a Rossz, az isteni és a démoni között, miként később a klasszikus és a modern irodalomban. (Shakespeare, Dickens, Tolkien, Edgar Allan Poe)

Az Illés prófétát kenyérrel és hússal tápláló holló Isten akarata szerint cselekszik, ám Edgar Allan Poe „szörnyű szemmel ülő”, „alvó démonhoz hasonló” kárörvendő vészmadara a boldogságra vágó, ám azt „soha már” el nem érő ember fölött mond végítéletet (Tóth Árpád fordításának szavaival). De miért csak a világirodalomban keresnénk a Szilágyi István Holló-mítoszának ihlető mintáit, amikor a magyar olvasó számára sokkal szuggesztívebb jelentése van mindazokénál annak a „Hunyadi paizsán ülő fekete holló”-nak, amely Arany János *Mátyás anyja* című balladájának köszönhetően a szabadító jelentésében őrizte meg a magyar történelmi tudatban fél évezreden át játszott – a Hunyadiak címerére emlékeztető – szerepét.

Hogy végül is miként értelmezendő Szilágyi István regényének holló-szimbóluma, az tehát nem az eldöntendő s nem is a választandó, hanem a kiegészítendő kérdések kategóriájába tartozik. Mert a regény tárgyát képező idők holló-természete a csodamadár mítoszának kétségtelenül a démoni regiszterébe illeszthető, ugyanakkor azokban a párbeszédekben és kommentárokbán,

amelyek már nem szinkron valóságukban, hanem a történelmi emlékezet tárgyaként idézik fel a históriát (a tiszteletes és az iskolamester beszélgetéseiben), a szabadulás lehetősége is felvillan. A szónak persze nem politikai értelmében. Az író sem azzal nem hitegeti olvasóit, hogy elődeink tévedéseinek, vétkeinek morális terhét immár levethetjük magunkról, sem azzal, hogy korunk világtörténelmi folyamatai segíthetnek nemzeti törekvéseink geopolitikai korlátainak lebontásában. A hamis mítoszokkal és ideológiákkal manipulált történelmi tudatunkban keresendők azok a spirituális nehezékek, amelyektől szabadulhatunk.

Összegezés

Mit kezdünk azokkal az ellentmondásokkal, amelyek a dolgozatom tárgyát képező regények szerzőinek művészi hitvallása, „progresszív” írói programja, illetőleg a műveik végtelenen szkeptikus világképe között feszül? És hogyan vélekedünk azokról az – egyéni és a közösségi identitás követelményeit is érintő – etikai problémákról, amelyek a szóba került történelmi regényekben különös nyomatékkal vetődtek fel, anélkül, hogy megnyugtató választ is kapnánk rájuk? Egyáltalán: lehetséges-e egy műalkotás esztétikai „jelentését” az akár immanensen benne rejlő, akár a belőle kikövetkeztethető etikai konzekvenciáitól függetlenül megítélni? Próbáljuk meg a modern/posztmodern kor művészeti irányzatainak többségével kapcsolatban általánosságban is felvetődő kérdéseket konkrét példáinkkal szembeállítani!

Kemény Zsigmond ekként vélekedett írói vállalkozása céljáról: „A história egy soha be nem végzett egész, mely a múltból a jelenen át a jövőbe szövi magát, s még nagy korszakai sem olyan kikerekítettek, mint a teoretikus elmék képzelik, a regénynek ellenben művészileg befejezettnek kell lenni, kiformált mesével, megoldott eszmékkel, célhoz vitt tényekkel, lepergett szenvedélyekkel és a katasztrófában elmondott költői igazságtétellel.”¹⁶

Szilágyi Istvánnak nincsenek teoretikus okfejtései, így ars poeticája csak a műveiből fejthető ki. Álljon itt példaként a *Hollóidő* szereplőinek egyik diskurzusa: „... a fiatal Péri arról faggatta Péter püspököt, mi van akkor, ha az ember maga nem szándékozza a bűnt, ám akaratán kívül besodródik, rákényszerül. [...] Orbai Miklós azt mondta: nem tekinthető bűnnek az, amire a léleknek nincs akarata. Péter püspök erre felfortyant: aki örökké mentegetni, magyarázni próbálja a bűnt, az egyben pártolja is.”¹⁷

Tegyük mindkét ars poeticát korunk művészet- és történetbölcseletének mérlegére!

A történetfilozófus Koscellek csak részben igazolja Kemény Zsigmond megfigyelését. Nem foglal direkt módon állást a történelmi regény esztétikai megítélhetőségével kapcsolatban, azonban az időnek – Kemény-nyel ellentétben – olyan értelmezését adja, amely elveti a történelemnek lineáris folyamatként való felfogását. Miként azt számos példával bizonyítja, „Léteznek olyan időstruktúrák a hétköznapiakban, a politikában és a társas viszonyokban, amelyeket máig nem haladt meg az idő”,¹⁸ és ez szerint azt jelenti, hogy „a múltnak egyszerre része az, ami megtörtént és az, ami lehetőségként benne volt, ám nem következett be”.¹⁹ Az idő kétirányú nyitottságának teorémájából logikusan következtethetne arra, hogy az esztétikai teljességélmény merő illúzió, ehelyett azonban – itt már Kemény Zsigmond tételével összhangban – „a modern történelemfogalom kényszerű kétértelműségéről” beszél. E kétértelműség pedig – szerinte is – abból fakad, hogy miközben „a jövő [...] mindig ismeretlen marad”, a történelmet „– legalább esztétikai okokból – egészként kell elképzelnünk”.

Úgy tűnhet, hogy a magyar romantika kora egyik legnagyobb írójának esztétikai krédója végső soron összhangban van a posztmodern kor történetfilozófusának a művészet autonómiájáról vallott felfogásával. Vannak azonban Kemény történet szemléletének olyan dokumentumai is, amelyek nehezen egyeztetethetők a művészileg „elképzelt egészből” kifejtett saját gondolataival. A *Forradalom után* című értekezésében például ezt írja: „... hiszem, hogy a magyar nemzet tévedései nagymértékben éppen onnan eredtek, mert midőn a cselekedetei által gazdaggá tette történetét, e kincsszekrényt zárva tartotta vagy legalább belőle nem merített a jelen számára elég tanulságot, hanyag volt visszaemlékezésében, s így sem erejének, mellyel bírt, sem a nehézségeknek, melyek ellen küzdött, ismeretéhez nem juthatott.”²⁰

Ebben a nemzetkritikában olyan történet szemlélet körvonalazódik, amelyben a múlt és a jelen diszharmonikus viszonya már nem kezelhető a művészi teljesség ideájával. Kemény diagnózisa a XX. század egyik legnagyobb hatású filozófusa, Paul Ricoeur gondolataival rokonítható. Őt idézem: „... harcolni kell az ellen a törekvés ellen, amely a múltat csak a befejezettség, a megváltozhatatlanság, a letűntség szemszögéből szemléli. Magyarán azzal a maximával szemben, amely a jövőt minden szempontból nyitottnak és esetlegesnek, a múltat pedig egyértelműen zártnak és szükségszerűnek láttatja, elvárásainkat sokkal határozottabbakká, tapasztalatainkat pedig sokkal határozatlanabbakká kell változtatnunk.”²¹

Sem Kemény, sem Ricoeur nem mondja ki, ám mindkettejük fejtegetéséből nyilvánvaló, hogy a múlt és a jelen kapcsolatának minősége a két időtartomány érintkezési pontját képező individuumban dől el. A „nemzet tévedései”, a „zárva tartott kincsszekrény” a „hanyag visszaemlékezés” éppúgy szubjektum-függő történelmi valóságok, miként az „elvárásaink” és a „tapasztalataink”. Amikor Ricoeur a fentebb idézett gondolatmenetében azt írja, hogy „A múltat újra meg kell nyitni, újra életet kell kelteni a benne beteljesületlen, megakadályozott, sőt elpusztított lehetőségekben” – lényegében „a jelen számára elég tanulságot” kínáló ismeretek megszerzését kötelező feladatként értelmezi. Tanulmánya egészének kontextusában ez nemcsak azt jelenti, hogy szövegeket kell kiemelni a feledés homályából, hanem azt is, hogy azok szerzőinek és szereplőinek világképét, gondolkodásmódját is újra kell értékelnünk.

Gondolatmenetünknek ezen a pontján fel kell vetnünk a kérdést: vajon van-e még létjogosultsága annak, hogy a Történelmet általában, s a mi saját történelmünket – „legalább esztétikai okokból” – „egészként” képzeljük el?! A modern-posztmodern esztétikai és történetfilozófiák válasza sokáig nem volt biztató. Részint azért nem, mert a „minden egész eltörött” XX. század eleji tapasztalata egyszerre vált az egész euroatlanti térség és azon belül a magyarság létélményévé, részint pedig azért, mert az ezt tükröző (nyugati) korszellem határozta meg a század uralkodó művészeti és humántudományi irányzatait. És nem pusztán az avantgárd irányzatok első korszakában. Az a fajta világkép és kultúraeszmény, amely a századfordulón többnyire művészek kiáltványaiban fogalmazódott meg, évtizedekkel később az ismeretelmélettől az etikáig s a nyelvfilozófiától az értékelméletekig csaknem minden filozófiai diszciplínát meghódított, és – úgy látszott – Umberto Eco *A nyitott mű* című könyvével (1962) az esztétikai gondolkodásban is uralkodóvá vált. Ez a bölcsészettörténeti tendencia azonban nem bizonyult örökéletűnek. Talán éppen *A nyitott mű* mozdította ki annak opponenseit a passzív ellenállás vitapozíciójából. Akkor – a XX. század második felében –, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a világnézeti vitának immár gyakorlati tétje is van. Molnár Gusztáv Ecóval polemizáló kiváló esszéjének²² érvei szerint: ha civilizációnk egy évszázaddal korábbi (világháborúval fenyegető) válságára indokoltan reagált az avantgárd a „megcsontosodott konvenciók” megtagadásával, ha a rend, a harmónia hamis illúzióját keltő „egyértelműség dogmatizmusa” helyett a „kétértelműséget” tekintette „a tudat alapmeghatározásának”, a harmadik évezred eleji világállapot mélyülő krízise épp-

oly okkal-joggal vezethet az avantgárd-hagyományokkal való szembefordulásához. S a művészet, az irodalom, „ha formailag nem is, de jelentésében újra egyértelművé válhat”.²³ Tegyük ehhez hozzá: a művészi világkép egyértelműsége lehet történelemszemléletünk egész-ségének egyik feltétele. A másik feltételt az autonóm individuum eszméjének újragondolása és létfeltételeinek újraalapozása teremtheti meg. Bár nem tudatosul bennük, de erről szól a *Hollóidő* szereplőinek a bűn, a bűnösség megítélhetőségéről szóló töprengése is. Szilágyi István nem törekszik „költői igazságtételre”, de fontosnak tartja, hogy az erkölcsi relativizmus képviselőivel szemben szóhoz juttassa az erkölcsi törvény feltétlenségében hívő hősét is. Látnunk kell, hogy ez az írói megoldás szinkronban van a kanti személyiségfelfogást (a personalitas moralist) „korszerűsítve rehabilitáló” törekvésekkel. Talán nem véletlen, hogy éppen egy erdélyi költő-filozófus, a közelmúltban elhunyt barátunk, Egyed Péter tanulmányából²⁴ kaphatunk átfogó képet korunk morálfilozófiájának arról a vonulatáról, amelyben – a szubjektumfogalom előbb pszichológiai (Kierkegaard, Nietzsche, Freud, Sesztov), majd nyelvfilozófiai (Wittgenstein, Saussure) kritikája után – ismét evidenciának minősül a tézis (Axel Honneth), amely szerint „valamiféle autonómia nélkül nincs valamiféle szubjektum sem”.

A szépirodalom, a történetfilozófia és az erkölcsbölcselet egymást erősítő törekvései – úgy látszik – ugyanabba az irányba mutatnak, mint John Lukacsnak a dolgozatom elején vázolt prognózisa.

JEGYZETEK

- 1 LUKACS, John: *Történetírás és regényírás: avagy a múlt étvágya és íze* = Uő: *Fél évszázad magyar írásai*. Bp., Európa, 2015, 283.
- 2 LUKACS, John: *A történelmi tudat – avagy a múlt emlékezete*. Ford. KOMÁROMY Rudolf, Bp., Európa, 2004
- 3 Uo., 283.
- 4 Uo., 270–271.
- 5 KÖLCSEY Ferenc: *Iskola és világ = Nemzet és sokaság*. KÖLCSEY Ferenc válogatott tanulmányai. Szerk. KULIN Ferenc, Bp., Múzsák, 1988, 275.
- 6 Kant szerint autonóm személyiség csak a tettei indítékaiért abszolút felelősséget viselő individuum lehet. „A morális törvény eszméjét és az attól elválaszthatatlan tiszteletet nem nevezhetjük a személyiség képességének, ez maga a személyiség.” KANT, Immanuel: *A vallás a pusztta ész határain belül*

és más írások. Szerk. HERMANN István, ford. VIDRÁNYI Katalin, Bp., Gondolat, 1974, 134.

- 7 Többek között Petőfi világnézeti válságáról és Eötvös Józsefnek a társadalmi katasztrófa veszélyére figyelmeztető Dózsa-regényéről (*Magyarország 1514-ben*) van szó.
- 8 Szegedy-Maszák Mihály hangsúlyozza ennek a kompozíciós eszköznek a jelentőségét Kemény regényeiben. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kemény Zsigmond*. Pozsony, Kalligram, 2007, 208.
- 9 KEMÉNY Zsigmond: *Gyulai Pál I–II*. Bp., Szépirodalmi, I., 355.
- 10 SÓTÉR István: *Világos után. Nemzet és haladás: Aranytól Madáchig*. Bp., Szépirodalmi, 1987, 513–514.
- 11 Uo.
- 12 SZILÁGYI István: *Hollóidő*. Bp., Magvető, 2001, 131–132.
- 13 LUKACS: *i. m.* (2015), 266.
- 14 ALEXA Károly: *Magyar történelem, magyar mitológia – A Hollóidőről és a Hollóidő ürügyén* = Uő: *Quodlibet*. Bp., Kortárs, 2004, 16.
- 15 <https://hu.wikipedia.org/wiki/hollo>
- 16 KEMÉNY Zsigmond: *Élet és irodalom*. Idézi BÉNYEI Péter: „Elhagyva van, aki elhagyta magát” – A nemzeti identitástudat kérdései a Zord időben.” = Uő: *Nemzet – Identitás – Irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomból*. Szerk. GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 442.
- 17 SZILÁGYI: *i. m.* (2001), 113.
- 18 KOSCELLEK, Reinhart: *Történelem, történetek és formális időstruktúrák* = Uő: *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton, Bp., Atlantisz, 2003, 152.
- 19 KOSCELLEK, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford. SZABÓ Márton, Bp., József Műhely, 1997, 90.
- 20 Idézi NÉMETH László: *Kemény Zsigmond* = Uő: *Az én katedrám. Tanulmányok*. Bp., Magvető, 1975, 596.
- 21 Idézi ABEL, Oliver: *A politikus és a filozófus: Emmanuel Macron és Paul Ricoeur*. (2017) Ford. JENEY Éva. = *Mérleg Online. Lapok és könyvek szemléje*. 2018.04.07. <http://www.merleg-digest.eu/a-politikus-es-a-filozofus-emmanuel-macron-es-paul-ricoeur/>
- 22 MOLNÁR Gusztáv: *A nyitott mű esztétikája = Korunk*, 1971, 1. sz., 57–63. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00403/pdf/Korunk_EPA00458_1971_01_057-063.pdf
- 23 Uo., 57., 59., 63.
- 24 EGYED Péter: *Emberség valamint szubjektivitáskritika = Kellék*, 2001, 18–20. sz., 363–377. <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00020/pdf/egyed.pdf>

Filep Tamás Gusztáv

Jegyzetlapok az erdélyi történelmi regényről

■ Kuncz Aladár, a két világháború közötti romániai magyar irodalom első korszakának meghatározó irodalom-szervezője, legendás szerkesztője, a *Fekete kolostor* írója a főhatalom-változás után kibontakozó erdélyi (amelybe most a partiumit és a bánságit is beleértem) magyar irodalom első évtizedéről fontos tanulmányt adott közre a *Nyugat* 1928-as évfolyamában,¹ ma úgy is mondhatnánk: a kánonképzés nyilvánvaló szándékával. Az erdélyi – és az Erdélyre vonatkozó – irodalom értékrendje már abban a korszakban (noha inkább a második felében, Kuncz halála után) részben üzleti szempontok szerint formálódott; produktumai Magyarországon váltak tömegolvasmánnyá, és az itthoni olvasói elvárások visszahatottak az ottani könyvkiadásra. Ennek ellenére az első évtizedben kialakult névsor a később pályára lépők nevével kiegészülve korunkra is átöröklődött. Ezt a listát sokan már akkor sem érezték pontosnak, amikor a második bécsi döntést követő években, a visszatérés után ideiglenesen véglegesülni látszott – sok, az Erdélyben kialakult értékrend, az ottani közmegegyezés szerint fontos alkotó kimaradt belőle –, az évtizedek folyamán pedig tovább deformálódott a névsor, hiszen azon alkotók és munkák közül, akiket, amelyeket a kommunista korszakban, különösen annak első felében Romániában nem lehetett kiadni, sokan kiestek a köztudatból. A diktatúra évtizedeiben az irodalompolitika új értékrendet alakított ki, a „haladó hagyományét”; ebbe sokan sokáig vagy egyáltalán nem fértek bele, bár az 1970-es években és a következő évtized első felében sok régi kultuszkönyv is megjelenhetett, amelyek szerzőit persze a kötetek előszavában általában illet megróni ideológiai hibáikért. Mindenesetre a kommunizmus bukásához vezető utolsó előtti periódusban az erdélyi úttörő nemzedék, az 1930-as években Magyarországra települt jelentős tagjainak műveiből – e morfondírozások tárgyát a történelmi regények képezik, tehát ezekből említek meg néhányat – párat már kézbe lehetett venni, így például a volt református

püspök, Makkai Sándor *Ördögszekér* című, Báthory Anáról, Bethlen Gábor koráról szóló regényét, vagy a Budapesten Corvin-koszorúval kitüntetett Gulácsy Irén *Fekete vőlegények* című művét, amely a két világháború közötti periódus összmagyar viszonylatban egyik legtöbb példányban forgatott munkája lett. Makkai néhány történelmi regénye közben Magyarországon is megjelent, bár éppen az *Ördögszekér* nem, sőt ha nem tévedek, az a két ország közötti könyvkiadási megállapodás keretében sem került itthon kereskedelmi forgalomba. Az is előfordult, hogy az újrakiadás a két országban egy időben vált lehetségessé: az egykor egyszerűen bestsellerírónak minősített Gulácsy említett műve egyszerre jelent meg – hosszú idő, több évtizedes késés után – itt is és ott is. Ezek az esetek magyarázzák, miért beszélhetünk e tárgy kapcsán kétféle értékskáláról, erdélyiről és magyarországi-ról: nem bizonyos, hogy 1989 előtt ugyanaz válhatott olvasmánnyá itt és ott, s amit nem lehet olvasni, az bizonyosan nem válik normává. Ráadásul 1989 után új prózapoétikák hódítottak, s az előzményekre egyre kevesebben kíváncsiak. Az erdélyi történelmi regény nagy korszakának eredményei lassan feledésbe merültek.

Kuncz Aladár említett dolgozatában – *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* – nemcsak azt mondta meg, hogy ki szerepel a kiemelt alkotók névsorában, hanem azt is, hogy maga a kánon miből áll; az uralkodó szövegtípusok kronológiáját is megadta. A főhatalom-változás után előbb a líra „nagy metafizikai vigasztalása” következett el (főképp az Áprily – Reményik – Tompa László költőtriász Kuncz által természeti gyökerűnek tartott lírájában), aztán a „múltnak és a hagyományoknak benső kapcsolatait a jelen élettel” demonstráló szövegek, a történelmi novella és regény uralma, aztán a népi elbeszélés, azon belül és felül a székely tárgyúaké, a sor végén pedig ott kullog sovány eredményeivel a társadalmi regény. A történelmi vonatkozású szépprózának tehát pontos, megszabott helye volt ebben a

rendben – de nem a legkitüntetettebb helye. Eszerint az erdélyi magyar irodalomnak – legalábbis az első tíz-egynéhány évben – nemcsak a legebevezetőbb pontja volt a „mai élet”, az akkori jelen ábrázolása a maga társadalmi, kitüntetetten nemzeti kisebbségi problémáival, hanem valamiképpen az értékrend csúcsán is ennek kellett volna állnia. A fő cél a kisebbségi korszak és helyzet nagyepikai művekben való ábrázolása, aminek a történelmi regények részben inkább csak az első évtized közlési körülményeihez – például a cenzúrához – alkalmazkodó támasztékai és előzményei, allegorikus alternatívái. Ha jól értem Kunczot, akkor szerint ezeknek a fázisoknak a lehetőségekhez mérten egymást kellett volna váltaniuk. Ő maga szerkesztőként, szervezőként kulcsszerepet vállalt – volt úgy, hogy a háttérből – a történelmi tematika megjelenítése feltételeinek megteremtésében, az alkotók biztatásában, munkára készítésében – utóbb viszont éppen ő iparkodott megállítani a történelmi tárgyú epika diadalútját. A romániai magyar szellemi életnek a két világháború között lezajlott egyik legfontosabb vitája ugyanis éppen a történelmi regény *kapcsán* tört ki – az *írói lelkiismeret és felelősség kérdéséről*. Nagyjából „félidőben”, valamivel több mint tíz évvel Nagy-Románia létrejötté, s valamivel több mint tíz évvel annak időleges megszűnése előtt: 1929-ben. A vita a romániai magyar irodalom legfontosabb fórumán, az *Erdélyi Helikon*ban kezdődött, látszólag és elvi szinten lezárva a történelmi regények állítólagos uralmát.

Közmegegyezés szerint az *Ellenzék* című nagy múltú kolozsvári napilap két pályázati kiírása indítja el a történelmi regény (kicsit késleltetve meglóduló) „lavináját”. Ha korábban is megjelentek ilyen könyvek, azok nem tartoztak a fősodorba, a később is számon tartandó darabok mind az első pályaművek megjelenése után íródtak. A szervező és „ötletgazda” – ahogy ezt Pomogáts Béla monográfiája is megerősíti – valószínűleg Kuncz; a lap 1923 novemberében egyszerre ír ki pályázatot történelmi regényre és elbeszélésre. A pályázati feltételek közé tartozik, hogy a pályatételeknek mindkét műfajban Erdély történetéből kell venniük tárgyukat, s a kiírás megadja a választott téma időkeretét is: „a magyar éra kezdetétől fogva az 1880-as időig”. A szervezők az utolsó negyven-egynéhány évet tekintették tehát „jelennek” és közvetlen előzményének; ez kissé önkényesen kijelölt határ. 1924-hez viszonyítva 1880 alig több, mint egyetlen emberöltő, akik akkor születtek, épp középkorúak voltak a főhatalom-változás idején. A pályázat fő szempontjai: „Csak irodalmi értékkel bíró művek pályázhatnak, amelyekben a modern történelmi regények eredményein kívül nagy gondot kell

fordítani a jellemalakításra, a kompozícióra s az érdekes, vonzó cselekvésre is.”² A regény műfajában értékelhető eredmény ekkor nem születik (határidejét később meg is hosszabbítják), de erre a pályázatra érkezik be Nyirő József nevezetes *Rapsóné rózsája* című novellája – az első közlésnél még a köztudatban véglegesült névforma szerepelt: Rapsonné – a szombatos mozgalom felszámolásának, I. Rákóczi György fejedelemségének idejéből. 1925 januárjában új pályázatot ír ki a lap – éppen a korábbinak a sikerére s a közérdeklődésre hivatkozva –, erre érkezik be Sipos Domokos *Vajúdó idők küszöbén* című hosszú elbeszélése, tulajdonképpen regényvázlata a Budai Nagy Antal-féle huszita parasztfelkelés korából, s Kacsó Sándor szintén regényvázlat-szerkezetű *Lassan mégis megvirrad* című írása Apáczai Csere Jánosról. Éppen e két témában, illetve e személyiségekről utóbb reprezentatívnak tekinthető művek születnek majd Erdélyben; lesz is még róluk szó. E pályázatra küldte be Berde Mária a szintén kisregényszámba menő *Télutót* az 1848–1849-es szabadságharc bukása utáni megtorlásokról. Ez az időszakos szintén kitüntetett tárgya lehetett volna a két háború közötti erdélyi történelmi epikának, akkoriban mégsem íródott róla regény. Nyilván azért nem, mert az erdélyi népek nemzetek együttműködését az 1849-es véres polgárháborúval aligha lehetett volna demonstrálni. Berde művének színhelye a román felkelők által korábban földúlt Nagyenyed, de arra nincs benne utalás, hogy kik teljesítették be a város végzetét. E novella-, illetve kisregénycímek és -témák előrevetítik, hogy az erdélyi szerzők főképpen a középkori parasztmozgalmakat, az erdélyi fejedelemség korszakát és annak előzményeit, továbbá a XIX. század eseményeit választják regényeik tárgyául.

Ez már sejteti talán, hogy a történelmi tematikájú epikának nemcsak az utólagos irodalomtörténeti értékelés szerint volt kulcsszerepe a főhatalom-változás utáni romániai magyar irodalom kialakulásában: már akkor döntő jelentőséget tulajdonítottak neki az olvasóközönség megteremtésében. Sugallták vagy ki is mondták, hogy analógiák révén kulcsot adhat az 1918-ban kezdődő történelmi helyzet értelmezéséhez, segíthet az új állapotok megértésében, allegóriákban megjeleníteni a kisebbségi sérelmeknek a megszállással kezdődő sorát, de a történelmi elődök negatív vagy pozitív példájának értelmezésével a társadalmi cselekvési programok kidolgozását is elősegíti. E „helyzettudatosítás” nagy szolgálatot tesz nem pusztán az olvasóközönség, hanem a romániai magyar kisebbség mint politikai entitás megszervezésében, közösségi kapcsolatokat teremt és erősít, (re)konstruálja a kollektív emlékezetet, a túlélés, a

közösségszervezés és -tudatosítás összetett feladatának egyik legfontosabb eszköze lesz.

A történelmi regény ekkoriban Európa-szerte – így Magyarországon is – divatos műfaj, de erdélyi változata e szerint az elgondolás szerint olyan többletfeladatot is vállalt, mint korábban, a reformkor és a neoabszolutizmus idején az akkor még egységesnek tételezett összmagyar irodalmon belül. (Nem véletlen, hogy épp ebben az időszakban erősödni látszik Kemény Zsigmond kultusza; az *Ellenzék* például az említett pályázatok idején neki szenteli egyik irodalmi mellékletét.) A történelmi prózának az esztétikáin kívül a jelenre irányuló pragmatikus célja elvben nem jelentette a művészi érték másodlagosságának hallgatolagos elismerését – Kuncz és az irodalom több szervezője nem volt hajlandó ilyen engedményeket tenni –, csak hogy a történelmi tárgyú epika erdélyi felívelésének korszakában az érték problémája minden más műnem és műfaj kapcsán fölmerül: az első fél évtizedben még csak az irodalmi élet szerveződik, ami ekkoriban, az első években születik, nagyobb távlatból nézve talán még nem is irodalom.

Van viszont az erdélyi történelmi regénynek még egy eredője, lét-oka: éppen azok, akik a leginkább megszenvedték az első világháborús bukást, nemcsak az elszakított nemzet rész sorsára kerestek magyarázatokat, hanem az egész nemzetére. Láng Gusztáv az ezt kiváltó lelkiállapot értelmezéséhez használja a historizáció fogalmát. Szerinte „a háborús regények dömpingje” „a közönség háborús élményeinek közvetlen kifejezése”, s ugyanezen élmények megfogalmazását várták a történelmi regénytől is, mert az egyrészt „a jelen történelmi mivoltát” igazolta, másrészt a tragikum ábrázolása katarzist is ígért: „A válság történelmi analógiái [...] tartalmazzák az egykori végkifejletet s a neki megfelelő meg- és feloldásokat.”³ Szembetűnő, hogy gyakran olyan sorstragédiák válnak regénytárggyá Erdélyben – és a Partiumban –, amelyek az egész nemzetet sújtották, az összmagyar történelmet alakították. Így válik kedvelt történelmi keretté a Jagelló-korszak, a Dózsa-féle parasztháború és Mohács – a kettő közötti összefüggés fölmutatásával – az említett Gulácsy-műben vagy Tabéry Géza *Vértorony* című regényében (épp ez utóbbi kapcsán tört ki a Vállalni és Vállalni vita), de például Makkai Sándor a *Táltoskirályban* és a *Sárga viharban* IV. Béla korát, a tatárjárást és előzményeit idézi. Meghatározó módon erdélyi perspektívából, de szintén az összmagyarságra vonatkoztatottan. Az ország átszervezésére-átalakítására készülő Bélát, aki akkor még erdélyi „kiskirály”, barátja, Tomaj Dénes figyelmezteti, hogy Erdélyben kell megkezdeni a munkát, az ottani szemlé-

let alkalmas arra, hogy általa az uralkodó fölkészüljön a küzdelemre. A török kor és a fejedelemség ideje ugyanerre kínálta alkalmat; amint Láng Gusztáv írja utalt tanulmányában: „A XVII. századi Erdély kiválóan alkalmas volt arra, hogy a hirtelen megkisebbedett ország képmása legyen.”⁴ A világháború utáni műltszemlélet központi kérdése az, hogy mi vezetett az összeomláshoz, központi tétele pedig, hogy Erdély más, mint a centrum. A tanulságok egy új, építkező korszak vezéreszméit (is) kínálhatják. A nemzet számára ez lesz az üzenet: a tragédia egyik oka az, hogy Erdély a budapesti centralizmus miatt nem tölthette be az ország életében az őt megillető szerepet. Az előzményektől eltérő fő sajátosság abból a tényből származik, hogy a közösség, amelynek önnön helyzetére ébredéséhez, tudatának egységesüléséhez a történelmi regény hozzájárul, kettős viszonyrendszerben: az új impériumhoz és államnemzetéhez, de ugyanakkor a magyar nemzet egészéhez mérten is meghatározni kénytelen önmagát. A romániai magyarság legalábbis politikai-jogi értelemben mássá, önálló közösséggé, nemzeti kisebbséggé vált.

Az irodalomtörténeti közmegegyezés szerint az erdélyi történelmi regény döntően az Erdélyi Helikon írói közösség által kialakított transzilván ideológia tételeinek tudatosítására is szolgált, ennek kiindulópontja pedig az, hogy az új helyzetben való önszervezéshez ott van a több évszázados alap. A régiónak az ország három részre szakadásától az 1867-es unióig tartó különállásából a törzsnemzetéhez képest más eszmétörténeti, politikai és mentális hagyománya származott át, az erdélyi közéletet más szellemi örökség és más néplélek, más psziché alakítja, amely a fejedelemség korszakából, a XVI–XVIII. századból, a Diploma Leopoldinum kiadásáig terjedő korszakból ered. Fontos eleme az egyensúlypolitika – az „erdélyi ravaszság”, az adottságokhoz való alkalmazkodás a túlélés érdekében –, de az is, hogy a függetlenségi harcokba sorolt Habsburg-ellenes mozgalmak – elsősorban Bocskaié – innen indultak ki, s írott forrásai a fejedelemségnek a haza életében betöltött szerepét rögzítő végrendeletek, Bocskai Istváné és Bethlen Gáboré. Különösen Bocskai *Testamentomi rendelkezésének* egyik legismertebb passzusa: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél lészen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenn tartani, mert nekik javokra, oltalmokra lészen. Ha pedig az Isten adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kezéhez kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük: hogy attól nemhogy elszakadnának,

vagy abban ellent tartának, de sőt segéljék tehetségek szerént és egyenlő értelemről azon korona alá, a régi mód szerént, adják magokat. Mely dologról, ha valaha hittel való konföderáció közöttök lehet, felette igen javalljuk.”

Egy másik nézőpontból, a fejedelemség bukása utáni emlékiratokból – legszemléletesebben Cserei Mihályból – tudható, hogy a „rossz Magyarországról jön”, a régiót a központosító gondolat rántja a bukásba. Ezt az erdélyi saját tudatot Kós Károly első, már a kiadása körülményeit tekintve is reprezentatív regénye – az Erdélyi Szépmíves Céh első könyvsorozatában, 1925-ben jelent meg, egy időben az *Ördögsekér* című, említett Makkai-regénnyel – központi elemévé tette. A *Varjú-nemzettség* az erdélyi fejedelemség bukásának folyamatát nem II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratához köti, hanem a Rákócziak erdélyi megjelenéséhez; Bethlen Gábor halála után magyarországi urat választanak fejedelemmé, aki nem érti, nem is akarja megérteni Erdélyt, s a népi túlélés feltételeit ellene kell megteremteni. Kós kalotaszegi hősei magyarok és románok, akik együtt védekeznek ez ellen az idegen eszmevilág ellen, az erdélyi népek, nemzetek közötti kapcsot e külső hatalom jelenléte teremti meg. Ugyanez a szemlélet tükröződik a *Budai Nagy Antal históriája* című Kós-kisregényben, sőt, a regionális elkülönülést és az általa kifejlesztett öntudatot Kós meglehetősen történetietlenül a középkori erdélyi vajdaság időszakába, *Az országépítő* című, István királyról szóló regényében pedig az államalapítás korára is visszavetítette. Eszmetörténeti szempontból még egy feltűnő vonása van a Budai Nagy Antalról írott kisregénynek. A sajátos erdélyi jogi szerkezet többször hivatkozott alapja ugyanis az unió trium nationum, a középkori három erdélyi „nemzet” – magyarok, székelyek, szászok – a felkelők ellen kötött és egyenjogúságra alapozott kápolnai szerződése. A Kós-féle történelemértelmezés egyik legfontosabb tétele az erdélyi nemzetek együttműködése, de az szerinte az együttélés pozitív tapasztalatainak következménye. Azaz az elgondolást, mint szemléleti örökséget hallgatólagosan a veszteseknek „adományozza”, s kiterjeszti a románokra, akik szintén részt vettek az 1437-es parasztfelkelésben; az egykori rendi szövetség így népi eredetűvé válik.

A többi erdélyi történelmi regényben is a nép a biztos alap – a történelem érette zajlik le, célja és értelme a nép „felemelése”.

A transzilvanizmus alapdokumentumának éppen Kós, Zágoni István és Paál Árpád közös *politikai röpiratát* – *Kiáltó szó – A magyarság útja – A politikai aktivitás rendszere*, Cluj-Kolozsvár, Lapkiadó Rt., 1921 – szokás

tekinteni, amely először nyilvánította ki, hogy a magyar kisebbség, fölhangyva a passzivitással, a politikai önszerveződés útjára lép, bejelenti a harcot jogai érvényesítéséért, és egyben lezárja az ahhoz a Magyarországhoz vezető utakat, amely a trianoni dokumentum aláírásával lemondott a Romániába került magyar nemzetrészről. Ezt támasztotta alá Kós a korábbi különfejlődés dokumentumainak a középpontba állításával, a zárt, egységes, az összmagyartól tehát eltérő erdélyi történelmi múlt tételezésével, amely így az erdélyi népek-nemzetek – magyar, román szász – történeti összeműködésén alapul. Ezzel a „kismagyar” koncepciót a főhatalomváltás után átformálva újra aktuálissá tette. K. Lengyel Zsolt hívta föl a figyelmet arra, hogy az 1918 utáni Kós-féle transzilvanizmus visszájára fordítása a korábbinak: az építész-író is azok közé tartozott ugyanis, akkor 1918 előtt azt vallották, hogy Erdély dualizmus korabeli provinciaként való kezelésének a románok megerősödése lesz a következménye, s ő ezzel szemben éppen az erdélyi magyarság pártolását várta volna el a kormányoktól – a románok kárára. Az új helyzetben viszont nemcsak taktikus szempontokból vált aktuálissá a román–magyar –, illetve a román–magyar–szász – együttműködés programja. A szellemi élet képviselői, mint ahogy – egyébként őket megelőzve – az Erdélyben maradt magyar politikusok is, az erdélyi románokkal az övéktől eltérő mentalitást, kultúrát követő regátiakkal szemben való együttműködés érdekében próbáltak kapcsolatot építeni, a szászokkal pedig mint egy másik, hasonló helyzetbe került romániai kisebbséggel akartak együttműködni. Az azonban hamar világossá vált, hogy a magyarok túlértékelik e közös érdekeket: a szászokkal való politikai paktumkötési kísérlet sem vezetett eredményre, az erdélyi románság érdekei – fő reprezentánsuk Iuliu Maniu volt – pedig nem voltak összeegyeztethetők a magyarokéival: az erdélyi románok fő célkitűzése az erdélyi gazdasági-politikai pozíciók megnyerése, a központok, a városok elrománosítása volt, s ez döntőbbnek bizonyult a közös érdekeknél. Ettől függetlenül a nemzetek közötti szolidaritás, mint ahogy a például Apáczai életművével, Misztótfalusi pályájával szimbolizálható élő kapcsolat igénye a nyugat-európai szellemmel, a reformáció hagyománya, szabadságeszmék és a tolerancia, a XIX. századi liberalizmus az erdélyi történelmi tárgyú próza fontos elemei maradnak a korszak végéig. Mindazonáltal magát a transzilvanizmust évtizedeken át mint irodalmi jelenséget vizsgálták, noha eredetét tekintve elsősorban politikai koncepciót jelentett, az önrendelkezés, az autonóm Erdély igényét. Politika és irodalom tagolt vi-

szonyára utal K. Lengyel Zsolt a korai transzilvanizmust tárgyaló könyvének egyik passzusa: „A kijózanodó korai transzilvanizmusnak folyvást saját mércét kellett emelnie. Ebben korántsem volt meghatározhatatlanul sokréttű vagy koncepcionálisan igénytelen. Hajlott az esztétizáló képszerűsége és a moralizáló történetieskedésre, mivel az autonómia politikailag kényes témájában kénytelen volt önmagát bizonyos fokig elleplezni, különleges mondanóit általánosságokba burkolva, szükség esetén többféleképpen értelmezhetően, lehetőleg a cenzúrát megkerülve nyilvánosságra hozni. A mindemellett szabatosan, vagyis megfejtetően, csak éppen nem dogmatikusan megalkotott és alkalmazott erdélyi magyar politikai elméletbe belesűrítette a korabeli európai kisebbségjogi gondolkodást meghatározó három alapelvet: az állampolgári egyenlőségét, valamint a kulturális és területi autonómiát.”⁵

Az erdélyi magyar irodalom mindenesetre az Erdélyi Szépmíves Céh 1924-es létrejöttével kapott lendületet – láttuk, első sorozatában rögtön két jelentős történelmi regény is megjelent –, a keretek aztán a Helikon írói közösség két évvel későbbi megalakulásával kezdtek megszilárdulni.

Talán már ennyi is felvillant valamit abból a tagolt helyzetből, amelyben az erdélyi történelmi regény a maga sajátos szerepét megpróbálta betölteni. Még összetettebbnek mutatja az akkori viszonyokat, ha arra is utalok, hogy az összerdélyi irodalmon belül – kicsit talán azzal a partiumival szemben, amelynek jeles képviselői között ott volt a történelmi regény két reprezentánsa, Tabéry és Gulácsy is – már az első periódusban az új, némileg elkülönülő székely irányzat is azonosította magát. Még az Erdélyi Szépmíves Céh megalakulása előtt, 1923-ban lépett színre Erdélyben az új írógeneráció – Balázs Ferenc, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Tamási Áron nemzedéke – a familiáris címmel *Tizenegyek antológiájaként* emlegetett kiadványban. Az erdélyi irodalmi népiség programját hirdetőik nevében a kötetnyitó két tanulmány írója, Balázs Ferenc kísérelte meg e székely irodalom elméleti kereteinek kidolgozását. Kiindulópontja az önálló – a természetközelségből, az ősfoglalkozásokból és az „etnikai tisztaságból” levezetett – székely szemlélet, a „kozmi-kus” látásmód léte, ebből magyarázza Balázs a székelyek mítosz iránti hajlamát. Az általa kolportált székely mitológiának van egy korai formaváltozata, az ide sorolható néhány szövegnek szintén a „történelem” a kerete (részben ezért térek ki rá): a hun eredetmítosz. Tamási Áron alig két-három történelmi tárgyú novellát írt, ezek között van egy hun tematikájú is az író első korszakából: a *Lóvér*.

Ami Tamásinál még mítosz, Nyirő Józsefnél egy végül megíratlanul maradt történelmi regény tárgya lett volna. Első novelláskötete, a *Jézusfaragó ember* 1924-es kiadásában szerepel *A virág jussa* – a későbbi kiadásokban *Írás a kövön* a címe –, amelyben Attila Aetiusnak ajándékozott, de megszökött bolondja esztét vesztve vágtat egyre keletebbre, hogy megtalálja az eltűnt, kiveszett – vagy életformát váltott, megtelepült – hunokat, végül a Székelyföldön, Gyergyóban – „a nép meghalt” – sziklába vési az egykori létüket idéző emlékjeleket. A hun mítoszból Nyirő történelmi kompozíciót próbált kialakítani, a 1920-as évek második felében hun tárgyú regényen dolgozott, ez lett volna első nagyepikai műve. Azonban korán ráébredhetett, hogy az eltűnt nép sorsából az adott helyzetben nemigen formálható érvényes üzenet, ezért választhatta végül első regénye, *A sibói bölény* hőseül a magyar nyelvért folytatott felvilágosodás kori küzdelem legendás alakját, az idősebb Wesselényi Miklóst. Az 1930-as évek második felében pedig a regénybe szőtt székely eposz témájaként a határország 1762–1764-es erőszakos megszervezését a *Madéfalvi veszedelemben*.

A történelmi regények összefüggésben álltak tehát a Helikon ideológiájával, de nem feltétlenül az Erdélyi Szépmíves Céh adta ki őket, illetve tagjai a kiadó vagy az írói szervezet létrehozása előtt és után más kiadóknál is megjelentették a témánkba vágó műveiket, nemegyszer Magyarországon, mint például Szántó György a maga világtörténelmi keretbe helyezett munkáit. Újragondolandó, hogy mennyiben tartoznak az erdélyi prózához például Gulácsy Irén Magyarországra való áttelepülése után írt regényei – az irodalomtörténeti ítélet szerint egyik sem érte el a *Fekete völgyek* színvonalát –, vagy a szintén nagyon korán Magyarországra költözött Szentmihályiné Szabó Mária Budapesten kiadott, erdélyi fejedelemszövegekről, illetve egy XIX. századi debreceni kereskedőcsaládról szóló regényei. Mindenesetre a végleges számbavétel hiányában is valószínűsíthető, hogy az erdélyi történelmi regényekben előszeretettel rekonstruált történelmi korok valóban a XIII. század, a tatárjárás (Makkai regényein kívül Szántó Györgyé, a *Bábel tornya* tartozik ide), a Mohácsot megelőző és követő évtizedek, az erdélyi fejedelemség Bocskai harcaival kezdődő, bár más-más módon értelmezett „aranykora” (a következő, második bécsi döntés utáni időszakban ennek monumentális tablóját írta meg Szántó György a háromkötetes *Hajdútáncban*, s erről szól például az új írógenerációhoz tartozó Nagy Jenő 1943-as *Sárkányfogak közöttje* is). Alig egy-két könyvnek lesz a témája a Habsburg Birodalomba való, a Diploma Leopoldinum

utáni betagozódás. A legismertebb ezek közül Gyallay Domokos utóbb ifjúsági regénnyé átminősült *Vaskenyéren* című regénye II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának előestéjéről, a torockói bányászok lázadásáról. Műfaji egyedisége miatt említtem meg Ligeti Ernő szintén ekkor, I. Lipót uralkodása alatt játszódó, 1924-ben kimondottan a gyermekeknek, illetve az ifjúságnak írt és Benedek Elek *Cimbora* című lapjában sorozatban közölt *Eget vívó György diák* című regényét. A főhőst az író Felvinczy Györgyről, az első kolozsvári nyilvános színi előadás „rendezőjéről” mintázta, tudatosan szolgáltatva – az arisztokraták bezárkózásával szemben – a nép felé nyitás példáját, tételeken is hitet téve a színház szerepe mellett, e példával buzdítva a kulturális önépítkezésre. A korszak második felében fordul a figyelem az államalapítás műve felé; 1934-ben Kós Károlynak – *Az országépítő* –, 1937-ben Makkai Sándornak – *Magyarok csillaga* – jelenik meg regénye István királyról. Az erdélyi belső problémák helyett újra az összmagyarságra helyezve a hangsúlyt.

A már említett, 1929-es *Vallani és vállalni* vita nem számolt le tehát a történelmi regénnyel, legfeljebb állítólagos egyeduralmát opponálta. Ha elolvassuk e polémia anyagát, láthatjuk, hogy a vitát kiobbantó cikkek egyike, Kacsó Sándoré éppen a *jelen* epikus ábrázolásának hibáira összpontosított:

„... ha már feltettük a kérdést, s merünk ankétozni is felette, akkor ne álljunk meg itt. Ez a történelmi regény körüli tánc csak fiókája, természetes szülötte veszedelmesebb öreganyjának. Nem a történelmi regény jogosultságáról van itt szó, s Berde Mária [aki az első vitacikket írta az *Erdélyi Helikon*-ba, Kuncz Aladár fölkérése – F. T. G.] is többre felelt, mint amennyit kérdeztek tőle. – Íróink nemcsak történelmi regényeket írtak, sőt nagy többségben nem azt írtak. Mertek ők közelebb is jönni a jelenhez, csak a mi jelenünkhöz nem mertek elérkezni soha. Csak azt nem merték adni, ami az erdélyi magyar irodalomnak lényege lehetne. Nem merték önmaguk előtt sem leszögezni, hogy az erdélyi magyar irodalmat nem születési hely és nem is az határozza meg, hogy magyar nyelven íródik. És ha érezte is elvétve valaki, hogy az az »erdélyi« jelző többet is megkövetel, úgy stílusproblémákon nyargalászott a lényeg helyett.”⁶

Így tehát a történelmi regény divatjának sem ez a vita, sem az erdélyi társadalmi regény néhány kiemelkedő darabjának megjelenése, illetve az ezt megelőző szemléletváltás nem vetett véget. A következő korszakhatáron olyan szintén reprezentatív *életrajzi* regények jelennek meg, amelyek hősei a magyar szellemi élet kimagasló, korszak-meghatározó erdélyi – vagy Erdélyhez is kötő-

dó – alakjai: Szentimrei Jenő 1939-ben adja ki Kölcsey Ferencről, Szenczei László 1943-ban Apáczai Csere Jánosról – *A halál és tanítványa* – szóló életrajzi regényét. Mindketten leszámolnak a romantika maradványaival; Szentimrei egyébként többek között az akkori jelen égető problémáival napi szinten is foglalkozó radikális közíró, Szenczei pedig azelőtt az erdélyi irodalomban nagyobb részt ismeretlen objektivisták-dokumentaristák prózáját írt, és a francia lélektani regényt tekintette mintának. A korabeli kritika – a történész Makkai Lászlóé – a korábbi, még a romantika eszközeivel élő regényekkel szemben Szenczeiét szellemtörténeti megalapozása, hiteles korrajza, plasztikussága miatt a modern történelmi regény mintadarabjának minősítette.

Vallasek Júlia figyelt föl újabban arra,⁷ hogy a második bécsi döntés, a visszatérés, -illeszkedés után „rövid időre ismét előtérbe kerül a történelmi regény”, de ekkor már döntően a XIX. század folyamatai válnak regénytémává. Ezt részben azzal magyarázza, hogy a kisebbségi élet liberalizmusával szemben az új rendben konzervatívabb szemlélet uralkodott, amely hajlamos a múltba fordulásra, másrészt „a kisebbségi viszonyok felbomlása lehetővé tette a történelmi önvizsgálat szabadabb módját”.⁸ Több tempós, köteteken átnyúló nagyregény születik ekkor – Berde Mária: *A hajnal emberei* (1942), Wass Albert: *Mire a fák megnőnek* (1942), *A kastély árnyékában* (1943), Makkai Sándor: *Mi Ernyeiek* (1942), *Szép kísértet* (1942), *Szabad vagy* (1943) – s ezek együtt a reformkortól a Bach-rendszeren át a dualizmusig követik a magyar történelmet, az önvizsgálat szándékával, de már „nagy magyar” szempontrendszer alapján.

Születik azonban ebben a korszakban „utótranszilvanista” munka is, amely az adott politikai szituációban, a német szövetség éveiben az erdélyi különállás és egyensúlypolitika hagyományához tér vissza. Ligeti Ernő Bethlen Miklós-ról, az emlékiratíró kancellárról szóló *Noé galambja* című könyve valójában eszmetörténeti tanulmány inkább, műfajmegjelölése szerint viszont regény; nem tudjuk, hogy a műfajválasztás mögött üzleti szempontok álltak-e – a történelmi regény ekkor még mindig eladható – vagy prózapoétikai megfontolások. A jeles közíró, Spectator (Krenner Miklós) szerint ez az a könyv, amely „megmondja, mit jelent [...] a transzilvanizmus: Erdély öncélúságának hangulatát, partikularizmussal incselkedést, két nemzettest közti küldetés tudatát, más szellemalkatot a három nép, a szabadelvűség, a magyar nyelvi erő, Európa-követés, racionalizmus következtében.”⁹

Az *Ellenzék* idézett 1923-as pályázati felhívásában, ahogy említettem, a korszakhatár (kissé tehát önké-

nyes) kijelöléséből az következik, hogy a „jelenkori” és a történelmi regény közötti mezsgyén ott marad árván a korszak erdélyi prózájának néhány kimagasló vagy más szempontból fontos teljesítménye, a „félmúltat”, a főhatalomváltást közvetlenül megelőző idők ábrázolásai, így elsősorban Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című trilógiája, mely az első világháború kitöréséig tárgyalja a dualizmus utolsó szakaszát, vagy azok a nyelvhatáron áttörő regények, amelyek az ekkor hagyományosnak tekintett regényformától poétikai vonatkozásban is eltérnek, Kuncz Aladár *Fekete kolostora* – ő maga minősítette regénynek, noha az alcím műfaj-meghatározása szerint a francia internáltság idejéből származó feljegyzésekről van szó –, az első kisebbségi korszak mára klasszikussá vált műve, és Markovits Rodion esztétikai vonatkozásban vitatott riportregényei, *A szibériai garnizon* és az *Aranyvonat* az oroszországi hadifogságról, illetve a polgárháborúról. Az előbbi világsikert ért el, a második megbukott – a kommunista korszak az elsőt sorolta be haladó hagyományai közé, a másodikat viszont hol elhallgatta, hol becsmérelte –, de eszmetörténeti szempontból a második a fontosabb, amennyiben kiderül belőle, hogy a magyar internacionalisták aránytalanul nagy többsége nem az eszme védelmében fogott fegyvert a szovjethatalom oldalán, hanem azért, hogy fegyvert szerezzen és megvédje magát a Szibériát uraló cseh légióktól, s hogy hazaverekedje magát (a közben szétdarabolt) Magyarországra. Az időkeretek miatt végképp nem tartozna a történelmi regények közé például Czinczár Miklós sosem emlegetett, az előbbiekhöz nyilván nem is mérhető, de tematikájában társtalan és az Erdélyi Szépmíves Céh által 1935-ben kiadott *Menekülés* című regénye, amelynek tárgya az 1916-os erdélyi román betörés. Gyanítom, hogy ezeknél hasonló írói intenciót feltételezhetünk, mint a közvélekedés által is történelminek elismert regényeknél. A döntő fordulópont, a világháború, ahogy erre talán a fenti Láng Gusztáv-idézetből is következtethetünk, történelemmé változtathatta a világháborút megelőző időszakot. A modern magyar epika egyik legfontosabb előzménye éppen az az erdélyi krónika- és emlékirat-irodalom, amelynek aktorai, Szalárdi, Cserei, Kemény János, Bethlen Miklós vagy a latinul író Szamosközi – ha szűk körben is, nem egyszer csak a közvetlen leszármazottak számára – a jövőnek „üzentek”. Nem véletlen, hogy az első kisebbségtörténeti korszak erdélyi magyar szellemi életének a második bécsi döntés után született maradandó feldolgozása, Ligeti Súly *alatt a pálmája* bizonyos olvasatban – az író szándékának megfelelően – szintén emlékirat.

JEGYZETEK

- 1 KUNCZ Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* = *Nyugat*, 1928, I., 501–508.
- 2 Idézi POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*. Kolozsvár – Bukarest, Kriterion, 2001, 131.
- 3 LÁNG Gusztáv: *Móricz Zsigmond Erdély-trilógiája és a kortárs történelmi regény* = Uő: *Tiltakozó szomorúság. Esszék, tanulmányok*. Szombathely, Savaria University Press, 2015, 195–207., 199. A tanulmány az erdélyi történelmi regényekre is utal.
- 4 Uo., 204.
- 5 LENGYEL Zsolt, K.: *A meghíúsult kompromisszum. A transzilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években.* = Uő: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, Pro-Print, 2007, 257–258. A passzushoz tartozó jegyzeteket nem idézem.
- 6 KACSÓ Sándor: *Gyávák voltak az erdélyi magyar írók* = *Brassói Lapok*, 1929. október 16., 1.
- 7 VALLASEK Júlia: *Elváltzott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között*. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004, 139–149.
- 8 Uo., 139–140.
- 9 SPECTATOR: *Erdélyi kancellárok* = *Magyar Nemzet*, 1943. május 16., 6.

Szász László

A transzilvanizmus rejtekútjai¹

■ Középiskolás éveimben egészen bizarr hatások érték a nemzedékemet. Erdély egyik legjelentősebb magyar középiskolájában az irodalomórákon szó sem esett a *transzilvanizmus*ról,² erdélyi irodalomról. Ám ugyanekkoriban ugyanebben a városban a kulturális élet lenyűgöző virágzásnak indult, az iskola és a magas kultúra világa közt pedig megszűnt az átjárás. A Marosvásárhelyen megjelenő *Igaz Szó* hasábjain feltűnedezték a két világháború közti romániai magyar irodalom értékeiről szóló írások. Kultúrpolitikai megfontolás is érvényesülhetett a gesztusban, hogy a két évtizednél hosszabb hallgatás falát épp Szemlér Ferenc visszaemlékezése törte meg, majd alig három hónap múlva követi ezt egy nagyon igényes áttekintés, amely a kötelező marxista tiszteletkörök és a „haladó román és magyar írók” boldog együttműködésének emlegetése után, nyílegyenesen Kós Károly sztánai tevékenységéhez, egyszemélyes folyóíratához, a *Kalotaszeghez* kapcsolja az első világháború utáni (hangsúlyosan) romániai magyar irodalom újraindulását, mint amely „fontosabb szerepet játszott Kós Károly jellegzetes transzilván ideológiájának kialakításában. Kós *transzilvanizmusa* jellegzetes szint képvisel a kialakuló romániai magyar irodalomban”.³ Az elvei miatt ugyancsak Gheorghiu-Dej alatt börtönt ült, *korunkos* vezérértelmiségi, Balogh Edgár teljesen vulgármarxista nyelvezetbe ágyazva teszi elfogadhatóvá az aktuális román hatalom előtt a magyar kisebbség önismereti igényét: „Nem adunk fel semmit sem szocialista meggyőződésünkben, ha élen járva a legtudatosabban valljuk ezt az átfogó humánusmot.”⁴ És a korszakra jellemző kétértelműségek, „félrebeszélések” közepette a legnagyobb teljesítménynek tekinthető, hogy az 1968-as év utolsó *Igaz Szó*-számában megjelenhet Izsák József nagy ívű összefoglalása: *Vázlat a két világháború közötti romániai magyar irodalom fejlődéséről*. Tények, szerzők, művek és irányzatok pompás, pozitivistá sora vonul fel az írásban, és akár a fiatal olvasó képzeletében

is kezd sejtelmesen körvonalazódni a központi fogalom mibenléte: „A transzilvanizmus, mint fő ideológiai áramlat, a *Helikonon* belül spontán alakult ki, s jellemző módon mindenki a saját elképzelése szerint értelmezte.” Jelentős ismeretanyagot tartalmaz, az ára pedig az volt, hogy a *helikoni* irodalom és a transzilvanizmus máris újabb, sajátosan romániai politikai gellert kapott: ami egykor a leginkább európai gondolkodású transzilvanistáknak megvallottan csak vágyálma volt: egyenjogú partnerekként együttműködni román és szász vezető értelmiségiekkel – a ’68-as év által újrateremtett transzilvanizmusban mint valóság íródik irodalomtörténetté. Izsák József egész sor kiváló román író sorol fel, akiknek baráti, produktív kapcsolatuk lehetett (volna) kisebbségi társaikkal – és fordítva. Legjellemzőbb mondata: „Kós Károly *Budai Nagy Antal* című drámájával például a transzilvanizmus nevében a román néppel való szolidaritásra, történelmi egymásrautaltságra mutatott példát.”⁵

Redivivus – mítoszok lebontásával

Bekövetkezik a zsidóság babiloni fogsága óta örök példázatként ismétlődő csoda: egy kisebbség elképzelhetetlen erőt nyerhet az elnyomás túléléséhez pusztán hitéből, amely hitet a kiválasztott vezetők példája, felelősségtudata közvetíti felénk; miközben ezek a kiválasztottak kiválasztottságukat, hitüket éppenséggel azoktól kapták, akiknek visszaadják: híveiktől, közösségüktől. A két világháború közti erdélyi magyarság (őszösvetségi mértékűnek érzékelt) helytállását megismerő személyesítő képviselőire vonatkoztatva születik meg aztán a fogalom: *népszolgálat* – hozzávetőlegesen az iménti emlékezésben megidézett kulturális történetekkel egy időben. Egy kollektív önvédelmi és túlélési stratégia megnevezése összemosódik azzal az illúzióval, hogy a hatvanas évek magyar értelmiségi vezetője éppolyan tökéletes erkölcsi ember, amilyennek számomra,

a minden emberi szépségre fogékony kamasz számára mutatja önmagát, azonosítja őket a transzilvanizmus most már (még) árnyalatlanul hősiessé rajzolt főszereplőivel. Kezdetben csak imitt-amott bukkan fel, majd egyre több a román pártot s főtítkárát dicsőítő magyar irodalmi publicisztika, benne halmozódva a szocializmust építő, ki- és túlteljesítő *népszolgálat*: és egy egész nemzedék számára pillanatok alatt kiürült a szó jelentése. Maga az irodalom maradt hitelesnek, az (erdélyi) *irodalomról szóló beszéd* hazugsággá vált, és a kilencvenes években bekövetkezett szemléletváltás sem tudta visszaadni a szó eredeti nemes patináját.

Ma már tisztán látható, hogy az *erdélyiség* kohézióját valamiféle kollektív erkölcsi tartástól nyerte, amely ethosz két irányból is kapta meghatározó impulzusait. Az egyiket, a *profán moralitás* összetevőit már korai összefoglalójában felismeri Ligeti Ernő: „Ha valamiben valóban értékes termése volt a kisebbségi élet oxidálási folyamatának, ami több volt még a szellem elvitathatatlan értékeinél is, úgy ez a közösségi etikum.” És a konkrét megvalósulás módozatait három fogalom köré sűríti: az *önösszeszedés*, a *kaláka* és az *egyvang*.⁶ Az egyes fogalmak a valóságnak olyan különös dichotómiáit teszik érthetővé, mint az a tény, hogy például az elszántan népi, magyar-székely Tamási Áron képes volt szót érteni (a nemzet épülése érdekében!) a nemzetközi baloldalnak (is) elkötelezett Gaál Gáborral, vagy a korlátoltan kommunista Nagy István munkásíróval. A másikat, a vallásos hitelvekben gyökerező „*transzilván*” *erkölcstant* csupán az utóbbi évtizedekben kezdték kutatni. Legnagyobb szakirodalma a rendkívül sokoldalú Makkai Sándor munkásságának van: hosszú évtizedek óta őt tekintjük az erdélyi magyar nemzettudat, irodalom és reformátusság egyik legkülönb szabadságharcosának, az anyahazába történt áttelepülése körüli keserves viták okán. („A kisebbségi kérdés megoldhatatlan. [...] magát a kisebbségi »kategoriat« tartom emberhez méltatlannak és lelkiileg lehetetlennek.”⁷) A szellemi vezérnek ehhez az egyébként is sérülésekkel teli alakjához fűz K. Lengyel Zsolt újabb adalékokat; a tényeket olyan összefüggésszerben megvilágítva, amelynek láttán egész eddigi tudásom a transzilvanizmusról roskadozni kezd. A *Makkai Sándor transzilvanizmusáról* szóló értekezésnek egyik alaptétele szerint az erdélyiség lényege – legalábbis a püspök-szellemi vezér munkásságának tükrében –: a kétszínűség, a megalkuvás. Ezért emeli maga elé mintegy szellemi pajzsként Bethlen Gábor alakját: létrehoz általa egy napjainkig ható ideológiai mintát. „A fejedelem [...] korántsem az önkéntes elkülönülés, hanem a szükségszerű »önálló szellemi élet« és »sajátos kultúra«

hagyományát teremtette meg, egy olyan cselekvésmintát, amelyet Nagy-Romániában a politikai-jogi okokból igen korlátozott mozgásterű magyar kisebbségnek követnie illene.” Az ily módon értelmezett Bethlen Gábor-i példával tehát Makkai saját megalkuvását fedezte: „Makkait ugyanis elsődlegesen ideológiai elképzelések hajtották. [...] Már nem érezte magát képesnek »a király, az ország alkotmánya és törvényei iránti hűség« hiteles kinyilvánítására és e lojalitás elfogadtatására hívói körében.” A püspök jellemének ártékelését a magyarországi, háborús éveinek hiányos ismeretében, „gyér, de lényegbevágó utalásokból” lehet megvalósítani: „*Saját nemzete iránt táplált mértéktelen elfogultságában* az újra Budapest fennhatósága alatt élő nemzeti kisebbségeket 1942-ben »a magyarságba való önkéntes beolvadásra« unszolta, megtagadva tőlük a korábban az erdélyi magyarok számára követelt csoportjogokat.”⁸ (Kiemelés – Sz. L.) Ha ez az átrajzolt Makkai-portré ilyen fekete-fehér egyértelműséggel igaz: valóban alaposan újra kell gondolnunk a transzilvanizmus egészének történelmi szerepét.

A müncheni kutató természetes európai és tudósi gondolkodással a dokumentálható tényeket az ember identitását alakító társadalmi keretektől elvonatkoztatva vizsgálja; és ebben a keretben jogos a korábbi évszázadok magyar nemzetiségpolitikájának szigorú bírálata. A Trianon utáni helyzetben azonban egyenlő mércével mérni az évszázados bosszúvágyukat kíméletlenül a magyarságra zúdító új román vezetők harácsoló politizálását, a történelem folyamán mindig nagy európai birodalmak védelmét élvező erdélyi szászok nagyvonalúságát és a kétféle magyarságot, mely már pusztán levegőért kapkod a szorongatásban: aránytalanság. Valóban politikai következtelenségnek és emberi gyarlóságnak tűnhet a Makkai kései munkásságából átemelt idézet: „Olyan politikai értelmű transzilvanizmusban, mely a három erdélyi népnek, a románoknak, magyarnak és szásznak erdélyi akaratból létesülő külön állammá egyesülését remélte s próbálta előkészíteni s milyen egy időben a Kós Károlyé is volt, sosem hittem.”⁹ Nincs itt helye a szemléletváltások elemzésének, szubjektív olvasatom azonban afelé terel, hogy magam sem tudom, miként viselkednék egy olyan (természetesen még valamely regény fiktív terében is elképzelhetetlen) helyzetben, melyben az erdélyi magyarság ismét döntéshelyzetbe kerülne; nem hiszem, hogy hinnék korábbi román ismerőseim, román vezetők őszinte együttműködési szándékában. Makkaira vonatkoztatva: a szellemi vezetők ideológiai vagy reálpolitikai szemléletváltásainak elképzelhető ehhez mérhető, szociálpszichológiaiag értelmezhető horizontja is.

Ismét csak segítségemre jön az irodalom „erdélyi lel-
külete”, még ha áttételesen is. Illyés Gyula a második bé-
csi döntés után Tamási Áron társaságában vett részt egy
székelyföldi körúton. A vonaton hangoskodó románokat
valaki megszólítja, „beszéljen mindenki magyarul, ma-
gyar világ van már!” A költő szinte öntudatlanul szól a
rikkancshoz, „csak a maga nevében beszéljen..., ne egy
nemzetében.” A súlyos szavú Tamási kommentálja a tör-
ténetet: „– Jól tetted.” Majd: „– ... mert huszonkét évig
egyszer sem volt részem ilyesmiben. [...] Elégszer el-
hallgattattak bennünket. De hogy közülük valaha egy is
pártunkat fogta volna, nem, abban nem volt soha részem.
Tán azért is esik most ez olyan jól.”¹⁰

Önösszeszedés – népszolgálat – Persil-cetli

Az erdélyi irodalom ama furcsa, ellentmondásos virág-
zásának időszakában, a hatvanas évek második felében
egy jelentős írónemzedék kezdi megjelentetni jobbnál
jobb alkotásait. Az illendő hosszú névsor helyett csupán
hármat idézek meg közülük, témámhoz kapcsolódván.
Legfiatalabb Páskándi Géza (1933–1995), legidősebb
Sütő András (1927–2006), középtű áll Székely János
(1929–1992). Valóságos tény: miközben az irodalomtör-
ténészek igyekeznek feleleveníteni a transzilvanizmus
időszerűsíthető értékeit, szépíróink alig-alig foglal-
koznak ezzel az eszmekörrel. Ők írnak, alkotnak, vitatko-
znak – ez a feladatuk. Húsz-huszonöt év kommunista és
román politizálása a felejtés rezervátumába száműzte a
transzilvanizmus hagyományát, az 1930 körül született
írónemzedéknek a háború és az azt követő szörnyűsé-
gek közepette aligha volt lehetősége elmélyült ismer-
eteket begyűjteni közelebbi múltunkról. Csakhogy
gyerek- és kamaszkorukban szert tettek olyan emlé-
kekre, tapasztalatokra, melyek – bizonyára tanárok,
szülők, rokonok, öregebb ismerősök révén, ki tudja, a
falakon, régi bútorokon átszivároghatva – műveiken, külö-
nösen a mindannyiukra jellemző esszészerű írásaikon a
„transzilván szellem” lenyomatát, tényszerűen alig kimu-
tatható újjáéledését teszik felismerhetővé. Amiben talán
mégis leginkább „rajtakapható” ez az irodalom: a sajátos
(kisebbségi) ethosz minden más nemzet irodalmától el-
térő, átható gyötrődése.

A három idézett, európai rangú életművet hátrahagyó
alkotónk (és jelentős számú kortársuk) két rendszervál-
tást is megélt, a kapitalizmusból a kommunizmusba, oda,
majd vissza. Jelentős funkciókat közülük csupán Sütő
András töltött be az osztályharc korában; a szocializmus
éveiben a pusztta túlélésért elkövetett apró megalkuvá-
sok miatt viszont elsősorban – a politikai vétkekért hat

év súlyos börtönre ítélt – Páskándi Géza tett kétkötet-
nyi töredelmes „megvallást”. Ahogyan ezt teszi, az igen-
csak emlékeztet a „transzilván etika” önfelmentést nem
kereső, de a valósággal szembenező „önösszeszedés”-
kultuszára: „... periklizmusom [...] többszörös kisebbsé-
gi mivoltom szüleménye.” Azért kér bocsánatot az
utókortól, amiről a legkevésbé ő tehetett, a mindig egy-
szerre kétfelé szóló nyilvános beszéd és a politikai célból
metaforizált poétikai nyelv miatt: „... egyet ide, egyet
oda, vagyis például a börtönből való kiszabadulásom
után új verseim közé szinte mindig betettem egy-egy
régiből »világnézetre« valló költeményt is. Egyszerre volt
ez jelzés: én belülről bírállok, és a cenzúrának odadobott
konc is...”¹¹ Sütő András nem ismeri a megvallás ehhez
hasonló etikáját: ő élete végéig (részben – utolsó alkotói
korszakát és a magyarellenés pogrom során kiver-
tett tekintve – okkal) csakis áldozatnak tekintette ön-
magát, mint a népszolgálat élharcosát.¹²

Székely János az, aki élete során többször is „meggyónt”
a különböző korszakokra jellemző különböző történelmi
vétkes miatt. És annak ellenére, hogy egy riporter-
kérdésre (mindjárt a ’90-es változások után) tagadta, misze-
rint bármilyen módon is a transzilvanizmus követőjének
(vagy akár ismerőjének) vallaná magát,¹³ az ő műveinek
szilárd etikai kerete minden kortársánál erősebb rokon-
ságot mutat a transzilván kisebbségi közösségi erkölccsel.
Drámai hőseinek viselkedésében az öskereszténység vi-
lágszemléletével rokon sztoicizmus ismerhető fel. „Mint-
egy magától hullott rám a tiszttség: / Nem én találtam
– ő talált reám. / A sorsom ez. S ha sorsom: vállalom” –
mondja a vereség tudatában az ő Dózsa, akinek alakja,
felületi olvasás alapján, nem áll szemben a vulgármarxista
kulturpolitikával, ellenben a felszámolásra ítélt közösség
morális elszántságát testesíti meg.

Az 1964-ben íródott *Dózsa*-poéma, majd Székely Já-
nos ennek szellemiségéből bontakozó életműve, mai
perspektívánkból, segít megérteni a két korszak kapcsolódási
pontjait és a szerepvivők attitűdbeli eltéréseit. A
transzilvanizmus vezető személyiségei – nagyhatalmi
pozícióból nézve – nem túlságosan rokonszenves, de a
nemzet érdekeit szem előtt tartó szerepet játszanak: *tudomá-
sul veszik a bekövetkezett valóságot*, a vesztes nép
helyzetét, ennek érdekében szükség esetén alakoskod-
nak is, és a kényszerű körülményekhez igazodva, akár
megalázkodással is cselekvő módon, mondhatni fe-
lelősséggel szolgálják közösségüket. „... a parancs [...] a
sors vállalására nézve szól a kisebbségi élethez. [...] Ez a
megbízás nem valami jogi előírásokon [...], hanem [...] a
legmagasabb erkölcsi parancson alapul”¹⁴ – Imre

Lajos 1938-as gondolata meglepő rokonságot mutat a magát „csaknem pogánynak” valló Székely János teljesen más körülmények között megteremtett *Dózsájával*. Amely körülményekre viszont az jellemző, hogy a hatvanas években vezető funkciókat vállaló új (kisebbségi) magyar értelmiségi már szikrányi reményt sem lát arra, volna-e mód akár a román, akár a kommunista elnyomás alól szabadulni, ezért a *valóságra való tekintet nélkül*, gátlátalanul dicsőíti és kiszolgálja a hatalmat, ebbéli saját szerepét pedig (s mint láttuk, a tényeket ugyancsak mellőzve) népszolgálatként hirdeti meg, mi több, olykor önmagával is elhitheti.

Az önámításnak és szerepkényszereknek ebből a káoszából emelkednek ki az erkölcsi példázatosságot sugalló értékes irodalmi művek. Sok, esztétikai és etikai érték összhangját megteremtő alkotásunk van ebből a korszakból (amikor is egy-egy író vitatható közéleti szerepe és a műveivel sugalmazott erkölcsi világgép nem áll mindig tökéletes szinkronban egymással), Székely Jánost azért emelem ki, mert a *sors* képzetével kapcsolatos felfogása és ábrázolásmódja összevethető bizonyos európai tendenciákkal.

Az irodalom (és a vele összefüggő létbölcselet) tanúsága szerint a XX. században két – jószerint megbocsáthatatlan – bűntípus létezik, mindkettő a történelem kollektív rémtetteihez kapcsolódik. Az egyik a fasiszmussal, másik a kommunizmussal való szoros együttműködés. A megidézett három erdélyi író közül Páskándi életkoránál fogva a fasiszmusnak nem lehetett semmiképpen részese. Évei szerint Sütő András akár belecsöppenhetett volna egy kényszerorozásba, a nagyenyedi gimnázium azonban egészen paradox módon biztosított védelmet: a város a második bécsi döntés nyomán a román állam fennhatósága alatt maradt, a fiatal tollforgató tehát kisebbségi magyarként, de a győztes román állam polgáraként élte meg a háború végét és az új vilárendszer lendületes megteremtését.

Székely János családja viszont a román terület határán rekedt Tordáról Marosvásárhelyre költözött a háború kellős közepén. S a fiú taníttatását a munka nélküli apa csak úgy tudta megoldani, ha a teljes ellátást biztosító hadapródiskolába íratja be; ahonnan – mondhatni, a háború utolsó pillanatában – teljes évfolyamával kivézenyelték a frontra. És ez az egy évnél hosszabb ideig, a háború végéig s fogságban azon is túl tartó folyamatos visszavonulás lesz életének s írói munkásságának meghatározó élménye. A Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfégyvernemi Hadapródiskola (nevét az alkotó, az uralkodó viszonyokra tekintettel, sohasem írta le) Észak-Erdély 1940-es visszacsatolásával vette kezde-

tét, ami azt jelentette, hogy a gyermekkorából még ki sem kapaszkodott Székely János az igazságtalan háborút viselő fasiszta németek oldalán harcoló magyar hadsereg katonájaként vágott neki lóháton Európának egy magyar városból, és visszaérkezett a háborút elvesztő hadsereg rongyosaként ugyanabba, de már mint győztes román városba. Katonai múltját soha nem titkolta, ellenben bő két évtizednyi kísérletezés után sikerült olyan irodalmi formába öntenie a morális súllyal ránehezülő emlékeit, amely egyszerre élvezetes elbeszélés, dokumentumokkal igazolható történet és heideggeri minőségű bölcselet. Műfaji előzményének akár a transzilvanizmus egyik legjellemzőbb (mert a nemzeti és a kollektív azonosságtudat dilemmáit árnyaltan értelmező) műve, Kuncz Aladár *Fekete kolostora* is tekinthető, mint magas művészi színvonalú esszépróza. A *nyugati hadtestnek* – irodalmi értékét tekintve – Romániában és Magyarországon is csak elismerő kritikában volt része; romániai részről a háborús helyzetek szörnyűségeinek morális ábrázolása kapott ideológiai bírálatot, miszerint az író bemutathatta volna másként is a német katonai önkénynek engedelmeskedő katonák viselkedését: például úgy, hogy hősiessen fellázadnak az 1944. augusztus 23-i román átállás ismeretében... A könyv megjelenése idején Közép-Európában éppen a „parancsra tettem” témája állt a bölcselet és az etikai érdeklődés középpontjában, a háború egykori hadapródiskolás résztvevője pedig éppen ezeket a kérdéseket élesítette végletesen. Mint a tragikus események helytelen, tehát bűnös, végül vesztes oldalára kényszerített résztvevője, megrázóan hiteles ábrázolásban hozta felszínre az erkölcsi fertőt – olyan résztvevőként, aki maga mindvégig, akkor és ott is, most és itt is morálisan végiggondolt kritikával, afféle *szemlélőként* figyelte az emberi történelem nagy tragédiáját. Egy személyben egy vesztes ország (Magyarország) polgáraként és katonájaként, egy győztes ország (Románia) nemzeti kisebbségi alattvalójaként.

A fentebbi tautológia attól válik fontossá, hogy az így leképezett írói szerepkör alapvonásaiban lenyűgözően hasonlít a Günter Grasséhoz. Minthogy a német író ugyancsak kamaszfejjel, jószerint gyerekként (1927-ben született) az otthon szegénységétől (akárcsak a tordai hivatalnokcsalád fia) menekül az öltözetet is biztosító kaszárnya melegébe, csakhogy egyenesen a szabadság és hősiesség illúziójával kábító Hitlerjugendbe. Nem itt a helye azt vizsgálni: a sokoldalúan tehetséges, a háború után sikert sikerre halmozó német író miért fojtotta magába háborús éveinek emlékeit. A lehetséges választ maga is kérdésként, természetesen morális kérdésként formál-

gatja: „Vajon csak a magam helyzete miatt szenvedtem, vagy az egész világ állapota miatt, különös tekintettel arra, amit »a németek kollektív bűnösségének« neveznek?»¹⁵ Igazi vétke, úgy tűnik, az, hogy saját – bár egyértelműen mindenféle gyilkolástól, a pusztá puska lövéstől is mentes – szerepét a háborúban csak akkor, sok évtizednyi késéssel kezdi feleleveníteni, amikor kritikusi – jellemzően a Nobel-díj átvétele után – váratlanul eszébe juttatják. Számtalan ésszerű (egy hétköznapi humanista vagy keresztény ember szemében kétségbe sem vonható) érvet hozhatna fel a maga (gyerekkori) mentségére, ám tudatában van, hogy számára többé már nincs mentség: „... tudatlanságom hangoztatása sem kódosíthatja el a felismerést, hogy olyan rendszernek voltam része, amely emberek millióinak megsemmisítését tervezte... Ha a tevőleges bűnrészesség vádjára van is mentségem, mindmáig maradt valami, amit túlonúl közkeletű szóval *közös felelősségnek* neveznek. Ezzel a hátralévő években bizonyosan együtt kell élni.”¹⁶ (Kiemelés – Sz. L.) Ez a „közös felelősség” ahhoz hasonlóan hangzik, mint mifelénk a „közösségi tudat”, a „közösségi hagyományaink” – ám kicsoda szemantikai különbség! Az egyik: a tévedések (súlyos esetben végzetes bűnök) vállalása, melynek során az egyén oly módon azonosul saját közösségének (például) etnikai jellemzőivel, hogy a hibákból a jövőre nézve igyekszik a tanulságot is levonni. A másik: a szocialista elkötelezettség és népszolgálat a maga felsőbbrendűségét hirdeti, következésképp nincs szüksége lelkiismeret-vizsgálatra, nem ismer büntudatot.

Günter Grassnak bizonyára azt nehéz megbocsátani, hogy egy végzetes történelmi tragédiát okozó és igazságtalan háborúját elvesztő nemzet tagjaként, (Nobel-díjas) írójaként úgy viselkedik, mint egy eleven, minden más államhoz hasonlóan működő, büntudattól nem szenvedő nagyhatalom hasonló nagyságrendű híressége: normálisan. Székely János remekművének etikai sugallata sem egyik (kollektív büntudat), sem másik (pátosszal áthévitett közölesszolgálat) sarkalatos igazságát nem képviseli: ellenben sokkal inkább az egyén jogát arra, hogy alapos megfontolás nyomán akár vállalja, akár megtagadja életet adó közölességét; ha pedig vállalja, akkor azt mítoszi túlzások nélkül tehesse. „Vereségre termett nép, / Évezredek óta verik, / Egyébre se jó: / Ez a sorsa. / Vonul sorsába belétörődve. S talán büszke is / Erre a sorsra.” (*A vesztesek*)

Íme, a kisebbség önszemléletének újabb (sztoikus) megnyilatkozása a századvégen, mint a transzilvanizmus predesztináció-hitének rokona.

Grass a hagymahéjak könnyezettető hántogatása közben iróniával, öniróniával, (s a fentiek analógiájára mondhat-

nám:) „kollektív öniróniával” tárja fel népe gyarlóságait, s mindig a fintorgó tükörbe pillantásnak ez a gesztusa segíthet – akár egy országot – a valódi újrakezdésben. A háború után Düsseldorfban gyártották a mifelénk is ismert Persil mosóport, „erről nevezték el a tiszta múltat igazoló »Persil-cetlit« – példálózik humorosan az emlékező. Ennek segítségével nem kevesen jutottak patyolat tisztá előlélethez. A dokumentum birtokában az illető makulátlan férfiúként kérkedhetett tiszta múltjával, és bármilyen hivatalt és méltóságot megkapott.”¹⁷

Kelet-Európában azért vált még bonyolultabbá a helyzet, mert a Günter Grasséval egykorú nemzedék számtalan tagjának, mint láttuk, két különböző korszakban is szüksége volt éppenséggel ellentétes, mondhatni egymás mosodai tisztaságát érvénytelenítő, politikai „Persil-cetlire”. Sok kelet-európai vezető értelmiségi Nyugaton szerezte meg az „erkölcsi bizonyítványt”, hiszen a szabadság- és teljesítményelvű társadalomban az eredményes önmegvalósítás vagy a teremtett mű minden más érvénytelenít a személy, a Selbst történetéből. Számtalan lehetséges példa közül idézhető a tetemre hívott harmincasok korosztályához tartozó, világirodalmi nagyságrendű Milan Kundera, aki Nyugatra emigrálva megtagadja hazáját s anyanyelvét is, és ha megpiszkálnak valamely ki nem tisztított foltot a múltjában, egyszerűen az irodalom (jóllehet sokféleképpen felfogható) létmódjára hivatkozva tünteti el az alkotó személyiség múltját: „... a regény [...] olyan terep, ahol az erkölcsi ítélet föl van függesztve.”¹⁸ Elméleti megfontolások alapján ez természetesen igaz a műalkotás belvilágára, nem egészen az alkotójára, aki felfogásában a román származású Emil Cioranra hivatkozik. Cioran pedig köztudottan lelkes híve volt a fasizmusnak, nyugati emigrációjában azonban „megtisztult”. Akárcsak Mircea Eliade; ő – Norman Manea hiteles emlékezése nyomán – hűséges szóvivője volt előbb a zsidó- és magyarpusztító román Vaszárdának, majd a kommunizmusnak, ám amerikai szellemi teljesítménye érvénytelenített életében minden tisztátalan foltot. A román kommunizmus kilencvenes évekből visszamenőleges, többszörös megtisztulási folyamatát nevezi Manea „mimetikus identifikációnak”.¹⁹

Akkor hát (fel)támad az utótranszilvanizmus?

Mindehhez a nyugati nagyvonalúsághoz képest, bizony, kicsinyes, vidékies önmarcangoló gyötrődésnek mutatkozik a két háború közti transzilvanizmus erkölcscentrikus nemzeti önszemlélete. Ennek az irodalom-központú, de mindig etikai tendenciájú szellemiségnek kétségtelen következménye és utóélete le-

het a hatvanas évek második felétől bontakozó magas kultúra, melynek egyik csúcsa, de távolról sem egyedülálló példája Székely János munkássága. Ha elfogadtuk az *ótranszilvanizmus* fogalmának jogszerűségét, akkor hinnünk kell e szellem utóéletében, valamiféle *poszttranszilvanizmusban*, abban, hogy Székely János és a kortársak legjobbjai nem tabula rasa, a semmiből, hanem újraéledő hagyományból teremtettek remek-műveket.

Azt nem tudjuk, életképes, megtermékenyítő-e még ez a „transzilván lelkület”, de – egy utolsó példával – bizonyítani lehet: többször emlegetett önemésztő sorsfirtatásával *A nyugati hadtest* egyik alaptörténete, éppenséggel az etikai kérdések középpontba állításának elbeszélői modalitásával, évtizedekkel megelőzte a német irodalom hasonlóképpen tematizáló kísérleteit. Az *Emberbarátok* című novella közismert kulcsmotívuma: a magyar főhadnagynak (civilben humanista tanár) osztagával ki kell végeznie saját tanítványát, mert megkísérelt hazaszökni a végső vereség előtt álló háborúból, a zilált – de szigorú német fegyveresekkel ellenőrzött – seregből. A helyzet egyre bonyolultabbá, a légkör még feszültebbé válik a halogatás, a rendíthetetlen katonai fegyelem kijátszásának ügyetlen kísérletei miatt, mígnem végül egy másik tanárember-főhadnagynak mégiscsak végre kell hajtania a németek ellenőrzése alatt a parancsot. Esszénovelláról lévén szó, a következmény sem marad el: a kivégzőtisz a háború után csak úgy tudja valamelyest visszanyerni lelki egyensúlyát, hogy önként jelentkezik a hadbírószágon.

Csaknem fél évszázaddal később, 2015-ben jelent meg egy német regény, mely a fenti kérdéseket az *Emberbarátokhoz* hasonló mélységgel boncolgatja.²⁰ Bő emberöltőnek és egy változott szemléletű nemzedéknek kellett hát színre lépnie, míg a nagy szembenezés a magas művészet igényei szerint bekövetkezett. Rothmann regénye megérdemelne egy kimerítő összehasonlító elemzést Székely János művével, e helyt azonban „csupán” a súlyos morális alaphelyzet szereplői viszonyhálójára tudom felhívni a figyelmet. A főszereplőt, WALTERT beosztják (a fent ismertetethez teljesen hasonló helyzetben) a kivégzőosztagba, mely legjobb barátját fogja főbe lőni. „A játékszabályokat ismeritek” – mondja a parancsnok, és azok tökéletesen megegyeznek *A nyugati hadtest* leírásaival. Itt van olyan bajtársa a kivégzésre ítélt Fietének, aki racionális érveléssel előbb levonná róla a kabátját, ne váljon már használhatatlanná, az osztag tagjai pedig meggyözik egymást, hogy a szökevény tudhatta, milyen kényelmetlen helyzetbe hozza őket: egyszóval megérdemli a sorsát – miközben orosz bombázók húznak el fölöttük. Egyedül igazi, régi barátja, Walter próbálja menteni a

lelkét („Én mindenesetre mellécélzok”), de társai erről is lebeszélnek.²¹ Magyarán: a német író az objektív ábrázolás távolságtartó kritikájával, a stílus bármiféle személyes érzelmességétől mentesen jeleníti meg a kivégzést, előzményeit és a továbbiakat, az olvasóban pedig azt a hatást kelti, hogy a kivégzőosztag tagjai éppenséggel szánják ugyan a szökevényt, de katonaként megvetik, és ha megmozdul is a lelkiismeretük, elsősorban egyenként a saját bőrüket mentik. Székely János, az első személyű, az eseményeknél virtuálisan jelen levő elbeszélő hangját mímelve, kétségtelenül érzelmileg sokkal telítettebb stílusával magához rántja az olvasót, és (bölcseleti műveiben bármennyire is az individuum szabadságjogait követeli) a kivégzőosztag és a magyar bajtársak egyértelmű, kockázatvállaló (ráadásul valóságalapú) szolidaritását szólaltatja meg; a kivégzőosztagba beosztott egyetlen magyar katona sem teljesíti a parancsot, ezért vállalja magára a gyilkos feladatát és bűnét egymaga, a humanista tanár: a tizedeléstől mentve meg a magyar századot, sok ember életét.

Minthogy Székely Jánosnak és kortársainak műve napjainkban még él és hat, talán érdemes újra összhangba hozni a transzilvanizmussal kapcsolatos kutatások egymással szemben álló irányait. A (sokat emlegetett) legújabb, objektivitásra törő szemlélet kifogásolja az irodalmárok egyoldalúságát: „A kutatók eddig általában [...] megelégedtek [ti. a korai transzilvanizmus] nyomtatott, főleg szépirodalmi és publicisztikai forrásainak válogatásszerű elemzésével. [...] azt terjesztve róla, hogy literátusok találták ki és fejlesztették képlékeny jelenséggé.”²² Ennek a felfogásnak analogonja és ésszerű konklúziója: „A politikai transzilvanizmus... 1928-ra zsákutcába jutott. [...] Ezt követően a transzilvanizmus már csak kulturális-irodalmi irányzatként működhetett tovább a magyarság körében.”²³ Csakhogy amikor egy nemzet(rész) távlatos fejlődésének politikai vagy másfajta, gyakorlati megoldása (nagy- és kishatalmak ellenállása miatt) valóban lehetetlennek mutatkozik, még mindig az életképesség, mi több, a jövőt is tervező életerő bizonyítéka lehet a – politika számára olykor felfoghatatlan – szellem, kultúra, irodalom titokzatos hatása valamely közösség öntörvényű működésében. A korai transzilvanizmus krisztusi példázatra épülő üdvösségtanának és Székely János ezredfordulós sztoicista létbölcseletének van valamely közös, de racionálisan megmagyarázhatatlan eszkatológiai jövőképe: „A győztes igaza meghal. / A vesztesnek igaza lesz. / Mióta világ a világ, / Az nyer igazán, aki vesz.”

JEGYZETEK

- 1 Részlet egy hosszabb tanulmányból.
- 2 A hatvanas évek végén az erdélyi nyelvészek és irodalmárok a rövid sz-es írásmódban egyeztek meg, eltérően az MTA későbbi szabállyá emelt követelményétől. A két írásmód a közelmúltban vált egységessé: transzilvanizmus.
- 3 VARRÓ János: *A romániai magyar irodalom előzményei* = *Igaz Szó*, 1968, 1. sz.
- 4 BALOGH Edgár: *Irodalomtörténetünk megírása van soron* = *Igaz Szó*, 1968, 5. sz.
- 5 IZSÁK József: *Vázlat a két világháború közötti romániai magyar irodalom fejlődéséről* = *Igaz Szó*, 1968, 12. sz.
- 6 A kifejezést, mint a régi magyar nyelv szóhasználatát, Krenner Miklós (Spectator) idézi fel a *Független Újság* 1935. október 26-i számában. Az eredetileg testvér, lelkitárs jelentésű *egyvegg* értelmének megfelelően szeretné megszervezni az erdélyi magyar civil társadalmat.
- 7 MAKKAI Sándor: *Nem lehet. = Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Vál., szerk. CSEKE Péter, MOLNÁR Gusztáv. Bp., Héttorony, 1989, 107., 108.
- 8 K. LENGYEL Zsolt: *A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig – és vissza. Makkai Sándor transzilvanizmusáról*. = *Uő: A kompromisszum keresése*. Csíkszereda, Pro-Print, 2007, 194., 197., 203., 205.
- 9 MAKKAI Sándor: *Szolgálatom* című írását idézi K. LENGYEL: *i. m.* (2007), 208.
- 10 ILLYÉS Gyula: *„Megyünk és örülünk Erdélynek.”* (1945) = *„Megyünk és örülünk Erdélynek”* Szerk. NAGY Pál. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007, 221–223.
- 11 PÁSKÁNDI Géza: *A megvallás*. Bp., Nap, 1999, 69.
- 12 A hagyományba gyökerezettség és a korszakhoz való viszony bonyolult alkotói áttételeit más, az írószereppel kapcsolatos dolgozataimban igyekeztem elemezni. (Sz. L.)
- 13 Vö. SZÉKELY János: *Illuzórikus békülési kísérlet* = *Európai Idő*, 1991. március 6.
- 14 IMRE Lajos: *A kisebbségi élet erkölcstana* = *Erdélyi Helikon*, 1938, 1. sz., 1–12.; 2. sz., 121–131.; 3. sz., 169–178. Az idézet: 2. sz., 129.
- 15 GRASS, Günter: *Hagymahántás közben*. Ford. GYÖRI László, Bp., Európa, 2007, 238.
- 16 Uo., 129.
- 17 Uo., 350.
- 18 KUNDERA, Milan: *Elárult testamentumok*. Ford. RÉZ Pál, Bp., Európa, 2017, 11–12.
- 19 MANEA, Norman: *Felix culpa* = *Uő: Bohócokról. A diktátor és a művész. Esszék*. Ford. JÁVORSZKY Mária, Bp., Európa, 2003, 181.
- 20 ROTHMANN, Ralf: *Im Frühling sterben*. Berlin, Suhrkamp, 2015
- 21 A magyar kiadásban ROTHMANN, Ralf: *Tavasszal meghalni*. Ford. SZIJJ Ferenc, Bp., Magvető, 2017, 151., 153.
- 22 K. LENGYEL Zsolt: *A meghíúsult kompromisszum. A transzilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években*. = *Uő: A kompromisszum keresése*. Csíkszereda, Pro-Print, 2007, 218.
- 23 BÁRDI Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*. Csíkszereda, Pro-Print, 2013, 561.

Nemessuri Zoltánnal beszélget Kulin Ferenc

■ **Kulin Ferenc:** *Kezdjük beszélgetésünket regénytrilógiád¹ konkrét tárgyáról! Milyen élmények és megfontolások késztettek arra, hogy Magyarország és Erdély történetének éppen a XVI–XVII. század fordulóján átívelő korszakát idézd fel? Irodalmi mintáknak, vagy a történetek között zajló vitáknak volt-e inkább szerepe a témaválasztásodban?*

Nemessuri Zoltán: Irodalmi mintáknak csak annyi szerepük volt: Móricz és Bánffy nyomán felismertem, hogy a szépirodalomban is lehetséges a szikár tényeket és a históriás összefüggéseket kortárs eszközökkel, de az adott korszakot megjelenítő nyelvezettel és fogalmakkal ábrázolni. Azt tekintem ugyanis értékörzőnek és hitelesnek. A történészek vitái, vagyis a romantikus, a pozitivisták stb. felfogások nem befolyásoltak. Hozzám legközelebb tán a reneszánsz humanisták állnak, és a keresztény univerzalizmus, beleértve a protestáns munkaetikát és az evilági érvényesülést, mint „Istennek tetszőt”. Ugyanakkor meggyőződéseim: a literatura kötelessége az ismeretterjesztés (ahogy Jókainál, Mikszáthnál s a tendenciózusan válogató, hőskultuszban hívó Takács Sándornál). Természetesen az alapos kutatásokra épülő történelmi monográfia az író munkaeszköze és támasza.

„Minden történelmi tárgy két korról szól. Arról, amelyet megidézt és arról is, amelyikben írják.” Bármennyire törekszik is az író, hogy tárgyát valóságként, a lehető leghitelesebb dokumentumokra támaszkodva ábrázolja, jelen idejű nézőpontja nyomait nem tudja eltakarni. Publicistaként gyakran hozzászóltál a magyar nemzettudatról, a történelmi sorsfordulóinkról zajló vitákhoz, s azokban kiérlelt mondanivalót, határozott álláspontot képviseltél. De megengedheti-e magának egy történelmi regény írója, hogy a már kialakult, kiforrott nézeteinek igazolására törekedjen? Ha így lenne, a parabola, az irányregény szemléleti korlátain belül kellene maradnia. „Triptichonod” azonban – szerencsére – nem fér bele ezekbe a mű-

faji kategóriákba. Egy történelmi témát nyilvánvalóan nem lehet mindennemű előítélet nélkül megközelíteni, de feldolgozása során nem ragaszkodhatsz a prekoncepcióidhoz. Németh László így fogalmazta meg ezt a dilemmát: „A feladat művészi; egyben több és kevesebb, mint művészi: A művész szabad, kiküszöbölheti a véletleneket, a történésznek örök küzdelmet kell folytatnia a történelmi tény salakja ellen, mely szerkezetébe nem illik bele. A művész a szerkezet felől teremti meg a tárgyat, a történész a tárgy köti a szerkezetet.”² Melyek voltak azok az előfeltevéseid – akár a hőseiddel kapcsolatos vízióid –, amelyek beépültek a regény kompozíciójába, s érték-e az alkotás folyamatában (a hatalmas forrásanyag, azaz a „tények salakjának” tanulmányozás közben) olyan impulzusok, amelyek eredeti mondandód újragondolására késztettek?

Ami a „két kort” illeti: Umberto Eco *Új középkor* című esszéjében foglaltakkal értek egyet. Vagyis azzal, miszerint „A múlt nem múlt el. Még csak nem is múlt”. A nézőpontnak mindig az általános és érvényes emberit, a népek és a különböző társadalmi csoportok sikeres vagy kudarcos törekvéseit kell érvényre juttatnia, mind a hitelesség, mind a tanulság végett. Hiszen az olvasó nem csak gyönyörködni, okulni is akar. Bár e tekintetben elhunyt író-szerkesztő barátom, Hornyik Miklós felfogásához tartom magam: a magvas literatúrához jó író és jó olvasó egyaránt kell.

Megítélésem szerint a kiérlelt publicisztika irodalmi műfaj, bármilyen tárgyú. Valahol az esszé és a tárgyilagosság elemzés közt foglal helyet. Ami nézeteimet illeti: sokszor nem azok befolyásolnak, épp ellenkezőleg: akár egy cikk, akár egy nagyregény előrehaladtával a szerzett információk, a valóságra eszmélés és a történet kibontakozása hat rám. Egy költő barátom szerint a jó könyv végül saját magát írja. Nem hagyja, hogy a szerző az események nyomvonalától és a szereplők karakterétől eltérjen. Németh Lászlónak igaza van – „... az író a szerkezet felől közelít” – de hadd tegyem hoz-

zá, abban is, amikor (1957-ben) így fogalmaz: „Félő, hogy a magyar irodalom csupán magyar nyelvű irodalom lesz.” Szentül hiszem, hogy az írónak mélységesen bíznia kell hazájában, nemzetében, annak kultúrájában és anyanyelvében, ha itthon és külföldön egyaránt érvényeset s főképp hiteleset akar létrehozni. Nem véletlen, hogy a magyarság eddigi legsikeresebb, vértelen háborújának, a pre-reformkornak és magának a reformkornak legfőbb célja a magyar művelődés fejlesztése s annak az élet minden területére kiterjesztése volt. A történelmi példa jó és rossz értelemben egyaránt nemcsak izgalmas, hanem elgondolkodtató és felkavaró is. Nemcsak előfeltevésem volt, hanem meggyőződése: a nemzeti önállóságért harcolókat meg kell örökíteni, hisz ma is azért küzdünk a huzatos Kelet-Közép-Európában. Vagyis ezek a történetek és személyiségek aktuálisak, sőt egyre inkább azok. Igen: az események tanulmányozása és megírása közben érték olyan benyomások, melyek ítéleteim és mondanivalóm átgondolására készítettek. Közéjük tartozik a egyes emlékeztető Habsburgok és XVI–XVII. századi hadvezérek történelmi szerepének ábrázolása (többek közt Czigány István *Reform vagy kudarc?* című alapművének olvasásakor). Az eseményekhez tehát nem megkésetten „kurucos” szemlélettel próbálok közelíteni, mert úgy vélem, az a nemzeti önismeretnek ártana, és tanulság helyett régi illúzióinkat helyezné előtérbe.

Hadd illusztráljam egy konkrét példával, hogyan segítheti a regényíró a történelmet is a még nyitottnak tekintett kérdések megoldásában. Benda Kálmán írta a mindmáig legátfogóbb Erdély-történeti munkáról³ szóló bírálatában: „Hiányzik az európai nagypolitikai helyzet, a Habsburg–török ellentét erőviszonyainak bemutatása [...] János Zsigmond részletes (egészében talán túl pozitív) bemutatása után Báthory István méltánytalanul háttérbe szorul. A lengyel–magyar együttműködésre alapított politika-katonai elképzelésekről, a Vatikánnal közösen tervezett kelet-európai Habsburg-ellenes szövetségi rendszer elgondolásáról [...] érdemesebb lett volna részletesebben szólni.”⁴

Trilógiád 2. kötetében nemcsak „részletesebben szólni” a neves történész által (is) felvetett problémáról, de azt is érzékeltetted, hogy az a keresztény világ legsúlyosabb belső válságával függ össze. A hőseid között zajló diskurzusban (Kései virradat, 316–317.) a kérdést az ifjú Nádasdy Ferenc veti fel: „miért nem csatlakozik a császár a spanyol–vatikáni–lombard szövetséghez”, azaz miért nem képes Európa döntő csapást mérni a törökre? Az ifjú vendégeit

„oktató” Batthyány Boldizsár szerint: (a Habsburg császár) „nem haragíthatja magára a választófejedelmeket, amikor egymásba horgolnak a hitújítók is. Ezzel újabb frontot nyitna. [...] Ha a kereszténység önmagával csatázik, »átfogó« hadjáratról szó sem lehet. Vegye észbe, nemcsak mi vagyunk megosztottak, Erdély is. [...] Újra és újra eltolódik az összefogás. Ez a tét, ifuram.” (Kései virradat, 316–317.) Ennek a válasznak kettős funkciója van. Elsősorban a történettudósok felvetésére reflektál, amikor a keresztény–iszlám konfrontáció lehetséges kimenetelét mérlegelve nem csupán a katonai erőviszonyokat, hanem Európa „lekiállapotát” (vallási megosztottságát) is figyelembe veszi. Másfelől – noha az „ifuram” itt az ifjabbik Nádasdy Ferencnek szól – Batthyány okfejtése kitörölhetetlen nyomot hagy a beszélgetésben még csak Bocskai Pistaként részt vevő későbbi erdélyi fejedelemben is. És ebben rejlik a jelenet másik funkciója. A fiktív diskurzus nemcsak rögzíti, megörökíti a korszak magyar politikus-elitjének helyzettudatát, hanem egy – a későbbiekben sikeresnek bizonyuló – stratégiai gondolkodásmód átörökítésének kulturális környezetét is felidézi. Mennyire volt tudatos törekvésed, hogy a politikai folyamatok háttérében a korszak vallási, kulturális és művelődéstörténeti „eseményeinek” is a krónikása legyél?

Benda Kálmán a legjobb historikusok egyike. Igazad van. A magyarsággal és az erdélyi három nemzettel történetek a nagypolitikától, a korszak európai eseményeitől el nem választhatók. Beleértve a vallásháborúkat, a Szentszék, a Német-római Birodalom, a francia királyság, Velence, a lengyel nemesi köztársaság, a két oláh vajdaság és az oszmán despotizmus hatalmi érdekeit, az anyagi feltételeket, a vezetés személyi alkalmatlanságát vagy épp alkalmasságát és egyebeket. Nem mellesleg, trilógiám tervezésekor haragomat szinte izzásig fokozta, hogy Nádasdy Tamás nádornak, a valaha élt legkiválóbb magyar politikusok egyikének és Ferenc fiának, az „erős fekete bégnek”, a humanista főúr-hadvezér Batthyány Boldizsárnak és Pálffy Jánosnak, a már-már elfeledett kiváló katonáinknak: a két rátóti Gyulaffy Lászlónak, Thúry Györgynek és berenhidai Huszár Péternek, Báthori Istvánnak és Bocskai Istvánnak szépirodalmunk kétszáz év alatt sem állított méltó emléket. Ha Jókai nem írja meg *A kőszívű ember fiai*t, Gárdonyi az *Egri csillagokat*, Móricz az *Erdély* trilógiát, a történetekről jóval kevesebbet tudunk. Mi több: nem lennénk képesek a hősökkel azonosulni, még hozzá katartikusan. A hódoltság korának páratlan, nyelvteremtő, egyben költői ábrázolása Szilágyi István fikciója, a *Hollóidő*. Én azonban

arra törekedtem, hogy a *Végvidék* trilógia egy korszak indulását és végét foglalja tényszerű keretbe, vagyis a végvári harcok kezdetét a Bocskai-felkelés lezajlásáig, mely két generáció tablója. Kevés, vagy tán nincs is ennél izgalmasabb és tanulságosabb időszaka az európai magyar történelemnek. De csak akkor érdemes ábrázolni, ha a nagy emberek mellett a kicsik – köznemesek, írástudók, papok, prédikátorok, parasztok, mesteremberek, hajdúk, gyöngé jelleműek és erősek, férfiak és nők egyaránt megszólalnak. Mi ők vagyunk, akkor is, ha a történetek óta évszázadok teltek el.

Ha egy jellemtipológiai skálán próbálnánk kijelölni hőseid helyét, rendkívül színes tablót állíthatnánk össze belőlük, mégis feltűnő, hogy nem találhatók közöttük az erdélyi tárgyú, legnagyobb hatású történelmi regényeink legtipikusabb figurái. Nincsenek nálad sem rajongók, sem eszelősök (mint Kemény Zsigmond műveiben), nincsenek sem a saját „nagy természetüknek” áldozatául eső, Móricz Báthory Gáborához hasonló önpusztítók, sem Szilágyi István Hollóidőjének végletesen kiszolgáltatott sorsú, emberi méltóságukban halálosan sérült nyomorultjai; de éppúgy nem tűnnek fel a körükben Jókai romantikusan eszményített figurái, mint ahogyan hiába keresnénk soraikban a homo politicus Bánffy Miklós főhőse (Abády Bálint) emlékeztető magyar ideáltípusát is. A példák arról vallanak, hogy egy-egy írói/művészi világképben a történelem és az individuum sorsformáló szerepe nem értelmezhető egymástól függetlenül. Látsz-e összefüggést regényed (trilógiád) történet szemlélete és szereplőinek uralkodó jellemvonásai között?

Ami a jellemtipológiát illeti, „tulajdonságok nélküli emberben”, s emberfeletti hősökben sem gondolkodom. Rosszat akarni jól, jót akarni rosszul is lehet. Magunkra kell ismernünk, bármi sikeresek vagy kudarcosak, bátrak vagy bátortalanok vagyunk. A félelem és a féltés, a vakmerőség, a megalkuvás és a szimpla együgyűség éppolyan erő, mint a távlatos gondolkodás. A bírvágy és az önzetlenség egymástól korántsem függetlenek. Jókai, Gárdonyi, Surányi Miklós és mások mesészerű romantikája, vagy Passuth László polihisztorkodása tőlem távol áll. Nyíró József havasi realista novellaciklusa (nem regényei), Tamási Áron Ábel-trilógiája, Wass Albert egyetlen nagyszabású munkája, A *funtineli boszorkány* sokkal közelebb. Hiszek a példaadásban, de az ún. eszményi jellemekben nem. Az embert a maga összetettségében kell ábrázolni, akkor is, ha az eredmény zavarba ejtő, vagy kiábrándító. Így vélem, mivel gyarló vagyok magam is. *Végvidék*-trilógiám történelemszemlélete és a szerep-

lők karaktere pedig egymástól elválaszthatatlanok. Máskülönb a végzetben – és nem a cselekvésben hinnék.

Beszéljünk a főhősödről, Rátóti Gyulaffy Lászlóról. Arról a hadvezérről, akinek a sorsdöntő csatákban játszott szerepe nélkül bizonyíthatóan szerencsétlenebbül alakult volna Magyarország és Erdély történelme, s akinek emlékezetét mégis csupán egy-két lábjegyzet őrzi tankegyveinkben. Talán nem tévedek, ha többet látok az ő alakjában, mint egy nagyepikai mű kötelező kellékét: a főszereplőt. A könyved egyszerre krónika és regény, s a két műfajt egységbe forrasztó politikai filozófiád felől tekintve is kulcsfigurának érzem az idősebb Gyulaffyt. Rendkívüli idők hétköznapijainak történelemformáló személyisége ő. Nincsenek különös intellektuális képességei, ám erkölcsi érzékenységgel és kifinomult politikai ösztönnel párosult katonai erényei révén magasan kiemelkedik környezetéből. Nem az „ideális” katona, aki parancsra bármit megtesz. „Ez az ember egy kiveszőben lévő régi fajta. Képes volt családotul otthagyni a várát, csak hogy ne azok üljenek törvényt fölötte, akik csatát sose láttak, ezzel szemben éjt nappallá téve a Burg folyosóin hajlongtak, és mások győzelmei nyomán szereztek maguknak címet és vagyont” – mondod róla (Kései virradat, 293.) s egy másik fejezetben a saját szavaival teszed árnyaltabbá a portréját: „Nem akkor és nem azokra ütöttem, akikre akarták. Az én ellenségem a török vót, fegyvernyugvás idején is. A pogány nem nyugodott, így hát én sem. Ezér’ gyűlöltek a hatalmasok. Ezér’ híttak törvénybe, de nem az országot, hanem őket hagytam ott, mint eb a potyadékat...” magyarázza fiának – a regényed harmadik kötetében főszereplővé váló ifjabbik Gyulaffy Lászlónak – saját cselekedeteinek indokait, amiért a császár helyett Báthory mellett vállalt szolgálatot. (Kései virradat, 453.) Ez a fajta közéleti jellem-típus alkalmatlan arra, hogy irányt adjon az eseményeknek, de tőle függ, hogy meddig és milyen hatásfokkal képviselhetők egy közösség, egy ország érdekei. Gondolom, nemcsak azért állítottad őt regényed középpontjába, hogy – miként magad jellemezted így: – „egy kiveszőben lévő régi fajtának” állíts emléket... (Kései virradat, 293.) Hiszen az apja nyomdokaiba lépő ifjabbik Gyulaffy példája arról tanúskodik, hogy ennek a „fajtának” meghatározó szerepe lesz a következő nemzedék életében: Bocskai István fejedelemsége idején is. Azaz a (folytonosan) „kiveszőben lévő” karakterjegyek, erkölcsi erények családon belüli ápolásában éppúgy egy sikeres nemzetpolitika folytathatóságának feltételét látod, miként a személyes történelmi tapasztalatok átörökítésében.

Rátóti Gyulaffy László és fia méltatlanul elfeledett nagyságok, hibáikkal együtt. Ma is példaadók, ráadásul izgalmas, összetett személyiségek. Igen, ők azok a fajta emberek, akik teremtek akkoriban. Ráadásul céljaikat, elveiket továbbadták. Máskülönben ma talán nem beszélénk magyarul, s nem jött volna létre a sajátos transzilván kultúra katonai feltételrendszere. Tágabb értelemben az ellenállás és a nemzeti függetlenség eltökélt akarása. A két Gyulaffy családi élete is felettébb tanulságos. Forró érzelem és közöny, indulat és belátás egy házasságban mind jelen vannak, ezért nem lehet tőlük eltekinteni, s a férj–feleség kapcsolatot idealizálni. Nézetem szerint az erős családi kötelék és annak átörökítése, karakteres utódok nevelése a sikeres nemzetpolitika alapvető feltétele, ahogy az volt a magyarságé és más nemzeteké egyaránt. Az élet értelme jó esetben a nemzés és a hazaszerető gyereknevelés, ami a magyar nemességnek, a polgárságnak és a parasztságnak századokon át alapvető célja volt. Ez az, amit sose szabad feladni.

Múltunk csaknem minden korszakában találhatunk olyan nagy egyéniségeket és világra szóló eseményeket, amelyek a magyar nemzettudat és történelmi emlékezet mitológiai példatárához sorolhatók. A mítoszokat („mitológéákat”) ápoló hajlamaink (talán lelki szükségleteink) azonban óvni próbálnak bennünket attól, hogy históriánk gyászos emlékezetű epizódjait is számon tartsuk. Pedig volna mit okulnunk belőlük. Nálad két ilyen „mítoszkritikai” elemzéssel is találkozunk: az egyik a vallásszabadság ügyével kapcsolatos. Okkal-joggal lehetünk büszkéek arra, hogy Európában elsőként – 1568-ban – a tordai országgyűlés foglalta törvénybe a felekezetek egyenjogúságát, jóllehet az ünnepélyes deklarációnak sem politikai indítékai, sem közvetlen (társadalmi-politikai) következményei nem ítélték meg pusztán eszmei értékének a következő századokban kifejlő hatása felől. Nemcsak azért, mert alkalmazása során diszkrimináció érte a katolikus gyülekezeteket, hanem mert egyaránt szolgált egymással szembeesülő politikai érdekeket. A szultánét, akinek – ha csak ideig-óráig is – érdeke volt, hogy a protestáns Erdély ütközőzónává váljék a katolikus Európa és az iszlám között, és – paradox módon – a protestáns felekezetekét is, amelyek a vallási béke nélkül egymást üldözték volna. És üldözték is a békés hétköznapiakban. A „türelmi rendelet” közvetlen hatása nem a lelkek békéjének, hanem az erdélyi keresztények katonai egységének megteremtése volt. A katolikus Gyulaffy László nem tudta volna egyben tartani a „misét kerülő” (protestánssá lett) katonáit, ha nem ismeri fel, hogy „Isten ígé-

je nélkül élni veszedelmesebb, mint hallgatni a prédikátor szavára.” (Kései virradat, 359.) Évszázadoknak kellett eltelni, hogy az effajta pragmatikus érvekkel indokolt vállalási türelem (Kazinczy, Kölcsey, Wesselényi, Széchenyi munkásságában) elvezessen a kereszténység közös, egyetemes értékeinek felismeréséhez. Jól látom-e, hogy nem lerombolod Torda „mitológémáját”, inkább a korszerű, kritikai gondolkodás számára is hozzáférhetővé teszed?

A vallásszabadság világelső meghirdetése, a tordai határozatok mind katonai, mind politikai értelemben alapvető fontosságúak. Akkor is, ha azokat nem sikerült maradéktalanul megvalósítani. A két Gyulaffy felismerése alapvető: „Fő, hogy az emberek az Urat és Jézus Krisztust imádják”. Másik nézetük nemesekre és a harcoló közrendűekre nézve ugyanilyen sorsdöntő: „A mi vérünk egyformán piros.” Ezek tények, melyeket a korabeli források bőségesen alátámasztanak. Kevés ilyen belátó személyisége volt annak a korszaknak, beleértve Nádasdy Tamás nádort és elvakult evangélikus Ferenc fiát. A felekezeti elfogultságtól még a nagy műveltségű, reneszánsz szellemiségű Batthyány Boldizsár sem volt mentes.

A másik mítosz a székelyeknek biztosít kitüntetett helyet a magyar történelmi (és nemzet-) tudatban. E népcsoport nyelvi, etnikai és vallási jegyei alapján szerves része a magyarságnak, míg „őstörténete”, eredettudata, belső jogrendje és politikai autonómiaigénye alapján különálló nemzetnek (is) tekinthető. Ez a kettősség a honfoglalástól kezdődően rányomja bélyegét a két testvérnép kapcsolatára, s hol az összetartozás érzése és eszméje, hol pedig az elkülönülés, mi több: a szembenállás kényszere válik hangsúlyosabbá. A regényed tematikájának nyersanyagául szolgáltató korszak (a XVI–XVII. század fordulója) drámai eseményei különös élességű kontrasztban villantják fel az együttélés (az együtt cselekvés!) politikai és néplélektani korlátait. A fejedelem nézőpontjából éppoly evidencia, hogy Transzilvánia népeinek katonai egysége nélkül sem a törökkel, sem Béccsel szemben nincs esély Erdély önállóságának megőrzésére, mint amilyen egyértelmű a székelyek számára, hogy szabadságjogaikról kellene lemondaniuk, ha alávetnék magukat a fejedelem hadúri önkényének. Egyetlen „megoldás” kínálkozik: a testvérháború. A székelyek fellázadnak, a „magyarok” vérbe fojtják a lázadást. Nem először és nem utoljára. A székely–magyar konfliktus tárgyyszerű, mégis sokkoló ábrázolása egyszerre veti fel a nemzeteken és kultúrákon belüli, illetőleg a nemzetek és kultúrák közötti lappangó ellentétek és véres viszálykodások feloldhatóságának máig időszerű kérdéseit. Regénytrilógiád talán legna-

gyobb erénye, hogy a kultúraantropológia, a teológia, az etika, a jogtudomány, a történetfilozófia művelőit és a politika szereplőit egyaránt felelős gondolkodásra készíteti.

Mitizálni a székelyeket sem akartam. Múltjukból és ősi életvitelükből fakadó karakterjegyeiket felmutatni sokkal inkább. Húsz-egynéhány székelyföldi utam során jócskán megtapasztaltam. Katonanép, mely bátorságára, kitartására és furfangos észjárására okkal-joggal büszke. Mondhatni, testvérnemzet, melynek önállását, sajátos kultúráját elmismásolni hitványság. A magyar nemesség, és saját előkelőik elleni lázadásaiakra súlyos társadalmi okok miatt került sor. Annak ellenére, hogy akkori szemmel nézve is antagonisztikusnak bizonyultak. A szabadságvágy érzelmi kategória, amit nem ír felül senki és semmi. Ám mélységesen egyetértek a felvetésben rejlő megállapítással: testvéreknek megegyezésre kell jutniuk, a szó teológiai, kultúraantropológiai, jogi, történeti és politikai értelmében egyaránt. Máskülönben a nagy család: a nemzet a népek tengerében oladásnak indul, majd eltűnik. Nézetem szerint ez a kérdés ma minden másnál idősebb, s egy darabig az is marad.

Köszönöm a beszélgetést.

JEGYZETEK

- 1 Nemessuri Zoltán regénytrilógiájának első kötete (*Végvidék*) a Balaton-felvidéki végvári harcok és Rátóty Gyulaffy László tihanyi és csobánci főkapitány históriája a török hódoltság kezdetén, a második (*Kései virradat*) az Erdélybe távozó Gyulaffyval, János Zsigmonddal és Báthory Istvánval megteremtett önálló fejedelemség története, míg a harmadik (*Alkony*) a Gyulaffy László, majd Báthory István fejedelem és lengyel király halálával bekövetkező gyökeres erdélyi és magyarországi változásokat mutatja be. Arról szól, mi vezetett Bocskai István uralkodóvá választásához és a tizenöt éves háborúhoz. A hosszú harc során az ország lakosságának közel egyharmadát veszítette el, de alkalmat adott arra, hogy a krónikások a korszakot „a legmagyarabb századnak” nevezzék. A trilógia kötetei a Hittel Könyvműhely kiadásában jelentek meg 2012-ben, 2015-ben és 2018-ban Budapesten.
- 2 NÉMETH László: *Történetírás = Két nemzedék*. Bp., Magvető, 1970, 428.
- 3 *Erdély története három kötetben I–III*. Főszerk. KÖPECZI Béla, Bp., Akadémiai, 1986
- 4 BENDA Kálmán: *Erdély története a fejedelemség korában = Tanulmányok Erdély történetéről*. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10. Szerk. RÁCZ István. Debrecen, Csokonai, 1988., 80.

Schöpflin Aladár

Erdély – Móricz Zsigmond regény-trilógiája*

■ Magyar regényíró, úgy látszik, nem kerülheti el a történelmi témát. Talán a hagyomány is teszi – regényírásunk tulajdonképpen történelmi kosztümben lépett be az európai irodalom sodrába Jósikával, – de bizonyára még inkább az, hogy a magyar gondolkodás számára a történelmi múlt valahogy mindig közelebb áll az aktualitáshoz, talán azért, mert a magyarság létproblémái közül egyik sincs végleg megoldva, ugyanazok a létkérdések, melyek századokon át felmerültek, minduntalan újra meg újra felmerülnek, megújulnak, és izgatják a lelkeket. A költő akárhol nyúl bele a múlt anyagába, mindig olyasvalamit markol meg, ami érintkezik a mai nap kérdéseivel és feladataival, ami még mindig nem vált múzeumi anyaggá, bizonyos nagy mértékig élő maradt. A történetíró állhat ezzel az anyaggal szemben a tárgyilagosság nyugodt álláspontján, a regényíró, ha gondolkozó ember is, akarva, nem-akarva kénytelen a tegnapha belekapcsolni a mát, visszavetíteni az elmúlt századokba a jelen félelmeit, aspirációit és izgató eshetőségeit. De ha írását nem penzumnak érzi, hanem életfunkciónak, akkor a ma életérzésének magas feszültségű átélése, életkapcsolatainak intenzitása fokozza fel képességét arra, hogy a múlt atmoszférájába, embereinek életformáiba behatoljon, és életteljessé támassza fel a történelemben holtan fekvő anyagot, a jelen dimenzióiba emelje a maga tudatában és az olvasóéban azt, ami már réges-rég nem jelen többé.

Móricz Zsigmond is beleütközött az étellel, a formákkal és önmagával való szüntelen küzdelmei során a történelembé. Nem a történelem romantikája csábította, mint legtöbb regényírónkat, még kevésbé a történelmi díszletek – ő a történelemben is csillapíthatatlan igazságkereső, a realitást keresi, nem színpadot lát benne s nem is körképet, hanem valamit, ami egykor valóság volt, s amit neki újra valósággá kell tenni. De bizonyára csábította az a vágy is, amelyet a realista

író a mai élet ábrázolásában bajosan tud kielégíteni, s amely már pályája elején megalkottatta vele a Sárarany Túri Dani alakját: életnagyságnál nagyobb, az átlagból magasan kiemelkedő alakokat rajzolni, nagy szenvedélyekkel, a rombolás és teremtés rendkívüli erőivel. A naturalista irodalom, amikor a romantika hőskultuszának reakciójaként a hétköznapi kisember felé fordította kizárólagos figyelmét, nagyon is egy színvonalra hozta az életet, és elvesztett egy fontos hatás eszközt: a nagy ember képét. Robusztus és erőszakos egyéniségek, mint Zola, ezt azzal akarták ellensúlyozni, hogy kis emberekbe nagy szenvedélyeket, legtöbbször nagy bűnöket oltottak be, ezeket szimbolikussá, valami apokaliptikus szörnyetegekké nagyították, de azt érték el vele, hogy ezek a szörnyetegek önálló életet követeltek és elnyomták hordozójukat, az embert. Ezzel redukálta önmagát abszurdummá a naturalizmus. Ha pedig ezt nem akarta tenni, akkor menthetetlenül besüllyedt a kispolgári egyformaságba.

Móricz talán öntudatlanul is kereste az átlagon felüli méretet Túri Dani óta – minden nagy lélegzettel írt művén érezni az erre való törekvést; ha másban nem, a mű arányaiban. Ez a monumentális felé szorító belső ösztön vezette a történelemhez, ahol kedve szerint felnagyíthatta hőseit, egy alacsonyabb, kevésbé nivellált kultúrfokon könnyebben megtalálta az emberi ösztönök szabad játékát, és országok sorsát kézben tartó embereken megmutathatta a mindenkori élet alapvető tényezőit. Fejedelmekről írhatott, akik más halandóknál sokkal korlátlanabban élhették életüket, volt hatalmuk megvalósítani akaratukat, akadálytalanul mehettek lenyük parancsai után.

A tipikusan alföldi realista író Erdélybe, a magyar romantika őstalajába vitte, talán a hagyomány, talán a kálvinista beidegzettség, de kétségtelenül legelső sorban az a felismerés, hogy a régi Erdélyből nézve, mint egy kilátó toronyból, jobban megpillanthatja a

magyarság sorsát s azokat az erőket, melyek ezt a sorsot meghatározták. És itt érezzük legelőször a költői divináció csodáját: az alföldi író, aki egy-egy kiránduláson, ha járt Erdélyben, olyan intenzitással élte át Erdélyt, tájaival és embereivel, egész atmoszférájával, azzal, ami benne korhoz kötött és azzal, ami időtlen, hogy az egész hatalmas trilógián át megszakítatlanul érezzük minden jelenetnek, tájnak, embernek penetránsan erdélyi voltát. Nem az adatszerűsége gondolkod, ehhez kellő tárgyismeret híján nem is tudok hozzászólni, nem tudom például, lehet-e lóháton, kocsin annyi idő alatt Kolozsvárról Gyulafehérvárra jutni, amennyi erre a regényben Bethlen Gábornak kell – de értem a hangulatnak arra a folyton érezhető hitelességére, amelynél fogva az olvasó mindig érzi, hogy Erdélyben van, ami történik, az csak ott történhetik. Itt föltétlen diadalt arat Móricznak fő ereje: az atmoszférakerés, az az ösztönös biztonság, amellyel regényeiben a szükséges levegőt megteremti. Enélkül az a nagy történelmi készültség, amellyel dolgozik, másfél évtized szüntelen foglalkozásának eredménye, holt anyag maradna. Móricz krónikákon, történelmi részlettanulmányokon, emlékiratokon, levelezéseken, prédikációs és zsoltáros könyveken át nem megismerte, hanem átélte Erdély történetét a két Gábor, Báthory és Bethlen korában, olyan otthonos biztonságban mozog benne, mint a mai napban, bizonyosra veszem, hogy jobban ismeri egy XVII. századi főúr életét, mint egy mai grófét – de nem ez a fődolog, hanem az, hogy amit kitalál, ami az ő poézise, az is olyan szervesen kapcsolódik az igazolható tényekbe, történelmi valóság és költői kitalálás olyan maradéktalanul egybeolvad, hogy a kettőt lehetetlen egymástól elválasztani. Amit két személy párbeszédben mond egymásnak, azt is magától értetődően hitelesnek érzem.

Az atmoszférának ezt a folytonos érzését fokozza a nyelv egészen különös művészete. Móricz külön nyelvet teremtett trilógiája számára, mai erdélyies beszéd-ből, régi erdélyi írások nyelvénél élő beszéddé váló transzponálásából, a mai köznyelvből – senki nem tudhatja, hogyan beszéltek a régi erdélyiek, de hogy így beszélhettek, abban nem érzek kétséget. A folyamatos elbeszélés is tele van ennek a nyelvezetnek a formáival, különösen a szereplők gyakori monologue intérieurjeiben, s a sokszor lazán és hanyagul szerkesztett mondatok olvasása közben olyan levegőbe kerül az ember, mintha Erdély fenyőillatában járna. Nagyszerű eszköz az író kezében ez a nyelv, nemcsak külön ízt és színt ad, hanem jellemez is, kort, embert, tárgyat. Még

ha beletévednek is a mai hanyag nyelvhasználatból került argószerű szavak, mint heccelődés, strapa – azok is megtalálják helyüket, szinte beleöregszenek az archaikus beszédbe. Móricz teljesen el tudja kerülni minden nyelvi archaizálás veszedelmét, a könyvszagot – az általa teremtett nyelv valóságos életnyelv. Nem lehet ez más, mint a korba beleélés eredménye – az író munkája közben nem elképzelte a XVII. századi Erdélyt, hanem valóságosan benne élt. S a nyelvvel együtt jár a fogalmak és gondolatok korhűsége; kisebb adatbeli anakronizmusokat talán lelhet a könyvben, aki kákán csomót keres, de olyasvalamit, amit egy akkori ember nem gondolhatott, vagy nem tudhatott, gondolati anakronizmust alig. Legfőképpen pedig minden, amit az író vagy bármelyik személye mond, a nyelvi kifejezés módjából kapja hitelességét. Ezt aztán még jobban elmélyíti, hogy Móricz teljes biztonsággal tudja elkerülni a történelmi regényt írók egyik leggyakoribb hibáját, alakjai nem úgy gondolkoznak és beszélnek egymásról, mintha tudatában lennének annak a beállítottságnak, melyet a történelem adott nekik, hanem mindig úgy, ahogy kortárs beszél kortársról, rokon- és ellenszenveik, érdekeik, pillanatnyi hangulataik szerint, minden sejtelve nélkül a történelmi prestige-nek. Nem történelmi alakoknak érzik magukat, hanem élő embereknek. Móricznak a történelem nem színpad, hanem talaj, nem áhítattal nézi, hanem úgy, ahogy a mai életet, melléktekintetek nélküli tiszta látással. A történelmi pátoz helyébe a történelmi realitás lép. S a történelmi anyag nem veszít ezzel méltóságából. Olyan elevenné vált, hogy mindig érezni benne az embertömegek sorsát, amely az előtérben álló személyeken át bonyolódik.

Két embertípus áll szemben egymással, a legmagasabb fokra emelve: a lángelme két egymással össze nem férő típusa, a romboló és az alkotó géniusz, Báthory Gábor és Bethlen Gábor. Báthory az elme nagyszerű villanásainak embere, tele nagy gondolatokkal, a fantázia sötét lobogásával; vannak pillanatai, mikor az emberi lehetőség legmagasabb magaslátára emelkedik, s a nagyok legnagyobbika lehetne belőle, ha volna lelki ereje elgondolásainak megvalósításáért dolgozni. De hiányzik belőle az erkölcs fékje s az önmagán uralkodó akarat; labdája saját temperamentumának, tragikus, elkényeztetett gyermeke az életnek, aki nem tud ellenállni a nő, a bor, a felhevült indulat semmi kísértésének. Testi-lelki szépsége csúfos bukásban omlik össze, rövid fejedelemsége úgy vonul végig Erdélyen, mint egy megrendítően szép vihar, pusztu-

lást hagy maga után, de otthagyja egy új fejlődés magvait is. Geniális gondolataiból, ami megvalósítható, Bethlen valósítja meg. Bethlen, az építő genie, nem olyan színes és gazdag, nem olyan lobbanó fényű, de a következetes, makacs részletmunka embere, szeme mindig a feladatán, Erdély újjáépítésén, fejedelmi hatalmát nem önmaga, hanem nagy céljai javára gyakorolja, éjjel-nappal tervel, dolgozik, feláldozza nemcsak magát, hanem házastársi boldogságát is, hogy beváltsa, amit Báthory csak ígért és elképzelt: Erdélyt tündérkertté változtatni. Báthory tisztára keleti jelenség, olyan, mint egy kozák hetman, vagy tatár kán, Bethlen a keresztény kultúra terméke. Az előbbi szebb, dúsabb, izgalmasabb, az utóbbi a megnyugtatóbb. A régebbi irodalom Báthoryban csak a bösz zsarnokot, a fajtalankodót és borizsákot látta, Móricz a szertelen erő önmaga megemésztésének grandiózus képét alkotta belőle, a legnagyobb méretű alakot, ami valaha fantáziájában termett. Maga is úgy van valahogy vele, mint Bethlen Gábor, látja minden bűnét, genie-jének esztelen elpazarlását, a romlást, amit maga körül terjeszt és végül elkerülhetetlenül magára von, és mégis gyönyörködik benne, rokonszenvez, kedvtelve foglalkozik vele. „Bethlen lehajtotta fejét: lelkében igazat adott a fejedelemnek, akinek mindenkor elismerte szellemi felsőbbbségét, vagy inkább mindenkor meglepte s új világításba helyezte előtte a dolgokat a gondolata; ő a meglevő dolgokról tudott helyes és bölcs képet adni magának, Báthory a jövőről... A fejedelem a jövőbe vetette nagy lobogó tekintetét, s mindaz, amit képzeletereje fölvetett, rendkívüli s nagyarányú volt. Bethlen sajnálattal látta, de mint második ember állott Báthory mellett: ennek ragyogó fantáziájától ő is kigyúlt, s szíve mély fájdalommal érezte, hogy milyen kár, hogy ez az ember sohasem fogja egyetlen koncepcióját sem végrehajtani.” Az a szeretet és bámulat, melyet Bethlen érez, az íróból sugárzik át bele.

Báthory a színesebb és többértékű alak, ezért nagyobb méretűnek is látszik. Minden ügye személyes ügy, több benne a regényszerűség. Ezért a trilógia első része, a Tündérkert dúsabbnak, mozgalmasabbnak tűnik fel, mint a másik kettő, amelyek már Báthory csúfos halála után, Bethlen fejedelemsége alatt játszanak. Az egyensúly megváltozik: az első részben két egymással össze nem férő nagyság áll egymással szemben, a másik kettőben Bethlen egymagában áll, méltó antagonistaként, a regénycselekménynek benne magában kell lejátszani, közléte és magánélete tragikus konfliktusában. Előkerül Móricz legtipikusabb motívuma: a

férj és feleség véres súrlódása hivatásbeli kötelesség, szerelem, féltékenység között. Az asszony, aki egészen magának akarja a férfit, nem tud vele szállni a magasba, élete nagy munkájából csak azt látja, hogy tőle vonja el az időt, törődést, szeretetet, s a hisztérikus féltékenység kínos jeleneteivel emészti önmagát, férjét, szerelmüket. A férj, akit a genie parancsa kötelez szállani a magasba, de lassan őrlődik a keserűségben, hogy a felesége, akit szeret, nem érti meg, nem lát hivatásában semmi szépséget, nem is akarja támogatni. Az össze nem illő és mégis szerelemmel oldhatatlanul összekötött emberpár feloldhatatlan tragikus konfliktusa ez. A nagy ember egyedülvalóságának tragikumája van benne. Bethlen nem talál magához való asszonyt az életben. Akit ifjúkori szerelemmel magához kötött, a feleség, Károlyi Zsuzsánna, önmagát testileg is elégető kicsinyes házastársaságával, beteg féltékenységgel elidegeníti magától. A másik nő, Báthory Anna, Gábor húga, akihez a soha le nem csillapodó testi vágy húzza, épp olyan erkölcsi korlát nélkül él, mint valamikor bátyja, s ha tudna is szállni Bethlen magaslatain, fajtalansága méltatlanná teszi a nagy ember melletti helyre. Erdélyt boldoggá teszi Bethlen, maga boldogtalan marad.

A feleségével való hallgatag harcában, amelyben mindig az asszonyé a szó, a férfinak csak a csitítás, biztatás marad, válik igazán emberivé Bethlen alakja. Ahogy nagy vállalatok között, akár a hadakat készíti, akár a romba dőlt városok, falvak felépítésén munkál, mindig ott rágódik szívében az otthon emésztődő feleség miatti keserűség s megkeseríti minden örömét tervei valószínűsége, munkája diadala felett, ahogy arra a hírre, hogy a felesége beteg, lóhalálában vágat Kolozsvárról Gyulafehérvárra, ahogy az igazi férfi végtelen türelmével igyekszik rávenni az asszonyt, hogy érezze már meg a nagy elhívás szépségét, abban jobban érezni az emberi nagyságát, mint akármelyik hadi vállalatában. Ezzel válik Bethlen alakja teljessé. És Károlyi Zsuzsánna alakját, a természettől kislelkű és kicsinyes asszonyt a mániás félelmetessége növeszti nagy méretekre, a megkeseredett mézű szerelem. Némelyik jelenetben, mint mikor hisztérikus görcsökbe esik arra a pletyka-hírré, hogy férje Báthory Annánál járt, s hirtelen, átmenet nélkül kivirágzik, mikor a férfi váratlanul hazaérkezik – a mániás asszony csaknem démoni méretekre nő. A szenvedély, amely zabolátlanságával romlássá válik, a szenvedély, amely eltorzítja a tiszta érzést is, a szenvedély, mely az ész igájába fogva nagy tetteket művel – három monumentális képét a szenvedélynek mutatja fel a trilógia három főalakjában Móricz Zsigmond.

Hátrább pedig, a nagy alakok mögött Erdély. Nem romantikus ragyogású tájképekben, inkább kevés vonással megrajzolva a zord tájak, zúgó erdők, elpusztított, újra kivirágzó mezők, a hegyeken büszke várak, a völgyekben nyomorult parasztkalyibák, itt-ott egy-egy kőfallal kerített város, Kolozsvár, Szeben, Gyulafehérvár. Gögös, kegyetlen, kapzsi főurak, akiknek láthatárán nincs magasabb eszme, mint uradalmaik, váraik gyarapítása, akiknek a kardjuk markolatához kapni ösztönszerű mozdulat, akik minden szolgálatot donációkkal akarnak megfizettetni, s bármikor készek konspirálni a fejedelem ellen, ha másnak jut a donáció, s haszonért könnyen odadobják a fejedelemnek a feleségüket is. Zárkózott, maguk-módja szerint gögös, bizalmatlan szász polgárok, akik nem is akarnak más lenni, mint örök-idegen test az erdélyi világban. S messze távolban kifosztott, nyomorgó, félvad parasztok, jajgatva a földesúr korbácsa alatt s menekülve az erdőkbe vad tatár hordák és éppolyan vad hajdú-harácsolók elől. Egy feledhetetlen alföldi jelenet: Tiszaparti marhapásztorok, durva, elvadult, tudatlanság szennyében élő emberek, roppant marhacsordát hajtának át a Tisza áradásán. Félelmes képe ez egy megkínzott, életformáiban századokkal hátravetett országnak, zivataros időkben felbomlott társadalomnak.

Egy-egy pillanatra, ellentétül, felvillan a bécsi császár spanyolos előkelőségű városa és a Thurzók bittsei kastélyának mérhetetlen gazdagságon épült választékosága. Egy ilyen erkölcsében megromlott, műveltségben visszaesett társadalomban kell Bethlennek rendet, erkölcsöt, a hazáért való áldozatosságot teremtenie. Móricz mesterműve, hogy meg tudja mutatni ennek a zordon életnek a komor szépségét is, a magyar fajta bomlásában is megmutatkozó erejét.

Az *Erdély-trilógia* a legnagyobb erőfeszítés és a legnagyobb eredmény is, amit Móricz erőfeszítésekről rövid lankadásokon át újabb erőfeszítésekre haladó pályáján elért. Szintézise mindannak, amit eddig csinált, benne van teljesen, hiánytalanul, genialitásával és tévedéseivel, képességeinek minden kimeríthetlenségével s minden korlátjával, népével való szolidaritásával, éber és figyelő szellemének töméntelen tapasztalásával és veleszületett igazság-ösztönével. Egy monumentális alkotásra született író megvalósította, amire született.

JEGYZETEK

- * SCHÖPFLIN Aladár: Erdély: *Móricz Zsigmond regény-trilógiája* = *Nyugat*, 1935, 2. sz., 89–94.

Kós Károly

„Üzenet azoknak, kik új utakat járnak”

– Régi Kalotaszeg, részletek*

■ [...]

Sokáig gondolkoztam, ha vajjon leírom-e mindazt, amit most íme leírok mégis. De sokat forgattam régi krónikákat és öreg írásokat, és egyikben, hol régi erdélyi emlékezik elmúlt dolgokról, olvasám, amint következik:

„Kedves maradványaink! Ezen régi erdélyi módot és szokást sokat gondolkodtam, ha írjam-e le vagy nem? Végére, hogy maradványaink jobban és értelmesebben megérthessék eltökéllem magamban, hogy írjam. Oka pedig ezen írásomnak az, hogy mivel ab anno 1687 az, mely esztendőben az német legelsőbben békéje azoltától fogva látom minden esztendőben új új mód avagy az- mind az német mondja: «Náj-módi» vagyon úgy, ahogy mentül inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrább paszományos köntösökre vágyunk és már az atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincsen és különbnél különbféle drága ételeket nem főz, hogy azért azon időbeli bécsi szokás, az melyben midőn erat vinguissimus vitulus et rarissimus titulus maradványainknál éppen feledékenységre ne menjen, az mi kevés eszembe jut, leírom”.

Ezt olvasván, elhatároztam, hogy leírom. Ha másért nem, hát azért, hogy elteljenek ezek a hosszú téli éjszák. Ezért hát keresztülvirrasztom ezt a telet és írok öreg betűket sárga, avas hártýára. Üzenetet írok nektek új magyarok, én a régi magyar. Írok elmúlt dolgokról, porladó apáink dolgairól nektek, akik csak előre akartok nézni.

Mert ti sok világot bejártatok; sokat láttatok, sokat tanultatok és ezért azt hirdetitek, hogy nálunk semmi sincsen, hogy ezer esztendő alatt apáink csak ittak és verekedtek és választottak, gúnyolódva, gögösen fitymáljátok a mi köves, sovány hegyeinket, mert idegen országokban láttatok gazdag termőföldeket is, minduntalan kikiáltjátok, hogy itt csak pusztult minden, hogy nálunk csak nyomorúság nőtt és szegénység nevelődött és hideg, tudatlan sötétség: én azért mégis hozzátok szólok.

Hozzátok szólok, akik ösmeritek minden népek alkotásait, akik tudjátok, hogy milyen barlangban lakott az ősember, milyen sátorban tanyáznak a nomád pásztornépek, akik ösmeritek India csudáit, Asszíria, Babilónia és Egyiptom minden repedt tégláját számon tartjátok. Minden vonalat, minden csigácskát és akantusz-levelet, amit valaha görög vagy római művész keze rajzolt és kőfaragó kalapácsütése ütött: ösmertek. A középkor minden szép és torz alkotását, Bizánc misztikus templomaitól a csúcsíves katedrálisokon keresztül hideg Norge fatemplomáig könyv nélkül felsoroltok: akik Teodorik ravennai rompalotájától kezdve Skócia düledező majorjait, minden emberi palotát és kunyhót típusok szerint és egyénenként is felsoroltok; hozzátok szólok magyar építészek. Írok nektek arról, amit ti nem tudtok és amit ti letagadtok: apáink, nagyapáink és dédapáink építő munkájáról. [...]

MikoronTuhutum nemzetsége Erdélyországát a maga és maradékai számára elfoglalta, akkor itt városnak, sem falunak híre nem volt; de annál több vadvíz, kősziklás hegy és zordon erdőség. Ezért hívták ezt a földet Erdő- elvének. Lakott föld sem lehetett Székelyföldön kívül, mert különben az akkori népekből csak maradt volna mutatónak bár valaki, mint ahogyan a székely nemzet megmaradt Attila király óta. Nem lakhatta ezt a földet más, mint kunyhóban, sátorban lakó kóborló pásztrok. De Tuhutum nemzetsége sem épített szűkutcájú városokat, hanem szabad és harcos lovas nemzet lévén, kinn lakozott a hegyek oldalán és a folyóvizek mellett, minden bokor a maga szállásán.

Régi krónikák sem szólanak akkor időből városokról avagy várakról, legfellebb csak templomok és klastromok építéséről István király óta, de azokat nem magyarok építették, hanem idegen németek.

De jöttek telepes szászok és német lovagok. Nagy privilegiumokat nyertek a királytól s ők építették az első városokat és derék kővárakat Erdélyországnak abban a

résében, melyet Királyföldnek neveznek és a Barcán meg a Beszterce és Szamos vize mentén. Így épül egyszerre Brassó-vára, Töröcsvára, Földvára (Marienburg) és a Maros Küüllő mellett sok kerített, bástyás város zegzugos utcákkal, magostetejű, keskenymellű házakkal, tornyos városházakkal. Sok falu is épült folyók mentén, kerített templomokkal; hegyek tetején parasztvárakkal (Rozsnyó-vára). Erdélyi annalesekből írtam ki, amint következik:

- A. d. 1142 III. Géza király ajándékozta meg a szászokat nagy privilégiumokkal
- A. d. 1146 Medgyes Erdélyben kezd épülni
- A. d. 1150 Szász-Sebes Erdélyben építtetik
- A. d. 1160 Nagy-Szebent Erdélyben kezdik építeni
- A. d. 1178 Kolozsvár Erdélyben kezd épülni
- A. d. 1198 Segesvár Erdélyben kezd épülni
- A. d. 1200 Szászvárost Erdélyben építik
- A. d. 1203 Brassó Erdélyben kezd épülni
- A. d. 1216 Besztercét Erdélyben kezdik építeni
- A. d. 1239 Enyed Erdélyben építtetik
- A. d. 1300 Fogaras Erdélyben kezd épülni
- A. d. 1455 Torda Erdélyben kezd épülni.

E szerint, lám, először is a szász városok épültek meg; alig 70 esztendő közben 8 derék város.

Magyar város csak későbbben épül: Enyed 1239. esztendőben; 60 esztendő múltával Fogaras (1300); ezután másfél száz esztendővel Torda (1455). De Enyed is eredetiben szász város vala.

Hogy a szászok miképpen építettek, azt megmondhatom, mert városaik mai napig megvannak éppen úgy kerített falakkal, sok száz esztendő s házakkal, templomokkal, tornyokkal és bástyákkal. És nem hiszem, hogy valótlan ságot mondok, ha mondom, hogy bizony ilyenre építették régi időben is városaikat, amilyenek azok ma is. Mert mások azok, mint a magyar városok; és ha magyarok között élnek 700 esztendeje már szász uraimék,

mégis lám, különbözők maradtak az ő házaik, de mások lettek a magyarokéi.

A magyar nem volt városban lakó nép régen. De bizonyára lakott a régi szabad nemes is valahol jobbágyaival együtt. Várat sem igen épített a régi királyokon kívül senki (Székelyföldön még a királynak sem volt szabad építenie), így hát bizonyára tanyán laktak az urak és tágas udvarházakat építettek, mint ahogyan a székely nemesek (primorok) sokáig későbbben is úgy éltek. Ösmerek sok száz esztendő s nemesi kúriát szép tölgyfakoronából gerezdbe róva: magas, csúpos szalmafedéllel fedve; ösmerek fenyőboronából rótt zsendelyes-tetejű udvarházakat is (ösmerek kőből rakott falvakat sokat, de ezek mind újabbak), azért hiszem, hogy soha székely avagy magyar nem épített oromfalas avagy éppen favázás-falú házakat, de boronafalat és csúpos fedelet.

Igaz, vannak sok móddal, nagyurak számára épült várak, kastélyok és udvarházak is, melyek másformán épültek, sok móddal, sok tudással, másforma beosztással, idegen észjárással és nem úgy, mint az egyszerű boronaházak, de ezekről mindről tudom, hogy idegen országbeli mesterek építették, vagy ha magyarok is, de idegen példák után. Krónikákból tudom, hogy a fehérvári öreg egyházat és konventet, a kolozsvári klostrot és templomokat, Vajdahunyd pompás várát, de sok-sok más templomot, kastélyt is idegenből hívott mesterek csinálták, kiket régi királyok, vajdák, zászlósurak avagy főrendek hívtak ide. Ezek nem a mi apáink dolgai hát, de bizonyára tanultak azokból apáink és magyar műveseink, mert meglátszik munkájukon sokszor.

Nem is a szászok építéséről, sem nagyuraink építéséről akarok beszélni, csak arról emlékezem, amit magyarok magyaroknak építettek itten. Mert az magyarul is készült. Szegényebb, városoktól messze lakó nemességünk és parasztjaink építéséről emlékezem.

De éppen ezért kell írnom egyet-mást arról is, ami itt idegenül készült, de amit később az utódok – látván idegen munkának nem nekünk való voltát – magyar művesekkel, magyar észjárással újól megépítettek avagy átalakítottak.

Így Bethlen Gábor urunk, ki nagyon szeretett építkezni, szépíteni: külső országokból, kivált Olaszországból hozatván mestereket, gyönyörűsége sen megépítteté Fejérvárát, Váradot, több más városokkal, várakkal, de I. Rákóczi György látván, hogy az a munka, ha Olaszországban jó is, de Erdélyben rossz, mind fejérvári, mind váradai építéseit Bethlen Gábornak újól magyar módon építtette.

Ezt a dolgot erdélyi krónikák mondják el, amint következik: „Bethlen Gábor fejedelem akkor az fejedelmi házakat és udvart itt székes helyén (Fejérvárott) nagy

friss és pompás épülettel megépítvén, kívül olasz fokoson (attika), belül különbnél-külömb szép kőpírások és mészmetésbeli mesterséges mennyezetekkel megékesítette. És hogy ezen fejedelmi székeshely is ugyan derekas bástyákkal, árkokkal megerősíthetnék, nagy szorgalmatossággal rajta vala és az városnak dél felé való szegelletjén két igen nagy hosszú szárnyas bástyákat téglából meg is építtetett vala árkát is az részről nagyon kihányatván”.

„Ugyanazon Bethlen Gábor fejedelem Váradnak az dél és napnyugot felől való legnagyobb bástyáját, mely azelőtt palánkkal vala építve fundamentumátul fogva kővel téglával fölépítteté”.

I. Rákóczi György fejedelem építéséről olvasám a következőket: „Várad várában az sorépületek Bethlen Gábor fejedelemtől olasz fokokra és sűrű csatornákra lévén építtetve, hogy az csatornák minduntalan csorgók s amiatt az házakban is sok károk volnának, az olasz fokokat mind lehányatván mind szarufákra és sendely alá vetette azokat. Az fejevári fejedelmi házak, melyek Bethlen fejedelemtől nagy pompás olasz fokokra sűrű csatornákra építtetek vala és noha nagyobbára az csatornák pléhvel, önne egyben raggattatva és boríttatva volnának, de hogy mégis csorganának s a szép friss drága mennyezetű házakban miattok sok károk volnának az olasz fokokat mind lehányatván, szép magos szarufás cserép alatt való héjjazatokba vetette vala mindenütt.”

Mikoron ezeket olvasám krónikában, eszembe jutott, hogy Istenem, hány tudományos magyar építésznek jó volna ösmernie ezeket a régi építéseket, akkor talán nem volna annyi lapos fedelű ház Magyarországon és annyi attika, de kevesebb volna a nedves fal, beázott mennyezet és egészségtelen lakás. Mert lám, öreg Rákóczi György tudott magyarul építeni ennek előtte 250 esztendővel.

Eltekintve kolozsvári és tordai templomépítésétől, dési hatalmas hídepítésétől, székelyhídi és görgényi vár- és palotaépítésétől, még ideírom egykorú leírását a Rákóczi György által és személyes útmutatásai szerint építtetett fejevári országházának:

„Országgyűlésire csináltatott vala egy nagy öreg palotát, melynek szép üvegablakai éjszak felé a belső város piacára hagyatván azon egész öreg palotának külső része alatt tizenkét jó boltok építtetek és minden ajtajokkal, zárjokkal, nagy öreg vasrudjokkal mindenképpen elkészíttetek vala úgy, hogy ha a piac az külső városbúl oda béköltöztetnék is azokban mindenféle áros emberek nagy alkalmatossággal árulhatnának”. (Rákóczi Györgyöt a história fősvény, jó gazdaembernek ösméri, és amint látjuk, az nagyon igaz dolog.)

„Azon országházára ugyanonnan a piacról is az vár harmadik udvarának kapuja felett szép köorsós folyosós grádicson mehetnek fel s azon házbúl által a fejedelem házára minden palotákon általmehetnek vala. Az táblaház ismét mingyárt mellette vala. Az országházában mindkét végől való egy-egy szegletiben igen nagy öreg szép friss kívül fűtő kemencék építtetek vala úgy, hogy midőn az üdő úgy kívánná mindenik felől befűtethetnek. Mely házban az tanácsurak és táblák számára való asztal és üléshelyek középben helyhezettvén azonkívül vármegyék székelység székszság és városok követeinek helyek elrendeltettek vala. Az házakat szép mesterséges kőpírással megíratta vala”.

Ez volt Erdélyországa első parlament-épülete és egyúttal az első magyarul és magyar mesterek által épített országháza. Hogy milyen praktikusan gondolkozott a fejedelem magyar esze, azt mutatja a fűtésre való gond és az egész alaprajzi elrendezés gondolata.

De I. Rákóczi György építkezései be is zárják az erdélyi nagyarányú magyar-irányú építkezések sorát. 1657-ben II. Rákóczi György szerencsétlen végű lengyelországi királyságkeresése hat esztendeig tartó polgárháborúba keveri a jó módú szabad Erdélyt; és annak a testvérháborúnak sebeiből mai napig sem gyógyultunk ki. Mert azután jön a német invázió: idegen divatok, új áramlatok, nyugoti kultúra és csírájában fojtja meg a már-már megszületett magyar architektúrát.

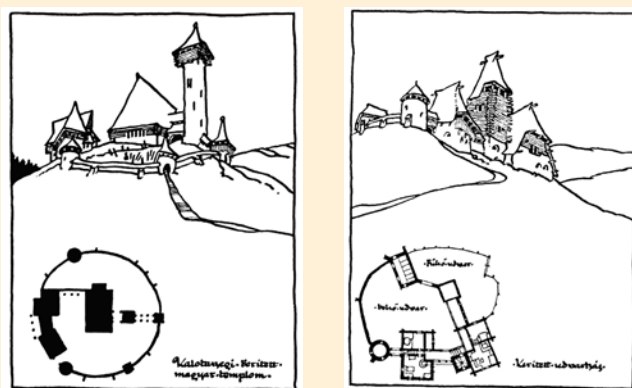
A nemzeti irány azonban nem hal meg; csak visszavonul a városokból, főurak kastélyaiból eldugott völgyekbe, hegyek oldalába, kurtanemesek kúriáiba, bocskoros nemesek portájába és a protestáns magyar jobbágság falvaiba, templomába. Ott pedig az akkortól kezdődő nyughatatlan, harcok időben, amikor török és német és kuruc-magyar mind osztozkodni akart ezen a szerencsétlen országon és egymást kergetvén, mindig az erdélyi magyarok üttök egyet-egyet; abban a keserves 60-70 esztendőben alakult az erdélyi magyar építés azzá, amilyennek azt ma még látjuk kevés számú megmaradt példából és egykorú leírások nyomán.

[...]

Régi időből még pápisták által idegen mintára építtetve 5 templom maradt meg máig Kalotaszegen: a hunyadi, gyerőmonostori, valkói, kis-kapusi és daróci. Mind csúcsíves stílusban épült templomok, köztük a monostori és valkói kolostor-templom volt. Ez a kettő ma is a legszebb. Ezek mind boltozatosak voltak faragott gyámkövekkel, profilos bordákkal, halhólyagos (tehát késői csúcsíves) ablakokkal, külső támasztópillérekkel. Ilyen formában kerültek a XVII. század magyarjainak kezébe.

Ami templom ezeken kívül volt (és bizonyára volt), már idevaló csinálmány lehetett. Lehetek tölgyfából rótt kis fatemplomaink, amiket zavaros időkben költöztetni lehetett fel a hegyekre: ilyen a XVII. században készült, ma Türebén lévő fatemplom. Voltak kőből épített templomaink is nagyobb völgyi falvakban köríves ablakokkal és ajtókkal, alacsony falakkal, magos, csúpos, sendelyestetővel, iratos famennyezettel, faragott festett oszlopokkal, alátámasztott kórussal, hegyes-sisakos tornyokkal.

Hogy pedig mennyire más észjárás, más gondolkodás vezette a magyart temploma építéskor mint a külső országbeli mestert, avagy a külső országbeli templomokat másoló magyart, látjuk abból, hogy ezeken a kálvinista időben épült templomokon tipikusan jelenik meg a bejáró-eresz, tipikus a félköríves nyílás, festett famennyezet, csúpos fedél (sohasem oromfalas nyeregfedél) és a templom mellé épített tornácos harangláb. A templomtesthez szorosan hozzáépített kőtorony újabb csinálmány, illetőleg idegen utánpótlás; eredetileg a magyar haranglábát épített kőből, még gyakrabban (aljáig sendellyel borítván azt) fából.

[...]

Megtanult templomvárakat és kerített udvarházakat építeni, megtanult a maga eszétől és az itteni várak mintájára támfalakat, bástyákat, tornyokat, védelmi kapukat csinálni. Elpusztult templomait így építette újra az új viszonyoknak megfelelően, megtartotta a régi el nem pusztult részeket, de pótolta a hiányokat a maga esze szerint. Vastag és alacsony falakat épített, a boltozott mennyezet helyett egyenes festett famennyezetet csinált; az összeomlott torony helyébe zömök, ölesfalú bástyaszerűt emelt, vagy a templomtól elválasztott karcsú haranglábát; torony vagy harangláb tetejére merészen hegyes sisak alá pedig most már mindig falból kiugró körüljáró tornác került fegyelmező őr számára, és védelmező puskások részére. A templom ablakait és ajtóit köríves boltívvel borította; és az egész templomteremre lehetőleg egyetlenegy

magos sendelyes sátorfedeleket rakott, melynek kötőgerendáira akasztotta a színesen festett kazettás mennyezetet; a festett karzatot iratos tölgyfa oszlopokkal támasztotta meg. A templom körüli cintermet pillérekkel sűrűn megtámasztott kőfallal övezte; a bejáró kapukat tornácos bástyák alá építette úgy, hogy minden bástya alá külső és belső ajtó is került, melyeket szükség esetén egy, a falban szemben egymással hagyott lyukakba dugott gerendával el is lehetett torlaszolni. És mindezt megcsinálta magyarul, belevitte a középkor kőarchitektúrájába a maga ősi anyagát: a fát, reátette a maga díszítőformáit: a maga virító, vidám színeit, a maga egész szívét-lelkét.

De ideírok egy akkori templom építésről való egykorú feljegyzést:

„Az templomot is környékbeli emberek segedelmekkel rendben megépítők vala. Szegény község is parancsolás nélkül nagy sokasággal jó munkára féltében hallván, hogy az fejedelem haddal jőne és az tatárság is készül újra bé Havasalföldéből. Először az cinterem palánkját állítottuk derekason kőből és erősítettük támogató falakkal s lövőlyukakat hagyván sendellyel fedjük vala. Két udvart szakasztánk egyikét cinteremnek s egyet prédikátornak külön-külön közbül fonott palánkkal jól megsárosván kövekkel bérakván. Két derék bástyát is kaput ejtven alattok feljül pedig tornácot és templom tornyától (kit külön építettünk vala) külső kapuig fedeles tornáccal építők. Templom falát pedig mivelhogy erőssen nyiladozott: támogató falakkal erőssen megépítők. Új palánk mellé ki észak felől vagyon leveles szint csináltunk, az sokaságnak esső ellen valót. Két derék boronaházat is raktunk gabonának s szalonnának valókat”.

Hogy akkoriban udvarházat miképpen építettek, azt ide írom egy akkoriból való memoriálé szerint: „A. d. 1659 kezdetem csináltatni az szakai hodályt esztánai ácschal Bot Jánossal. Az régi házát frissen sendelyeztetém és tornácot csináltattam hozzája. Fiamnak pedig új házát építettünk derék boronákból kőfundamentummal, régi és új ház közé pedig derék vigyázó tornyot tornáccal ugyancsak boronákkal... Vagyon régi hodályos-házban pitvar és ház az falu felé aki volt, új házban pedig tornác végiben palotás ház és pitvar meg kamara. Ezt pedig nagy szorgalmatossággal és jó mesterséggel derekassan megcsinálók úgy, hogy mostan párja alig volna az környékünkön valók között. Mert az palotán fejlül emeletesen két ház vagyon tornáccal napkelet felé vendégeknek hálásra való házak, és az palota menynyegetét öreg gerendákkal és tölgyfából való mestergerendával csinálók úgy, hogy az mestergerendát is iratos oszloppal ügyesen megtámogattuk. Az felső házakba pedig kétfelől tölgyfába fogott

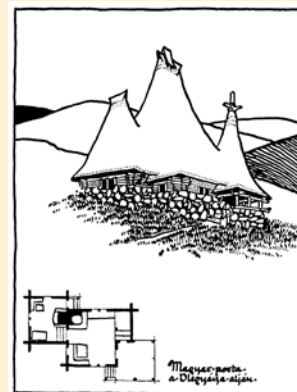
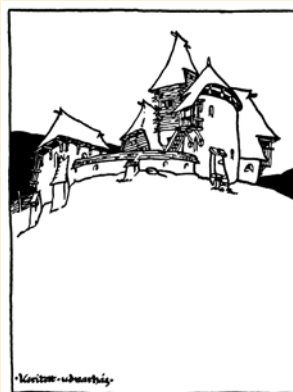
grádicson mehetnek fel a grádics alatt és penig dufla kapu közé kimehetnéjek. Felső házakból kapu felett való tornáccon mehetnek az kerek toronyba, akit út felé raktunk kőből; kőrőskörnyűl lövőlyukakra és vártákra; fejül is fedél alatt puskás embereknek való helyekkel. Azon kerek bástyatoronytól penig az öreg köistállóig újból rakattam kőkeretet sok gondnal, onnan az régi csűrüg új kaput hagytam az palánkon, akit belülről szükségnek idején földdel béhánni lehessen. Csűrt megtámasztatám és az színhez külről palánkot állaték fonatám sároztatám gyorsasággal. Külső udvar palánkját is felállatám fonatám sároztatám, de csak fonott kaput csináltattam hozzá.”

Ebből és megmaradt régi lakóépületekből megkonstruálhatom a kalotaszegi kurtanemesi udvarház alaprajzát: földolog a pitvar, ez az első helyiség; régen nemesnek, jobbágnak fő lakóhelyisége, ebédlője, társalgója, konyhája, sokszor hálósobája is. Itt áll a nagy sütőkemence avagy füles-kemence, vagy egyszerű nyitott tűzhely, néha mázas cseréppel: kályhával kirakott cserepes-kemence. Itt ebédel a család, ha nincs mezei munkán, itt fogadja ösmerőseit, ha átjönnek egy szóra, vagy estebéd utáni csendes beszélgetésre. Valamikor ez lehetett a ház egyetlen helyisége; megfelel az ó-angol hallnak, de viszont lényegesen különbözik is attól... A pitvarból nyílik egy, esetleg két szoba: az elsőház és a hátulsó ház. Az első ház (nagyobb nemeseknél: palota) a ház díszhelyisége; egyszersmind a szülők hálósobája. Itt hálának el mint új házasok. Itt fogadják az előkelő vendéget; ezt adják át vendégszobául annak, akit megtisztel a gazda. Berendezése ugyanaz parasztnál, kismenesnél: belső szegelletben kályhás-kemence, amit gyakran a pitvarból fűtöttek esetleg úgy, hogy télen együtt fűlt a pitvar főzőkemencéjével, nyáron viszont elrekeszthető volt a tüze (magyar találmányú középponti fűtés) a másik oldalon a kiskertre nyíló ablakok alatti egyik szegelletben padláda előtt áll az asztal; a kemence oldalán lévő külső másik szegelletben a nagy toronyos ágy (nem: Bett, hanem: Bettstatt); ágy és kemence között pad. A szoba negyedik szegletében pohárszék, ha nincsen gyontáros láda és szellettéka a falon. Körül a falon tálas. Ünnepkor vagy vendégség alkalmával a szobán keresztül a menyinyezet alatt iratos rudat húzott az asszony, erre akasztotta a rúdra való varrottast. (Akárcsak a svéd, norvég házbán.) Ha volt hátulsó ház, akkor az az öregek számára való helyiség, amikor az első házat elfoglalja az új házaspár. Fontos alkotórésze a háznak az eres, ami előszobát pótol, illetőleg megnagyobbította a pitvart; és csak a legszegényebb embereknek is maradt el. Ez bővült később oszlopos tornáccal is, mely néha az eres mindkét oldalán az épület egész hosszú oldalát, sőt néha elejét is

köríti. Újabban az eres verandává alakult át legtöbb helyütt... A ház fedele alá került ezenkívül egy kamara is...

Előkelőbb, gazdagabb nemeseknél a pitvar két helyiséggé válik: ebédlő-palota és konyha; ezek mellett hálósobák és vendégszobák alkotják a ház lényegét. Ha a talaj egyenetlensége miatt emeletet kapott a ház egy része, ami gyakran előfordult, akkor a földszinten volt egy konyha és kamra, az emeleten megmaradt a pitvar és elsőház meg hátulsó ház. Építettek olyan házat is, hogy alul volt a lakás, fejül pedig másik lakás a fiataloknak, vagy valami közel atyafinak, vagy pedig az emeleten csak vendégszobák voltak és talán kamara is. De az mindig úgy volt, hogy emeletes ház földszintjén voltak a főhelyiségek, itt lakott a ház fő ura, akié a telek is, aki parancsol a házbán.

A ház bútorozására vonatkozólag hadd szólaljon meg újból egy régi erdélyi krónikás, aki az erdélyi nemesség régi szokásait, életét írta meg: „Kerek asztalnak pedig híre sem vala, hanem négyszegletű asztal vala az embereknek az eleinél, olyan volt, hogy mind alól mind feljül kihúzhatták az mint a vendég jött. Ha annyi vendég jött

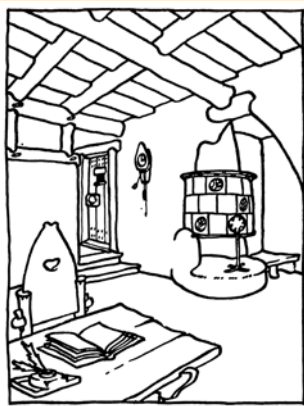
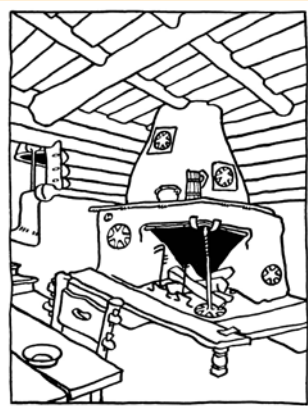

volt, hogy annál el nem tért toldást tettek az asztalhoz. Az asztal az fal mellett állott: belül az fal mellett bélelt padok voltak kül pedig karosszékek...” „... Tálaló nem volt az fejedelemnél sem az ételt a konyhából hozták egyenessel. De pohárszék volt az házbán, kisebb nemeségnél egy, de nagyuraknál több is. Pohárszéken állottak az aranyos-virágos fedeles kupák, ezüst poharak, ezüst sellegek; aztán az nagy hólyagos ezüstös, aranyos-kupák. Lakodalomkor ott állottanak az ezüstös mosdókorsók és mosdómedencék is, amit étkezéskor használtak körülhordván az vendégeknek. Pohárszéken állottanak az segesvári ejteles viasszas kupák, járai hólyagos csuprok is az alábbvalóknál... Gazdagoknál ezüst gyertyatartó, ezüst sőtartó állott az asztalon, szegénynél írott fából való gyertyatartó és fából való sőtartó... .. Ön tárgyér igen ritka volt, mindinkább fatárgyerről ettenek...

... Őn tángyérből ettenek még az nagyuraknál is, mert az egy fejedelmen kívül senkinek ezüst tálból szabad nem volt ennie... ... Az nagyjánál az embereknek ezüst mosdókorsó volt s ezüst medence; az alávalóknál vagy réz vagy ón, de medence nem volt... ... Kést, kalánt nem adtak asztalra, azt férfi asszony magával hordta.”

Halovány képét adom itt a kalotaszegi nemesember házának, de azért, ha homályosan is, látni vélem benne az egykori lakóház körvonalait. Bizonyosnak látom, hogy a tipikus vidéki magyar lakóház csírája megvolt már, de későbbi szerencsétlenségek, idegen hatások, idegen befolyás és idegen fejlettebb kultúra majmolása megakasztotta tovább való fejlődését.

Összehasonlítva azt idegen nemzetek nemzeti háztípusaival, következőket merem mondani: Az angol, norvég, svéd ház csírája és mai napig középpontja a hall. Ez egy, a fedélszéket is magában foglaló tágas, nagyarányú helyiség. De ez a hall mindjárt fejlődése kezdetén két részből áll: a ház ura és előkelő vendégei részére fenntartott magosított részből és a kíséret, cselédség részére hagyott nagyobb, alacsonyabb padlójú részből. Közbul állott a nyitott tűzhely... A német ház alapja a Flur Tenne vagy Diele, mely szintén magában foglalja a fedélszéket sokszor. E körül helyezkednek el a hálószobák illetőleg hálókamarák, melyeket eredetileg csak kis deszkafalaccal rekesztettek el egymástól és a közös helyiségtől. A német lakóház fedele azomban e lakóhelyiségek mellett az istállókat, színeket, pajtákát, ólakat is borította, mely utóbbiak szorosan kapcsolódtak az emberek tartózkodó és hálóhelyiségeihez.

Külső képe úgy az angol-normann, mint a német-germán háznak meglehetősen ugyanaz: téglalakú alaprajz fölül nyeregfedél került kétoldalt orommal. A fedélszék szarufái az oromfaltól oromfalig nyúló vízszintes gerendákon fekszenek: így lehetővé váltott a fedélszék terével egyesített magos hall kiképzése. Oldalablakok hiányá-

ban a világítást is a fedélszék borításának egy négyszögletű helyen való egyszerű kihagyása által kapott a hall.

A magyar ház középpontja a pitvar, melynek külső fele fölül (pitvar világossága) vízszintes gerendás mennyezet borul, belső fele a nagy tűzhely helye fölött nyitott a fedélszék (fűstház), a füst elvezethetése céljából. De a fedelet, a magyar a fűstháztól mint technikai megoldástól eltekintve, sohasem kapcsolta lakóházába, és állatját sem rakta soha lakóháza fedele alá. A magyar ház csúpos fedelet kapott szemben a germánok nyeregfedével. A magyar ház fedele meredek volt (technikai okokból, hogy a hó, eső be ne áztassa a szalmát), a germán házé lapos. Később a germán népek közül az angolok, németek, hollandusok, de a román népek közül is a franciák a csúcsíves stílussal átvették a favázás építést és a meredek oromfalat, ami egyúttal a manzardhelyiségek elhelyezését tette lehetővé... A magyar tanult a százszok útján gótikus formákat, szerkezetet is, de sem a favázat, sem az oromfalat nem fogadta el, sem padlástérbe nem épített lakást.

Végül, ha összehasonlítjuk a magyar lakóházat a külföldi nemzetek lakóházaival, építőanyag szempontjából (és ez fontos, mert az anyag fejleszti ki a díszítést, szerkesztéstudást és befolyásolja, megszabja a fejlődést), akkor a következő eredményre jutunk:

A tőlünk napkeletre, valamint északra lakó népek, különösen a szlávok és a velők együtt avagy szomszédságukban lakó finnek, ugor, kaukázusi, turáni fajú törzsek, de a norvégek és svédek is boronaházakat építettek és ahol szükséges volt, nyerskövet alkalmaztak; a germánok, északi franciák és angolok kedvelt építőanyaga a tégl, kisebb mértékben a fa, a követ is faragva szeretik inkább alkalmazni; olaszok, spanyolok, délfrenciák téglával, faragott kővel szeretnek építeni, de a téglafalat fehérre meszelik be, nyerstéglát, mint a germánok, nem szeretnek mutatni, favázat nem alkalmaznak egyáltalában, a fát kerülik.

Mi erdélyi magyarok a boronaeépítést fogadtuk magunkénak, ahol szükséges, nyerskövel dolgozunk.

Ami keveset tudok apáink építéséről, elmondottam. Azért, hogy lássa, aki akarja, hogy mit csináltak ők másképpen, mint más nemzetek, hogy apáink másképpen éltek, másképpen laktak, másképpen építettek mint mások. Hogy tehát a mi apáink nemcsak a maguk eszével gondolkodtak, de a maguk esze szerint éltek, és dolgoztak is. És talán-talán nem is olyan rosszul.

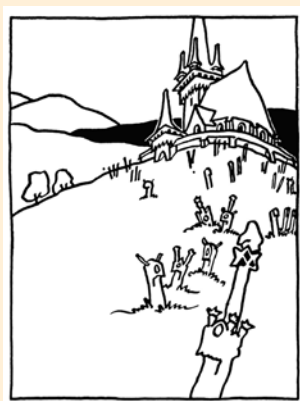
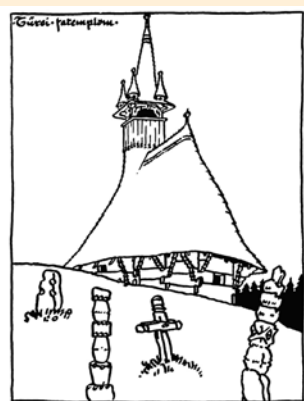
De ez régen volt. És ma nincsen így már.

[...]

A mi történelmünk: a mi temetőink. És nincsen ilyen gyönyörű temetője senki más nemzetnek. Történelme sem...

A mi temetőink nem bús-bánatos halotti-házak, a mi temetőink nem halálra emlékeztetők, nem néznek az élőkre, gödrös halotti szemmel. A mi temetőink nem hirdetnek elmúlást, de életet, örökkévalót. A mi vénséges domboldali kálvinista temetőink.

És nincsen a világnak olyan vidám temetője, mint a miénkek. Az egész havasalján ott a legtöbb tarka virág és ott kaszálódik a legkövérebb széna. A cintermekben. Az udvarházak mellett öreg fekete fenyők állanak avagy hosszú, komoly jegenyék, az udvarra hársat ültetünk vagy eperfát, de a cinterembe gyümölcsfát, csupa-csupa termő nemes gyümölcsfát. Amikor a temető virágzik: ez a legszebb kertje a világnak, fehér és rózsaszínű minden fa, mintha hó lepné és véges-végig az egész cinterem földje csupa-csupa hófehér és rózsaszínű szagos virágszirom. Mintha minden ott nyugovó örökember feljárna május végén nászt ülni, mámoros illatosan, hajnalos menyekzöt...

Halottaink fejéhez nem állítunk komoly keresztet, sem rideg márványt, mi, régi harcos pogány unokák: csilagos, buzogányos fejfát tűzünk halottunk dombjára: selyem-lobogósat szűzek sírjára, tollbokrétást gyermekek fejéhez. És ahány fejfa: mind színesre festődik: szelíd pávakékkal és csattanó pirossal íródik a faragott hím. És nem írjuk a fejfára hogy: meghalt ekkor s ekkor; de komoly, öreg betűkkel rárovódik az ősi írás: „Itt várja Jézussát...”. A mi temetőinknél nincsen vidámabb kertje az Úristennek. A mi temetőinkbe nem halni mennek az emberek, csak stációt tartanak, csak várják az eljövendő Jézust...

Ezért nem félünk mi a haláltól. Ezért adtuk neki legszebb kertünket. Mert magunknak adtuk azt és mindazoknak, akik a miénkek ott alatt... Az ő csontjuktól a mi számunkra virág virágzik és gyümölcsözik a fa. Velük beszélgetünk, ha fejfáik között járunk...

[...]

Valamikor pedig én is elindultam, hogy új utakat járjak, hogy legyen valaki, s aztán mentem, kerestem, vágtam a sűrűt addig-addig, amíg csak lám, újra itt vagyok. Itt a nagy hegyek között, apáim hímes fejfái között, s folytatottam ott, ahol ők abbanhagyták. De erős a hitem, hogy így van az jól.

Mert azt tanultam, mindenütt azt láttam minden nagy nyugati nemzetnél, hogy az apák dolgát folytatják az utódok. Még ha az nem a legjobb, nem is a legszebb volna is; ha nem is volna olyan tökéletes az, mint egy másik nemzet hasonló alkotása. Mert az övök ez. Az angolok nemzeti házépítése nem az olasz ház, sem a francia palota utánzása, hanem unokája az együgyű angolszász manornak, vagy fia a skót toronyháznak, és édes testvére az angol falusi parasztháznak. De a nekünk talán kopasznak, sőt dísztelennek, mogorvának látszó dán és hollandi téglaházak sem egyebek, mint a puritán ősök puritán utódai. Ugyanezt látjuk északon és délen minden olyan nemzetnél, akihez mi tanulni járunk, hogy hazajöve lebecsülhessünk mindent, ami a miénk. Merthogy itthon nincsen készen akkora kultúra, akkora művészet, mint amilyent – hozhatunk könnyen készen – külföldről. Mert nekünk azt előbb csinálnunk kellene. Mert össze kellene szednünk nagy fáradsággal az ország minden részéből a széjjelszórt köveket, hogy azokkal a magunk képére építhessünk. És ehhez hit is kellene és vak fanatizmus is. És rettenetesen sok munka.

Igaz, hogy akkor aztán a magunk gúnyájába öltözhettünk...

De könnyebb ugyé, sokkal könnyebb idegen kultúrák levetett vagy kölcsönként ruháiban feszíteni és kacagni és gúnyolni és lenézni és szidni mindent, ami a mienk – de daróc csak még.

Tudom, hogy minket, napkeleti magyar hegyeket járókat csak kacagnak, csak lenéznek ezért. Tudom, hogy a mi apáinkban hívő munkásságunkkal sohasem érhetjük el azt, amit az idegen ruhákat viselők játszva elérhetnek nálunk: a sikert. Mert apáink daróca nem úri viselet az új magyaroknál; mivel az ő idegenből kikölcsönzött ruhárukban nincsen olyan. De boltban sem árulják. És fáradságos dolog a hegyi utakat kutatva bejárni, hogy darócot szerezhessünk; és hinni abban igaz hittel, hogy az az igazi ruhánk; hogy abból lesz még udvarképes posztó is. Hát akkor mi jögon legyen udvarképes az ilyen ruha? Hát nem egyszerűbb akkor felvenni az angol posztót, francia selymet, német vásznat?

De bizony egyszerűbb. Az készen van. Csak ügyesen kell feldolgozni. Egy kis sujtást reá; egy kevéske sinórt is;

avagy sok-sok sujtást és sinórt. Hadd káprázzék a szegény magyar daróchoz szokott szeme az ilyen magyar gúnyától. Így lehet dicsőséget szerezni, hírt, nevet, mindent. Így lesz az emberből nemzeti művész. És kacagni való, aki szegény, ügyefogyott ősök együgyű munkáin rágódik bizó hittel. Lenézni való, aki többre tartja az apától öröklött szegényes juszt, mint a mástól kölcsönzött kész pompát. Kacagni való az, aki nem akar idegen uraságoktól levetett kultúrával élni.

Hát mi ilyen félretenni való emberek vagyunk. Mind mi kalotaszegi magyarok. De régi idők óta nálunk csak a cigány és talán valami városi salak emberek viselik nálunk a másoktól levetett ruhát, de a legszegényebb parasztember fel nem venné magára azt a világ minden kincseért sem. Szégyennek tartaná azt mindenki. Mert a szegénység nem szégyen; sem a szegényes kultúra. Hanem a kolduspénz: a kölcsönkért kultúra. Az szégyen és kulturátlanság...

Ezért jöttem vissza én a hegyek közé. A szegénységbe, a pusztulásba: a köves, nehéz utat ezért járom én. Mert ez a mienk, az enyém. Apáim öröksége, ehhez jussom van.

[...]

De lesznek, akik utának jönnek: az én maradékaim. Amikor én már elpihentem, erős, ifjú lábakkal nyomomba lépnek ők. És nem szállanak le a hegyről, hogy láncos rabjai legyenek hírnek, dicsőségnek és idegen kultúrának. Mert erősek lesznek. Hatalmasak és magyarok. És szerezni fognak, építeni fognak, és gyermekeik lesznek és unokáik. És boldogok lesznek...

... Az én lábam nyomát pedig eltemetheti a hó, de síromon soha se lesz korhadtság a fejfa, de a felém boruló domb virágos lesz mindig, tudom. És emlegetni fognak engem is, apáimat is, az én véreim: unokáim unokái, mint aho-

gyan én is megemlékezem nagyapáim, dédapáim, ükeim és őseim dolgairól. Inni fogják a bort, mint én, pipázni fognak és járni fogják az erdőt és a hegyeket, ahol az én lábam taposott egykoron és nyugodni fognak mellettem majdan egyszer. Az én munkámat folytatják ők és az én életem örökkévaló lesz bennük.

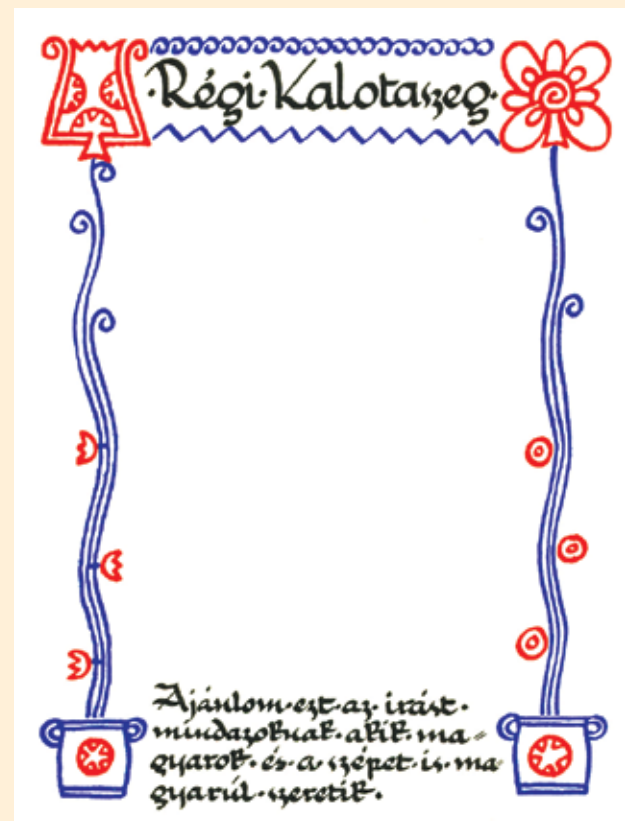
Mert én itthon maradtam.

Mert én csak folytatása akarok lenni apáimnak és munkám folytatása az ő munkájuknak.

Ezért.

Készült ez a kis könyv Isten segédelmével 1910–1911 esztendőben téli időben.

Kós Károly

A nádtollal írt Régi Kalotaszeg a Magyar Iparművészet XIV. évfolyamának 1911/5. számában jelent meg.

Rezümék / Abstracts

Vargha Mihály

Szubjektív beszámoló az erdélyi művészetről

■ Az erdélyi képzőművész és intézményvezető szerző személyes hangvételű írása Erdély képzőművészeti életét elemzi, különös tekintettel a szobrászatra. Az esszé első része Erdély legújabb kori történelmének három nagy korszakát tekinti át: a két világháború közötti időszakot, a szocialista korszakot és a rendszerváltás óta eltelt közel három évtizedet. A második fejezet az erdélyi köztéri szobrászatot mutatja be, a harmadik az Erdélyi Művészeti Központ tevékenységét ismerteti, amelynek fő célja, hogy megmentsse, tudományosan feldolgozza, majd kiállítsa a veszélyeztetett erdélyi képzőművészeti életműveket. A szerző végül arra keres választ: hogyan tovább?

Jánó Mihály

Párhuzamos történetek

Jegyzetek Kézdi-Kovács Zsolt (1936–2014) Erdély leírása a XX. század végén című dokumentumfilm-sorozathoz

■ Kézdi-Kovács Zsolt erdélyi utazásai folyamán több dokumentumfilmet forgatott. Tervei szerint az anyagból televíziós sorozat készült volna *Erdély leírása a XX. század végén* címmel. A filmrendező 2014-ben bekövetkezett halála miatt ez csak részben valósulhatott meg. A 157 órányi filmhagyatékából végül négy film született: *Kolozsvár – város a XX. század elején*; *Kopjafáktól a fatemplomokig*; *Kezdet – karácsonyi és újévi népszokások*; *Sírató, Passió – húsvéti és tavaszi népszokások*. A szerző – erdélyi muzeológusként, művészettörténészként – jegyzeteket fűz a Balázs Béla-díjas filmrendező, forgatókönyvíró néhány jellegzetes témájához.

Az esszét Kézdi-Kovács Zsolt az *Erdély leírása* keletkezéséről szóló jegyzetei egészítik ki.

Gazda József

Megtartó művészet

Trianon árnyékában

■ Az I. világháború után széthulló történelmi Magyarország képzőművészete javarészt az elcsatolt kelet-magyarországi térségek hagyományaira támaszkodott. Még élt Nagybánya szellemisége: ebbe gyökerezik a saját arcát megtalálós és önállóvá váló modern magyar képzőművészet – és ez a

hatás nem csupán Erdélyben lesz irányadó, hanem az össz-magyar művészetben is. A Trianontól napjainkig ívelő áttekintés azt bizonyítja, hogy a XX. század történelmi tragédiáit az erdélyi képzőművészet nemcsak túlélte, de a nehéz évtizedek alatt megerősödött, öntudatosabbá vált – így dacolt az idővel.

Buji Ferenc

Erdély: szimbólum és realitás

■ A szerző arra mutat rá, hogy Magyarország XVI. századi három részre szakadása óta – aminek következtében Erdély mint önálló politikai entitás megszületett – Erdélynek szinte mindvégig kiemelkedő, egyszerre konkrét és szimbolikus jelentősége volt Magyarország történetében. Erdély önálló, az anyaországtól eltérő történelmi pályája korántsem előzmények nélküli, hanem a megelőző évszázadok történelmének a következménye. Erdélyben már a X. századtól kezdve megvolt a hajlam és a lehetőség az anyaországhoz képest divergens fejlődésre. Az Erdély-eszmében rejlő, kimeríthetetlennek tűnő potencialitás – amely egyszerre jelent történelmi alternatívát, a nemzeti egység és összetartozás jelképét, valamint lelki közepontot – még a rendszerváltás pillanatában is képes volt megtermékenyíteni a magyar nemzettudatot.

Windhager Ákos

Terényi Ede Erdély-képe zenekari művei alapján

■ Terényi Ede az 1950-es években válik zenészerzővé, de a megújulási vágytól vezetve az 1980-as évekig folyamatosan kísérletezik. Az évtizedek során új zenei stíluselméket sajátít el és épít be szerzői világába. A fiatalon megjelenő Bartók-recepciót a hatvanas években a szerializmus, a hetvenes években a zenei grafika, a nyolcvanas években a régi zene, a dzsessz és a neo-irányzatok követik. Stílusösszegzés főképp az 1987 után lejegyzett műveire jellemző. Terényi Ede zenekari műveiben az Erdély-kép – a bartóki modellt követve – három módon jelenik meg: konkrét idézetként, stilizálás formájában és eszmei hivatkozásként. A tanulmány az utóbbit mutatja be három műcsoport (*Erdély-triptichon*, 1988–1993; *Iker-szimfónia*, 1998; *Bartók Amerikában*, 2017) tematikus elemzésén keresztül.

Lengyel Réka

Anyanyelv vagy „konyhadeákság”?

A latin nyelv szerepéről a XVIII–XIX. századi erdélyi és magyarországi művelődésben

■ A XVIII. századi iskolázott magyar lakosság második anyanyelvévé a latin vált, és a Habsburg Birodalom hivatalos államnyelveként az egymás mellett élő nemzetiségek közötti közös nyelv szerepkörét is ez töltötte be. Primátusát a XVIII. század utolsó negyedéig semmi nem veszélyeztette, a század végén azonban kialakul a magyar nyelv ápolását és a latin háttérbe szorítását zászlajára tűző gondolkodásmód érvrendszere. A tanulmány végigköveti azt az átalakulási folyamatot, amelynek során a XIX. század második felére a latin nyelvismeret elnyeri új szerepkörét a magyarországi oktatásban és művelődésben.

Keszeg Vilmos

Egy fénykép kontextusa. Gondolatok a hagyományról

■ A néprajzkutató szerző személyes hangú esszéje felidézi, amint a kommunista diktatúra által vezényelt, erőszakos kollektivizálás elsodorta az erdélyi falvak világának évszázados rendjét, életformáját, hagyományait, majd e folyamat társadalmi és kulturális következményeit vázolja. Végül arra mutat rá, hogy a hagyományt nem néprajzi táborokban kell megtanulni, és nem színpadon kell előadni, hanem kapcsolattartásban, kommunikációban. A hagyomány nem csupán tartalom, hanem genealógiai emlékezet, egy társadalmi, természeti közegben való létezés nélkülözhetetlen eszköze és kontextusa.

Temesvár mint a multi- és interkulturális „polgárisodás” szimbóluma

Borsi-Kálmán Béla interjúja Victor Neumann-nal

■ Victor Neumann történész, egyetemi tanár 1990 és 1992 között a román művelődésügyi minisztérium tudományos tanácsadója volt. A beszélgetés során arról fejt ki gondolatait, hogy miben ragadható meg a Bánság, azon belül Temesvár történelmi különlegessége, kulturális sokszínűsége, és az elmúlt évtizedek során elveszített-e a város multikulturális jellegét, helyi szokásait, kulturális reflexeit és sajátos polgári habitusát. Végül arra válaszol, lát-e esélyt a bánsági, temesvári reneszánszra: kihasználja-e a város azt a lehetőséget, hogy 2021-ben Európa egyik kulturális fővárosa lesz?

Farkas Ádám

Gazdálkodói világlátás a XXI. században

Fenntartható életforma, vagy illúzió?

■ Erdélyország – ha létezne – Európa keleti Svájca lehetne – sokszor erre a véleményre jutnak, akik Erdély történelmi lehetőségei felett tündölnék. Valóban: Erdély meghatározó karakterét – ugyanúgy, mint Svájcét – a három nyelvhez (és eredethez) kapcsolható népesség egymás mellett élése adja. A hegyi falvak azonos alapokra épülő életmódjának elemző bemutatása végén a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy az európai civilizáció csak akkor maradhat fenn, ha felfedezi az egykori svájci és székely gazdálkodói világlátást, és mintává tudja tenni saját jövője számára.

Lőcsei Gabriella

Erdélyi Múzeum-Egyesület – Híd a múlt értékei, a jelen kutatásai és a jövő eredményei között

■ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1859-ben alakult az erdélyi tudományos élet fellendítése céljából. A testület kilencven éven át eredményesen működött, majd négy évtizedes kényszerszünet következett, de 1990-től újra – az eredeti alapszabály szerint – folytathatta a tevékenységét. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület jelenéről és jövőképeiről Keszeg Vilmos elnök, néprajzkutató, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem professzora, valamint Bitay Enikő főtitkár, kutatómérnök, egyetemi docens, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja nyilatkozik.

Máté Zsuzsanna

Az „Erdélyi Iskola” egyik alapítójáról, Málnási Bartók György kolozsvári–szegedi filozófusról és esztétikafelfogásáról

■ Málnási Bartók György (1882–1970) filozófus esztétikafelfogásnak feltárása és értelmezése még nem történt meg. E hiányt az magyarázza, hogy a terjedelmes életműben a téma szétszórtan jelenik meg – a filozófusprofesszor önálló, összefoglaló jellegű esztétikakönyvet nem írt. A tanulmány bemutatja a XX. század elején Kolozsvárt létrejött első önálló magyar bölcséleti iskola, az „Erdélyi Iskola” egyik alapítójának életútját, felidézi sajátos „erdélyiségét”, majd esztétikafelfogását szellemfilozófiájának egészében helyezi el. Végül arra mutat rá, Málnási Bartók György filozófiája és esztétikai gondolatainak szellemisége megőrzésre érdemes, méltó az utókor emlékezetére.

Péterfy László**Havadtő sírkőfaragói**

■ Az ősi jelképeket és formákat felidéző – a XVIII. század végén induló – sírkőfaragás a magyar népművészet fontos része. A műfaj kialakulásában fontos szerepük volt azoknak a parasztembereknek, akik a faragás hagyományából és a hivatásos sírkőfaragók ismereteiből egy-egy képzőművészeti világot teremtettek. A XIX. századi erdélyi sírkőkészítő központok közül kiemelkedik Havadtő. Menyhárt Károly a helybeli sírkőfaragók legtehetségesebbjei közé tartozott: kifejezőkészségről és formaalkotó képességről tanúskodó munkáival új, korszerű stílust hozott létre.

Tolcsvai Nagy Gábor**Erdély nagy szótára – amint velünk beszélget**

■ A Szabó T. Attila szerkesztette *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV.* (1975–2014) kapcsán a szerző arra keres választ, vajon egy térség kultúrája, nyelve, közösségének és személyiségeinek sorsa megragadható-e egy történeti szótárban. Szótárként kell olvasni, vagy másképp is megközelíthetőek a kötetek; vajon a hálózatos jelleg végül összeilleszti-e a szavakra szétbontott nyelvet? Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* e kérdések megválaszolása során mutatja meg sajátos természetét, különleges értékét – egyetemes magyar jelentőségét.

Végh Balázs Béla**Romániai német irodalom – kívándorolt irodalom**

■ A romániai német irodalom az I. világháború után alakítja ki önálló fórumait, intézményeit. A kifejezés kettős identitást rejt: a német nyelvű irodalomhoz és egy földrajzi tájhoz való kötődést. Ez sajátos irodalomfejlődést eredményez: alkalmat ad regionális, régiók és etnikumok közötti, valamint interkulturális szépirodalmi üzenetek megfogalmazására. A szerző négy fejezetben mutatja be a romániai német irodalmat: az első a fogalmat tisztázza; a következő a Romániában eltöltött utolsó évtizedekkel foglalkozik, kiemelve az Aktionsgruppe Banat írói csoportosulás tevékenységét; a harmadik a romániai német szerzők kívándorlását és beilleszkedését követi nyomon; az utolsó a kisebbségi irodalom továbbélési kísérleteiről szól.

Zirkuli Péter**Román transzilvanizmus?**

■ Erdély három nemzet által lakott és birtokolt régió, azonban a transzilvanizmus elsősorban a magyarsághoz és a magyar történelemhez kapcsolódó szellemi áramlat, művelődéstörténeti és politikai fogalom. Ennek magya-

rázata részint az, hogy a román kultúrában nem a „németes” – ekként a közép-európai – hagyomány vált hangadóvá, hanem a politikailag is gyümölcsöző „franciás”. Másrészt a transzilvanizmus szellemi autonómiára törekedett, míg a román államvezetés a központosító francia mintát követte és követi. A szerző végül amellet érvel, hogy a román nemzeteszme filológiai és mitológiai értelemben is erdélyi eredetű.

Várkonyi Gábor**Tündérkedések – a transzilvanizmus kora újkori kezdetei**

■ Erdély önálló államiságához vezető út a mohácsi csatát követő dinasztikus háborúval vette kezdetét. A középkori Magyarország két királyságra bomlott, az Oszmán Birodalom előrenyomulása, majd tartós berendezkedése az ország középső területein 1541 után konzerválta a Magyar Királyság nyugati és keleti területeinek a szétválasztását. A királyi Magyarország és Erdély két önálló állami entitássá vált. Az erdélyi öntudat, a transzilvanizmus kialakulása is a XVI. századra, a középkori magyar állam felbomlásának e viharos időszakára tehető.

Kulin Ferenc**Az Erdély-mítosz, a magyar nemzettudat és a történelmi regény**

■ A szépirodalom a historikus tények összefüggéseit és a fejlődés irányát másképp mutatja be, mint a történettudomány. A magyar irodalomban a történelmi érdeklődés és a közérdekű cselekvés nemzeti irányultsága szétválaszthatatlanul összefonódik a modern, autonóm individuum eszméjével. Tehát klasszikus irodalmunk esztétikuma – magának az írásnak a funkciója – megfejthetetlen a politikai-etikai motivációk és konzekvenciák feltárása nélkül. A szerző – Kemény Zsigmond és Szilágyi István történelmi regényei kapcsán – arra keres választ, miért éppen az erdélyi fejedelemség kora bizonyult a legalkalmasabbnak a XIX., illetőleg a XX. századhoz hasonló élethelyzetek, hatalmi viszonyok és etikai dilemmák modellezésére.

Filep Tamás Gusztáv**Jegyzetlapok az erdélyi történelmi regényről**

■ A történelmi tematikájú epika kulcsszerepet játszott a Trianon utáni romániai magyar irodalmi élet alakulásában. A két világháború között az erdélyi történelmi regény javarészt a transzilván eszme tételeit tudatosította: analógiák révén kulcsot adott az új történelmi helyzet értelmezéséhez, allegóriákban jelenítette meg a kisebbségi sérelmek sorát, és a históriai elődök negatív vagy

pozitív példájával a társadalmi cselekvési programok kidolgozását is elősegítette. Ugyanakkor e regények írói nem csupán az elszakított országrészek sorsára kerestek történelmi magyarázatot, hanem az egész nemzetére.

Szász László

A transzilvanizmus rejtekútjai

■ A szerző amellett érvel, hogy az *erdélyiség* összetartó ereje a kollektív erkölcsi tartásból fakadt, amely a profán moralitástól és az eredeti, vallásos hitelvekre épülő transzilván erkölccsantól kapta meghatározó ösztönzőit. Ennek az irodalomközpontú, de mindig etikai irányultságú szellemiségnek a következménye és utóélete a hatvanas évek második felében induló erdélyi írónemzedék munkássága, amely egyfajta *poszt-transzilvanizmussal* jellemezhető. Székely János és kortársai ebből a sajátos, újraéledő hagyományból teremtettek remekműveket.

Nemessuri Zoltánnal beszélget Kulin Ferenc

■ Nemessuri Zoltán regénytrilógiája – *Végvidék* (2012), *Kései virradat* (2015), *Alkony* (2018) – kapcsán arról vall, milyen élmények és megfontolások alapján választotta témájaként Magyarországot és Erdély történetének a XVI–XVII. század fordulóján átívelő korszakát. Az alkotás során az irodalmi minták vagy a történészek között zajló viták játszottak-e jelentősebb szerepet? Végül: melyek voltak előfeltevései, és tudatosan törekedett-e arra, hogy a trilógia a korszak vallási, kulturális és művelődéstörténeti eseményeinek is a krónikása legyen?

Vargha, Mihály

A Subjective Account of Art in Transylvania

■ In this personal essay, the author, a Transylvanian artist and institution leader, analyses the art scene in Transylvania, focusing on sculpture in particular. In the first part of his paper he reviews the three major periods in the modern history of Transylvania: the interwar period, the socialist period, and the almost three decades after the changes. In the second part, he discusses public-space sculpture in Transylvania, and, in the third part, he reviews the activities of the Transylvanian Art Centre, whose main purpose is to preserve, protect, exhibit, and provide the scholarly processing of endangered art oeuvres in Transylvania. The paper is wound up by a discussion of future directions of action.

Jánó, Mihály

Parallel Stories

Annotations to the Documentaries, The Description of Transylvania at the End of the 20th Century, by Zsolt Kézdi-Kovács (1936–2014)

■ During his visits to Transylvania, Zsolt Kézdi-Kovács shot several documentaries. His plan was to produce from the material a television series entitled *The Description of Transylvania at the End of the 20th Century*. Eventually, out of 157 hours of footage, four films were made: *Kolozsvár (Cluj): City at the Beginning of the 20th Century*; *From Headboards to Wooden Churches*; *Beginning: Christmas and New Year Folk Customs*; *Wake, Passion: Easter and Spring Folk Customs*. A Transylvanian museologist and art historian, the author annotates some of the characteristic features of the themes of the Béla Balázs Prize winner director and scriptwriter. The essay is appended by the notes Zsolt Kézdi-Kovács wrote on the making of *The Description of Transylvania*.

Gazda, József

Preserving Art

In the Shadow of Trianon

■ The arts in a Hungary torn apart after the World War I rested on the traditions of the east Hungarian regions detached. The spirit of Nagybánya (Baia Mare) was still alive – this was what an independent Hungarian art finding its own features was rooted in, and this was the influence that would govern directions not only in Transylvania but for all Hungarian art. The overview spanning the period from Trianon to the present demonstrates that Transylvanian art not only survived the

tragedy but also gathered strength, became more self-conscious, and thus defied the passing of time.

Buji, Ferenc

Transylvania: Symbol and Reality

■ The author points out that ever since Hungary was split into three in the 16th century and Transylvania became an independent political entity, Transylvania has almost always had an emphatic, both concrete and symbolic role in the history of Hungary. The fact that Transylvania had an independent historical course which differed from that of the mother country was not without antecedents; indeed, it was the consequence of previous centuries. Since as early as the 10th century, Transylvania had had an inclination and opportunity to diverge in its development from the mother country. The idea of Transylvania with its seemingly inexhaustible potential has meant a historical alternative, a symbol of national unity and attachment, which remained capable of enriching national consciousness at the time of the political changes in 1990 as well.

Windhager, Ákos

Ede Terényi's Image of Transylvania as Reflected in His Orchestral Works

■ Ede Terényi became a composer in the 1950s, but driven by a desire for innovation he continually experimented until the 1980s. After his youthful reception of Bartók, serialism followed in the 1960s, then music graphics in the 1970s, ancient music in the 1980s, with jazz and neo trends following later on. A summing up of these styles is characteristic of the works written after 1987. The image of Transylvania appears in the orchestral works of Ede Terényi in three ways following the Bartókian model: as concrete quotation, in stylized form, and as intellectual allusion. The study presents the latter by way of a thematic analysis of three groups of works (*Transylvania Triptych*, 1988–1993; *Twin Symphony*, 1998; *Bartók in America*, 2017).

Lengyel, Réka

The Choice Between Mother Tongue and Rudimentary Latin:

The Role of Latin in Hungarian Culture in Transylvania and Hungary in the 18th–19th Centuries

■ Latin was the second language of learned Hungarians in the 18th century and, as the official language of the Habsburg Empire, it also functioned as an intermediary language between the Empire's nationalities. Nothing endangered Latin's primacy until the last quarter of the

18th century when the case for cultivating the Hungarian language and relegating Latin into the background began to be formulated. The study shows the transformation process whereby knowledge of Latin acquired its new role in Hungarian education and culture by the second half of the 19th century.

Keszeg, Vilmos

The Context of a Photograph: Thoughts on Tradition

■ In his personal essay the folklorist author recalls how collectivization forced by the communist dictatorship swept away the centuries old order, mode of life, and customs of Transylvanian villages. He then goes on to discuss the social and cultural consequences of this process. Finally, he points out that tradition is to be learned not in folklore camps and presented not on stages but by way of connecting and communicating. Tradition is not merely content but genealogical memory, the indispensable means and context of existence in a social and natural environment.

Temesvár (Timișoara) as a Symbol of Multi- and Inter-cultural 'Middle-classification'

Victor Neumann in Interview with Béla Borsi-Kálmán

■ Professor of history Victor Neumann was a science counsellor to the Ministry of Culture in Romania between 1990 and 1992. In the course of the conversation he elaborates on how to grasp the historical singularity of Bánság and Temesvár in particular, and how the city lost its multi-cultural features, local customs, cultural reflexes, and special middle-class attitudes in the past decades. Finally, he answers the question whether there is a chance for a Bánság and Temesvár renaissance with the city exploiting the opportunity of becoming a European Cultural Capital in 2021.

Farkas, Ádám

Farmer Worldview in the 21st Century

A Sustainable Mode of Life or an Illusion?

■ If it were to exist, an independent Transylvania would stand a good chance to be the Switzerland of Eastern Europe—as many have concluded pondering the historical opportunities of Transylvania. Certainly, the defining characteristic of Transylvania, just like that of Switzerland, is the coexistence of three populations connected to three different languages and origins. After analysing the mode of life based on the same grounds of rural communities in mountainous regions, the author concludes that European civilization can only survive if it re-

discovers the worldview of farmers in Swiss and Székely villages of yesteryears, and is capable of holding it up as a model for its future.

Lócsei, Gabriella

The Transylvanian Museum Society: A Bridge between Past Values, Present Research, and Future Results

■ The Transylvanian Museum Society was founded in 1859 to foster learning in Transylvania. The society successfully worked for ninety years, then was forcefully suspended for forty years, and then restarted its activities under the original articles of association in 1990. Chairman Vilmos Keszeg, professor of folklore at the Babeş–Bolyai University, and General Secretary Enikő Bitay, a research engineer, university docent, and external member of the Hungarian Academy of Sciences, speak of the present and future plans of the Transylvanian Museum Society.

Máté, Zsuzsanna

On One of the Founders of the 'Transylvanian School', Kolozsvár (Cluj) and Szeged Professor of Philosophy György Málnási Bartók and His Concept of Aesthetics

■ No research and interpretation of the aesthetic concept of György Málnási Bartók (1882–1970) has been undertaken to date. This can be explained by the fact that the subject matter is treated of sporadically in Málnási Bartók's ample oeuvre: he left behind no independent, monographic work on aesthetics. The study presents the course of life of one of the founders of the first independent Hungarian school of philosophy, the 'Transylvanian School', discusses his characteristic 'Transylvanianness', and locates his concept of aesthetics within his philosophy of mind. Finally, the author points out that the mentality of Málnási Bartók's philosophy and aesthetic ideas is worth preserving and remembering by posterity.

Péterfy, László

The Headstone Carvers of Havadtő (Viforoasa)

■ Begun in the late 18th century, headstone carving applying ancient symbols and forms is in an important part of Hungarian folk art. Peasants had an important role in establishing the genre, creating a unified artistic world from the traditions of woodcarving and the expertise learned from professional headstone carvers. From among the centres of headstone carving, the one of Havadtő stands out. Károly Menyhárt was one of the most talented among the local headstone carvers, creating a

new, modern style with his works bearing witness to his abilities of expression and ornamentation.

Tolcsvai Nagy, Gábor

The Great Dictionary of Transylvania in Conversation with Us

■ In respect of the *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV* (Hungarian Etymological Dictionary of Transylvania, 1975–2014), the author seeks to answer the question whether a historical dictionary can grasp the culture and language of a region, or the destiny of its communities and personalities. Is the huge opus to be read solely as a dictionary, or can it be approached otherwise, and does its network feature reassemble the language split into words? Answering these questions shows the characteristic features, special values, and all-Hungarian significance of the Etymological Dictionary.

Végh, Balázs Béla

Romanian German Literature: A Migrant Literature

■ German literature in Romania established its independent forums and institutions after World War I. The expression implies a dual identity, a belonging to literature in German on the one hand and to a geographical region on the other. This has resulted in a particular literary development, providing an opportunity to formulate regional, inter-regional, inter-ethnic, and inter-cultural literary messages. The author presents Romanian German literature in four chapters; the first one clarifies the concept; the second one outlines the last decades spent in Romania, highlighting the activities of a group of writers called *Aktionsgruppe Banat*; the third one tracks the emigration and integration of Romanian German authors; and the last one surveys attempts of this minority literature to survive.

Zirkuli, Péter

Romanian Transylvanism?

■ Transylvania is a region inhabited and possessed by three nations, yet Transylvanism is an intellectual current and a cultural-political concept primarily connected to Hungarians and Hungarian history. This is partly explained by the fact that it was not a 'German-like' – thus Central European – but a 'French-like', politically profitable, tradition that came to dominate Romanian culture. On the other hand, Transylvanism sought intellectual autonomy, while Romanian governments have always followed a centralising French model. Finally, the author argues that the Romanian idea of nation is of Transylvanian origin in both philological and mythological terms.

Várkonyi, Gábor

Fairy Dreams: The Beginnings of Transylvanism in the Early Modern Age

■ The dynastic war following the Battle of Mohács led to the independent statehood of Transylvania. Mediaeval Hungary split into two kingdoms, the advance and lasting establishment of the Ottoman Empire in the central areas of the country conserving the partition of the western and eastern parts of the country after 1541. Royal Hungary and Transylvania became two independent state entities. The beginnings of Transylvanism or Transylvanian identity go back to the 16th century, a stormy period when the break-up of the mediaeval Hungarian state took place.

Kulin, Ferenc

The Transylvanian Myth, Hungarian National Identity and the Historical Novel

■ The approach of literature to the relationships between historical facts and directions of development is different from the approach of historians. In Hungarian literature, the national orientation of historical interest and action in the public interest has been inseparably bound up with the idea of the modern and autonomous individual. In other words, the aesthetics of classical literature – the function of writing per se – cannot be deciphered without revealing political and ethical motives and consequences. In connection to the historical novels of Zsigmond Kemény and István Szilágyi, the author seeks to answer the question why the era of the Transylvanian Principality proved to be best suited for modelling the life situations, power relations, and ethical dilemmas of the 19th and 20th centuries.

Filep, Tamás Gusztáv

Notes on the Transylvanian Historical Novel

■ Historical epic had a key role in the development of Hungarian literature in Romania after Trianon. The historical novel of the interwar period made readers conscious of the tenets of Transylvanism; it sought to provide keys to interpreting the new historical situation by way of analogies, to present minority grievances by way of allegories, and to assist the elaboration of programmes for social action by way of the positive and negative examples of historical predecessors. However, the authors of these novels were interested in finding historical explanations for the fate not only of the severed parts of the country but for that of the entire nation as well.

Szász, László

Hidden Paths of Transylvanism

■ The author argues that the cohesive power of Transylvanniness arose from the collective moral integrity that received its defining impetuses from profane morality and a Transylvanian ethic based originally on religious dogma. It was as a consequence and afterlife of this mentality, which had always focussed on literature and had been oriented towards ethics, that the work of the generation of writers beginning in the second half of the 1960s arose, and can be characterized as a kind of post-Transylvanism. János Székely and his contemporaries produced masterworks rooted in this unique, rejuvenating tradition.

Zoltán Nemessuri in Conversation with Ferenc Kulin

■ Zoltán Nemessuri speaks of his experiences and considerations in choosing the period spanning the turn of the 16th and 17th centuries in the history of Transylvania as the subject matter of his trilogy of novels entitled *Végvidék* ('Borderland', 2012), *Kései virradat* ('Late Dawn', 2015), and *Alkony* ('Twilight', 2018). Was it literary patterns or disputes between historians that played the most important role while he was writing? Finally, what were his presuppositions, and did he consciously write with an intent for the trilogy to be a chronicle of the religious and cultural history of the period?

Szerzők / Authors

Borsi-Kálmán Béla DSc (1948)

történész, egyetemi tanár, szakíró, műfordító, diplomata. 1981 és 1990 között a *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat román, török és délkelet-ázsiai francia rovatának vezetője. Fő kutatási területe a magyar–francia–román viszony a XVIII–XX. században, valamint a nemzettudat és a tipológia kérdései. Diplomataként több geostratégiai jellegű elemzést tett közzé.

Buji Ferenc (1962)

filozófiai író, esszéíró, műfordító, szerkesztő. Kutatási területe a művészettörténet, filozófia-, kultúrtörténet, összehasonlító vallástörténet, tudományelmélet. A tradicionális létszemlélet ismert képviselője. 2007-ben az *Életünk* folyóirat nívódíjában részesült.

Farkas Ádám DLA (1944)

Munkácsy-, Prima- és Kossuth-díjas érdemes művész, szobrászművész, a Magyar Képzőművészeti Egyetem professor emeritusa. Szobrai és plasztikai megtalálhatók számos hazai és külföldi köztéren és múzeumban. Fő kutatási területe a szobrászat és az építészet térképzésének konvergenciái és a kortárs emlékműállítás kihívásai. A Magyar Művészeti Akadémia elnökségének tagja.

Filep Tamás Gusztáv (1961)

Lőrincz Csaba-díjas kisebbségkutató, történész, művelődéstörténész, szerkesztő, szakíró. Kutatási területe a magyar nemzeti kisebbségek eszme-, politika- és művelődéstörténete, a XX. század első felének magyar filozófiatörténete és Kemény Zsigmond közírói munkássága. Forrásfeltáró és -elemző tanulmánykötetei a (cseh)szlovákiai magyar kultúrtörténet fontos dokumentumai.

Gazda József (1936)

Bethlen Gábor-, Sütő András- és Tamási Áron-díjas erdélyi író, művészeti és szociográfiai író, tanár, művelődésszervező. Fő kutatási területe a képzőművészet, a művészettörténet és -kritika. 2011-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje kitüntetésben, 2014-ben Magyar Örökség-díjban részesült.

Jánó Mihály (1945)

muzeológus, művészettörténész, kritikus, szakíró. A Babeş–Bolyai Tudományegyetemen szerzett történelem–filozófia szakos diplomát. 1983 és 1991 között a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum képtárának vezetője, majd művelődési főtanácsos. Szakterülete a középkori ikonográfia és a Szent László-ábrázolások kutatása, valamint a kortárs művészet irányzatai.

Keszeg Vilmos, dr. (1957)

Arany János-, Teleki József- és Ortutay Gyula-díjas néprajzkutató, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem egyetemi tanára, 2011-től a Hungarológiai Doktori Iskola igazgatója, 2018-tól az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke. Kutatási területe a kortárs világképek, a történetmondás antropológiája, a populáris írás, valamint az életpályák és élettörténetek. 2018-ban a Magyar Érdemrend tisztikeresztje kitüntetésben részesült.

Kulin Ferenc PhD (1943)

irodalomtörténész, József Attila-díjas kritikus, szerkesztő, író, politikus, címzetes egyetemi docens. Fő kutatási területe a magyar reformkor irodalma és eszmetörténete. 2013-ban a Magyar Érdemrend középkeresztje kitüntetésben részesült. A *Magyar Művészet* főszerkesztője.

Lengyel Réka PhD (1980)

irodalomtörténész, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Fő kutatási területe a reneszánsz és a XVIII. századi itáliai és magyarországi irodalom története.

Lőcsei Gabriella (1945)

magyar–latin szakos középiskolai tanár, Táncsics Mihály- és Prima-díjas újságíró, kritikus, tévékritikus. 1973 és 2014 között a *Magyar Nemzet* munkatársa.

Máté Zsuzsanna CSc (1961)

Madách Imre-díjas művészetfilozófus, irodalmár, az SZTE JGYPK Művészeti Intézetének habilitált tanára, az SZTE Filozófia Doktori Iskolája témavezetője, a Művészeti Szak kollégium vezetője. Kilenc művészetfilozófiai, művészetelméleti könyve és több mint másfél száz írása jelent meg.

Péterfy László (1936)

Kossuth-díjas szobrászművész. Kutatási területe a székellyföldi (marosszéki) falusi sírkövek művelődés- és művészettörténeti feltárása. 2000-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztje kitüntetésben részesült. A Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

Szász László PhD (1950)

irodalomtörténész, kritikus, esszéíró, egyetemi docens. Fő kutatási területe a XIX. és a XX. század fordulójának irodalma, valamint a romániai magyar irodalom.

Tolcsvai Nagy Gábor (1953)

egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Kutatási és oktatási területe a kognitív szemantika, a magyar nyelv kognitív leírása, az irodalomértés, a magyar nyelv művelődéstörténete és a teológiai szemantika.

Vargha Mihály (1961)

Szolnay Sándor- és Pro Cultura Hungariae-díjas szobrászművész, muzeológus. Fő kutatási területe a kortárs erdélyi képzőművészet. 2014-ben a Magyar Érdemrend tisztikeresztje kitüntetésben részesült. A Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

Várkonyi Gábor PhD (1962)

Fáma-díjas történész, habilitált egyetemi docens, az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének vezetője. Fő kutatási területe a kora újkori magyar történelem, különös tekintettel Erdély és a kora újkori angol diplomácia kapcsolatára. 2004-ben Balassi-emlékéremben részesült. A Pulszky Társaság és a Mikszáth Társaság tagja.

Végh Balázs Béla PhD (1953)

erdélyi irodalomtörténész, műfordító, szakíró, egyetemi oktató. A szatmárnémeti *Sugárút* című folyóirat főszerkesztője. Fő kutatási területe a kisebbségi irodalmak, a gyermekirodalom és a kulturális antropológia. Az Erdély Magyar Irodalmáért kritikai I. díjában és a Nyíregyházi Móricz Zsigmond Társaság emléklapjában részesült.

Windhager Ákos PhD (1975)

irodalom- és művelődéstörténész, szakíró, egyetemi oktató. Fő kutatási területe a XIX–XXI. századi szépirodalom, a klasszikus zene és a tömegkultúra történelemmel folytatott párbeszéde. Az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének munkatársa.

Zirkuli Péter PhD (1948)

költő, prózaíró, újságíró, szerkesztő, egyetemi oktató. Több francia és magyar egyetem és kutatóintézet munkatársa volt. Jelenleg a párizsi l'Harmattan kiadó sorozatszerkesztője.

Borsi-Kálmán, Béla, DSc (1948),

historian, university professor, writer, translator, diplomat. Editor of the Romanian, Turkish, and Southeast Asian French columns of the literature in translation journal *Nagyvilág* between 1981 and 1990. His main fields of research include Hungarian, French, and Romanian relations in the 17th–18th centuries, as well as national consciousness and typology. As a diplomat, he published several geostrategic analyses.

Buji, Ferenc (1962),

writer on philosophical topics, essayist, translator, editor. His research interests include art history, philosophy, cultural studies, comparative religion, and the philosophy of science. A well known exponent of the traditionalist worldview. In 2007, he received the Award for Excellence of the journal *Életünk*.

Farkas, Ádám, DLA (1944),

sculptor, Meritorious Artist, recipient of the Munkácsy and Prima Awards, professor emeritus of the Hungarian University of Fine Arts. His sculptures can be found in various collections and public spaces at home and abroad. His main research interests include the convergences of space in sculpture and architecture as well as the challenges of present-day monumental art. He is a member of the Board of the Hungarian Academy of Arts.

Filep, Tamás Gusztáv (1961),

minority and cultural studies researcher, historian, editor, writer, recipient of the Csaba Lőrincz Prize. His main research interests include the history of ideas, culture, and politics of Hungarian minorities, the history of Hungarian philosophy in the first half of the 20th century, and the oeuvre of Zsigmond Kemény. His several volumes of source studies are important documents of Hungarian cultural history in Czechoslovakia and Slovakia.

Gazda, József (1936),

Transylvanian writer, art critic and sociographer, teacher, and cultural manager, recipient of the Gábor Bethlen, András Sütő and Áron Tamási Prizes. His main fields of interest include art, art history and criticism. He was decorated with the Knight Cross of the Order of Merit of the Republic of Hungary in 2011, and won the Hungarian Heritage Award in 2014.

Jánó, Mihály (1945),

museologist, art historian, critic, and writer. He graduated in philosophy and history from the Babeş-Bolyai University. He was the director of the Gallery of the Székely National Museum in Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe) between 1983 and 1991, and then became cultural counsellor. His main research interests include mediaeval iconography, the representations of Saint Ladislaus, and trends in contemporary art.

Keszeg, Vilmos, dr. (1957),

folklorist, recipient of the János Arany, József Teleki and Gyula Ortutay Prizes, university professor at Babeş-Bolyai University, director of the Graduate School in Hungarianology since 2011, and chairman of the Transylvanian Museum Society since 2018. His main research interests span contemporary worldviews, the anthropology of storytelling, popular writing, as well as life courses and life histories. He was decorated with the Knight Cross of the Hungarian Order of Merit in 2018.

Kulin, Ferenc, PhD (1943),

literary historian, critic, recipient of the Attila József Award, editor, writer, politician, honorary university docent. His main research interests include the literature and cultural history of the Reform Era. He is recipient of the Middle Cross of the Hungarian Order of Merit (2013). He is the Editor-in-Chief of the journal *Magyar Művészet*.

Lengyel, Réka, PhD (1980),

literary historian, staff researcher at the Institute of Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences. Her main research interests include the history of the Renaissance and 18th-century Italian and Hungarian literature.

Lőcsei, Gabriella (1945),

secondary school teacher of Hungarian and Latin, journalist, critic, TV critic, recipient of the Táncsics Mihály and Prima Primissima Awards. On the staff of the daily *Magyar Nemzet* from 1973 to 2014.

Máté, Zsuzsanna, CSc (1961),

art philosopher, literary critic, recipient of the Madách Imre Prize, habilitated lecturer at the Juhász Gyula Teacher Training Faculty of the University of Szeged, consultant at its Graduate School and head of its Art College. She has published nine books on art philosophy and theory, as well as some hundred and fifty writings.

Péterfy, László (1936),

sculptor, recipient of the Kossuth Prize. His research interests include the cultural and art history of village headstones in Székely Land (Marosszék). Decorated with the Knight Cross of Merit of the Republic of Hungary in 2000, he is an ordinary member of the Hungarian Academy of Arts.

Szász, László, PhD (1950),

literary historian, critic, essayist, university docent. His main research interests include the literature of the turn of the 20th century, as well as Hungarian literature in Romania.

Tolcsvai, Nagy Gábor (1953),

university professor, ordinary member of the Hungarian Academy of Sciences. His research interests include cognitive semantics, the cognitive description of the Hungarian language, the interpretation of literature, the cultural history of the Hungarian language, and theological semantics.

Vargha, Mihály (1961),

sculptor, museologist, recipient of the Sándor Szolnay and Pro Cultura Hungariae Prizes. His research interests have focussed on art in Transylvania. Decorated with the Knight Cross of the Hungarian Order of Merit in 2014, he is an ordinary member of the Hungarian Academy of Arts.

Várkonyi, Gábor, PhD (1962),

historian, habilitated university docent, head of the Department of Cultural History of Eötvös Loránd University, recipient of the Fáklya Prize. His research interests include early modern Hungarian history and, in particular, Transylvanian-English diplomatic relations in the early modern era. Awarded the Balassi Memorial Medal in 2004, he is a member of the Pulszky Society and the Mikszáth Society.

Végh, Balázs Béla, PhD (1953),

Transylvanian literary historian, translator, writer, university lecturer, editor-in-chief of the *Szatmárnémeti* (Satu

Mare) journal *Sugárút*. His research is focussed on minority literatures, children's literature, and cultural anthropology. He is a recipient of the First Prize in Criticism of the Foundation For Transylvanian Hungarian Literature and the Memorial Medal of the Zsigmond Móricz Society of Nyíregyháza.

Windhager, Ákos, PhD (1975),

literary and cultural historian, writer, university lecturer. His main research areas include literature in the 19th and 20th centuries, and the dialogue of classical music and popular culture with history. He is a staffer at the Research Institute of Art Theory and Methodology of the Hungarian Academy of Arts.

Zirkuli, Péter, PhD (1948),

writer, poet, journalist, editor, university lecturer; has taught and worked at a number of French and Hungarian universities and research institutes. Currently he is series editor at L'Harmattan Publishers, Paris.

A Magyar Művészet VI. évfolyam 4. szám képei

Az illusztrációk forrásai:

- 4–9. o. Székely Nemzeti Múzeum, ©Hungart
- 10. o. Gazda József felvétele, Kós András műtermében
- 13. o. Filmkockák Kézdi-Kovács Zsolt dokumentumfilmjéből
- 16. o. Filmkockák Kézdi-Kovács Zsolt dokumentumfilmjéből
- 17. o. Portré (Elek Judittól)
- 18. o. Filmkocka Kézdi-Kovács Zsolt dokumentumfilmjéből
- 21–29. o. Gazda József felvételei, ©Hungart
- 32. o. Wikipedia (eredeti: Österreichische Nationalbibliothek, PORT_00059958_01)
- 38. o. Ismeretlen fotós munkája, Buji Ferenc tulajdona
- 59. o. Keszeg Vilmos
- 78–81. o. Farkas Ádám
- 82. o. *Vasárnapi Újság*, III. évf., 1856, 24. sz., OSZK
- 84–86. o. Erdélyi Múzeum-Egyesület
- 99–100. o. Péterfy László
- 103–104. o. Péterfy László
- 109. o. Tolcsvai Nagy Gábor
- 170–176. o. *Régi Kalotaszeg. Magyar Iparművészet*, XIV. évf., 1911, 5 sz., Kós Károly illusztrációi

Elválasztó képek:

ERDÉLYI TEMPLOMOK

- 11. o. Csíkszereda
(Építész: Makovecz Imre)
Fotó: Zsitva Tibor
- 19. o. Kereszténysziget
Fotó: Bagyinszki Zoltán
- 30. o. Körösfő
Fotó: Bagosi Zoltán, ©Cultiris
- 41. o. Szárazajta
Fotó: Magyarai Hunor
- 51. o. Aranyosgerend
Fotó: Veres Tünde
- 66. o. Vargyas (Építész: Makovecz Imre)
Fotó: Dénes György
- 73. o. Farnas
Fotó: Veres Tünde
- 88. o. Somkerék
Fotó: Bagyinszki Zoltán
- 97. o. Desze
Fotó: Kocsis András Sándor, ©Cultiris
- 107. o. Boroskrakkó
Fotó: Bagyinszki Zoltán
- 114. o. Nagyszeben
Fotó: Bagosi Zoltán, ©Cultiris
- 122. o. Olthévíz
Fotó: Magyarai Hunor
- 130. o. Dióshalom
Fotó: Bagyinszki Zoltán
- 143. o. Bardóc
Fotó: Magyarai Hunor
- 151. o. Kendilona
Fotó: Magyarai Hunor
- 164. o. Csíkkarcfalva
Fotó: Bagyinszki Zoltán
- 177. o. Marosvecs
Fotó: Magyarai Hunor